

304868

FOLIA
ARCHAEOLOGICA

49/50

2001/2002

XLIX-L

200

A decorative laurel wreath is positioned below the number 200, with its branches curving upwards to frame the right side of the number.

49/50
2001/2002

304868

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XLIX-L

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

2001–2002
MAGYAR NEMZETI MÚZEUM, BUDAPEST

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNALES MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

Főszerkesztő
FODOR ISTVÁN

Szerkesztőbizottság
KEMENCZEI TIBOR
KOVALOVSKI JÚLIA

Szerkesztő
HOPPÁL ÉVA

fotók
DABASI ANDRÁS

rajzok
VÁRI ÁGNES

ISSN0133-2023

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült.

© Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

Állami Nyomda Rt.

TARTALOM – INDEX

KOVÁCS Tibor: A múltat idézve, előre tekintve emlékezzünk! 200 éves a Magyar Nemzeti Múzeum	9
Evoking the past while looking to the future. The 200th anniversary of the Hungarian National Museum	13
Viola T. DOBOSI: Ex Proboscideis. Proboscidean remains as raw material on four Palaeolithic sites	17
Ex Proboscideis. Elefántmaradványok mint nyersanyagok négy őskőkori lelőhelyen	27
Tibor KEMENCZEI: Beiträge zur Schmuckmode der Alföld-Gruppe skythischer Prägung	29
Adatok a szkíta jellegű Alföld-csoport ékszerdivatjához	74
PATAY Pál–B. KISS Zsuzsa: Az Alsótelekes–dolinkai szkítakori temető közöletlen sírjai. (Az 1962. és 1964. évi feltárás eredményei)	79
Die unpublizierten Gräber des skythenzeitlichen Gräberfeldes von Alsótelekes–Dolinka. (Grabungskampagne 1962, 1964)	135
Melinda TORBÁGYI: Zwei keltischen Münzschatzfunde im Ungarischen Nationalmuseum (Velem–Szentvid und Ostffyasszonyfa)	143
Két kelta éremkincslelet a Magyar Nemzeti Múzeumból (Velem–Szentvid és Ostffyasszonyfa)	161
Zoltán KÁDÁR: Über die Herkunft der sog. Decebalkopf-Lampe	163
Az ún. Decebal-fejes mécses eredetéről	171
Barnabás LŐRINCZ: Ein neues Militärdiplom im Ungarischen Nationalmuseum	173
Egy új katonai diploma a Magyar Nemzeti Múzeumban	179
István VÖRÖS: Skeleton of mare with foal from the Roman fortress at Pilismarót–Szobi rév	181
Egy vemhes kanca csontváza a Pilismarót–Szobi révi római kiserődben .	196
FARKAS Edit: Az eleki éremlelet. Numizmatikai adatok a barbarikum 3. sz. elejének történetéhez	199
The Elek coin hoard. Numismatic data to the history of the Barbaricum in the beginning of the 3rd century A.D.	206

Zsolt MRÁV: Eine litterae aureae-Inschrift aus Intercisa	207
Egy litterae aureae felirat Intercisából	233
Ádám SZABÓ: Zur pannonischen Sphinx Kult	235
A pannoniai sphinx kultuszhoz	246
GRÓF Péter–GRÓH Dániel–MRÁV Zsolt: Sírépítményből átalakított küszöbkő a Visegrád–Gizella majori későrómai erődből.....	247
Aus einem Grabbauelement umgeänderter Schwellenstein aus dem spätrömischen Kastell von Visegrád–Gizella major	261
RÉVÉSZ László: Honfoglalás kori temető Tiszanána–Cseh-tanyán.....	263
Landnahmezeitliches Gräberfeld im Tiszanána–Cseh-Gehöft	302
VÖRÖS István: A tiszánai honfoglalás kori temető állatsontlelete	305
Tierknochenfunde des landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Tiszanána	314
Endre TÓTH: Über die ungarische Heilige Krone. (Forschungsbericht)	315
A magyar Szent Koronáról. (Kutatástörténeti beszámoló)	348
Csaba TÓTH: Der “Sarachen-Denar”	349
A „szerecsendenár”	366

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS

AAC	= Acta Archaeologica Carpathica, Kraków
AASzeg	= Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged
ActaAntHung	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AKorr	= Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
Alba Regia	= Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár
ANRW	= Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Berlin–New York
AntHung	= Antiquitas Hungarica, Budapest
Antiquity	= Antiquity, Cambridge
Apulum	= Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő, Budapest
AV	= Arheološki Vestnik, Ljubljana
BAR	= British Archaeological Reports, Oxford
Boreas	= Boreas. Münstersche Beiträge zur Archäologie, Münster
BRGK	= Bericht der Römisch–Germanischen Kommission, Berlin
Britannia	= Britannia, London
BudRég	= Budapest Régiségei, Budapest
Carinthia	= Carinthia I., Klagenfurt
CarnuntumJB	= Carnuntum Jahrbuch, Graz
CIL	= Corpus Inscriptionum Latinarum
CommArchHung	= Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
CRAI	= Comptes Rendus à l'Académie des Inscriptions et Belles- Lettres, Paris
CSIR	= Corpus Signorum Imperii Romani – Corpus der Skulpturen der römischen Welt
Cumania	= Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei, Kecskemét
Dacia	= Dacia, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucarest
DACL	= Cabrol, F.–Leclercq, H., Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, Paris 1924–1953
DissPan	= Dissertationes Pannonicae, Budapest
DMÉ	= A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen
DRK	= Dunai Régészeti Közlemények, Budapest
EDR	= Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma, Roma–București

EMÉ	= Az Egri Múzeum Évkönyve, Eger
ESA	= Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki
ESt	= Epigraphische Studien, Köln
Ethnographia	= Ethnographia, Budapest
FÖ	= Fundberichte aus Österreich, Wien
FolArch	= Folia Archaeologica, Budapest
FontArchHung	= Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest
Germania	= Germania. Anzeiger der Röm.-Germ. Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Mainz
HOME	= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, Wien
JRGZM	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
MF	= Madrider Forschungen, Heidelberg
MFME	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MIA	= Materialy i Issledovanija po Arheologii SSSR, Moskva
MM	= Madrider Mitteilungen, Heidelberg
Műemlékvédelem	= Műemlékvédelem, Budapest
Nature	= Nature, London
NK	= Numizmatikai Közlöny, Budapest
NZ	= Numismatische Zeitschrift, Wien
OGIS	= Dittenberger, W.: <i>Orientis Graeci Inscriptiones Selectae</i> 1-2., Hildesheim 1960
PAR	= Pro Austria Romana, Wien
PBF	= Prähistorische Bronzefunde, München
Phoenix	= The Phoenix. The Journal of the Classical Association of Canada, Toronto
PWRE	= Id.: RE
PZ	= Prähistorische Zeitschrift, Berlin
RE	= Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
RégTan	= Régészeti Tanulmányok, Budapest
RIU	= Die Römischen Inschriften in Ungarn, Budapest
RSS	= Rassegna Storica del Seprio, Varese
RégFüz	= Régészeti Füzetek, Budapest
SA	= Sovetskaja arheologija, Moskva
Savaria	= Savaria, Szombathely
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche, București
SJ	= Saalburg Jahrbuch, Berlin
SLA	= Slovenská Archeológia, Bratislava
SlovNum	= Slovenská Numizmatika, Bratislava

StAeg	= Studia Aegyptiaca, Budapest
StComit	= Studia Comitatus, Budapest
StudArch	= Studia Archaeologica, Budapest
ŠtZ	= Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied, Nitra
UJ	= Ungarische Jahrbücher, Berlin–Leipzig
VSz	= Vasi Szemle, Szombathely
WMMÉ	= Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd
ZPE	= Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn
ZSNM	= Zbornik Slovenského Národného Múzea, Ljubljana

A MÚLTAT IDÉZVE, ELŐRE TEKINTVE EMLÉKEZZÜNK!

200 éves a Magyar Nemzeti Múzeum

Bár furcsán hangzik, tudjuk, mégis igaz, a múzeumalapítás 200 éves jubileumának évében könnyebb lenne csak a távolabbi múltba visszatekinteni. Különösképpen arról beszélni, amit a Nemzeti Múzeum a hazai és az európai régészetben a 19. században, majd pedig a 20. század első évtizedeiben betöltött. Valljuk meg, még igazán objektíven nézve sem könnyű a hajdan volt intézményi jogkör beszűkülését taglalni. Ám igaz, reményt adnak azon törekvéseink pillanatnyi sikerei, amelyek a Nemzeti Múzeum országos tevékenységi körének újbóli megerősödése felé mutatnak.

A történelmi folyamatok egyik eredményeként a felvilágosodás korában, Európaszerte, a nemzetállamok létrejöttét követte a nemzeti múlt emlékeit magába foglaló gyűjtemények (könyvtárak, levéltárak, múzeumok) létrehozása. Magyarországon, a Habsburg-birodalom részeként, vagy éppen ebből is adódóan, igen korán – 1802-ben megszületett a könyvtár és a múzeumot egységben megtestesítő intézmény. Történhetett mindez azért, mert az európai polgárság haladó eszméi ötvöződtek a reformokat és nemzeti önrendelkezést kívánó magyarság – elsősorban a köznemesség – törekvéseivel. Amíg a 18. század közepén az első jelentős intézmények, mint például a British Museum és a Louvre, uralkodói segítséggel jöttek létre Nyugat-Európában, a Magyar Nemzeti Múzeumot egy főnemes, gróf Széchényi Ferenc – széles körű műveltséggel válogatott magángyűjteményét a nemzetnek ajánlva – alapította.

Talán az eltérő gyökerekből is fakad, világszerte vitatott a nemzeti múzeumok szerepének és működésének milyensége. Földrajzi környezettől, társadalmi berendezkedéstől, s nem utolsósorban a nemzeti hagyományok jellegétől függően megannyi különbség tapasztalható. Amint különbözik a 18–19. század és korunk múzeumideálja is. És mégis – talán éppen ezért – majd minden ilyen múzeum jellegét és tevékenységét döntően befolyásolja a hagyomány és a korszerűség optimális aránya, esetleg kényes egyensúlya, vagy éppen merev kétpólusossága.

A Nemzeti Múzeum régészeti tevékenysége – itt elsősorban erről kívánunk röviden szólni – kezdetektől követte az európai trendet. Módszerét és eredményességét tekintve megközelítette, olykor (talán leginkább a 19. század vége felé) elérte a legmagasabb nemzetközi szintet. Különös tekintettel a tudományos publikációkra, amelyeket Rómer Flóris, Pulszky Ferenc, Henszlmann Imre, Hampel József munkássága fémjelez.

Két egymással össze nem függő, ám a világháborúkat követő változásokhoz kapcsolódó esemény módosította az intézmény régészeti tevékenységét. A történelmi Magyarország területének erőteljes csökkenését követően, 1920 után, megannyi földrajzilag és történelmileg kialakult tájegység kutatása egy helyett két vagy három állam feladata lett. Miközben a Nemzeti Múzeum régészeti gyűjteményei – a kelet-közép-európai régió több országában – a tudományos kutatás bázisgyűjteményévé váltak. (Ezt a szerepet bizonyos határig ma is betöltik.)

A lehetőségek újabb beszűkülését hozta másfél évtizeden belül két, az 1949-ben

és 1963-ban született törvényerejű rendelet. Utóbbi révén jöttek létre a megyei múzeumi szervezetek, és kerültek önkormányzati kezelésbe a vidéki múzeumok. Mindezek következtében veszítette el az intézmény a kiemelkedő értékű műtárgyak kiválasztásának (azaz: más múzeumtól történő átvételének) jogát, továbbá olyan helyzetbe került, hogy filiáléink vár-, ill. kastélyépületeit ide nem sorolva, az ország szinte egyetlen négyzetméterén sem felelős a földben rejlő régészeti (történeti) emlékekért. (Szerény kivételt csak a Budapest déli részén fekvő római kori tábor, Campona egy része, valamint a Balaton melletti kora középkori Zalavár-Mosaburg képvis.)

Mindez valójában azt jelenti: amíg korábban adott korok kiemelkedő értékű, legjellegzetesebb emlékei, ha nem is feltétlenül automatikusan, de olykor mégis csak a Nemzeti Múzeumba kerültek, jó fél évszázada gyűjteménygyarapításunk csak annyira céltudatos és hatékony, amennyire azt az anyagi eszközök – s nem utolsósorban a jogszabályok – lehetővé teszik. Persze nemcsak erről van szó! Vitatott, mit és mennyit kell a Nemzeti Múzeumnak feltárni, illetve mivel kell bázisgyűjteményeit kiteljesítenie, vagy legalábbis szinten tartania. S egyáltalán mi és mennyi az a forrásanyag, ami egyes korszakokat optimálisan reprezentál a Nemzeti Múzeumban. Egy a lehetséges, erősen leegyszerűsített válaszok közül: amíg „korábban” a jellegzetes, kiemelkedő értékű egyedi tárgy volt a gyűjtés igazi célja, ma a teljesen feltárt, megközelítőleg százszázalékos tudományos, reprezentációs értékű objektum.

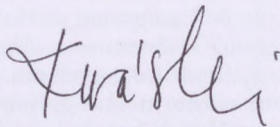
Évtizedek óta ez utóbbira törekszünk, mondhatjuk: sikerrel, hiszen két jelentős objektum, a tiszavalki rézkori település és a tiszafüredi avar kori temető teljes feltárása befejeződött. És mások mellett jelenleg is folyik a Dunakanyarban a regionális őskőkorkutatás, Hajdúdorog határában pedig egy mikrorégió honfoglalás-, ill. Árpád-kori településtörténetének intenzív vizsgálata. Már csak azért is fontos az ilyen és hasonló feltárások biztosítása, mert mind kevesebb forrásanyagot kap az intézmény vidéki partnereitől időszaki, s különösen a 10–15 éves periódust átfogó állandó kiállításai számára. De legalább annyira szükséges bekapcsolódásunk az ország jelenlegi legfontosabb régészeti feladatába, az autópályák nyomvonalai mentén aktuális megelőző ásatásokba. A nagy összefüggő felületek feltárása minden szempontból új perspektívát ad korunk archaeológiájának.

Részben tudjuk, részben még csak sejtjük, mi lesz, mi lehet a szerepe a Nemzeti Múzeumnak a közeljövőben – s miután jubileumkor évszázadokban mérjük az időt –, bátran mondhatjuk a 21. században. Ezért törekszünk jól-rosszul a következők megvalósítására:

- Elsődleges cél a képzettségi szint és általában a tudományos tevékenység mennyiségi, s különösen minőségi növelése. Ennek érdekében intézményi segítséggel mind több fiatal szakember vesz részt a szervezett PhD képzésben. Külön anyagi és erkölcsi támogatást kapnak a habilitációs, ill. akadémiai doktori munkát készítők.
- Tudatosan és megalapozottan fel kell gyorsítani, nevezzük így: a régészeti forrásanyag „társadalmasítását”. Már csak azért is, mert mind a fejekben, mind pedig a gyakorlatban jórészt elmaradt a még hiányzó gyűjteményi katalógusok (mint tudományos cél) és a műtárgyak-leletek kompjuterizációjának (mint muzeológiai szükségszerűség) tényleges összekapcsolása. Mindebből (is) adódik, hogy a tartósan őrzendő hagyományos és az alakuló elektronikus bázisú leltárkönyvek még hosszú ideig lesznek párhuzamosan „forgalomban”. Az előrelépés egyik kulcsa: a néhány éve, a régészeti tárgyaknál is bevezetett képdigitalizálás eddigi ütemének felgyorsítása.
- Az utóbbi negyedszázad áttörésszerű eredményének mondható a Nemzeti Mú-

- zeum saját könyvkiadásának igazi megteremtése. Az iméntiekkel összefüggésben említjük először a Catalogi Musei Nationalis Hungarici – *Seria Archaeologica* létrehozását. Ám legalább annyira fontos sorozattá „nőtte ki magát” a korábban indított *Inventaria Praehistorica Hungariae* és a közelmúltban alapított *Opuscula Hungarica*. (Ami e téren halaszthatatlan feladat: a korábban sikeres, majd évtizede „szunnyadó” idegen nyelvű periodika, a Régészeti Füzetek Ser. II. mihamarabbi folyamatos megjelentetése.) Feltétlen pozitívum, hogy a Nemzeti Múzeum régészeti évkönyve, a *Folia Archaeologica* mellett két központi folyóirat, az *Archaeologiai Értesítő* és a *Communicationes Archaeologicae Hungariae* szerkesztése kötődik az intézményhez. Amint az is, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetével koprodukcióban sikerül újabban folyamatosan megjelentetni a *Monumenta Avarorum Archaeologica* és a Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei című corpus-sorozatok köteteit. És végül megemlítjük, hogy múzeumunk gondolja a *Corpus of Celtic Finds of Hungary*, az ún. kelta corpus köteteit is. Más feladat nem lehet: továbbra is előkészíteni és megjelentetni a soron következő példányokat.
- Kiállításai révén a Magyar Nemzeti Múzeum mindenkor számottevő szerepet vállalt a progresszív nemzeti és egyetemes kultúra, a történelmi folyamatok széles körű megismertetésében. Ha csak az elmúlt fél évszázad ún. állandó kiállításaira gondolunk, a Magyarország korai népeinek történetéről képet adó tárlatok (1950, 1961, 1977), valamint a magyar nép történetét bemutató kiállítások (1952, 1967, 1996) meghatározó szerepet tölthettek és töltenek be manapság is nemcsak az intézmény, hanem – etalon jellegük miatt – az összes hasonló témájú magyarországi kiállítás tartalmi és esztétikai megalkotásában. A beszűkült feltételrendszer és az új igények kiállításpolitikánk módosítását követelik meg. Már csak azért is, mert a mind nagyobb méretű és mind igényesebb vidéki múzeumi kiállítások nem nélkülözhetik gyűjtőterületük karakterisztikus műtárgyait, ebből következően mind kevesebb az az emlék, amelyet a Nemzeti Múzeum hosszabb távra beépíthet állandó kiállításába. Másrészt a számítógép elterjedése, s vele szoros összefüggésben a vizuális kultúra mind szélesebb körű kibontakozása újfajta esztétikai megoldásokat, színes kiállítási katalógusokat, mesterien megkomponált CD-ket követel meg az alkotóktól. Ami igazán nehéz: érvényre juttatni azt, amitől igazán múzeum a múzeum: a modern kiállításokat jellemző rekonstrukciók, virtuális környezetábrázolások, hangeffektusok mellett megfelelő módon és mennyiségben szerepeltetni a tárgyakat, a „valóságos emlékeket”. És nem utolsósorban, megtalálni a kulcsot a különböző életkorú, az eltérő műveltségű látogató gondolkodásához és igényéhez. Bízunk abban, hogy mindezt sikerül megvalósítani a jubileumi év egyik kiemelkedő eseményeként megnyitásra kerülő „Évezredek nyomában” című régészeti állandó kiállításon.
 - Amint szeretnénk hinni azt is, hogy hasonló elvek szerint épülnek fel a következő évek tematikus időszakos kiállításai és azok a külföldi kiállítások, amelyek révén újra jobban be tudunk kapcsolódni a nemzetközi régészeti és múzeumi életbe. Méghozzá úgy, hogy nemcsak exportőr lesz a Magyar Nemzeti Múzeum, hanem egyik állomása is a többoldalú szervezésben készülő, Európa sok országában látható, korszakokat, népeket bemutató vagy a távolabbi idők életmódját, művészetét, hiedelemvilágát és vallását megelevenítő tematikus kiállításoknak.
- Lassan egy évtizede megújul a Nemzeti Múzeum pompás neoklasszicista épülete, föld alatti új terek jöttek létre, légkondicionált raktárak épültek, a nemzetközi normáknak megfelelő restaurátorműhely-komplexum épült, új számítógépes, va-

lamint védelmi rendszert sikerült kialakítani. A megújult épületben a korszellemnek megfelelő gondolkodással szeretnénk megvalósítani a múzeum legfontosabb feladatát: a múlt emlékeit megőrizni és megismertetni a jelen és a jövő társadalmával. És ez vonatkozik a Magyar Nemzeti Múzeum teljes tevékenységére, amelynek csak része, ám talán legfontosabb alkotóeleme a több mint 700 000 régészeti emlék és az azokról való gondoskodás.



DR. KOVÁCS TIBOR
*a Magyar Nemzeti Múzeum
főigazgatója*

EVOKING THE PAST WHILE LOOKING TO THE FUTURE

The 200th anniversary of the Hungarian National Museum

No matter how absurd it may sound, it is nonetheless a truism that it would be infinitely easier to simply recollect past achievements and to evoke the museum's role in Hungarian and European archaeology during the 19th and the early 20th century on the occasion of the bicentennial of the foundation of the Hungarian National Museum. However objectively one looks at past events, it is difficult to face the restrictions and limitations imposed on the institution's authority. Still, the momentary successes brought by the efforts to restore the museum's nationwide authority give cause for optimism.

The period of European history known as the Enlightenment, the emergence of nation states was followed by the creation of impressive collections – libraries, archives and museums – that incorporated various relics of a nation's past. Hungary was still part of the Hapsburg Empire when, in 1802, the institution embodying the unity of museum and library was born, at a time when the progressive ideals of the European *bourgeoisie* blended with the Hungarians' efforts to push through various reforms and attain their national independence. In contrast to Europe where similar institutions, such as the British Museum and the Louvre, were founded by royalty, the Hungarian National Museum was founded by an aristocrat, Count Ferenc Széchenyi, who offered up his private collection, assembled with excellent taste and erudition, to the nation.

Perhaps due to their different origins, the role and the activity of the national museums is the subject of heated debates the world over. Depending on the geographic environment, the social structure and, not least, on the nature of national traditions, a number of differences can be perceived in this respect. The museum ideal of the 18th–19th centuries too has changed radically. Even so – or perhaps exactly because of this – the nature and activity of these national museums is decisively influenced by the balance of tradition and modernity, and whether this balance is optimal, precarious or has hardened into a rigid duality.

The archaeological activity of the Hungarian National Museum has from the very beginning followed the main European trends. The achievements and successes in this field have often approached and, in rare instances as for example at the close of the 19th century, attained the highest international standards, especially in the field of scholarly publications, marked by the works of Flóris Rómer, Ferenc Pulszky, Imre Henszlmann and József Hampel.

The archaeological activity of the museum was influenced by two major, but essentially unrelated events. The loss of a significant portion of Hungary's territory after 1920 meant that the research of various geographic and historical regions became the task of not one, but several states. At the same time, the archaeological collections of the Hungarian National Museum became the core collections of several Central European countries. (As a matter of fact, the museum still fulfils this role to a certain extent.)

Other limitations on the museum's activity were imposed by the law-decrees of

1949 and 1963. The latter created a network of county museum organizations and placed the regional museums under the authority of the local councils. As a result, the Hungarian National Museum lost its right to select works of art and other objects of outstanding importance for its own collections, and – disregarding a few related institutions and castles – it found itself in a position in which it was practically no longer responsible for the archaeological (historical) relics lying in the ground (the few exceptions being the site of Campona, the Roman camp in the southern Budapest and the early medieval site of Zalavár–Mosaburg near Lake Balaton).

In practice this meant that while in earlier periods the outstanding and most distinctive relics of a given period found their way to the Hungarian National Museum – even if not automatically – during the past fifty years the enlargement of the museum's collections could only be planned to the extent permitted by the available funds and the current legislation. But there is also another aspect to this problem. It has since long been debated what types of sites the Hungarian National Museum should excavate and to what extent and how its core collections should be maintained and expanded. Other discussions centred on the determination of the amount and nature of the source material that should be housed in the Hungarian National Museum in order to optimally represent a given period. One possible, although rather simplistic answer to this question is that while earlier the primary aim of collection was the acquisition of unique and outstanding objects, today we are more concerned with the complete excavation of sites and monuments that have a scientific value.

The latter has been our main concern for the past few decades and, seeing that the excavation of two major sites, the Copper Age settlement at Tiszavalk and the Avar cemetery at Tiszafüred has been completed, we may say that our efforts have been crowned with success. Other projects are also underway: these include a regional prehistoric research project in the Danube Bend and a micro-region project for the investigation of Conquest period and Árpadian Age settlement patterns in the Hajdúdorog area. These excavations and investigations are vital since the National Museum now receives less material from its regional partners for temporary exhibitions and for permanent exhibitions that are often on show for as many as ten to fifteen years. Another important priority is that the National Museum participate in the major archaeological project of these years, namely the excavations preceding the motorway constructions. The investigation of large areas has offered many new perspectives for archaeological research.

We are in part already aware of and in part only anticipating the possible role of the National Museum in the near future and – seeing that we measure time in centuries at the time of a jubilee – in the 21st century. Our efforts are directed towards the realization of the following goals:

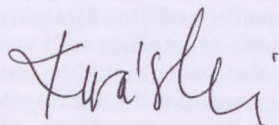
- One of our main priorities is to raise the general level of professionalism and, also, to increase the quantitative and qualitative output of scholarly activity. In order to achieve this goal, many young professionals have received institutional support for their PhD training. Specialists working on their habilitation and academic doctoral dissertation too receive moral and financial support for their work.
- Another important priority is the acceleration of providing access to the archaeological source material. This is all the more urgent since there is very little awareness of the need to combine the preparation of catalogues to existing collections (as a scientific goal) with the digitization of the artefacts and artworks (as a museological necessity). It follows from the above that the

traditional acquisitions registers and the electronic collections management databases will continue to exist side by side for a long time. One possibility for progress in this field is to speed up the pace of the digitization of archaeological artefacts, a project that was begun a few years ago.

- One truly significant breakthrough in the past twenty-five years was the creation of an independent book publishing by the National Museum. It is only natural that the first series that should be mentioned in this respect is the *Catalogi Musei Nationalis Hungarici – Seria Archaeologica*. An equally important series is the *Inventaria Praehistorica Hungariae*, launched a few years earlier and the more recently founded *Opuscula Hungarica*. (One similarly pressing task in this field is the revitalization of the popular foreign language periodical *Régészeti Füzetek Ser. II* whose publication ceased in the past decade.) Another definitely positive achievement is that beside *Folia Archaeologica*, the annual of the National Museum, two other journals – *Archaeologiai Értesítő* and *Communicationes Archaeologicae Hungariae* – are now also edited by this institution. Two other major series, *Monumenta Avarorum Archaeologica* and *Magyarország honfoglalás kori és Árpád-kori sírleletei* [Cemeteries of the Conquest period and the Early Árpadian Age] are published in cooperation with the Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences. Finally, mention must be made of another series, the *Corpus of Celtic Finds in Hungary*, whose publication is also coordinated by the National Museum. The tasks in this field are obvious: to continue the editing and publication of the next volumes in these series.
- The Hungarian National Museum has always played a key role in presenting various aspects of progressive national and universal culture, as well as of historical events to the general public. A glance at the permanent exhibitions of the past fifty years reveal that the exhibits on the early peoples of Hungary (1950, 1961, 1977) and on the history of the Hungarian people (1952, 1967, 1996) have played – and still play – a significant role in the contextual and aesthetic creation of exhibitions on a like theme organized in other museums since these were essentially modelled on the ones in the National Museum. The changes in the authority of the National Museum and the changing needs of the public called for a modification of the museum's exhibition policy since the rising number of ambitious exhibitions mounted in the regional museums means that these institutions can hardly forgo the most important pieces in their collections. As a result, the number of loans from these museums that can be incorporated into the permanent exhibitions of the Hungarian National Museum is on the decline. At the same time, the increasingly widespread use of computers and, not unrelatedly, the appearance and spread of a new type of visual culture calls for novel aesthetic solutions, colourful exhibition catalogues and masterful CDs. It sometimes proves difficult to create the 'feel' of a traditional museum: the presentation of artefacts and 'real' relics amidst the various reconstructions, the virtual recreation of one-time environments and sound effects characterizing modern exhibitions. And, not least, to find the key to the mindset and needs of visitors representing different generations and coming from different cultural backgrounds. It is our hope that we will be able to achieve this in the case of our new permanent archaeological exhibition, "In search of past millennia", to be opened later this year as part of the celebrations of the bicentennial.
- It is our hope that the thematic exhibitions of the near future will be created according to the same principles, as will the foreign exhibitions through which Hungary can participate more intensively in international archaeological and

museum events, not only by loaning items from our own collections, but also by becoming one of the stations of the thematic exhibitions that regularly tour Europe – many of which are created through cooperation between various countries in order to offer a complete picture as possible of various historical periods and peoples, and to evoke the lifeways, the art, the beliefs and religion of bygone ages.

The renovation and reconstruction of the magnificent neoclassical building of the Hungarian National Museum has been completed: as a result, we now have new exhibition spaces, air-conditioned storage facilities, a conservation laboratory that conforms to the highest international standards, and we have also created a computer system and an adequate security system. One of our goals is to fulfil the perhaps most important task of a museum: to preserve the relics of the past for the present and, also, for future societies. This concern permeates every activity of the Hungarian National Museum, including the management of the archaeological collection with its over 700,000 artefacts.



Dr. Tibor Kovács
*General Director
of the Hungarian National Museum*

EX PROBOSCIDEIS

Proboscidean remains as raw material on four Palaeolithic sites

Viola T. DOBOSI

Part of this paper was presented on the 1st International Congress "The World of Elephants", Rome 2001

The faunistical-palaeontological data this paper is based on were supplied by István Vörös, archaeozoologist. The author wishes to express her thanks for the determination of the bone remains.

Elephantidae were the most frequent large mammals found in the Pleistocene faunas of the Carpathian Basin, on both archaeological and palaeontological localities. István Vörös elaborated the phylo- and ontogenesis of the taxon from the Pliocene-Pleistocene boundary till the middle of the Würm glaciation.¹

Some 470 localities have yielded fossils belonging to this family, mainly without proper stratigraphical control: river banks, gravel quarries, cover of open-air lignite extraction sites, calcareous tuffs of different age. The high taxonomical value of dentition, the known rules of the formation of dental enamel rendered Elephantidae a "fossile directoire" among the faunal remains. Starting from the boundary of the Pliocene-Pleistocene till the end of the Lower Pleistocene the form *Archidiskodon* (*gromovi*, *meridionalis* and *ürömensis*), while in the Middle Pleistocene *Parelephas* (*Mammuthus*) *trogotherii* is the dominating species. The archaic form of mammoth appear as early as the Middle Pleistocene (Vértesszőlős Lower Palaeolithic site), its acme can be placed to the Upper Pleistocene till the inter-pleni-glacial period (at the beginning of the period we find the Middle Palaeolithic Tata, at the end, the Aurignacian Istállóskő sites). By the Pleniglacial B period, mammoth is already missing from the fauna according to I. Vörös² and the mammoth bones found on archaeological sites were no longer elements of the contemporary fauna. (Remains found on the site Esztergom already belong to this "post-proboscidean" period).

Four sites were selected from the Hungarian Palaeolithic: Vértesszőlős³, Tata⁴, Istállóskő⁵ and Esztergom.⁶

The presented objects from the above sites are connected by the single fact that they were made of remains of Proboscideans.

These objects are different in

- chronological / cultural position
- character of their site
- anatomical position of the utilised piece
- technique of workmanship
- function of the object
- connection of the item with the fauna of the site
- role in the find assemblage from the site.

¹ Vörös 1998, 2000

² Vörös 1998.

³ Kretzoi–Dobosi 1990

⁴ Vértess 1965

⁵ Vértess et al 1955

⁶ Dobosi–Kövecses–Varga 1991

VÉRTESSZŐLÓS

Chronology: Lower Palaeolithic site dated to the Mindel I–II interstadial – Mindel II period.

Absolute chronological data on the site vary between extreme values. The relative chronological position of the site is clear on the basis of terrace morphological position, some archaic elements of the fauna, and relict floral elements from the Tertiary period.

Settlement: The karstic springs active at the beginning of the second glaciation along the river terrace formed in the Early Pleistocene built up 8–10 m wide basins with vertical walls. After the springs run dry, the drying calcareous tuff basins were five times used for settlement by prehistoric men. The five layers of settlement were found in loose and hardened lime silt, in loess and sandy loess sediments with rich natural scientific evidence (small and large mammals, Ostracoda and malacofauna, micro and macro plant fossils etc.). Human remains comprise the occipital bone of a grown-up man and fragments of milk teeth of a child. The cultural layer (flakes, tools, animal bones accumulated as kitchen debris) could reach at some points 60 cm thickness. The hearth places radially constructed from small broken animal bones have special significance in cultural history.

Description of the bone tool, its anatomical position and technology of production: "Hand axe" Inv. nr. Pb 66/909 Proboscidean tibia, sin., a medial deltoide shape piece: split long bone retouched fragment (Fig.1).

Size: 235–89 mm. The technique of preparation, the working method is the same chopper-retouch by which the stone tools were formed. The result is different to the extent explained by the difference in raw material and apparent size. The sides of the "hand-axe" were formed by steep retouch, the pointed ends thinned by scaled retouch. The piece is in poor state of preservation with fresh damages.

Function: This bulky object was the largest piece in the total tool kit. Its partially thinned rim and blunted end rendered it suitable for the processing of soft materials (hide) or loose media (earth, calcareous tuff), similar to the bone tools described Bilzingsleben.⁷ Fossilisation did not favour the preservation of use-wear diagnostic of function. During the excavation, the bones remained greasy as soap while after drying became porose and fragile, with no traces observable on the bone surface for use-wear analysis.

Associated fauna: The object was found in the lowermost, richest level, where the most important elements of the fauna comprised *Macaca sylvana*, *Trogontherium schmerlingi*, *Machairodontidae*. The most frequent "kitchen debris" (broken/butchered animal bones on the settlement) were remains of the species *Cervus elaphus*, *Equus mosbachensis*, *Stephanorhinus*.

Our piece is the single Proboscidean find on the settlement. On a piece of the bone, albumin-residue analysis was performed in the hope to be able to determine the exact Proboscidean species within the genus, as the species could be an essential element of the fauna. The analysis, however, could not give further data. On the basis of the biostratigraphical evaluation of Elephantidae remains of the non-archaeological sites of the Middle Pleistocene period, I. Vörös described the species as *Mammuthus* (*Parelephas*) *trogontherii* POHLIG 1885.⁸

⁷ Maniaa 1993

⁸ Vörös 1998



Fig.1 Vértesszőlős "hand axe". Lower Palaeolithic.
1. ábra „Szakóca” Vértesszőlősről. Alsó paleolitikum.

Archaeological material associated: there were five cultural layers found on the site containing 8900 artefacts of a pebble-industry (3000 non-standardisable, geometrically split pebbles, pebble derivatives and 5900 standard, typeable tools). Leading types were choppers, chopping-tools. Its characteristic feature is the very small dimensions with average length around 30mm. The raw material spectrum is composed about half of the total assemblage made on quartzite, the other half on silex. The archaeological material of the five cultural layers belong to the same industry. Though the quantity of tools is different by orders of degree in the different cultural layers, the changes of the parameters reflects certain interior development. From the lower parts of the sequence towards the top, the ratio of better quality silex raw material is increasing compared to quartzite, the contribution of tools with Middle Palaeolithic character is higher, the dimension of tools is bigger. There were some 100 more bone tools selected from the kitchen debris that were worked in a similar manner as the stone tools, apart from bone-specific twisted splitting or, which have cutmarks on their surface.

TATA-PORHANYÓ

Chronology: End of the Riss/Würm interglacial period, Middle Palaeolithic settlement. There are various "absolute chronological" data on the site; the relative chronological position supports best dating between 90–100 ka.⁹

Settlement: Karstic phenomena are known from various places along the margin of the North-East Transdanubian Mesozoic mountain range in different periods of the Earth's history.

As a result of the last karstic phase, freshwater limestone is produced from the beginning of the Pleistocene till modern times¹⁰ Vértesszőlős and Tata are both parts of this karstic water system. In the function of the changes of climatical and orographic factors, this process can be considered periodical and of changing intensity. The archaeologically dated lime tuff at Tata was formed on the second flood-free terrace. The sedimentation of calcareous tuff started in the Riss/Würm interglacial period and continued at the beginning of the Würm, interrupted by a short, cold interval, during which some 100–120 cm thick layers of loess and sandy loess were deposited. During this phase, recognising the favourable micro-climatical conditions of the environment, Middle Palaeolithic hunters settled here into the irregular, about 12 × 6 m large calcareous tuff basins.

Description, anatomical position and technology of production medial, polished plate of a lower molar of mammoth: sin.M_{1/2}- (Fig.2.)

Inv. nr.: Pb 59/1,

Size: 85 × 42 mm

The tooth plate was polished on its complete surface. There are traces of ochre at the bottom of the uneven ridges of the polished surface. Its margin is profiled around the pieces, polished in longitudinal section at 30–40 degrees, in cross-section 40–50 degrees towards the dorsal side.

Function: This object is not suitable for real functions: no point, no edge, the profiled margin around is composed of soft dentine. According to L. Vértess who published the object first it could symbolise the spiritual connection between the human community and their principal game, mammoth.¹¹

⁹ Schwarcz-Skoflek 1982

¹⁰ Korpás 2000

¹¹ Vértess 1965, 139

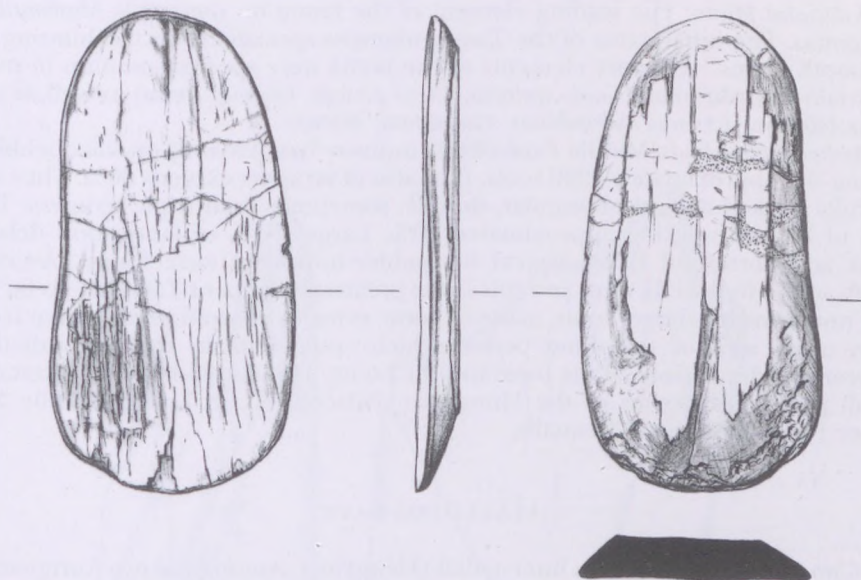


Fig.2 Tata polished tooth-lamelle. Middle Palaeolithic.
2. ábra Csiszolt foglemez, Tata. Középső paleolitikum.

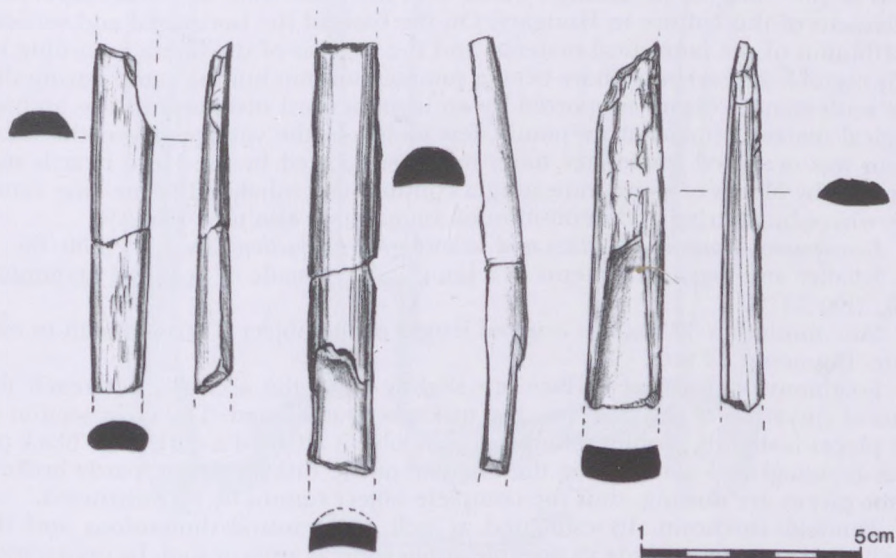


Fig.3 Istállóskő ivory stab fragments. Older upper Palaeolithic.
3. ábra Elefántcsont bot töredékei. Istállóskő. Idősebb felső paleolitikum / aurignaci.

Associated fauna: The leading element of the fauna on the site is *Mammuthus primigenius*. The inhabitants of the Tata settlement specialised on the hunting of mammoth calves. Accessory elements of the fauna were species common in mid-mountain environment (*Canis spelaeus*, *Ursus priscus*, *Crocotta spelea*) as well as the plains (steppe) (*Asinus hydruntinus*, *Coelodonta*, *Bison*).

Archaeological finds: Middle Palaeolithic industry based mainly on silex pebbles. Among the approximately 3000 tools, the ratio of scrapers exceeds 60%. They are carefully worked arched or angular, double, sometimes even triple scrapers. The ratio of bifacial working approximated 40%. Large series of fabrication debris, flakes and corticated flakes typical for pebble-industries were found. Average length of the tools is 31 mm, and this is the greatest enigma of Tata-site. So far we have not found any larger tools, made of bone, stone or charred wood known from some other sites of the same period which could explain the contradiction between the dimensions of the tools and the booty. This contradiction is attestable on all pebble-using sites of the Hungarian Palaeolithic, in Lower, Middle and Upper Palaeolithic period equally.

ISTÁLLÓSKŐ CAVE

Chronology: Middle Würm interstadial (Hengelo?). Among the two Aurignacian levels found in the cave the younger cultural layer (typical Aurignacian was dated by 14-C method for 30 900 ka B.C., and the lower cultural layer was estimated for > 35–36 000 year. The bone stab was found in the lower cultural layer.

Settlement: large cave opening at 535 m a.s.l. in mid-mountain environment.

During the archaeological and historical periods the cave was inhabited several times and for longer periods.

The two main levels of the Pleistocene cave sediments represent the two main levels of the Aurignacian culture, which is at the same time the most important settlement of this culture in Hungary. On the basis of the horizontal and vertical distribution of the faunistic material and the analysis of the fauna according to body regions the cave must have been a summer-autumn hunting camp during the first settlement horizon, supported by an asymmetrical inventory of the archaeological material (many arms/points, few tools). In the younger layer, the habitation was occupied for longer time; this is supported by the large hearth surrounded by blocks of stone indicating a continuously inhabited home base camp site, where butchering and deposition of animal hide also took place.¹²

Description, anatomical position and technology of production: Inv. nr. Pb 50/66

Smaller and bigger fragments of a bone stab (?) made of polished mammoth tusk. (Fig.3.).

Size: minimum 30 cm, the original length of the object is very difficult to estimate. Diameter: 15 mm.

Fragments with intact surface are slightly bent, the arch do not reach the natural curvature of the tusk, i.e., the tusk was straightened. The cross section of the pieces is slightly profiles cylindrical. The object attained a dark grey/black patina. Disintegrated partly along the laminae of the tusk structure, partly broken. Some pieces are missing, thus the complete object cannot be reconstructed.

Function: unknown. Its estimated as well as measured dimensions and the fragile raw material exclude its possible application as arms or tool. Its preparation

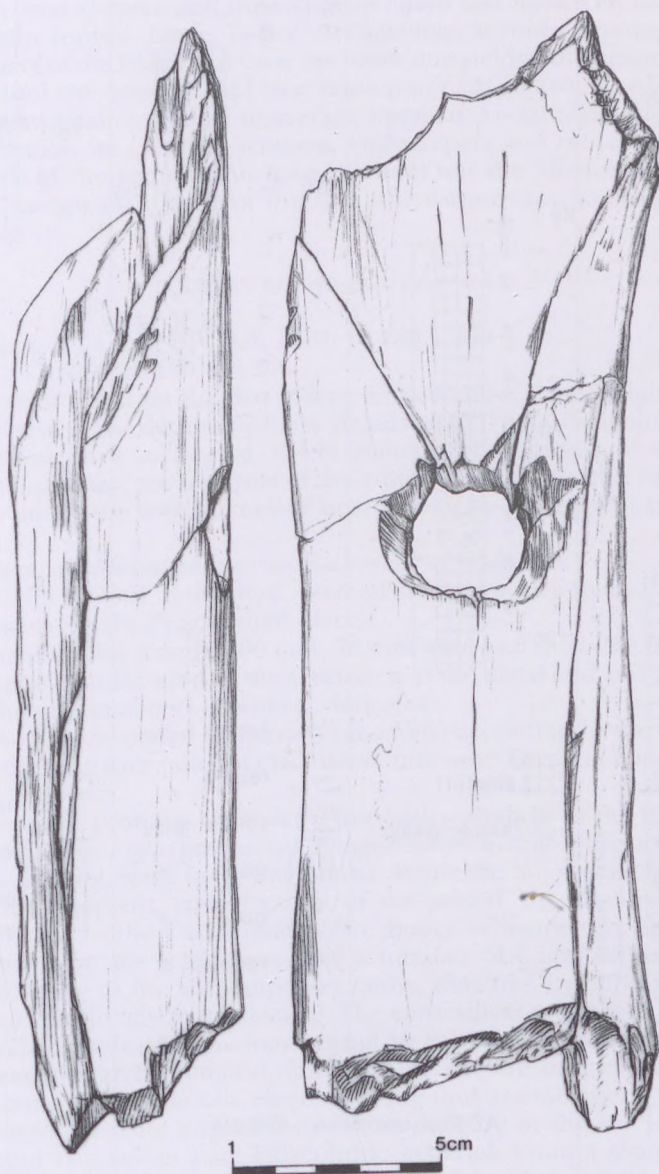


Fig.4 Esztergom "shovel". Late upper Palaeolithic.

4. ábra „Kapa” Esztergom–Gyurgyalag. Fiatalabb felső paleolitikum/gravetti.

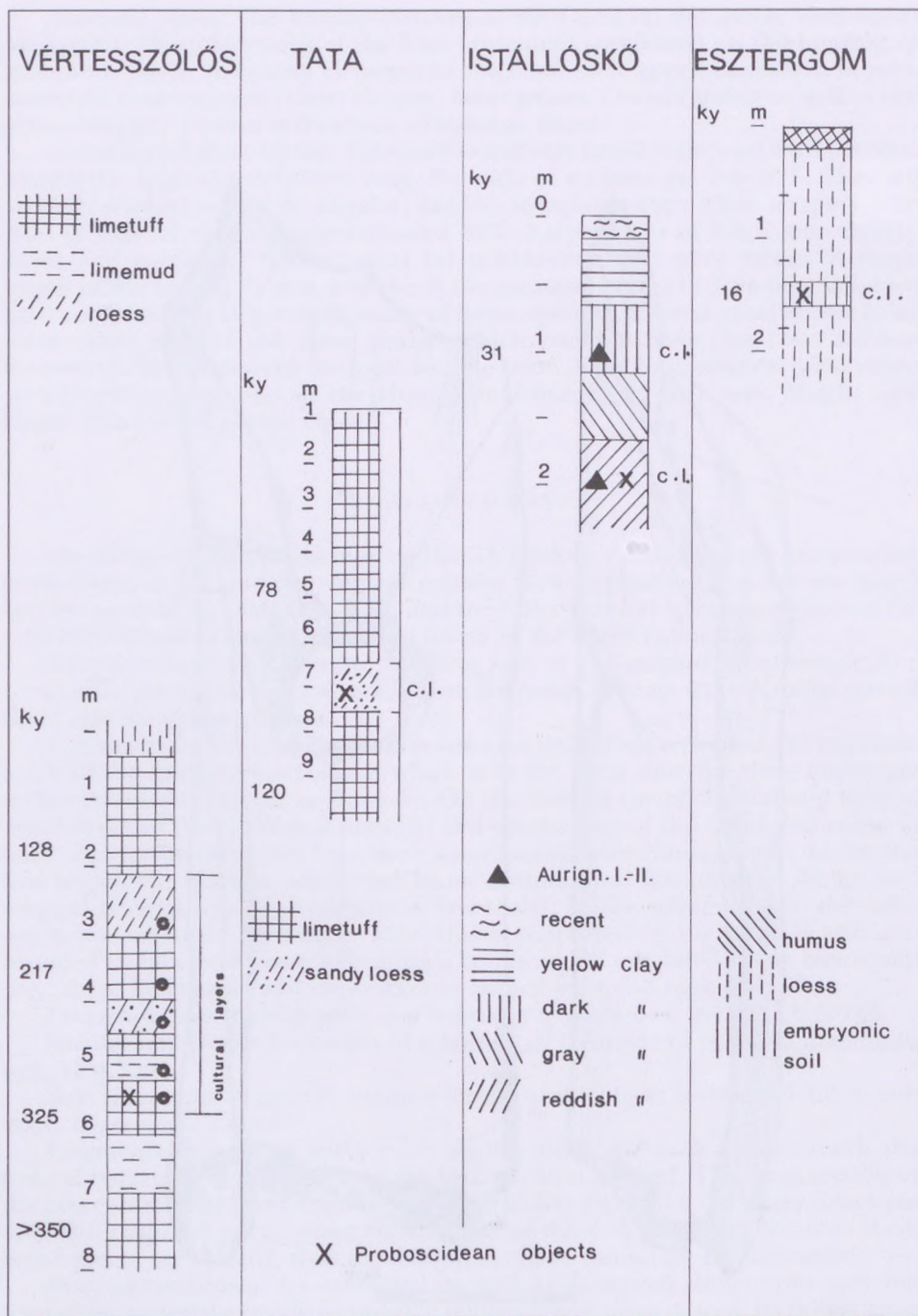


Fig.5 Stratigraphy of the sites.
5. ábra A lelőhelyek rétegsora.

at the same time required much care and attention. We can possibly regard it as a prestige object.

Associated fauna: the site is the eponyme locality for the Middle Würm fauna wave. In both Aurignacian layers of the site, *Mammuthus primigenius* bones occurred only in elaborated form, i.e., as artefacts. Beside them, in both Aurignacian layers the ratio of *Rupicapra* exceeded 50%, completed by Cervidae (*Cervus*, *Rangifer*, *Alces*), *Ursus spelaeus*, and the steppean *Equus* and *Bison* with beasts of prey of the deciduous forests, *Canis*, *Vulpes*¹³ Archaeological finds: Among the two Aurignacian layers of the Istállóskő cave, the lower one yielded the mammoth tusk stab. Its leading tool type was the split base bone point (31 items). The lithic inventory is poor and atypical compared to average open-air Aurignacian sites. Among the 26 stone artefacts we can find scrapers, end-scrapers and retouched blades. The leading finds of the younger Aurignacian level was the Mladěc type bone point. From both Aurignacian levels of the cave, the carene-museau-busque type forms were missing.

ESZTERGOM-GYURGYALAG

Chronology: C 14 date BP: Deb 1160. **16 160 ± 200**

Cal. BC: 17 329 (17 100) 16 890

Settlement: Situated on the first Würm terrace above the alluvial terrace of the Danube in loess, at the depth of 140 cm details of an Upper Palaeolithic settlement were excavated on a surface of 13×11 meters. The borders of the settlement patches are not sharp, the intensity of the cultural layer is variable, and the heavily burnt loess under the two patches of hearth indicate permanent fire, i.e. longer settlement.

Description, anatomical position and technology of production

Inv. nr.: Pb 99/391 retouched, pierced tool (shovel?) formed of mammoth tibia diaphysis (Fig. 4). Fragmented piece.

Size (measurable) length: 400 mm, 75 mm wide and the bone is 23 mm thick.

The artefact was thinned by distal retouch at the distal end and asymmetrically pointed. The proximal end is broken, deficient.

The hole was deepened by carving (grooved) according to the observation of I. Vörös by opening four holes of cca. 10 mm into one. The lateral-medial diameter of the hole is 25 mm.

Function: most probably used like a hoe with a shaft fit in the hole.

Associated fauna: *Equus germanicus*, *Rangifer tarandus* and *Mammuthus primigenius* (apart from the tool, some bone fragments). While the two species mentioned first were the most frequent, typical games of the period, the mammoth finds were already very rare in the Carpathian Basin. Bones of mammoth, their acquisition and occurrence on the settlement raise a number of questions: were the bones actually belonging to the contemporary fauna, obtained by hunting or collected from river drifts, already in fossil state? The contradiction between the faunistical data and archaeological chronology cannot be solved by archaeological methods: 14C data and the archaeological dating of the site are in good agreement, the mammoth bone is an authentic element of the find assemblage.

Archaeological material associated: the lithic industry of the site is probably the most beautiful Hungarian Late Palaeolithic material. From a topographical and chronological aspect, the site is an organic member of the chain of settlements

¹³ Vörös 1984

along the Danube- bend around the small interstadial phase after the Würm 3 cold maximum. The site is unique from several points within the Hungarian settlements. The ratio of blunted blades is very high, almost all artefact edges were blunted: a "late Gravettian rich in blunted blades". On the settlement surface, an unusually large number of ornate shell Tertiary molluscs were found (91 pieces), and the most characteristic and surprising feature is the raw material of the artefacts: the primary geological source of about 90% of the stone artefacts originated, most probably, from the Prut valley, from a distance of more than 600 kms¹⁴.

The above examples prove that Proboscideans were important and popular sources of raw material used for various purposes in all possible bits during the whole period of the Palaeolithic period.

Translated by: *Katalin T. Bíró*

BIBLIOGRAPHY

- DOBOSI 1983 *Dobosi, V. T.*: Data to the evaluation of the Middle Palaeolithic industry of Tata. *FolArch* 34.1983. 7–31.
- DOBOSI 1990 *Dobosi, V. T.*: Description of the Archaeological material. In: Kretzoi, M.–Dobosi, V. T. (eds) *Vértesszőlős, Man Site and Culture*. Budapest 1990.311–395.
- DOBOSI–KÖVECSES–VARGA 1991 *Dobosi, V.T.–Kövecses–Varga, E.*: Upper Palaeolithic Site at Esztergom–Gyurgyalag. *ActaArchHung* 43. 1991. 233–253.
- KORPÁS 2000 *Korpás, L.*: Tata–Kálvária-domb. Paleokarszt jelenségek és karsztfejlődési modell. In: *Excursion-guide to HUNGEO 2000*. 27.
- KRETZOI–DOBOSI 1990 *Kretzoi, M.–Dobosi, V. T.* (eds.) *Vértesszőlős, Man, site and Culture*. Budapest 1990.
- MANIA 1993 *Mania, U.*: Altpaläolithische Knochengeräte von Bilzingsleben und ihre Gebrauchspuren. *Homo erectus – seine Kultur und Umwelt*. V. Bilzingsleben-Kolloquium Jena-Bilzingsleben.
- SCHWARCZ–SKOFLEK 1982 *Schwarcz, H. P.–Skoflek, I.*: New dates for Tata, a Hungarian archeological site. – *Nature* 295. 590–591.
- VARGA 1991 *Varga, I.*: Mineralogical analysis of the lithic material from the Palaeolithic site of Esztergom–Gyurgyalag *Acta ArchHung* 43 207
- VÉRTES 1964 *Vértes, L.*: Die Ausgrabung und die archäologischen Funde. In: *Vértes, L. (ed) Tata, eine mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn*. Budapest 1964. 133–250.
- VÉRTES et al. 1955 *Vértes, L. et al.*: Die Höhle von Istállóskő. *ActaArchHung*.5. 1955. 111–291.
- VÉRTES (ed). 1964 *Vértes, L. (ed) Tata, eine mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn*. Budapest 1964.
- VÖRÖS 1984 *Vörös, I.* Hunted mammals from the aurignacian Cave Bear hunter's site in the Istállóskő cave. *FoliaArch* 35. 1984. 7–31.
- VÖRÖS 1991 *Vörös, I.* Large mammal remains from the Upper Palaeolithic site at Esztergom–Gyurgyalag. *ActaArchHung*.43. 1991. 261–263.
- VÖRÖS 1998 *Vörös, I.*: Biostratigraphy of Elephantidae in Hungary. Manuscript
- VÖRÖS 2000 *Vörös, I.* Macro-mammal remains on Hungarian Upper Pleistocene sites. In: *Dobosi, V.T.(ed.) Bodrogkeresztúr–Henye, Upper Palaeolithic Site. Magyar Nemzeti Múzeum 2000*. 186–212.

¹⁴ *Varga 1991*

EX PROBOSCIDEIS

Elefántmaradványok mint nyersanyagok négy őskőkori lelőhelyen.

A kiválasztott négy lelőhely Vértesszőlős, Tata, Istállós-kői barlang és Esztergom–Gyurgyalag.

A négy lelőhelyről bemutatott I-I tárgyat az az egyetlen tény kapcsolja össze, hogy Proboscida maradványból készültek. A tárgyak különböznek egymástól:

- abszolút kronológiai helyzetükben
- a kísérő kőeszközkészlet által meghatározott, tipológiailag megalapozott kulturális besorolásban

Vértesszőlős alsó paleolit lelőhely a második/Mindel eljegesedés egyik interstadiálisából,

Tata kavics-mousterien iparának a kora Riss/Würm interglaciális vége,

Istállós-kői barlang java-aurignaci rétege középső Würmre datálható,

Esztergom–Gyurgyalag a Würm legvégéről nyíltszíni epipaleolit telep,

- megmunkálásban: van közöttük retusált, csiszolt, lyukasztott,
- funkcióban: talán fegyver, esetleg presztízstárgy volt a csontpálca, munkaeszköz a „szakóca” és a lapát, a tatái csiszolt foglameznek gyakorlati, mindennapi funkciója a hagyományos tipológiai ismereteink (és feltételezéseink) szerint nincs, hasznosságon túli spirituális jelentősége (is) lehetett,

– különböző a Proboscida jelentősége az adott lelőhely fauna-összetételében: Vértesszőlősön ez az egyetlen eszköz képviseli a genust, Tatán *Mammuthus* a vezető faj, az Istállós-kői barlangba és az esztergomi telepre feldolgozottan került be a Proboscida-maradvány

– különbözik a felhasznált/megmunkált test-régió: Vértesszőlősön és Esztergomban hosszú csont töredéke, Istállós-kőn agyar és Tatán foglamez.

– a beszerzés módjában: Vértesszőlősön mint a kortárs fauna része, feltehetően gyűjtött csont, Tatán zsákmány, bár az elejtés/aktív vadászat módjáról nincsenek adataink, az Istállós-kői barlang középhegységi környezetében idegen elem/manuport, Esztergom–Gyurgyalagon (esetleg) már fosszilis csont begyűjtése.

T. Dobosi Viola

BEITRÄGE ZUR SCHMUCKMODE DER ALFÖLD-GRUPPE SKYTHISCHER PRÄGUNG

Tibor KEMENCZEI

Einen typischen Teil des gegenständlichen Denkmateri als der Alföld-Gruppe skythischer Prägung bilden die Schmuckstücke in Form von kleinen spiralförmigen Ringen aus Bronze, Edelmetall. Unter den aus Bestattungen zum Vorschein gekommenen vielen Schmuckstücken, wie Armringe, Glas- und Bernsteinperlen, war beim Volk der Alföld-Gruppe nur die Mode der kleinen spiralförmigen Ringe allgemein verbreitet. Diese Ringe waren genauso typische Produkte der Alföld-Gruppe Werkstätten, wie die Tonsiegel, die genieteten Eisentrensen, und die scheibengedrehte Keramik, so können sie wichtige Angaben für die Datierung der Kultur skythischer Prägung auf der Tiefebene (Alföld), für die Rekonstruktion ihrer Beziehungen, ihrer gesellschaftlichen Verhältnisse.

In der Fachliteratur werden diese Schmuckstücke unterschiedlich erwähnt, so werden sie als Schläfenring, Ohrring, Lockenring, spiralförmiges Gehänge, oder auch als Pontus-Ohrring bezeichnet. Diese verschiedenen Benennungen zeugen davon, dass trotz der grossen Anzahl der Grabfunde weder ihre genaue Funktion, noch ihre Herkunft, Tragart bis jetzt bestimmt werden konnten. Ausserdem muss auch die Frage geklärt werden, ob diese Schmuckstücke nur zur Frauenschmuckgarnitur gehört haben dürfen, oder aber auch Zubehör der Männertracht gewesen sein können. Zur Beantwortung der aufgeworfenen Fragen sehen wir im Folgenden die Daten einiger typischer Grabfunde, die auch kleine spiralförmige Metallringe enthalten, durch.

1. *Hódmezővásárhely–Kishomok (Komitat Csongrád).*

Etwa 300–400 Meter vom Fundort der in den Jahren 1938 und 1965 freigelegten 25 Bestattungen entfernt entdeckte man 1940 während Sandgrabung ein Grab, in dem sich die folgenden Objekte befanden: scheibengedrehte, graue Urne (Abb. 1. 1); Schüssel mit eingebogenem Rand (Abb. 1. 4); scheibengedrehter Henkelkrug (Abb. 1. 3); silberner Haarring mit Nagelkopf (Abb. 1. 2). – Párducz 1940, 87. Taf. 11. 1–2, 4–5.

2. *Orosháza–Gyopáros (Komitat Békés).*

1969 wurden hier 167 Gräber freigelegt, 11 davon enthielten Funde keltischen Typs. Wir zeigen hier drei von den Bestattungen, die aus der Skythenzeit stammen, und Harringe enthalten.

Grab 2. Urnengrab. In der mit scheibengedrehter Schüssel bedeckten handgefertigten Urne fand man in den Aschen die folgenden Fundstücke: 2 St. Haarringe aus Bronze, mit Nagelkopf, mit Goldblechüberzug, Dm. 2 cm (Abb. 1. 15–16); ein unversehrter, unverzierter Armring aus Bronze, Dm. 6,3 cm (Abb. 1. 18); Unverziertes Armringfragment aus Bronze; 6 St. Tonsiegel, L. 4,1; 2,5; 2,1; 2,3; 1,8; 2,4 cm (Abb. 1. 9–14); ein unverzierter, ein gerippter, und ein mit eingekerbten konzentrischen Kreisen verzierter Spinnwirtel aus Ton, Dm. 2,2; 2,4; 3,3 cm (Abb. 1. 17, 20–21). – Juhász 1976, 233. Abb. 1.

Grab 12. Brandschüttungsgrab. Neben einer halb verbrannten Kalotte lagen

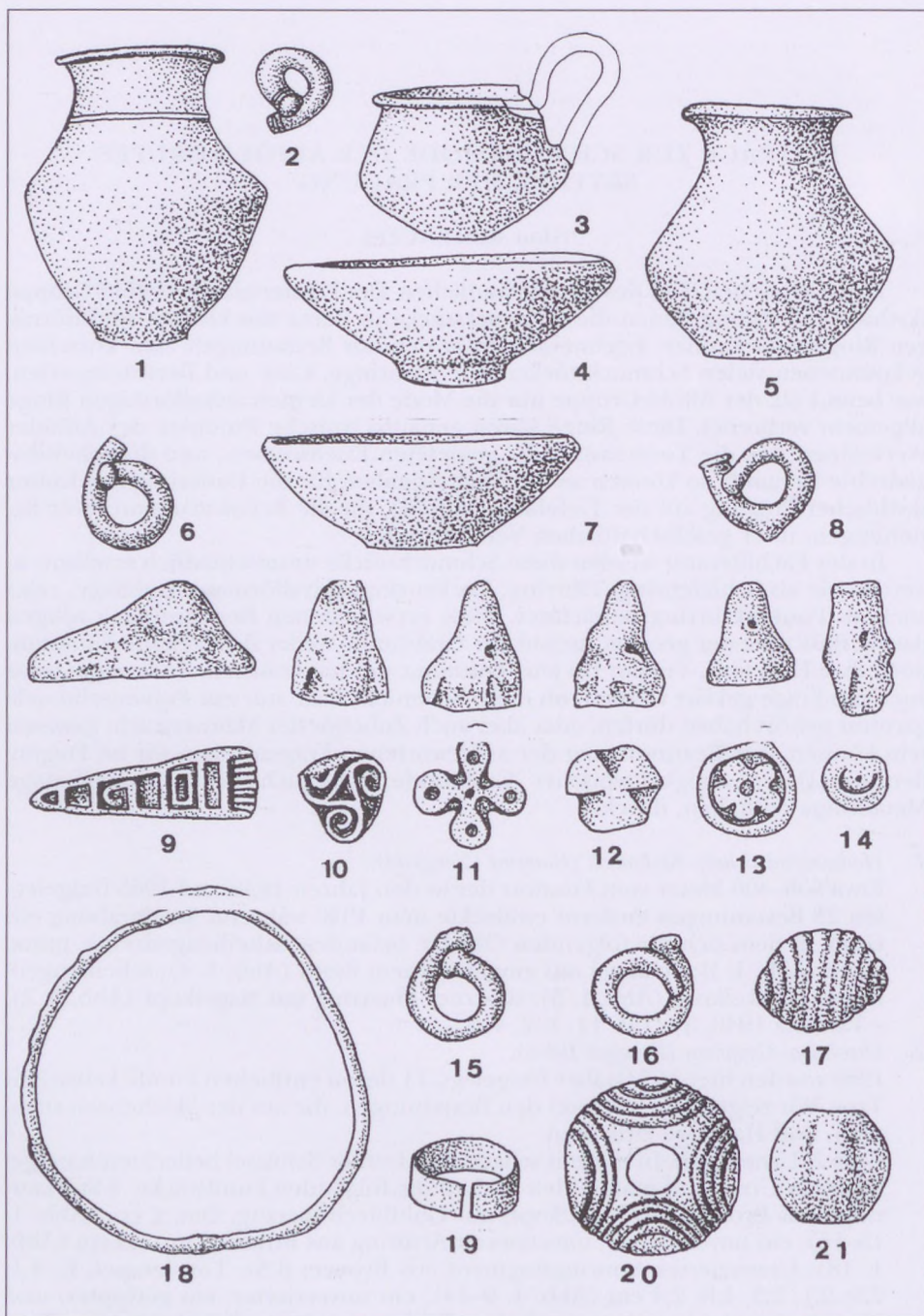


Abb. 1 - 1. ábra, 1-4: Hódmezővásárhely-Kishomok; 5-8: Orosháza-Gyopáros.
Grab 12 - 12. sír; 6, 7: Grab 114 - 114. sír; 9-21: Grab 2 - 2. sír.

ein Bronzehaarring mit Nagelkopf, mit Goldblechüberzug, Dm. 2,1 cm (Abb. 1. 8); ein scheibengedrehter Krug ohne Henkel (Abb. 1. 5); einige Glasperlen. – Juhász 1976, 234. Abb. 2. 8; 242.

Grab 114. Brandschüttungsgrab. Aus den Aschen neben einer scheibengedrehten, grauen Schüssel (Abb. 1. 7) kamen ein Bronzehaarring mit Nagelkopf, mit Goldblechüberzug, Dm. 2,1 cm (Abb. 1. 6), sowie die verschmolzenen Fragmente von zwei Armringen aus Bronze und ein scheibengedrehter Henkelkrug zum Vorschein. – Juhász 1976, 239. Abb. 7: 9; 246. Abb. 14. 1.

Im Gräberfeld kamen noch Haarringe aus den folgenden Gräbern ans Tageslicht: Grab 11: an beiden Seiten des Schädels je ein Stück aus Bronze mit Nagelkopf, mit Goldblechüberzug; Grab 43: durch Pflügen zerstört, ein Haarring mit Nagelkopf, mit Goldblechüberzug, zusammen mit Augenperlen aus Glas und scheibengedrehten Gefäßfragmenten.

3. *Békéscsaba-Fényes (Komitat Békés).*

In den Jahren 1930 und 1940 wurden insgesamt 77 Bestattungen freigelegt, in drei davon befanden sich Haarringe.

Grab 21. Urnengrab. Handgefertigte Urne (Abb. 2. 3); bedeckt von einer handgefertigten Schüssel mit eingebogenem Rand (Abb. 2. 4); in der Urne, in den Aschen befanden sich zwei Haarringe, ein gebrochenes Eisenmesser, zwei Armringe aus Eisen, sowie Fragmente einer Spirale aus Bronze. Die Haarringe wurden aus Golddraht angefertigt, an dem einen Ende mit einer grösseren, am anderen mit einer kleineren Scheibe, Dm. 2,2 cm (Abb. 2. 1–2). Párducz 1943, 51 – 52. Taf. 12. 14, Taf. 9. 2–3.

Grab 39. Urnengrab. Handgefertigte Urne (Abb. 2. 8); bedeckt von einer handgefertigten Schüssel mit eingebogenem Rand (Abb. 2. 5); in der Urne, aus den Aschen kamen die folgenden Objekte zum Vorschein: ein an den Enden senkrecht gerillter Armring aus Bronze, Dm. 7 cm (Abb. 2. 7); ein ähnlicher Armring aus Bronze, aber gebrannt, entzwei gebrochen; ein geschlossener Eisenring, an dem ein silberner Haarring angeklebt worden war. Das eine Ende kegelförmig, das andere mit einem silbernen Blechknopf, Dm. 2 cm (Abb. 2. 6).

6/1940. Urnengrab. Im Fundmaterial befand sich auch ein Silberhaarring mit Nagelkopf. Párducz 1943, 51–52. Taf. 10. 2, 4, Taf. 11. 16, 19, Abb. 1. 1, 3.

4. *Szentés-Vekerzug (Komitat Csongrád).*

Hier wurden in den Jahren 1937, 1941, 1950–53 insgesamt 151 Bestattungen freigelegt. Aus fünf Gräbern sind Haarringe zum Vorschein gekommen, hier zeigen wir die typischen Fundstücke aus drei Gräbern.

Grab 4. Skelettgrab, der Pflug ackerte den oberen Teil weg. Beim Schädel lag ein bronzener Haarring mit Nagelkopf, Dm. 1,9 cm (Abb. 4. 4). Aus dem Grab kamen noch zwei Kaurischnecken (Abb. 4. 2–3) und ein im Querschnitt runder, unverzierter Armring aus Bronze, Dm. 7,2 cm (Abb. 4. 1) zum Vorschein. – Csallány-Párducz 1944–45, Taf. 43. 1–4.

Grab 27. Brandschüttungsgrab, in einer tiefen Grabgrube mit einer seitlichen Stufe. Beigaben im oberen Teil der Grabgrube: scheibengedrehtes, bauchiges Tongefäß, H. 29,5 cm. (Abb. 4. 9); scheibengedrehter Krug und Bodenteil eines handgefertigten Topfes. Auf dem Boden der Grabgrube lagen die Asche und die folgenden Gegenstände: kleine Bronzetasche, H. 5,3 cm (Abb. 4. 10); eine fragmentarische und drei ganze Goldblechrosetten, gepresst verziert, Dm. 2, 1, 2, 3 cm (Abb. 4. 12–15); unverziertes, rechteckiges Goldblech an den Enden mit je einem Loch, L. 5,5 cm (Abb. 4. 16); 10 St. Goldblechperlen, Dm. 1,6 cm (Abb. 4. 17); tordierter Golddrahtring, Dm. 3,8 cm (Abb. 4. 11); 24 St. gelbe Glasperlen mit blauen Augen, drei hellgrüne Glasperlen, ein Stück

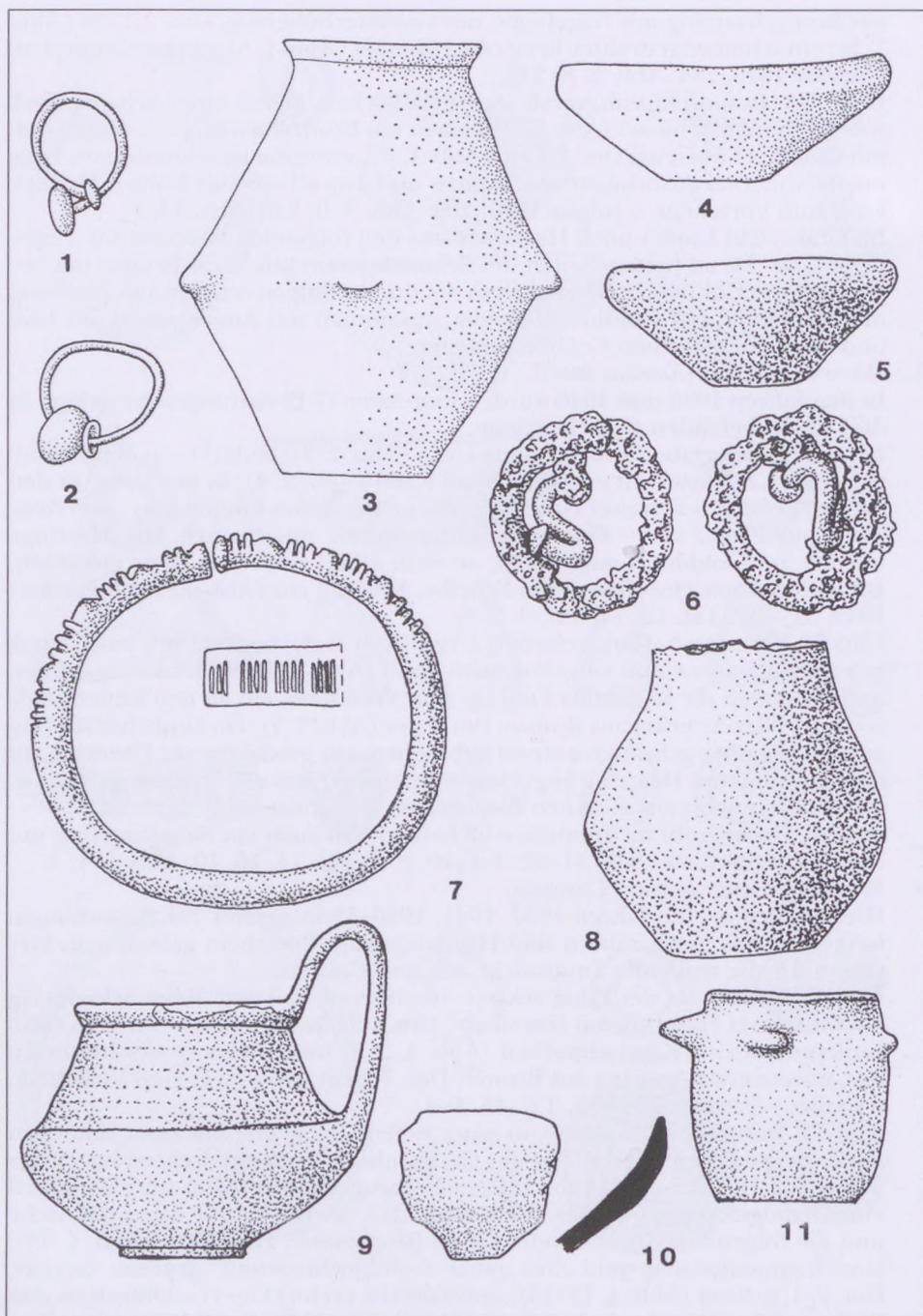


Abb. 2 – 2. ábra, 1–4: Békéscsaba–Fényes. Grab 21 – 21. sír; 5–8: Grab. 39; 9–11: Szentes–Vekerzug. Grab 53. – 53. sír.

blaues Glasperlenfragment, zwei Sumpfschneckenschalen. – Párducz 1954, 83. Abb. 27. 6, Taf. 5. 15–20, Taf. 6. 1–15, 19.

Grab 30. Skelett in gestreckter Rückenlage. Beigaben: zwischen dem rechten Oberarm und den Rippen zwei waagerecht geriffelte Haarringe mit Nagelkopf, aus Bronze, Dm. 1,7 cm (Abb. 3. 20–21); Ebenda durchbrochene bronzene Scheibenfibel mit einem Sternornament, Dm. 5,6 cm (Abb. 3. 22); Ebenda eine braune und acht blaue Glasperlen; neben dem linken oberen Armbein zwei dreieckförmige Eisenblechstücke, wahrscheinlich Pfeilspitzen, L. 4 cm (Abb. 3. 23); eine dreikantigen Pfeilspitze aus Bronze (Abb. 3. 24); neben dem linken Schenkelbein ein Schleifstein, L. 8,5 cm (Abb. 3. 30) und Eisenmesser; Auf dem Kreuzbein eine, an der linken Seite des Beckenknochens zwei dreikantige Pfeilspitzen aus Bronze, L. 2, 2, 1, 4, 2 cm (Abb. 3. 25–27); unter dem rechten Schienbein eine graue, scheibengedrehte Schüssel mit eingebogenem Rand, H. 8,3, Mdm. 27 cm (Abb. 3. 28); scheibengedrehter, grauer Krug, H. 10,4 cm (Abb. 3. 29). – Párducz 1954, 82. Abb. 26. 6, 16, Taf. 8. 1–3, 5–7, 10–15. Taf. 8. 11, 13.

Grab 53. Skelett in Hockerlage. Beigaben: rechts am Schädel und neben dem linken Ellbogenknochen je ein bronzener Haarring mit Nagelkopf, mit Goldblechüberzug, Dm. 1,9 und 2,1 cm (Abb. 3. 1–2); unter dem rechten und dem linken Schlüsselbein je ein kleines Spirälröhrchen aus Bronze, L. 1,5 cm (Abb. 3. 14); ebenda je zwei, beim Brustbein vier Kaurischnecken (Abb. 3. 6–9, 11), eine braune, drei blaue Glasperlen und Fragment einer Augenperle (Abb. 3. 15–19); links neben dem Schädel ein, unter dem Schulterbein zwei vogelförmige Anhänger, L. 2 und 3 sowie 2,4 cm (Abb. 3. 3–5); neben dem rechten Ellbogenknochen ein scheibengedrehter, dunkelgrauer Krug, H. 12,3 cm (Abb. 2. 11); ebenda handgefertigter, buckelverzierter Becher, H. 10 cm (Abb. 2. 9); In der Wand der Grabgrube Seitenteil einer handgefertigten Schüssel mit eingebogenem Rand (Abb. 2. 10). – Párducz 1954, 82. Abb. 26. 1, 5, Taf. 7. 13, Taf. 15. 3–9.

5. *Szentcsanak (Komitat Csongrád).*

Hier wurden in den Jahren 1930–31 13 Bestattungen aus der skythischen Zeit freigelegt. Von den Harringfunden führen wir hier die Beigaben eines Grabes an.

Grab 43. Skelett in Hockerlage. Am Hals und auf dem Brust eine Halskette, aus ringförmigen und zylindrischen Glasperlen bestehend, (Abb. 4: 7–8); Bei den rechten Handknochen Spinnwirtel aus Ton; beim rechten Beinbein handgefertigter Krug. Henkel und Rand abgebrochen. (Abb. 4. 6); In der Erde des Grabes bronzener Haarring mit Kegelkopf. (Abb. 4. 5). – In diesem Gräberfeld kamen noch zwei bronzene Haarringe mit Nagelkopf aus einem Grab, und als Streuefund noch weitere vier Stücke zum Vorschein. – Csallány-Párducz 1944–45, 86. Taf. 34. 1–4, Taf. 37. 7.

6. *Csárdaszállás (Komitat Békés).*

In der Feldmark *Középszállás* wurden 1976, 1983–84 in einer Sandgrube 36 skythenzeitliche Gräber freigelegt.

Grab 22. Brandschüttungsgrab – In einem Teil der Grabgrube befanden sich die gebrannten Beine, von dort ausgehend, etwa zwei Meter lang, in einer Höhe von 4–8 cm lagen Tongefäße, Tierknochen, voneinander durch an irgendwelchem organischen Stoff (Gewebe?) befestigte, drei- und viereckige Beinplatten (Abb. 4. 18) getrennt. Unter den Aschen fand man die folgenden Beigaben: zwei bronzene Haarringe mit Kegelkopf aus Blech, mit Goldblechüberzug, Dm. 2,2 cm (Abb. 4. 19–20); drei Gewandbesätze aus Goldblech. Die

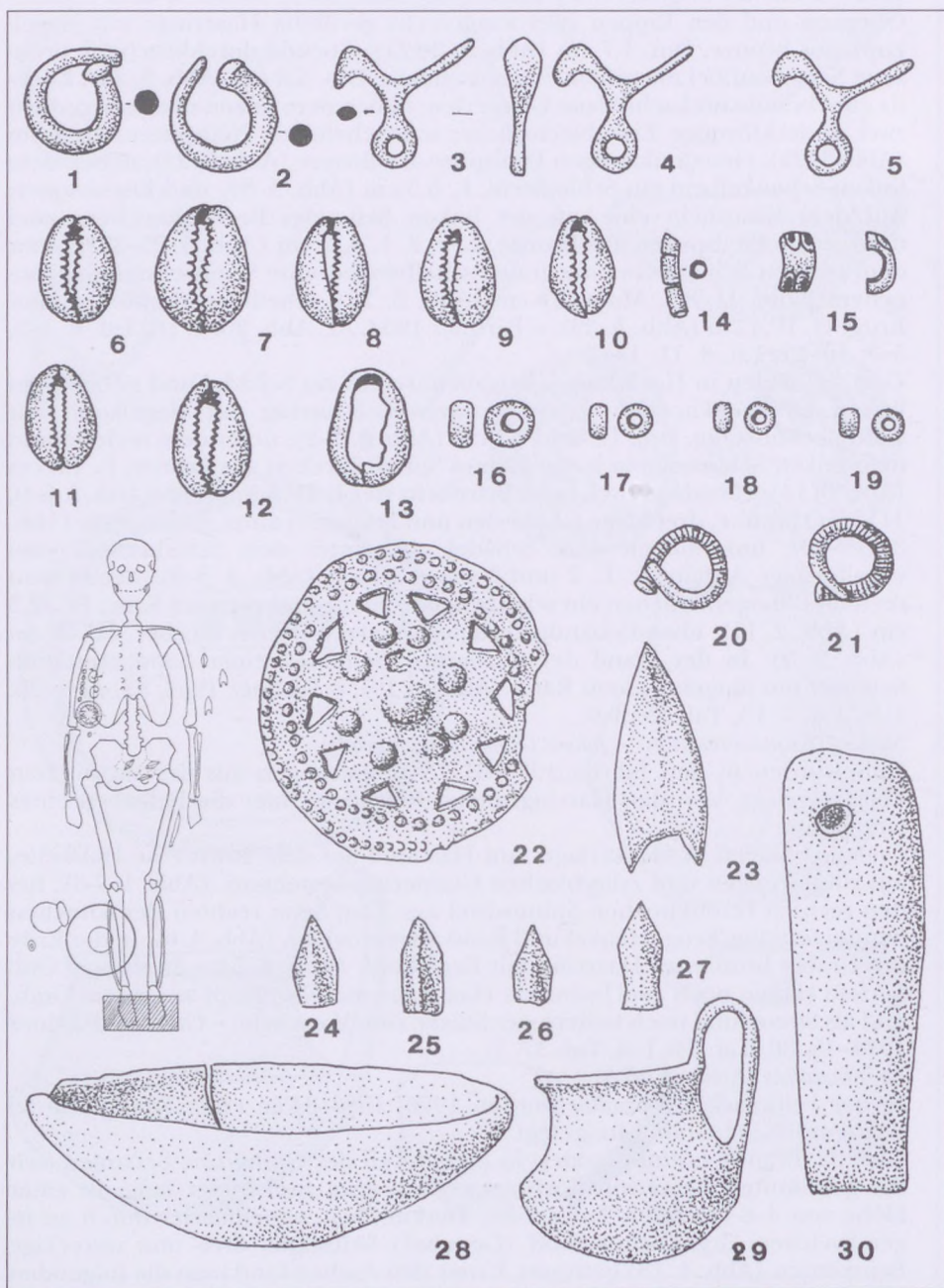


Abb. 3 – 3. ábra, Szentes-Vekerzug. 1–19: Grab 53 – 53. sír; 20–30: Grab 30 – 30. sír.

runden Platten sind blumenblattartig gepreßt, in der Mitte mit einem Loch versehen, Dm. 2,2 cm (Abb. 4. 21–23). – Oláh–Szénánszky 1982, 298–299; Gyucha 2001, 121. Kat. 4. 108.

7. *Sándorfalva (Komitat Csongrád).*

1980–81 wurden 71 skythenzeitliche Bestattungen freigelegt. Hier zeigen wir die typischen Fundstücke eines der Haarringe enthaltenden Gräber.

Grab 165. Brandschüttungsgrab. Die Beigaben lagen unter den Aschen: zwei bronzene Haarringe mit Nagelkopf, mit Goldblechüberzug, Dm. 1,8 und 1,6 cm (Abb. 6. 1–2); 26 St. gelbe Augenperlen, die meisten davon sind ganz verbrannt, 3 St. blaue Augenperlen (Abb. 6. 3–8), Fragmente von zwei kleinen blauen Glasperlen, ein St. weiße Glasperle, 3 St. Korallenperlen, ganz kleine Bernsteinperlen, ein Kegelchen aus Goldblech, Dm. 0,78 cm (Abb. 6. 9); 6 St. Goldblechperlen, Dm. 0,56–0,6 cm (Abb. 6. 10–15); Spinnwirtel aus Ton, Dm. 2,7 cm (Abb. 6. 16); Fragmente scheibengedrehter Gefäße. – In diesem Gräberfeld kamen noch aus vier weiteren Gräbern Haarringe zum Vorschein. – Galántha 1982–83, 122. Abb. 7. 1–4, Abb. 9–10.

8. *Csanytelek (Komitat Csongrád) Tömörkényi-Straße.*

An diesem Fundort fand man zuerst 1910 zwei Gräber, dann wurden 1931 weitere 27 Gräber freigelegt.

Grab 1. Skelett in Hockerlage. An beiden Seiten des Schädels befand sich je ein bronzener Haarring mit Kegelkopf aus Blech, Dm. 2,3 und 2,1 cm (Abb. 5. 1–2); über dem rechten Schlüsselbein eine dreikantige Pfeilspitze aus Bronze, L. 2,3 cm (Abb. 5. 3); beim linken Handknochen zwei Spinnwirtel, Dm. 1,6 und 2,4 cm (Abb. 5. 4–5); beim Schädel zwei Spinnwirtel, Dm. 1,6 und 2,4 cm (Abb. 5. 9, 10); unter dem linken Handknochen drei Tongefäße: Becher, handgefertigt, Henkel abgebrochen, H. 9,2 cm (Abb. 5. 6); Becher, scheibengedreht, braungrau, H. 9,6 cm (Abb. 5. 7); Becher, handgefertigt, schwarz, H. 11,6 cm (Abb. 5. 8). – Csallány–Párducz 1944–45, 82. Taf. 27. 1–5, 7, 9.

Grab 7. Brandgrab. Beigaben: zwei bronzene Haarringe mit Nagelkopf, Dm. 1,8 und 1,7 cm (Abb. 5. 11–12); drei Tonstempel, L. 2,9; 2, 2; 2, 2 cm (Abb. 5. 13–15); Spinnwirtel aus Ton, Dm. 2,5 cm (Abb. 5. 16); Armring aus Bronze, gebrochen, unvollständig, unverziert, Dm. 8,1 cm (Abb. 5. 17). – Csallány–Párducz 1944–45, 83. Taf. 30. 2, 4–6, 14–15. – Vom Gebiet des Gräberfeldes kamen außerdem aus zwei Gräbern drei bronzene Haarringe mit Nagelkopf, als Streuefund drei weitere bronzene Haarringe mit Nagelkopf zum Vorschein.

9. *Csanytelek–Újhalastó.*

Zwischen 1979–1984 wurden 250 Gräber freigelegt. Über die Ausgrabung wurden nur Vorberichte, von den aufgefundenen Gräbern nur bestimmte Fundstücke publiziert. Darunter wurde nur beim *Brandschüttungsgrab 130* ein Haarring erwähnt. Dieser ist aus Bronze, mit Nagelkopf, mit Goldblechüberzug, Dm. 1,8 cm (Abb. 5. 20). Von diesem Grab wurde noch die Zeichnung von einem Tonstempel publiziert, L. 2,5 cm (Abb. 5. 21). Unter den Grabfunden befanden sich auch ein Armring aus Bronze, Eisenmesser, 25 St. große, gelbe Augenperlen, 26 St. rotbraune Glasperlen mit unversehrten und fragmentarischen Wellenlinien verziert, drei dunkelblaue Glasperlen, sowie ein handgefertigtes Tongefäß. – Scholtz 2001, 181; Kisfaludi 1997, 83.

10. *Törökszentmiklós–Surján (Komitat Szolnok).*

Hier wurden 82 skythenzeitliche Gräber freigelegt. Haarringe fand man in vier Bestattungen, wir führen hier die Fundstücke einer Bestattung an.

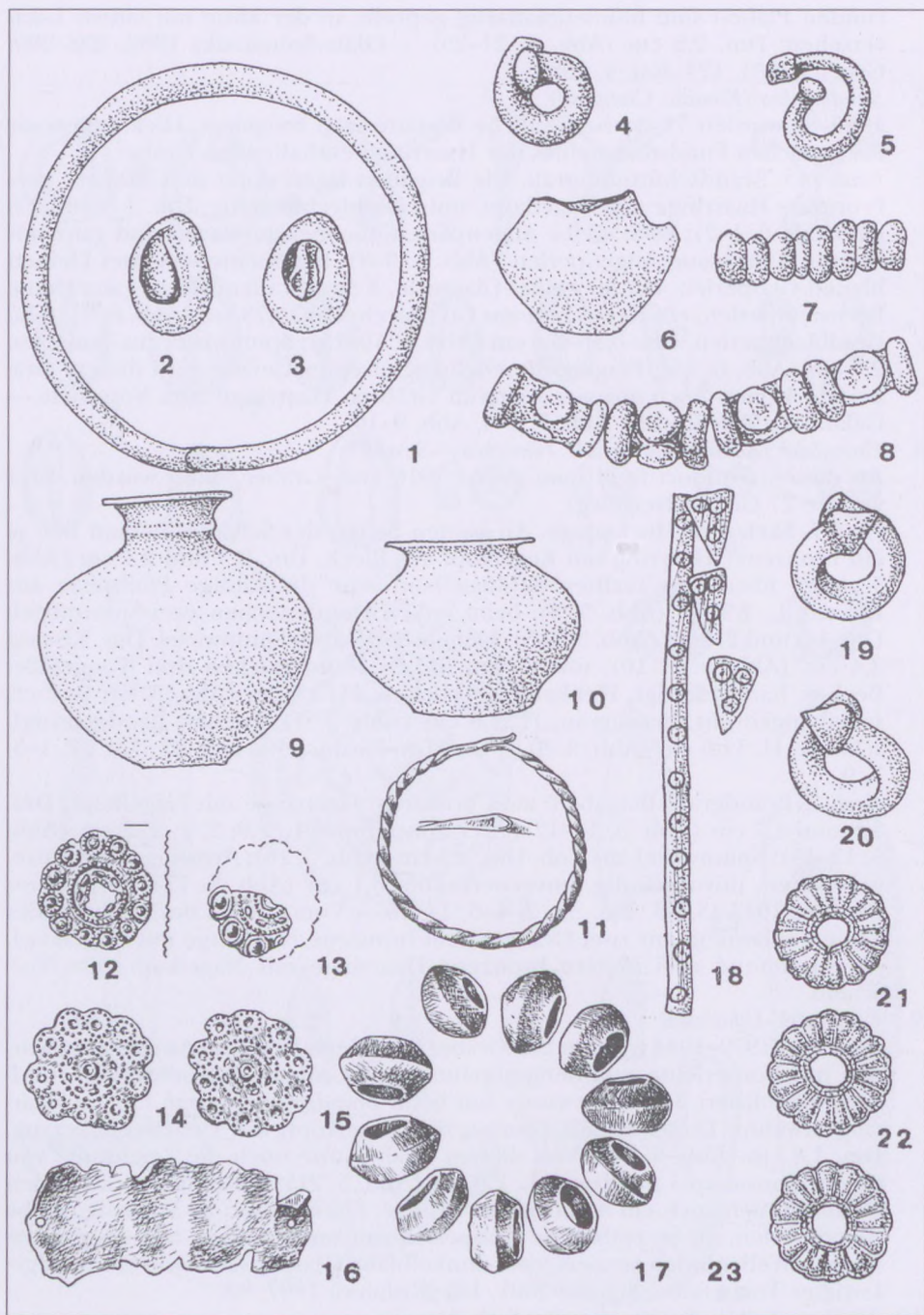


Abb. 4 – 4. ábra, 1–4: Szentes–Vekerzug, Grab 4 – 4. sír; 5–8: Szentes (Kunszentmárton) – Jaksor, Grab. 43 – 43. sír; 9–17: Szentes–Vekerzug, Grab 27 – 27. sír; 18–23: Csárdaszállás, Grab 22 – 22. sír.

Grab 90. Brandschüttungsgrab. Die Beigaben waren unter den Aschen: 2 St. Haarringe aus Bronze, mit gewölbtem Nagelkopf, mit Goldblechüberzug, Dm. 2,3 cm (Abb. 7. 2–3); Kreuzförmiger Köcherbeschlag aus Bronze, mangelhaft. Mit reliefartigen Tiermotiven, einem Adlerkopf, einer sich rundenden Tiergestalt verziert. L. 10,4 cm (Abb. 7. 1); Armring und Fragment aus Bronze, senkrecht gerillt, Dm. 6,5; L. 6,7 cm (Abb. 7. 8, 9); Unverzierter Armring aus Bronze, Dm. 6,3 cm (Abb. 7. 7); 3 St. Glasperlen mit Zick-zackzier, Dm. 1,7 cm (Abb. 7. 4–6); vier Schuppen eines eisernen Schuppenpanzers (Abb. 7. 10–11); Schleifstein, L.: 6 cm (Abb. 7. 14); Fragment eines handgefertigten Topfes mit geradem Rand. – Csalog–Kisfaludi 1985, Abb. 5. 6–15; Kemenczei 1986, 124. Abb. 6.

11. *Balmazújváros, Hortobágy–Árkus (Komitat Hajdú-Bihar).*

1959 wurden hier 45 Gräber freigelegt. Im Fundmaterial von vier Bestattungen gibt es Haarringe. Wir zeigen hier zwei davon.

Grab 16. Urnengrab. Beigaben: Zwei bronzene Haarringe mit Nagelkopf, mit Goldblechüberzug, Dm. 2,1 cm (Abb. 6. 21–22); zwei Tonstempel, L. 2,6; 2,7 cm (Abb. 6. 26–27); zylinderförmiger Anhänger aus Bronzeblech, L. 2,1 cm (Abb. 6. 20); Spinnwirtel aus Ton, Dm. 3 cm (Abb. 6. 28); eine ganze und zwei halbe Kaurischnecken (Abb. 6. 23–25). – Zwei Armringe aus Bronze, mit gekerbten Linienbündeln verziert, Dm. 8 cm (Abb. 6. 19). – Kisfaludi 1997, 88. Abb. 7. 17, Abb. 15. 7.

Grab 25. Im Fundmaterial des Grabes gab es zwei Haarringe. Waagrecht gerippter Haarring mit Nagelkopf, mit Goldblechüberzug, Dm. 2 cm (Abb. 6. 17); Haarring mit Kegelkopf aus Blech, mit Goldblechüberzug, Dm. 2,1 cm (Abb. 6. 18). – Horváth 2001, 152.

12. *Hajdúdorog (Komitat Hajdú-Bihar).*

1966 entdeckte man hier bei Erdarbeiten ein Skelett in gestreckter Rückenlage. Aus dem Grab kamen die folgenden Fundstücke zum Vorschein: Haarring mit Kegelkopf aus Blech, mit Goldblechüberzug, Dm. 4 cm (Abb. 5. 19); Bronzespiegel. Von seinem angenieteten Eisengriff ist nur ein kleines Bruchstück erhalten geblieben. Dm. 20,4 cm (Abb. 5. 18); Fragmente eines Spirälröhrchen aus Bronze; Bernsteinperle. – Nepper 1968, 59–61.

13. *Nyírmihálydi (Komitat Szabolcs-Szatmár-Bereg).*

1985 entdeckte man beim Sandgrabungen in der Gemarkung der Gemeinde ein Urnengrab, aus dem die folgenden Fundstücke zum Vorschein gekommen sind: zwei waagrecht gerippte Haarringe aus Bronze, mit Nagelkopf, Dm. 1,7 cm (Abb. 8. 1–2); drei Spinnwirtel aus Ton, Dm. 3,2; 2,9, 2 cm (Abb. 8. 5–7); scheibengedrehtes, gelbes Töpfchen, H. 8,2 cm (Abb. 8. 3); scheibengedrehter, grauer Krug, H. 9,4 cm (Abb. 8. 4); handgefertigtes, hellgraues Töpfchen, H. 7,9 cm (Abb. 8. 8); fassförmige, handgefertigte, gelbbraune Urne unter dem Rand mit vier Buckeln, H. 24 cm (Abb. 8. 12); fassförmige, handgefertigte, gelbbraune Urne, H. 17,4 cm (Abb. 8. 9); handgefertigte, hellgraue Schüssel mit Zipfelrand, M: 8 cm (Abb. 8. 11); handgefertigte Schüssel mit eingebogenem Rand, außen gelbbraun, innen schwarz, H. 12,6 cm (Abb. 8. 15); Randfragmente einer scheibengedrehten, gelben Schüssel (Abb. 8. 13); Bodenfragmente von handgefertigten Gefäßen, Dm. 9,1; 8,6; 6,6 cm (Abb. 8. 14–17). – Istvánovits–Kurucz 1988, 39–40. Taf. 17–18.

14. *Sanislău (Sanisló, ehem. Komitat Szatmár).*

Hier wurden 70 skythenzeitliche Gräber freigelegt, in sieben davon kamen Haarringe zum Vorschein.

Grab 10. Urnengrab. 2 St. Haarringe aus Bronze, mit Nagelkopf, Dm. 2,2; 3 cm

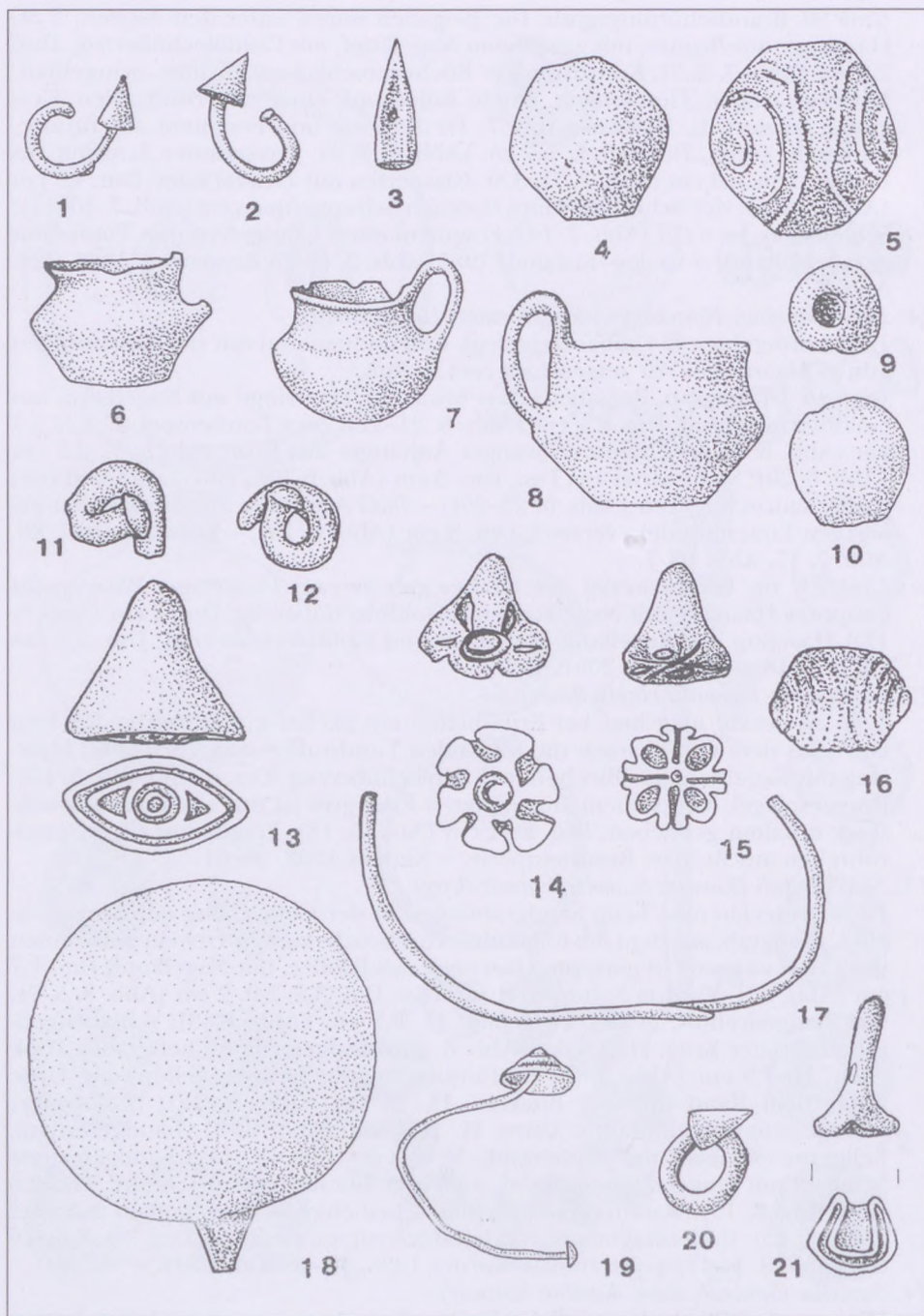


Abb.5 – 5. ábra, 1–10: Csanytelek Tömörkényi u. Grab 1 – 1. sír; 11–17: Grab 7 – 7. sír; 18–19: Hajdúdorog. Grabfund – sírlelet; 20–21: Csanytelek-Újhalastó. Grab 130 – 130. sír.

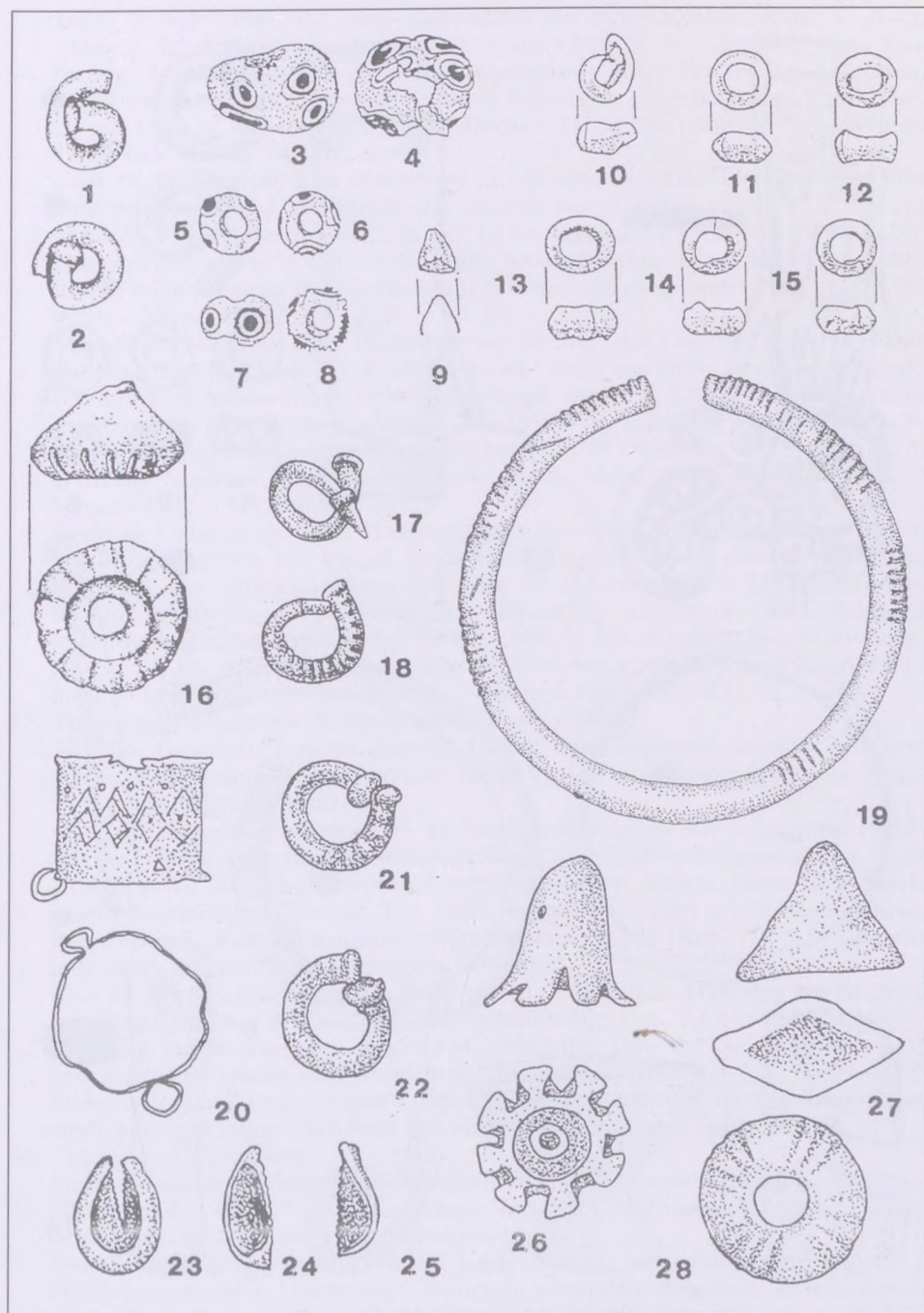


Abb. 6 – 6. ábra, 1–16: Sándorfalva, Grab 165 – 165. sír; 17–18: Balmazújváros, Hortobágy-Árkus, Grab 25 – 25. sír; 19–28: Grab. 16 – 16. sír.

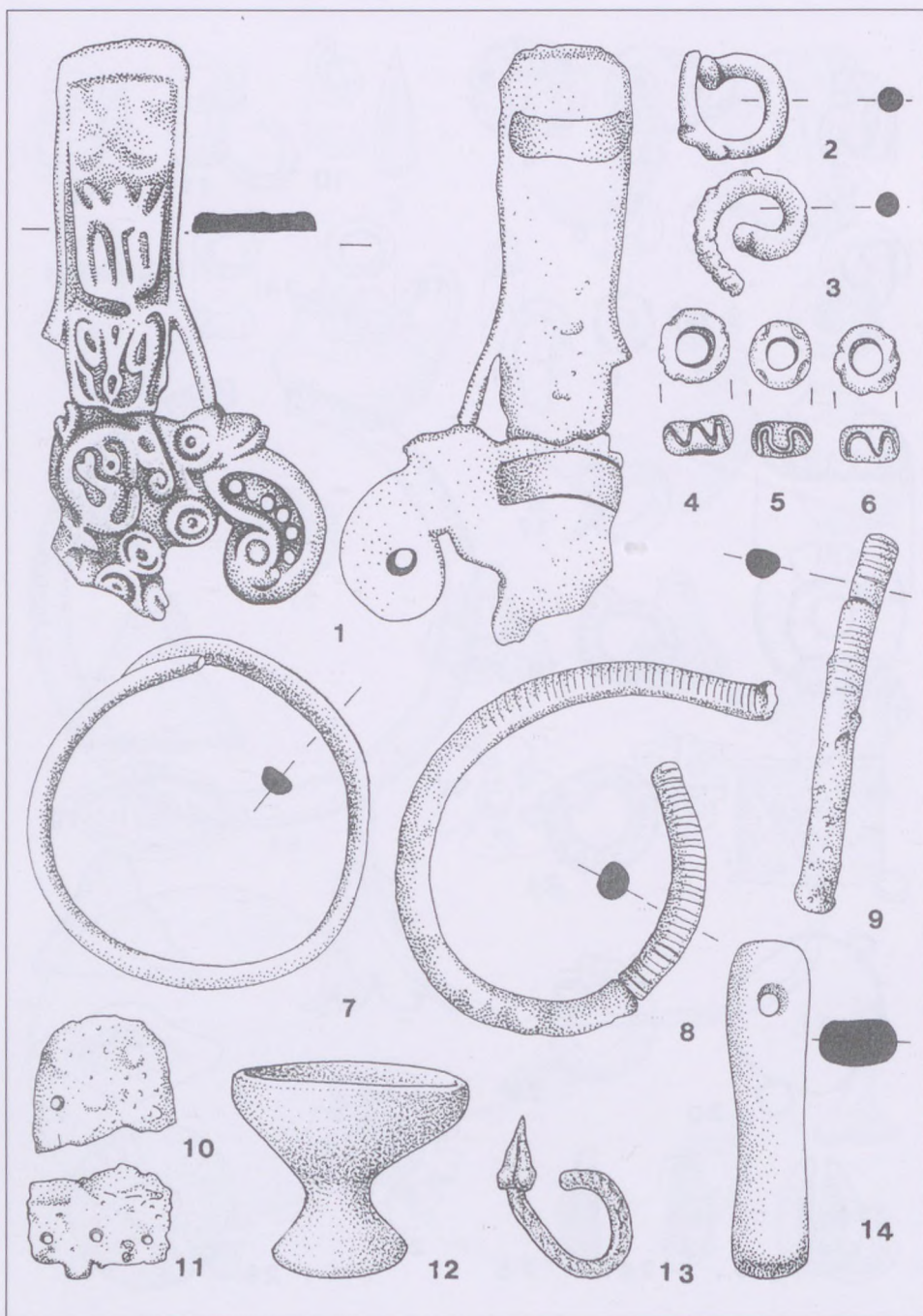


Abb. 7 – 7. ábra, 1–12, 15: Törökszentmiklós–Surján. Grab 90 – 90. sír; 13–14: Budapest–Rákospalota. Grab 2 – 2. sír.

(Abb. 9. 3–4); Oberteil einer Eisennadel mit eingedrehtem Kopf, L. 6 cm (Abb. 9. 1); Armring aus Eisen, Dm. 6 cm (Abb. 9. 2); handgefertigte, fassförmige Urne, in der sich die Metallgegenstände unter den Aschen befanden, H. 24 cm (Abb. 9. 7); handgefertigte Schüssel mit eingebogenem Rand, Dm. 28 cm (Abb. 9. 6); handgefertigter Becher, H. 12 cm (Abb. 9. 5). – Némethi 1982, 133. Abb. 6. 14–20.

Grab 19. Urnengrab. 2 St. Haarringe aus Bronze, mit Goldblechüberzug, der eine mit Kegelpf aus Blech, der andere mit Nagelpf, Dm. 2,8; 2,9 cm (Abb. 9. 11–12). Beide waren in der Urne, unter den Aschen; 10 St. Kaolinpastenperlen (Abb. 9. 10); fassförmige, handgefertigte Urne, H. 24 cm (Abb. 9. 8); Fragment einer handgefertigten Schüssel mit eingebogenem Rand (Abb. 9. 9). – Némethi 1982, 134. Abb. 8. 12–15.

Grab 46. Urnengrab. Zwei Haarringe aus Bronze, mit Goldblechüberzug. Der eine mit Kegelpf aus Blech am Ende, mit einer aus Draht geformter Spirale verziert. Das andere Stück ist mit Nagelpf, Dm. 2,8; 2,5 cm. Beide waren in der Urne, in den Aschen (Abb. 9. 14–15); 3 St. Glaspastenperlen (Abb. 9. 16–18); handgefertigte, topfförmige Urne, H. 28 cm (Abb. 9. 13); scheibengedrehte Schüssel mit eingebogenem Rand, Dm. 29 cm (Abb. 9. 19). – Némethi 1982, 137. Abb. 13. 20–23.

Grab 60. Urnengrab. Zwei Haarringe aus Bronze, mit Nagelpf, mit Goldblechüberzug, Dm. 1,7; 1,9 cm. Beide waren in der Urne, in den Aschen (Abb. 9. 21–22); zwei Spinnwirtel aus Ton, Dm. 3,1; 2,3 cm (Abb. 9. 24–25); handgefertigte, fassförmige Urne, H. 26 cm (Abb. 9. 26); scheibengedrehte Schüssel mit eingebogenem Rand, Dm. 29 cm (Abb. 9. 23); scheibengedrehter Krug, H. 9 cm (Abb. 9. 20); handgefertigte Schüssel mit eingebogenem Rand; Fragmente eines Armringes aus Bronze. – Némethi 1982, 138. Abb. 16. 10–18.

15. *Tiszavasvári-Dózsatelep (Komitat Szabolcs-Szatmár-Bereg).*

Auf den Grundstücken im inneren Gebiet der Gemeinde wurden zwischen 1959–63 insgesamt 61 Bestattungen freigelegt. In drei davon fand man Haarringe, zwei führen wir hier an.

Grab 8/b. Brandschüttungsgrab. In den Aschen lagen die folgenden Fundstücke: Haarring aus Bronze, mit Nagelpf, mit Goldblechüberzug, Dm. 2 cm (Abb. 10. 5); 10 gelbe Glasperlen mit blau-weißen Augen. Diese sind durch Brand beschädigt (Abb. 10. 1–4, 6–7); Fragmente eines scheibengedrehten Bechers und einer Schüssel mit eingebogenem Rand (Abb. 10. 8–9); Bauteile eines groben, handgefertigten Gefäßes.

Grab 58. Brandschüttungsgrab. Beigaben in den Aschen: Haarring aus Bronze, mit Kegelpf aus Blech, mit Goldblechüberzug, Dm. 2,1 cm (Abb. 10. 10); Haarring aus Bronze, mit Kegelpf, gebrannt, Dm. 2,2 cm (Abb. 10. 11); gebranntes Fragment eines Armringes aus Bronze (Abb. 10. 12); Bauch- und Bodenteile scheibengedrehter Krüge mit Henkel (Abb. 10. 13–14); Fragmente einer handgefertigten Schüssel mit eingebogenem Rand (Abb. 10. 15).

16. *Tiszavasvári-Csárdapart.*

Am Fundort 12 km östlich vom inneren Gebiet der Gemeinde wurden in den Jahren 1966, 1972 54 Gräber freigelegt. Von den Grabfunden, die sieben Haarringe enthalten, erörtern wir hier die folgenden:

Grab 2. Urnengrab. Im SO-Teil der kreisrunden Grabgrube befand sich eine Pferdebestattung in Hockerlage. Daneben waren die Beigaben: scheibengedrehte, dunkelbraune Urne, H. 14,5 cm (Abb. 10. 19); 2 St. Haarringe mit Nagelpf, mit Silberblechüberzug. Der eine ist waagrecht gekerbt. Sie waren der Urne, in den Aschen, Dm. 1,9 cm (Abb. 10. 16–17); 14 St. gelbe Augenperlen,

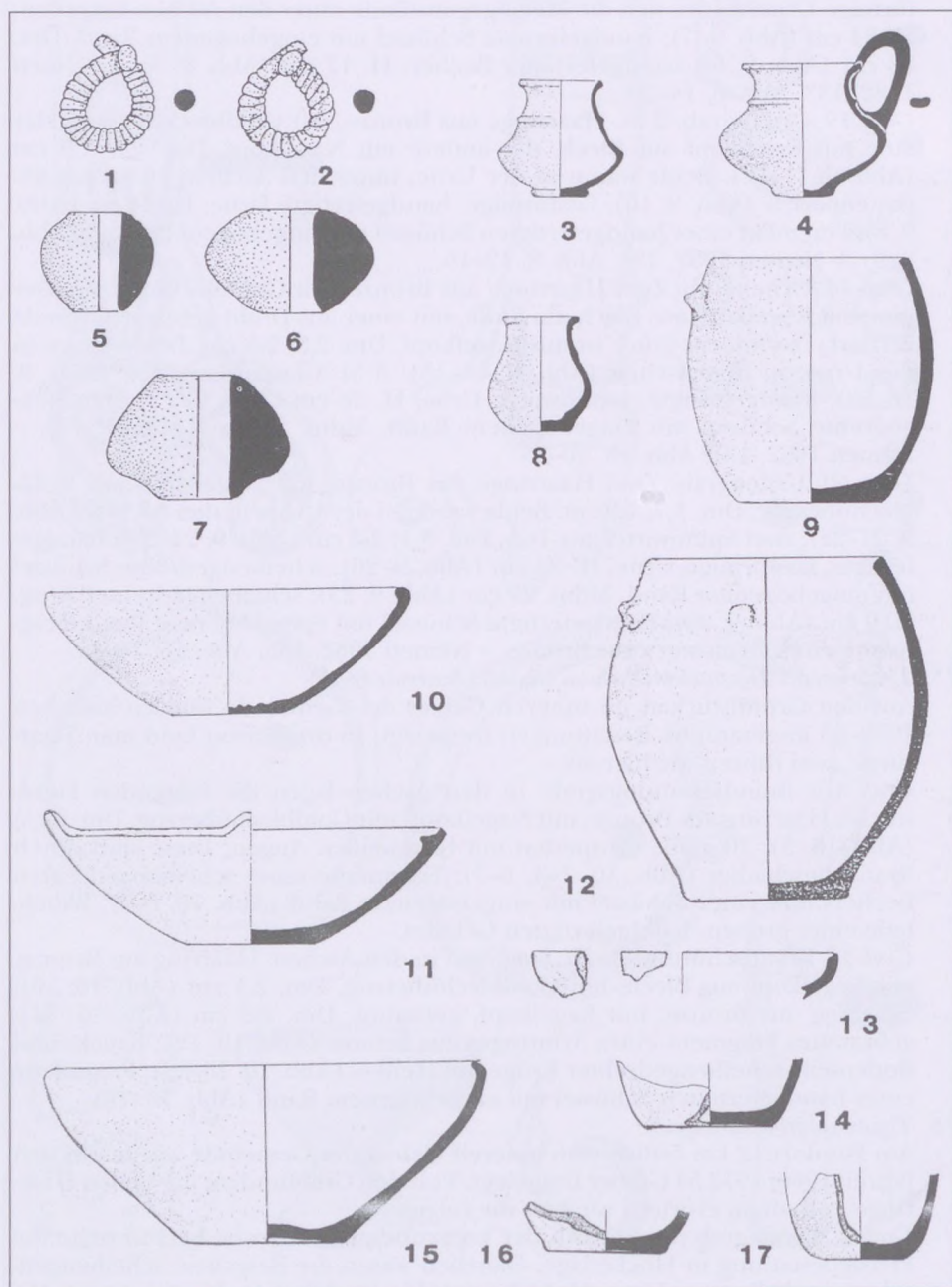


Abb. 8 – 8. ábra, 1–17: Nyírmihálydi. Grabfund – sirlelet.

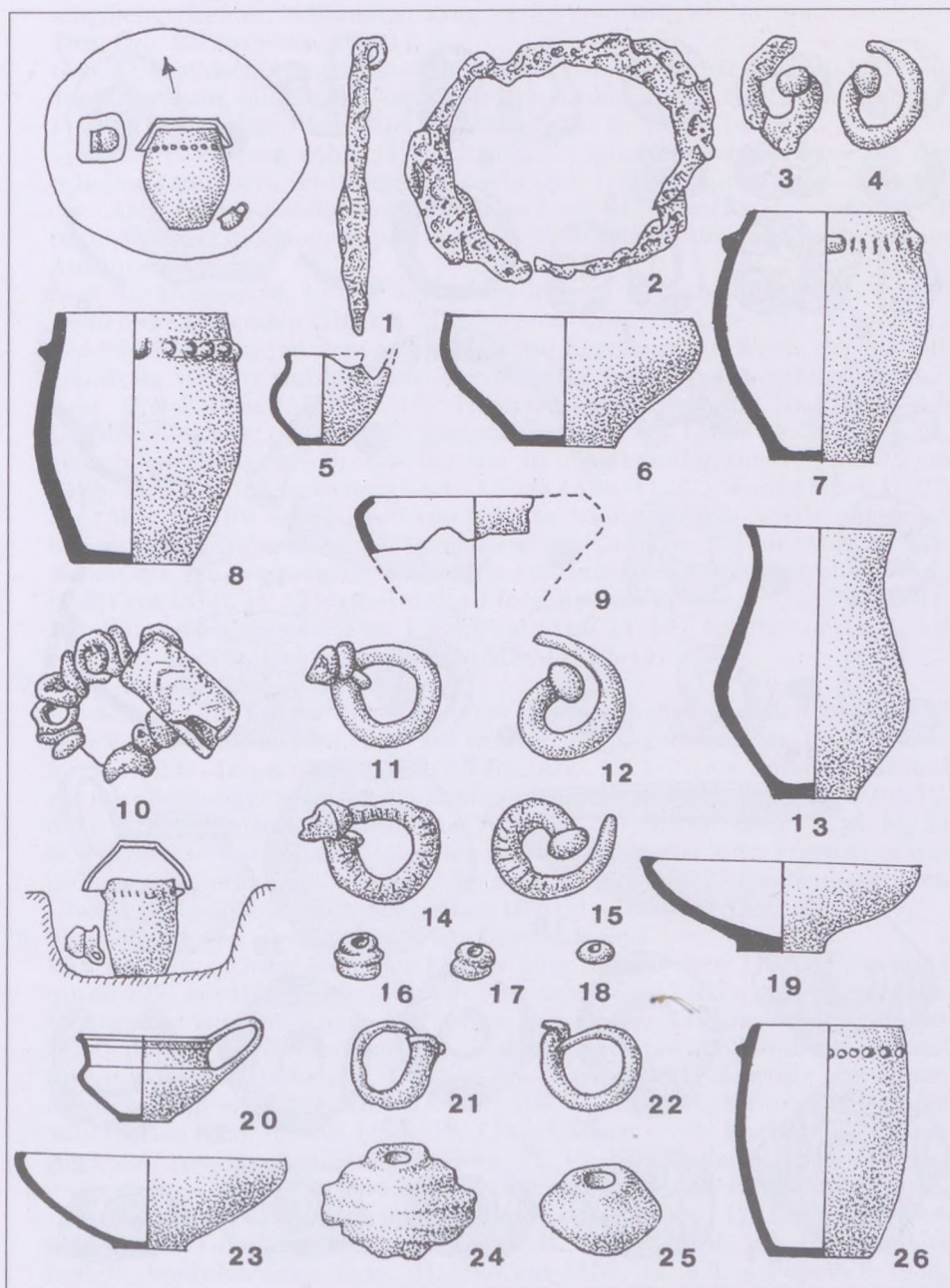


Abb. 9 – 9. ábra, 1–7: Sanisláu (Szaniszló). Grab 10 – 10. sír; 8–12: Grab 19 – 19. sír; 13–19: Grab 46 – 46. sír; 20–26: Grab 60 – 60. sír.

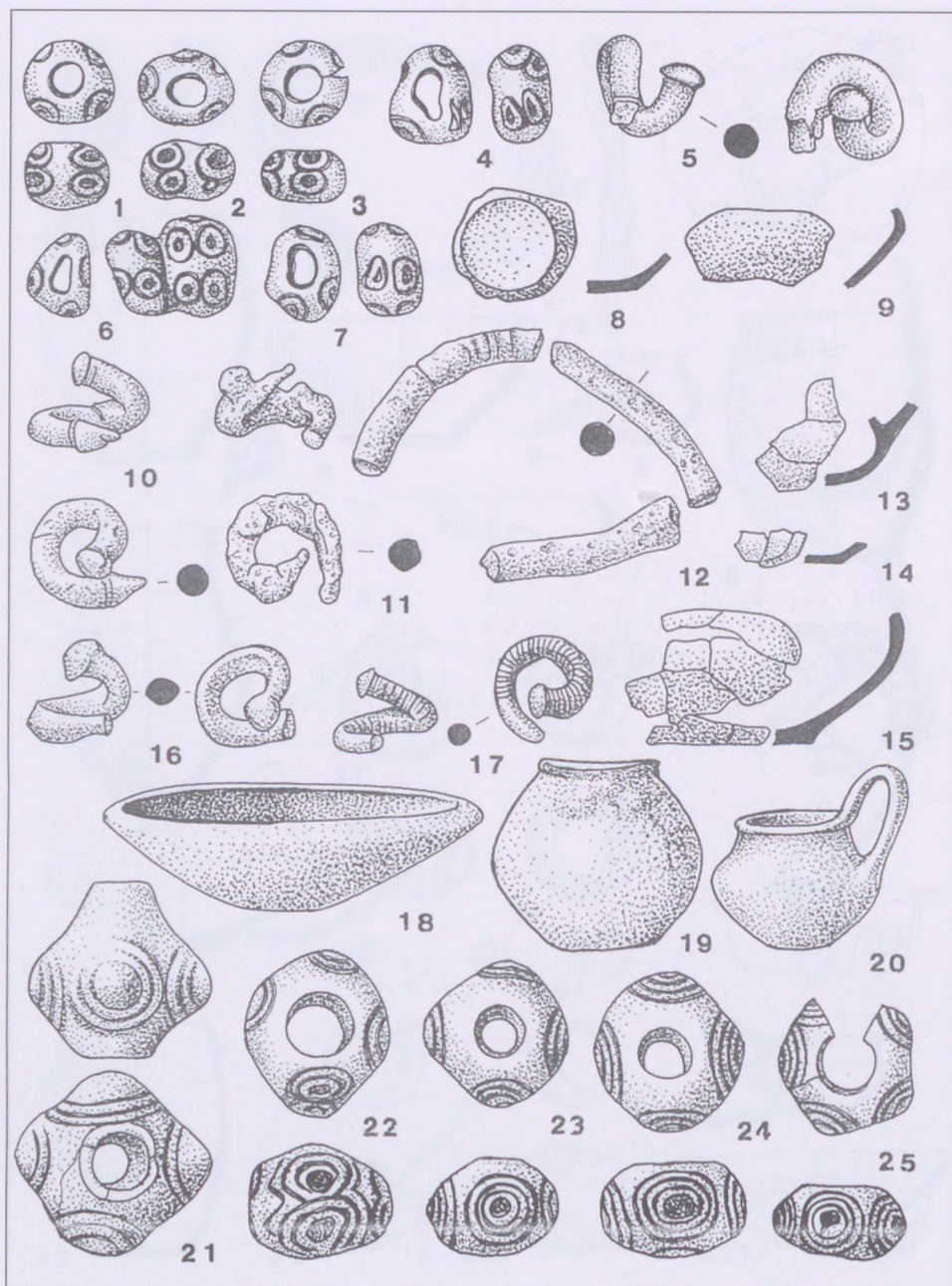


Abb. 10 – 10. ábra, 1–9: Tiszavasvári Dózsatelep. Grab 8/b – 8/b sír; 10–15: Grab 58 – 58. sír; 16–25: Tiszavasvári-Csárdapart. Grab 2 – 2. sír.

mit blau-weißen Augen. Die meisten sind gebrannt. (Abb. 10. 22–25); scheibengedrehte, graue Schüssel mit eingebogenem Rand, H. 9 cm (Abb. 10. 18); scheibengedrehter, hellbrauner Krug, H. 8,5 cm (Abb. 10. 20); Spinnwirtel aus Ton, Dm. 2,9 cm (Abb. 10. 21).

Grab 32. Brandschüttungsgrab. Typische Fundstücke der Grabgrube: Haarring aus Silberdraht, mit kleinen kegelförmigen Enden, Dm. 4,1 × 2,7 cm (Abb. 11. 1); 7 St. dreikantige Pfeilspitzen aus Bronze, L. 3–2,5 cm (Abb. 11. 2–5, 7–8); Eisenaxt, L. 23,5 cm (Abb. 11. 9); handgefertigte Hörnerhenkeltasse, an der Schulter kanneliert, im Inneren mit schrägen Liniengruppen verziert, H. 6,6 cm (Abb. 11. 6); handgefertigte Schüssel mit geradem Rand; scheibengedrehte Schüssel mit eingebogenem Rand; Trensengarnitur aus Eisen; eiserner Armring.

Grab 48. Urnengrab. In der scheibengedrehten Urne befanden sich in den Aschen die folgenden Objekte: Haarring aus Bronze, waagrecht gerippt, mit Goldblechüberzug, an dem einen Ende mit Kegelkopf aus Blech, der mit Filigrandraht verziert wurde. Diese Zierelemente bilden einen stilisierten Tierkopf, Dm. 2,3 cm (Abb. 11. 19); Haarring aus Bronze, mit Nagelkopf, mit Goldblechüberzug, waagrecht gerippt, Dm. 2,2 cm (Abb. 11. 20); zwei St. gedrehte Armringe aus Bronze, der eine ist unvollständig, Dm. 7,7 und 5,5 cm (Abb. 11. 21–22); Kaurischnecke, L. 1,5 cm (Abb. 11. 17); Tonstempel, H. 2,5 cm (Abb. 11. 10); neben der Urne lag eine handgefertigte Schale mit eingebogenem Rand. Darin war ein Spinnwirtel aus Ton, Dm. 2,8 cm (Abb. 11. 12). Neben der Schale waren die folgenden Fundstücke: scheibengedrehter Krug, H. 9,1 cm (Abb. 11. 11); zweikantige Pfeilspitze aus Bronze, L. 3 cm (Abb. 11. 16); Ringperlen aus Glas, Dm. 1,2; 0,8 cm (Abb. 11. 13); Kaurischnecke, L. 1,8 cm (Abb. 11. 18); Dentaliumperlen (Abb. 11. 14–15).

17. *Gáva (Komitat Szabolcs-Szatmár-Bereg).*

Am Szincse-Ufer kamen 1929 aus einem Brandgrab die folgenden Fundstücke zum Vorschein: 2 St. Haarringe aus Bronze, mit Nagelkopf, Dm. 1,9 cm (Abb. 12. 3–4); 2 St. Tonstempel, L. 2,6; 2,3 cm (Abb. 12. 1–2); ein unversehrter und ein unvollständiger Armring aus Bronze, unverziert, Dm. 7,4; 6,5 cm (Abb. 12. 6–7); 2 St. verzierte Spinnwirtel aus Ton, Dm. 2,7; 2,3 cm (Abb. 12. 5, 8); 24 St. Fragmente von gelben Glasperlen mit blauen Augen, 4 St. Fragmente von grünen Glasperlen mit blauen Augen; Fragment einer scheibengedrehten Urne, und Fragment eines Kruges mit Henkel. – Párducz 1965, 279.

18. *Nevickoje (Nevicke, ehem. Komitat Ung, Kárpátoukraine).*

Von der am rechten Ufer des Flusses Ung befindlichen Hügelgrabgruppe wurde 1971 ein Hügelgrab freigelegt. Aus dem Hügel kamen zwei Brandschüttungsgräber zum Vorschein. Wir zeigen hier von den Gegenständen, die neben den Aschen gefunden wurden, die folgenden typischen Fundstücke: Haarring mit Goldblechüberzug, Dm. 2,2 cm (Abb. 12. 9); Haarring aus Silber, mit Kegelkopf aus Blech, Dm. 3,6 cm (Abb. 12. 10); zwei kleine, ringförmige Silberperlen, Dm. 0,5 cm (Abb. 12. 11–12); Eisentrense. Knebel und Mundstück sind zusammengenietet, H: 17 cm (T. 12. 15); An der Schulter mit zwei waagerechten Kannelüren verzierte, handgefertigte Urne, H. 35 cm (Abb. 12. 14); fassförmiger, handgefertigter Topf, H. 32 cm (Abb. 12. 13); handgefertigte Schüssel mit eingebogenem Rand, H. 7,5 cm (Abb. 12. 16); handgefertigte, buckelverzierte Urne, H. 23,5 cm (Abb. 12. 17). – Popovich 1985, 54–55; Popovich 1997, 105. Taf. 10. 1, 4, 9, 10, 13–14; 107. Taf. 12. 1, 4, 10.

19. *Kesznyéten (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén).*

In der Feldmark *Szerűskert* wurden zwischen 1984–89 insgesamt 89 Bestattungen

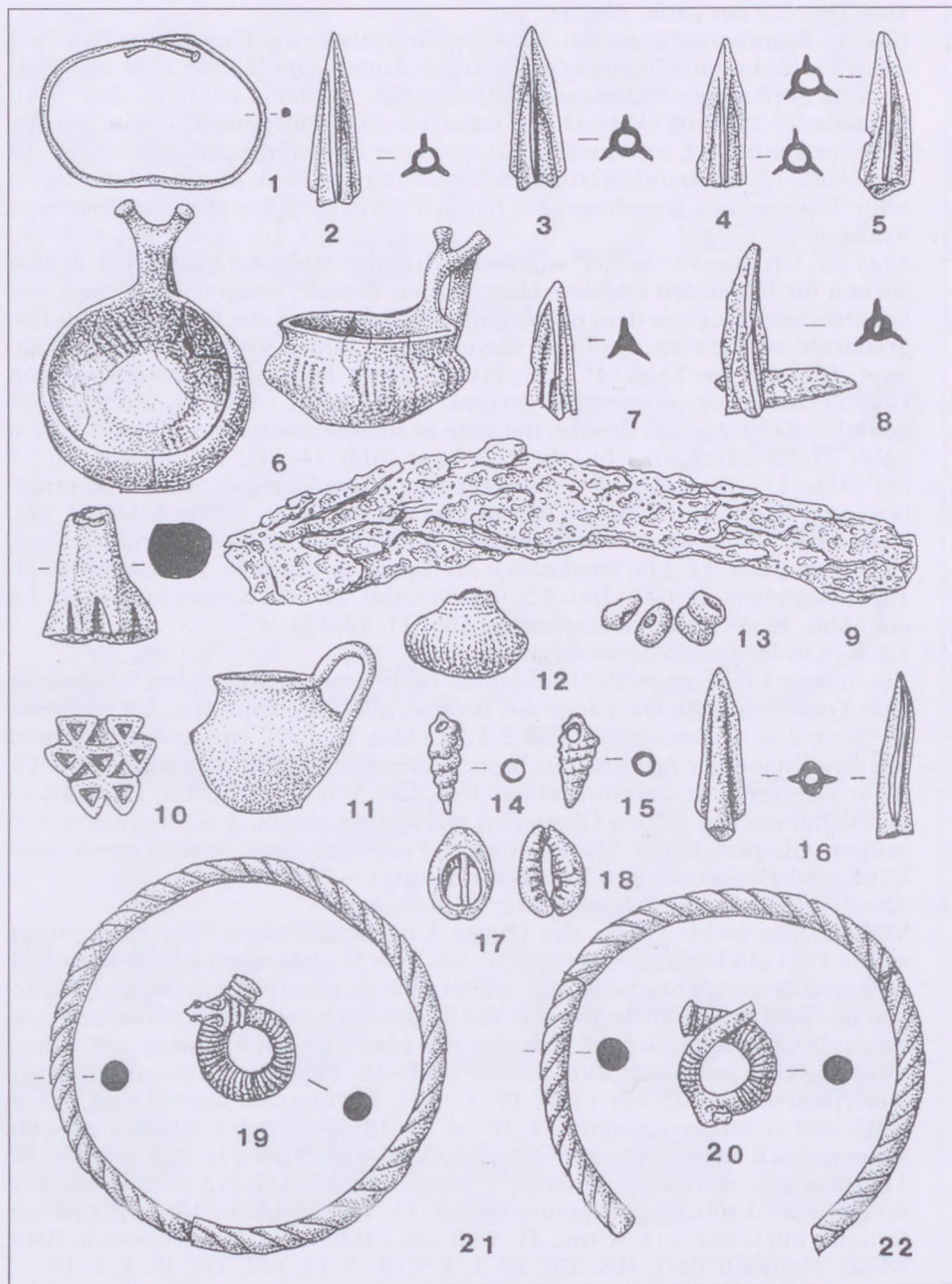


Abb. 11 – 11. ábra, 1–9: Tiszavasvári-Csárdapart. Grab 32 – 32. sír; 10–22: Grab 48 – 48. sír.

freigelegt. In 4 Gräbern gab es Haarringpaare. Das Fundmaterial einer Bestattung wurde publiziert.

Grab 12. Brandschüttungsgrab. Beigaben: 2 St. Haarringe aus Bronze, mit Nagelkopf, mit Goldblechüberzug, Dm. 2; 2,2 cm (Abb. 13. 1, 3); 2 St. Armringe aus Bronze. Der eine unverziert, der andere an den Enden mit senkrechten Linien verziert, Dm. 7,5; 6,5 cm (Abb. 13. 2, 4); bronzener Ring mit drei eingegossenen Ösen, sowie mit einer Ösenfragment, Dm. 4 cm (Abb. 13. 7); Eisenmesser, in mehrere Teile gebrochen, L. 12,3 cm (Abb. 13. 5); 9 St. Kaurischnecken (Abb. 13. 6, 8-12); 14 St. zum Teil gebrannte Glasperlen (Abb. 13. 13, 15-19); Bernsteinperlen (Abb. 13. 20); Spinnwirtel aus Ton, Dm. 3,2 cm (Abb. 13. 21); Becher mit Henkel, H. 5,6 cm (Abb. 13. 22); handgefertigte Schüssel mit eingebogenem Rand. Innen mit eingeglättetes Gittermuster, H. 4,9 cm (Abb. 13. 23). – Hellebrandt 1988, 107; Dieselbe 2001, 62. Abb. 19.

20. *Tiszakeszi (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén).*

In der Feldmark *Fáy-kert* entdeckte man 1937 einen Grabfund. Im Grab waren: handgefertigte, bauchige, dunkelgraue Urne, H. 15 cm (Abb. 14. 3); Eisenaxt, L. 20,8 cm (Abb. 14. 1); Haarring aus Bronze, mit Goldblechüberzug, mit Nagelkopf, außen senkrecht gerippt, innen mit waagerechten Linien verziert, Dm. 1,9 cm (Abb. 14. 2). – Leszih 1939, 79. Taf. 4. 3, 18-19.

21. *Heves (Komitat Heves).*

Auf den Grundstücken in der Semmelweis-Straße wurden 1963 Rettungsggrabungen durchgeführt und in zwei Gruppen 27 Gräber freigelegt. Haarring fand man in einer Bestattung.

Grab A/2. Brandschüttungsgrab. Beigaben: scheibengedrehte Schüssel mit geradem Rand, H. 7 cm (Abb. 16. 6); handgefertigte Schüssel mit eingebogenem Rand, H. 9 cm (Abb. 16. 9); handgefertigte Fußschüssel, H. 13,4 cm (Abb. 16. 8); handgefertigter Krug ohne Henkel, am Schulter kanneliert, 9,5 cm (Abb. 16. 7); bronzener Haarring, mit Kegelkopf aus Blech, mit Goldblechüberzug. Waagerecht gerippt, Kegelkopf nur fragmentarisch, Dm. 2,1 cm (Abb. 16. 4); Armring aus Bronze, an den Enden mit senkrechten, keilförmigen Liniengruppen verziert, Dm. 7,6 cm (Abb. 16. 5); hellblaue Glasperle mit weißer Linie verziert; Fragmente von einer weißen und einer gelben Glasperle. – Szabó J. Gy. 1969, 56. Taf. 5. 3-6, Taf. 11: 1-3.

22. *Szilvásvár (Komitat Heves).*

1962 entdeckte man hier drei Gräber beim Straßenbau.

Grab 1. Skelett in gestreckter Rückenlage. Beigaben: bronzener Haarring mit Kegelkopf aus Blech, mit Goldblechüberzug, er lag rechts am Schädel, Dm. 2 cm (Abb. 16. 2); unverzierter bronzener Armring auf dem rechten Knöchel, Dm. 7,5 cm (Abb. 16. 1); 23 St. gelbe Glasperlen mit blauen Augen. Sie lagen auf dem Halsteil, 3 St. beim rechten Schenkelbein (Abb. 16. 3); beim Ende der linken Oberarmbein ein Menschenzahn, unter dem linken Oberarmbein eine Steinplatte von unregelmäßiger Form. – Párducz 1969, 35. Taf. 1. 1-7.

23. *Tápiószéle (Komitat Pest)*

Zwischen 1938-1953 wurden hier 430 freigelegt. In neun davon wurden Haarringe gefunden.

Grab 102. Skelett in rechter Hockerlage. Beigaben: handgefertigtes Töpfchen neben dem Schädel, H. 9,3 cm (Abb. 14. 4); ein halber Spinnwirtel neben dem rechten Schlüsselbein, Dm. 1,9 cm (Abb. 14. 8); an der linken Seite des Schädels und unter dem Schädel je ein Haarring aus Bronze, mit Nagelkopf, mit Goldblechüberzug, Dm. 2; 2,1 cm (Abb. 14. 6-7); Tonstempel unter dem

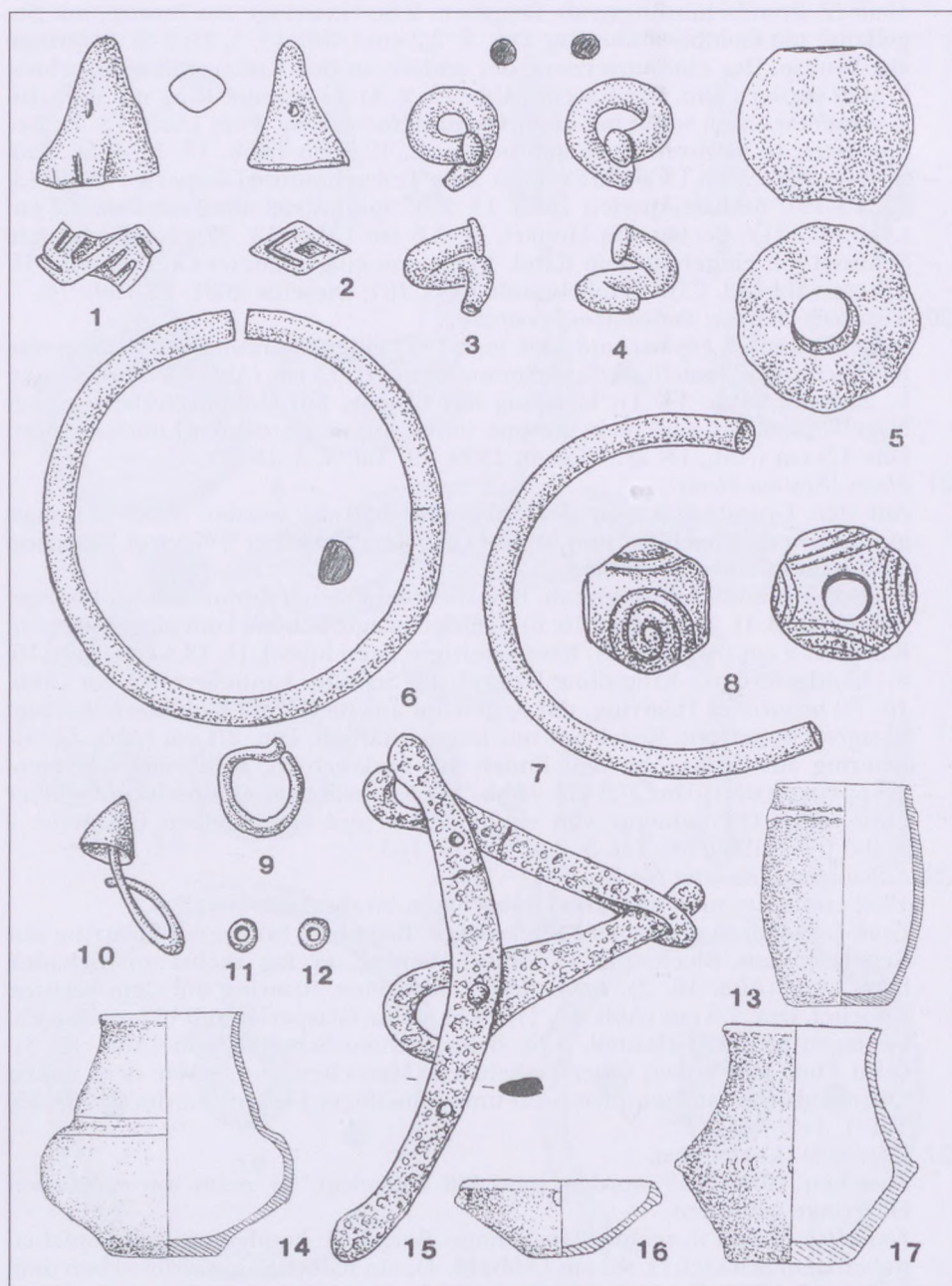


Abb.12 - 12. ábra, 1-8: Gáva-Szincsepart. Grabfund - sírlelet; 9-17: Nevickoje (Nevicke). Hügelgrabfund - halomsírlelet.

Schädel, Dm. 2,1 cm (Abb. 14. 5); 6 St. weiße, ringförmige Glasperlen neben dem Tonstempel (Abb. 14. 9–13). – Párducz 1966, 46. Taf. 19. 5–16.

24. *Nógrádkövesd (Komitat Nógrád).*

1952–53 wurden bei Rettungsgrabung 17 Gräber freigelegt. In einem Grab gab es Haarringe.

Grab 5. Skelett eines 4–5-jährigen Kindes in rechter Hockerlage, leicht hockend. An beiden Seiten des Schädels lag je ein Haarring. Das eine Exemplar ist nur fragmentarisch erhalten geblieben. Der andere, bronzene Haarring ist mit Kegelkopf aus Blech, Dm. 2,3 cm (Abb. 14. 14); auf den Unterarmbeinen je ein bronzener Armring. Ein Stück ist verlorengegangen, die Enden des anderen sind gekerbt, Dm. 4, 9 cm (Abb. 14. 15); bei den Schulterbeinen ganz kleine Bernsteinperlen, die zu Staub geworden sind. – Patay 1955, 62. Taf. 12. 1–2.

25. *Vámosmikola (Komitat Nógrád).*

Während einer Rettungsgrabung wurden 63 Bestattungen im István-Gehöft 1962–63 freigelegt. In zwei Gräbern wurden Haarringe gefunden.

Grab 27. Während Sandgrabung gefundenes Skelett. Beigaben: handgefertigte Fußschüssel vor den Beinknochen, H. 8,8 cm (Abb. 15. 1); handgefertigter Becher neben der Schüssel, H. 6,5 cm (Abb. 15. 2); Eisenmesser neben dem Becher, H. 6,5 cm (Abb. 15. 12); vor dem Rand der Schüssel eine geschliffene Sandsteinplatte in unregelmäßiger Viereckform, Dm. 21,6 × 15 cm; auf den unteren Armbeinen je ein gedrehter Armring aus Bronze, Dm. 7,2; 7,5 cm (Abb. 15. 4, 6); nördlich vom Schädel Spinnwirtel aus Ton, Dm. 3,2 cm (Abb. 15. 13); Perlenkette: 6 zylinderförmige Bronzeblechperlen; 2 weiße, zylinderförmige Glasperlen mit braungerahmten, runden Buckelverzierung, mit braunem Rahmen; 5 ringförmige, braune Glasperlen, 2 kurze, zylinderförmige, weiße Glasperlen mit braunem Rand und mit braunem, konzentrischem Kreisen; eine braune Glasperle in gedrückter Kugelform, mit blauem Auge verziert; eine senkrecht kannelierte, grüne Glasperle; 8 kleine kreisförmige, gelbe Glasperlen und zwei grüne Glasperlen (Abb. 15. 7–10). An beiden Seiten des Schädels je ein bronzener Haarring mit Kegelkopf aus Blech, mit Goldblechüberzug. Der Kegelkopf hat beiderseits granulierte Verzierung, Dm. 2,9; 2,8 cm (Abb. 15. 3, 5); eine kleine Eisenaxt vor dem Schädel. Bei der Schneide in einem Loch ein Ring mit zwei dreieckförmigen Bronzeblechanhängern angebracht. Die Axt hat einen langen Eisengriff mit rundem Querschnitt, L. 23,2 cm (Abb. 15. 11); zwei Silexklingen neben der Sandsteinplatte. – Laczus–Párducz 1969, 221. Abb. 3; Taf. 54. 15–18, Taf. 55. 1, 4–11, Taf. 58. 8–9.

Grab 48. Skelett in rechter Hockerlage. Beigaben: vor dem Schädel eine handgefertigte Schüssel mit eingebogenem Rand; Krug mit hohem Henkel, verschollen; Perlenkette um den Hals: 20 St. flache ringförmige blaue Glasperlen; 4 flache ringförmige weiße Kalksteinperlen; eine gelbe Steinperle; 2 kleine weiße Steinperlen; eine kugelförmige grüne Glasperle; eine kugelförmige grüne Glasperle mit gelber Wellenlinie verziert; 3 gelbe Augenperlen; Fragment einer Bernsteinperle; unverzierter bronzener Armring auf dem linken Beinknochen, Dm. 7,2 cm (Abb. 14. 18); durch Brand beschädigte dreikantige Pfeilspitze aus Bronze neben dem Armring, L. 2,5 cm (Abb. 14. 19); Spinnwirtel aus Ton neben der Pfeilspitze, Dm. 2,8 cm (Abb. 14. 21); handgefertigter Becher am östlichen Ende der Grabgrube, H. 7,1 cm (Abb. 14. 24); Eisenmesser neben dem Becher, L. 10,2 cm (Abb. 14. 23); dreikantige bronzene Pfeilspitze hinter dem Becher, L. 2,3 cm (Abb. 14. 20); neben der Pfeilspitze bronzene Haarringe mit Nagelkopf (Abb. 14. 16–17); neben dem

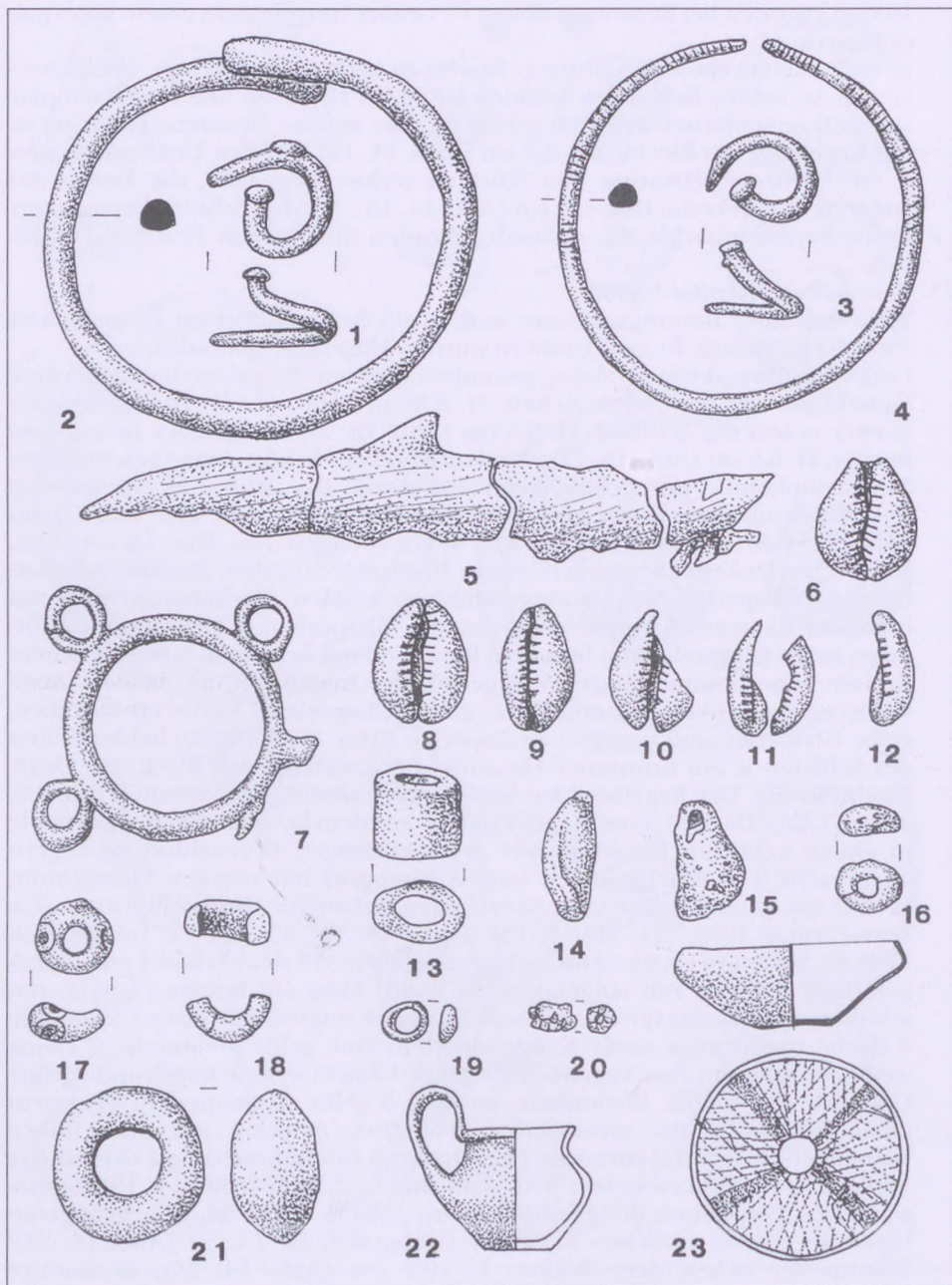


Abb. 13 – 13. ábra, 1–13: Kesznyéten. Grab 12 – 12. sír.

Becher blattförmiger bronzener Anhänger mit Ringende, L. 2,8 cm (Abb. 14. 22). – Laczus – Párducz 1969, 223. Taf. 56. 13–16, Taf. 57: 1×5, Taf. 61. 5.

26. *Budapest – Bezirk XV., Rákospalota.*

Mogyoród Str. 42 wurden bei Erdarbeiten 1959 drei Urnengräber freigelegt. In einem wurde Haarring gefunden.

Grab 3. Beigaben: bronzener Haarring mit Kegelkopf aus Blech, mit Goldblechüberzug, Dm. 3 cm (Abb. 7. 13); handgefertigte Fußschüssel, H. 11 cm (Abb. 7. 12). – Horváth 2001, 41.

27. *Dolný Kubín (Alsókubin, Komitat Árva, Slowakei).*

1958–59 wurden hier 538 hallstattzeitliche Brandgräber freigelegt. Eine davon enthielt Haarringe.

Grab 112. Beigaben: bronzener Haarring mit Scheiben an den Enden. Dm. 1,9 cm (Abb. 17. 1); Bronzescheibe mit vier doppelten Ösen. Dm. 5,5 cm (Abb. 17. 2); rosettenförmiger Bronzeknopf. Dm. 3,1 cm (Abb. 17. 4); ein halber und drei unversehrte geschlossene Bronzeringe. Dm. 4,4 cm (Abb. 17. 3); bronzener Halsring mit eingedrehten Enden, unvollständig Dm. 17 cm (Abb. 17. 6); Tasse aus Ton, handgefertigt. H. 8,4 cm (Abb. 17. 5); Eisenmesser. L. 8,5 cm (Abb. 17. 7). – Čaplovič 1977, 64. Abb. 36.

28. *Sopron – Krautacker (Komitat Győr–Sopron).*

Im NW Teil der Stadt wurden zwischen 1973–1988 Rettungsgrabungen durchgeführt, 54 Bestattungen aus der späten Hallstattzeit und der Keltenzeit, sowie eine große Siedlung wurden freigelegt. Haarringe fand man in einer Bestattung und in einer Siedlungsgrube.

Grab 29. Brandgrab. Beigaben: 4 St. bronzene Haarringe mit Goldblechüberzug. Zwei Haarringe haben an dem einen Ende je einen Kegelkopf, die beiden anderen haben flaches Ende, Dm. 1,7; 1,8; 1,8; 2 cm (Abb. 18. 7–9, 12); Bronzespiegel mit an drei Stellen angenietetem Eisengriff, Dm. 17,1, L. 29,1 cm (Abb. 18. 15); 5 St. dreieckförmige Bronzeblechanhänger mit Punktreihen und Buckeln verziert, 4,4; 2,8; 2,1 cm (Abb. 18. 16, 19–20); 27 St. Kaurischnecken (Abb. 18. 10–11); 8 St. kleine ringförmige Goldperlen; 22 St. Glasperlen, darunter vier Augenperlen (Abb. 18. 13–14); 24 St. Bernsteinperlen; 107 St. Korallenperlen; Eisenmesser; handgefertigte Urne mit kannelierter Schulter, H. 25,8 cm (Abb. 18. 17); Tasse mit kannelierter Schulter, mit Hörnerhenkel, H. 5,4 cm (Abb. 18. 18); bauchiger Topf, handgefertigt, H. 31,8 cm (Abb. 18. 21); 2 St. blumentopfförmige Töpfe, ein bauchiger Topf mit zylindrischem Hals; 2 Schalen mit eingebogenem Rand – Jerem 1981, 115–116. Abb. 7–8. *Grube 168.* Im reichen Fundmaterial gab es Fragmente von vielen Tongefäßen und mehreren Schmucksachen. Unter den letzteren befinden sich: bronzener Haarring mit Nagelkopf, Dm. 1,9 cm (Abb. 17. 12); Bronzefibel mit langem Nadelhalter, L. 3,8 cm (Abb. 17. 13). Unter den Fragmenten der Tongefäße vertreten die Schüssel- und Topffragmente mit eingelättem grafitiertem Gittermuster zwei typische Stücke (Abb. 17. 14–15). – Jerem 1984, 160–161. Abb. 11. 1, 4, Abb. 12. 1, 3.

29. *Szentlőrinc (Komitat Baranya).*

Hier wurden in den Jahren 1950 und 1962 Rettungsgrabungen, sowie 1963–1966 Ausgrabungen durchgeführt, und insgesamt 72 Bestattungen freigelegt. Diese gehören zur Kultur der späten Hallstattzeit im südlichen Transdanubien. Aus mehreren Gräbern kamen typische Fundstücke der Alföld-Gruppe skythischer Prägung zum Vorschein, so vernietete Eisentrensen, Pferdebestattungen. In einem Grab wurde Haarring gefunden.

Grab 29. Frauenskelett in gestreckter Rückenlage. Beigaben: gekerbt verzierter

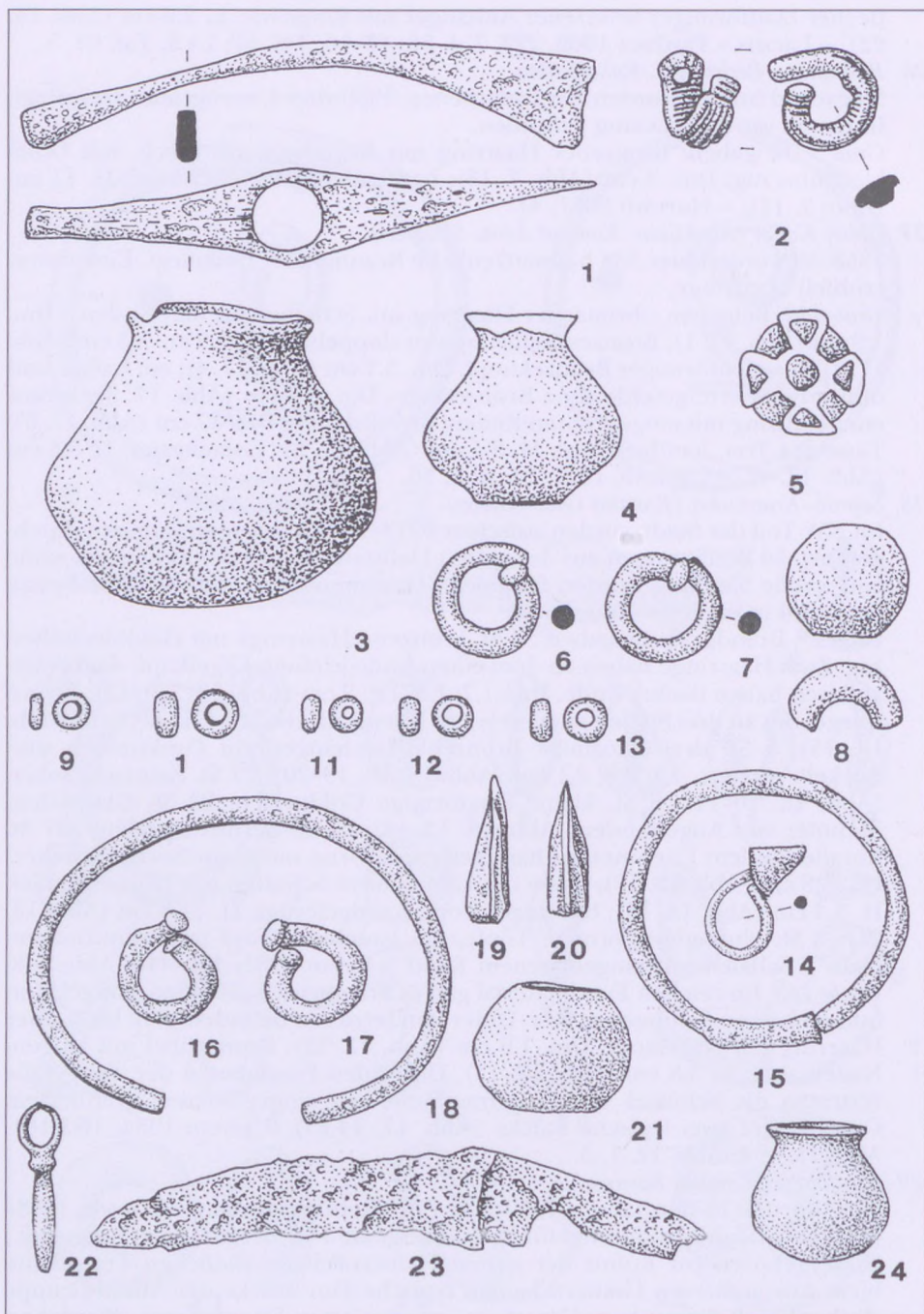


Abb. 14 – 14. ábra, 1–3: Tiszakeszi-Fáykert; Grabfund – sírlet; 4–13: Tápiószéle. Grab 102 – 102. sír; 14–15: Nógrádkövesd. Grab 5 – 5. sír; 16–24: Vámosmikola. Grab 48 – 48. sír.

bronzeener Haarring mit Silberblechüberzug neben dem Schädel, Dm. 1,2 cm (Abb. 17. 8); 31 St. Bernsteinperlen um den Hals; 2 St. Certosa Fibeln aus Bronze und eine aus Eisen bei den Schulterbeinen, L. 4; 4,2; 4,5 cm (Abb. 17. 9–11); eiserne Certosa Fibel beim rechten Handknochen, L. 4,8 cm; Eisenmesser beim linken Armbein, L. 9,3 cm – Jerem 1968, 201. Abb. 23.

30. *Bučany (Bucsány, Komitat Nyitra, Slowakei).*

1978 wurde hier ein aus 36 Gräbern bestehendes Gräberfeld aus der späten Hallstatt-, frühen Keltenzeit freigelegt. In einer Bestattung kamen Haarringe vor. *Grab 7.* Brandschüttungsgrab. Beigaben: 2 St. versilberte Haarringe aus Bronze, mit Nagelkopf, Dm. 2,2; 2,1 cm (Abb. 18. 2–3); Armring aus Bronze, unverziert, durch Brand beschädigt, Dm. 6 cm (Abb. 18. 5); senkrecht gerillte bronzene Armringfragmente, L. 6,7; 7,8 cm (Abb. 18. 4, 6); Eisenringfragmente; Fragmente eines Eisenmessers; handgefertigter Topf, mit Buckeln verziert, H. 33,5 cm (Abb. 18. 1); Bodenfragment eines Topfes. – Bujna – Romsauer 1983, 282. Taf. 5. 7–20.

31. *Chotin (Hetény, Komitat Komárom, Slowakei).*

In zwei Gräberfeldern wurden insgesamt 467 Gräber freigelegt, darunter gab es 17, die auch Haarringe enthielten. Die typischen Fundstücke veranschaulichen wir mit Hilfe des Fundmaterials von vier Gräbern.

Grab A/61. Brandschüttungsgrab. Beigaben: handgefertigtes urnenförmiges Gefäß mit kannellierter Schulter, H. 11 cm (Abb. 19. 1); handgefertigtes Töpfchen mit kannellierter Schulter, H. 6 cm (Abb. 19. 3); Spinnwirtel; 2 St. blaue Glasperlen (Abb. 19. 2); grüne Glasperle, senkrecht kanneliert, Dm. 2,7 cm (Abb. 19. 6); versilberter Haarring aus Bronze, mit Nagelkopf, Dm. 2 cm (Abb. 19. 4); senkrecht gerippte Armringfragmente aus Bronze, (Abb. 19. 5). – Dušek 1966, 145. Taf. 39. 21–30.

Grab A/72. Brandschüttungsgrab. Beigaben: unterer Teil eines handgefertigten Gefäßes, (Abb. 19. 12); handgefertigter Becher, H. 4 cm (Abb. 19. 13); vergoldeter Haarring aus Bronze, mit Kegelpfopf aus Blech. Der Kegelpfopf ist mit vier doppelten, ovalen Filigrandrahten verziert, Dm. 2,4 cm (Abb. 19. 11); Tonstempel, L. 2 cm (Abb. 19. 14); Eisenmesser. – Dušek 1966, 147. Taf. 41. 14–18.

Grab A/76. Brandschüttungsgrab. Beigaben: handgefertigte Schüssel mit eingebogenem Rand, H. 12 cm (Abb. 19. 8); versilberter Bronzespiegel mit Eisengriff, Dm. 15 cm (Abb. 19. 9); 8 St. Glasperlen (Abb. 19. 10); versilberter Haarring aus Bronze mit Kegelpfopf aus Blech, Dm. 2,4 cm (Abb. 19. 7). – Dušek 1966, 147. Taf. 41. 14–18.

Grab B/79. Urnengrab. Beigaben: handgefertigte topfförmige Urne, H. 36 cm (Abb. 19. 21); handgefertigter Becher, H. 8,1 cm (Abb. 19. 15); 2 St. versilberte Haarringe aus Bronze mit Kegelpfopf aus Blech. Dem einen fehlt der Kegelpfopf, beide sind waagerecht gekerbt, Dm. 2 cm (Abb. 19. 17–18); 4 St. Tonstempel (Abb. 19. 19, 22–24); Spinnwirtel aus Ton (Abb. 19. 20); zwei Bronzeblechkнопfe (Abb. 19. 16). – Dušek 1966, 165. Taf. 59. 18–28.

32. *Sfintu Gheorghe (Sepsiszentgyörgy, Komitat Hárómszék, Siebenbürgen).*

1958 wurde hier ein Skelett in gestreckter Rückenlage ausgegraben. Neben dem Skelett lagen die folgenden Beigaben: bronzeener Haarring mit Nagelkopf, Dm. 2,1 cm (Abb. 20. 1); eine rückwärtsblickende Hirschgestalt aus Bronze gegossen, Dm. 2,7 cm (Abb. 20. 2); Bogenfibeln aus Bronze, ohne Nadel, Dm. 6,2 cm (Abb. 20. 3); 3 St. Armringe aus Bronze, senkrecht gekerbt, Dm. 7,9; 6,1; 6,8 cm (Abb. 20. 4–6); unverzierter Armring aus Bronze; geschlossener Bronzering außen mit sechs runden Ösen, Dm. 6,1 cm (Abb. 20.

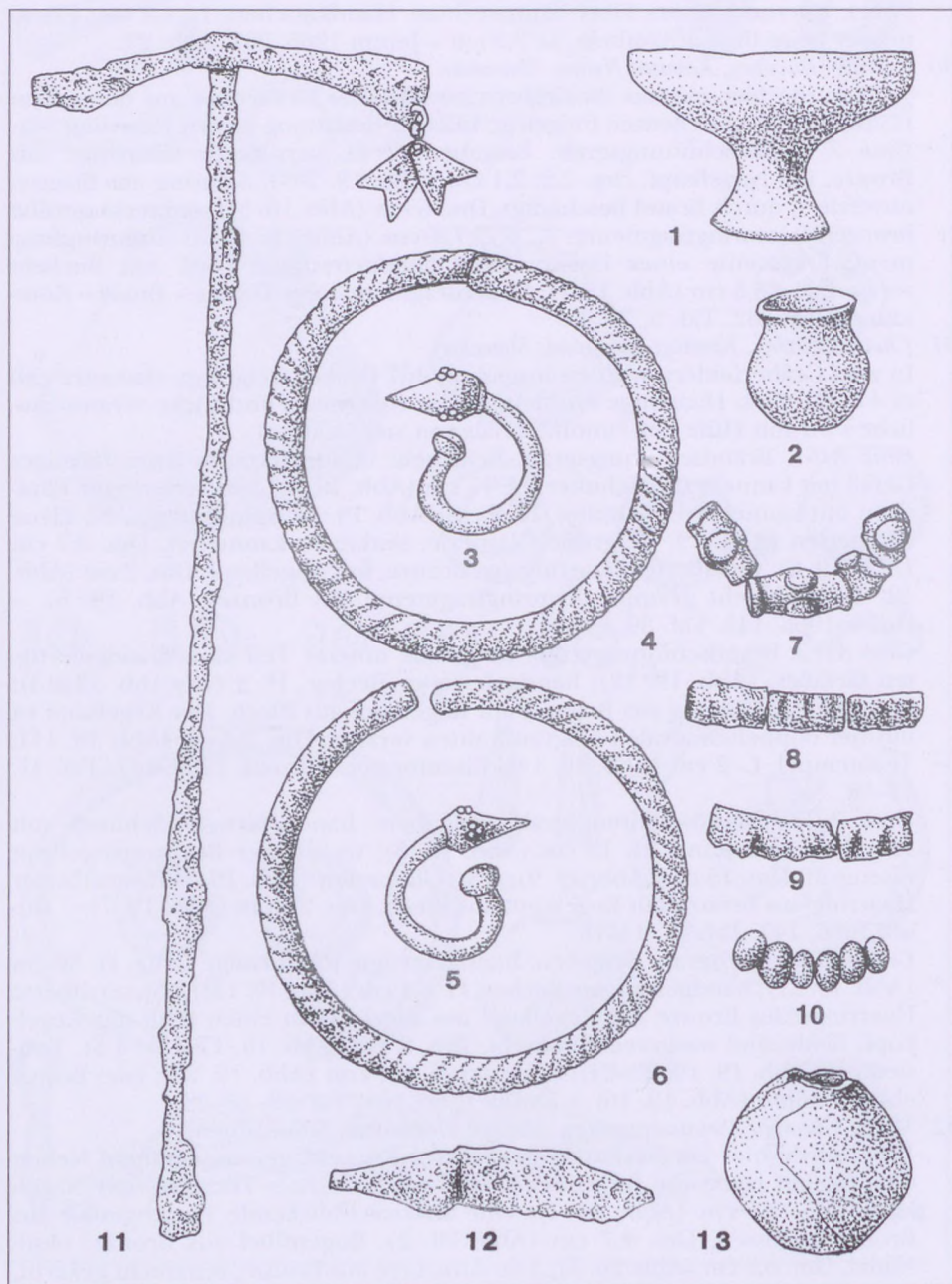


Abb. 15 – 15. sír, 1–13: Vámosmikola. Grab 27 – 27. sír.

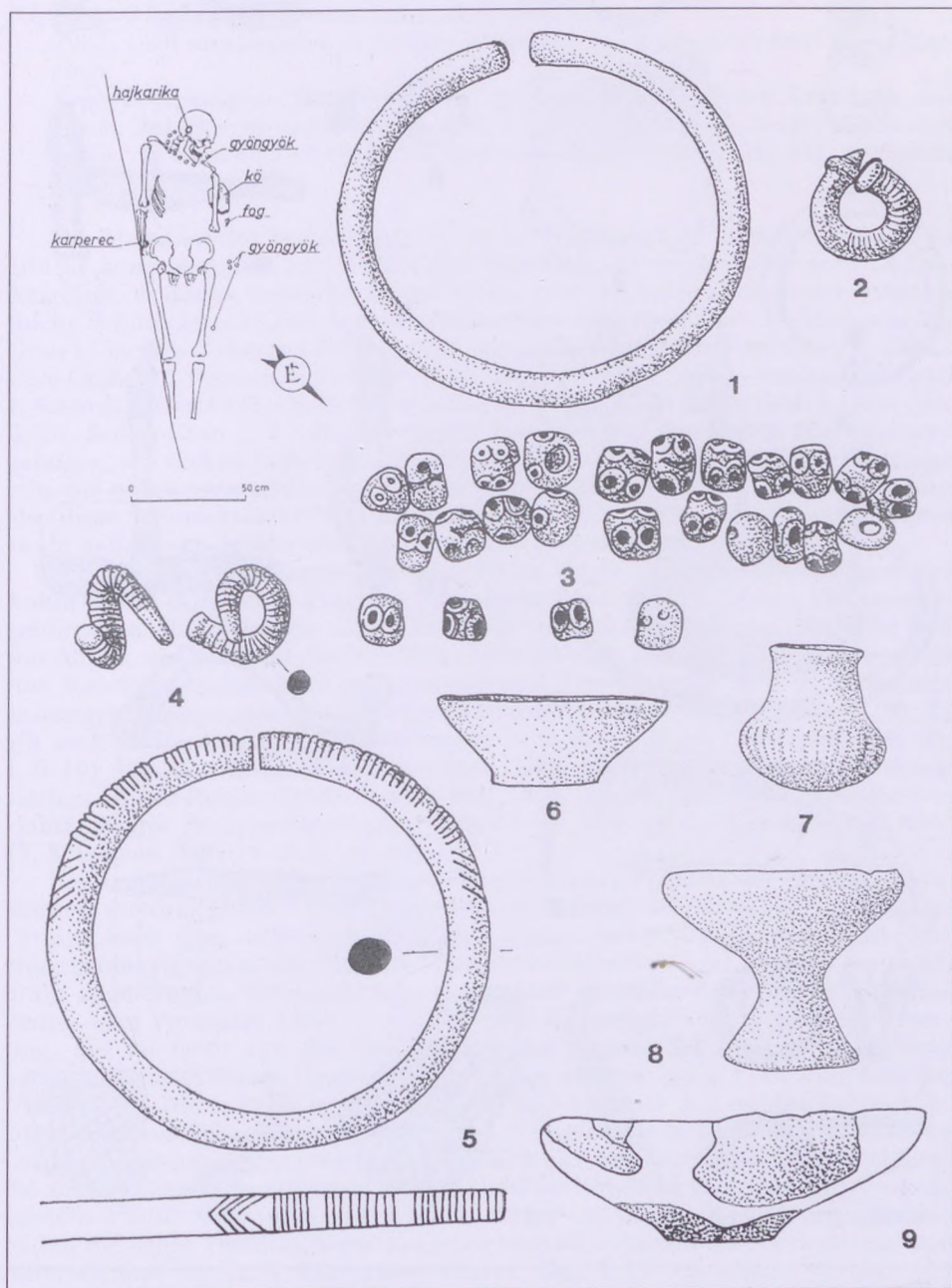


Abb. 16 – 16. ábra, 1–3: Szilvásszék, Grab 1 – 1. sír; 4–9: Heves–Simmelweis u. Grab A/2 – A/2. sír.

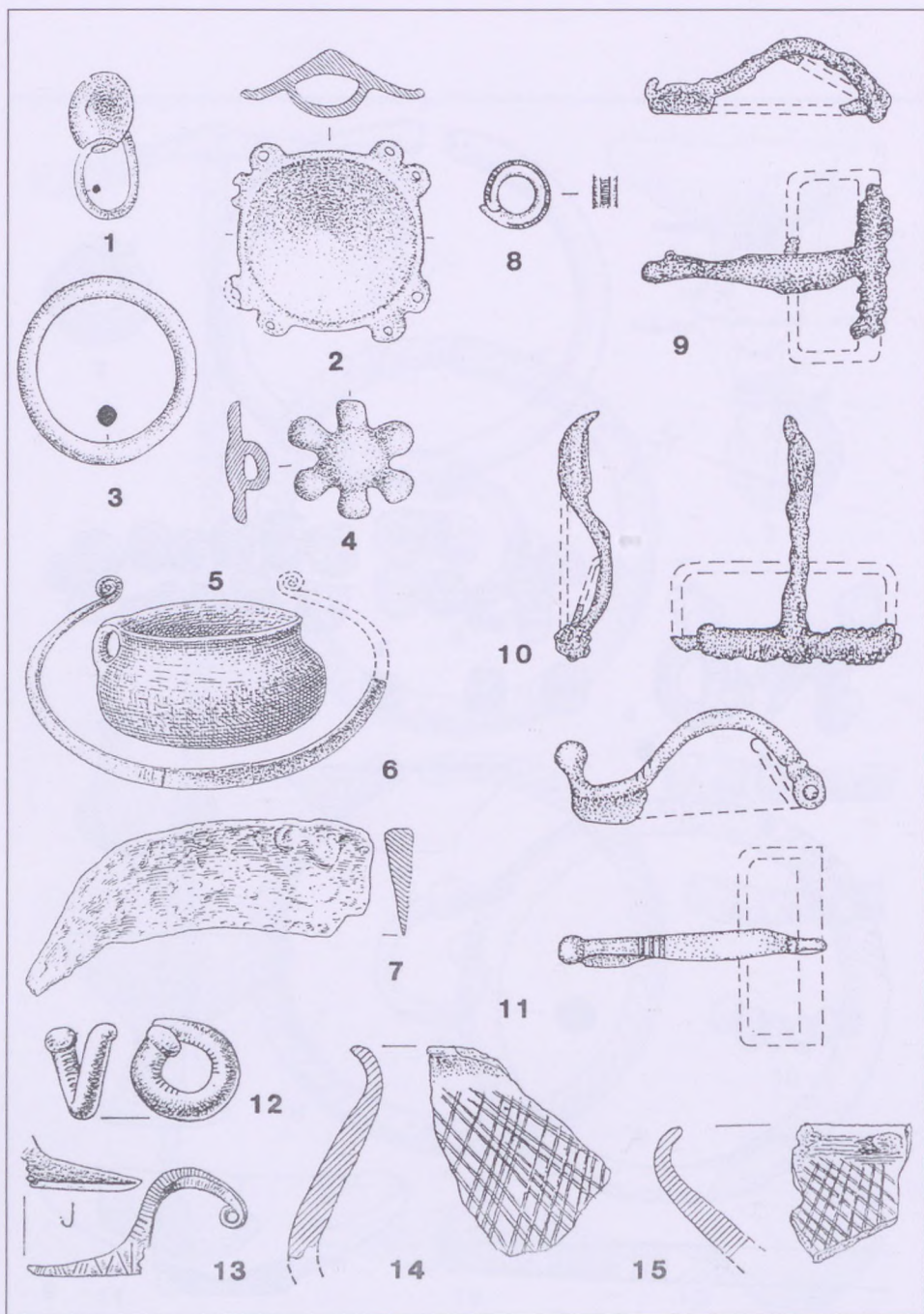


Abb. 17 – 17. ábra, 1–7: Dolný Kubín (Alsókubin). Grab 112 – 112. sír; 8–11: Szentlőrinc. Grab 29 – 29. sír; 12–15: Sopron-Krautacker. Grube 168 – 168. gödör.

8); 67 St. Augenperlen, Dm. 3,1–0,9 cm (Abb. 20. 7); Bronzescheibe mit Öse; bronzene Spirälröhrchenfragmente; Bronzering; Fragment eines Eisenringes. – Székely 1960, 375. Abb. 3–5.

33. *Băița (Mezőbanyica, Komitat Kolozs, Siebenbürgen).*

1967, 1970 wurden hier 12 Gräber freigelegt. In einem Grab fand man Haarringe.

Grab 2. Brandgrab. Beigaben: 2 St. goldene Haarringe mit Kegelkopf aus Blech. Der eine ist unvollständig, Dm. 2,7; 2,2 cm (Abb. 19. 9–10); mit Buckel verzierter unterer Teil einer handgefertigten Urne (Abb. 20. 11). – Vasiliev 1976, Taf. 20.

Die Mehrheit der Bestattungen ist dem Ritus nach eine Brandbestattung, so gibt sie keine Angaben zur Tragart der Haarringe. Es wurden aber auch Gräber freigelegt, in denen entweder an der einen, oder an beiden Seiten des Schädels solche Schmuckstücke sich befanden (Orosháza–Gyopáros Grab 11, Medgyesháza Grab 1; Szentes–Vekerzug Grab 4, 53, Csanytelek–Tömörkényi Str. Grab 1; Tápiószele Grab 102, Vámosmikola Grab 27, 48, Nógrádkövesd Grab 5, Szilvásvár Grab 1, Szentes–Jaksor Grab 43, 24, Sándorfalva Grab 125, 154, Chotin Grab A/189, 246, B/26, Senec Grab 2/k.¹ Da bei diesen Fundstücken die Enden übereinander gebogen, aus dicken Stäbchen angefertigt worden sind, konnten keine Ohringe sein. Sie waren vermutlich in die Haare oder Zöpfe geflochten. Mit Recht nennt also diese Schmuckstücke Haarringe, nicht ausgeschlossen, dass die aus dünnem Draht gebogenen Stücke auch zu Ohringen dienen konnten.

Die Fundorte der Haarringe sind auf dem Territorium der drei Gruppen des Kulturkreises skythischer Prägung im Karpatenbecken aufzufinden. Die meisten gehören zur Alföld-Gruppe, deren Verbreitungsgebiet das mittlere, nördliche Teil von Alföld, anschließend das Nördliche Mittelgebirge und den nordöstlichen Teil von Kisalföld umfaßt. Im gegenständlichen Fundmaterial der in Kárpátalja ansässigen Gruppe gibt es nur einige Haarringe (z. B. Nevickoje, Abb. 12. 9). Es gilt auch für die Gruppe in Siebenbürgen (z. B. Băița, Sfintu Gheorghe: Abb. 20. 1, 9–10). Von der Alföld-Gruppe konnten einige Haarringe ins Gebiet der slowakischen Lausitz Kultur (Dolný Kubín: Abb. 17. 1), und der mitteldonauländischen Hallstattkultur (Sopron–Krautacker: Abb. 17. 12, Abb. 18. 7–12, Szentlőrinc: Abb. 17. 8, Bučany: Abb. 18. 2–3) gelangen.

Bei den Haarringen im Fundmaterial skythischer Prägung der Alföld-Gruppe können wir drei große Formengruppen voneinander unterscheiden. Zur ersten Gruppe kann man diejenigen Haarringe zählen, bei denen das eine Ende mit einer größeren, das andere mit einer kleineren Scheibe endet. Solche, aus Golddraht angefertigten Schmuckstücke kamen nur im Gräberfeld von Békéscsaba–Fényes zum Vorschein (Abb. 2. 1–2). Diesen Fundstücken ähnlich ist der Haarring, der im Grab 112 des Gräberfeldes der Lausitz Kultur in Dolný Kubín gefunden wurde. Dieser Haarring hat aber nur an dem einen Ende eine Scheibe (Abb. 17. 1). Die zweite Variante der Haarringe hat auch nur wenige Exemplare. Diese sind aus Silberdraht (Tiszavasvári–Csárdapart Grab 32. Abb. 11. 1), oder Golddraht (Szentes–Vekerzug Grab 27, Abb. 4. 11), mit Kegelkopf. Die Exemplare, die aus Bronzestäbchen geformt, oft mit Goldblechüberzug versehen sind, und ein gewölbtes Ende haben, oder aber mit flachem Nagelkopf abgeschlossen werden, bilden die dritte Variante. Diese kommen in großer Anzahl im Fundmaterial der Alföld-Gruppe vor (z. B. Békéscsaba–Fényes, Abb. 1. 2). Zur vierten Variante ge-

¹ Körös 1945, 57. Taf. 1, 1: Medgyesháza; Chropovský 1962, 136. Abb. 6, 5: Senec.

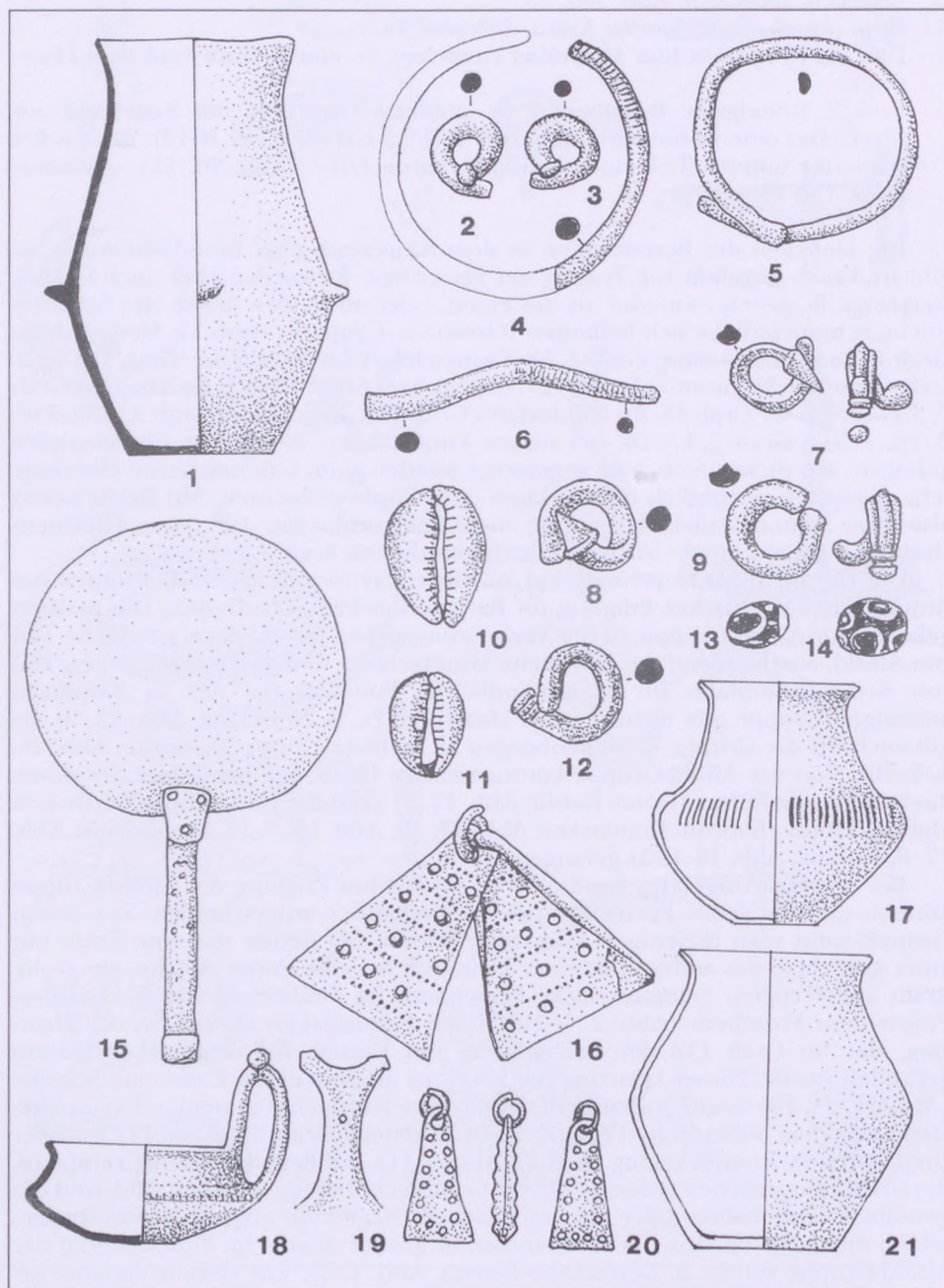


Abb. 18 – 18. ábra, 1–6: Bučany (Bucsány). Grab 7 – 7. sír; 7–21: Sopron–Krautacker. Grab 29 – 29. sír.

hören die Haarringe, die mit der vorigen Variante der Form und dem Material nach identisch sind, aber an dem einen Ende mit Kegelkopf aus Blech versehen sind (z. B. Csárdaszállás Grab 22, Abb. 4. 19–20). Der Kegelkopf ist in einigen Fällen granuliert, mit ovalen Filigrandrahten verziert. (Tiszavasvári–Csárdapart Grab 48, Abb. 11. 19, Vámosmikola Grab 27, Abb. 15. 3, 5). In der Fachliteratur werden diese auch Haarringe mit Schlangenkopfabchluss genannt. Zu den Varianten der Haarringe mit Kegelkopf aus Blech gehören auch die aus dünnem Draht angefertigten Exemplare (Csanytelek–Tömörkényi u. Grab 1, Abb. 5. 1–2).

Hier erwähnen wir, dass aus den Gräberfeldern der Alföld-Gruppe neben den angeführten Exemplaren auch einfache, glatte oder gedrehte, aus Bronze-, Silber-, oder Golddraht gebogene kleine Ringe zum Vorschein kamen, die Ohr-, oder Haarringe gewesen waren.² Aber diese erörtern wir hier nicht.

Urnen-, Brandschüttungsgräber und Skelettbestattungen gleicheweise enthalten Haarringe.

Brandschüttungsgräber:

Orosháza–Gyopáros Grab 12, 114 (Abb. 1. 6, 8), Szentés–Vekerzug Grab 27 (Abb. 4. 11), Csárdaszállás Grab 22 (Abb. 4. 19–20), Sándorfalva Grab 165 (Abb. 6. 1–2), Csanytelek–Tömörkényi Str. Grab 7 (Abb. 5. 11–12), Csanytelek–Újhalastó (Abb. 5. 20), Törökszentmiklós–Surján (Abb. 7. 2–3), Tiszavasvári–Dózsatelep Grab 8/b, 58 (Abb. 10. 10), Tiszavasvári–Csárdapart Grab 32 (Abb. 11. 1), Nevickoje Hügelgrab 1 (Abb. 12. 9–10), Kesznyéten Grab 12 (Abb. 13. 1.3), Heves Grab A/2 (Abb. 16. 4), Törökszentmiklós–Surján Grab 90 (Abb. 7. 2–3), Chotin Grab A/61, 72, 76 (Abb. 19. 4, 7, 11), Bučany Grab 7: (Abb. 18. 2–3), Orosháza–Gyopáros Grab 43, Békéscsaba–Fényes Grab 6, Sándorfalva Grab 130, 142, Csanytelek–Tömörkényi Str. Grab 4, 16, Csanytelek–Újhalastó Grab 131, Kušanovice (Kustánfalva) Hügelgrab 16, Törökszentmiklós–Surján Grab 25, 100, Kesznyéten Grab 1, 5, 11, Tápiószele Grab 113, 282, 314, 360, 379, 420, 425, Tápiószentmárton, Hügelgrab, Szabadszállás–Józan Grab 37, 83, 112, Chotin Grab A/32, 34, 39, 91, Grab B/14, 51, 60, 74/a, 79, Presel'any nad Ipl'om (Pereszlény) Grab 6, Cejkov (Céke) Grab 1.³

Urnengräber mit Haarring:

Hódmezővásárhely–Kishomok (Abb. 1. 2), Orosháza–Gyopáros Grab 2 (Abb. 1. 15–16), Békéscsaba – Fényes Grab 21, 39 (Abb. 2. 3, 8), Csanytelek–Újhalastó Grab 138, Balmazújváros, Hortobágy–Árkus Grab 16 (Abb. 6. 21–22), Nyírmihálydi (Abb. 8. 1–2), Sanislău Grab 10, 19, 46, 60 (Abb. 9. 3–4, 14–15, 21–22), Tiszavasvári–Csárdapart Grab 12, 48 (Abb. 10. 16–17, 19), Tizakeszi–Fáy-kert (Abb. 14. 2), Budapest–Rákospalota (Abb. 7. 14), Szabadszállás–Józan Grab 144, Chotin Grab B/79 (Abb. 19. 17–18), Băița Grab 2 (Abb. 20. 9–10), Muhi Grab 10, Kesznyéten Grab 34, Chotin B/79 Grab, Presel'any nad Ipl'om Grab 13.⁴

Beim Skelett gefundene Haarringe:

Csanytelek–Tömörkény u. Grab 1 (Abb. 5. 1–2), Szentés – Vekerzug Grab 4, 30, 53 (Abb. 4. 4, Abb. 3. 1–2, 20–21), Szentés–Jaksor Grab 43 (Abb. 4. 5), Hajdú-

² Párducz 1966, 86; Stoia 1975, 97f; Dušek 1977, 16f; Chochorowski 1985b, 61ff.

³ Hellebrandt 1996–1997, Abb. 29, 9; Muhi; Fettich 1934, Taf. 6, 1–2; Tápiószentmárton; Böhm / Jankovich 1936, Taf. 17, 13; Kušanovice; Balaša 1959, 94. Taf. 2, 17. 19; Presel'any nad Ipl'om; Bánesz / Pieta 1961, 27. Abb. 20; Cejkov.

⁴ Balaša 1959, 96. Taf. 4, 5–6; Presel'any nad Ipl'om

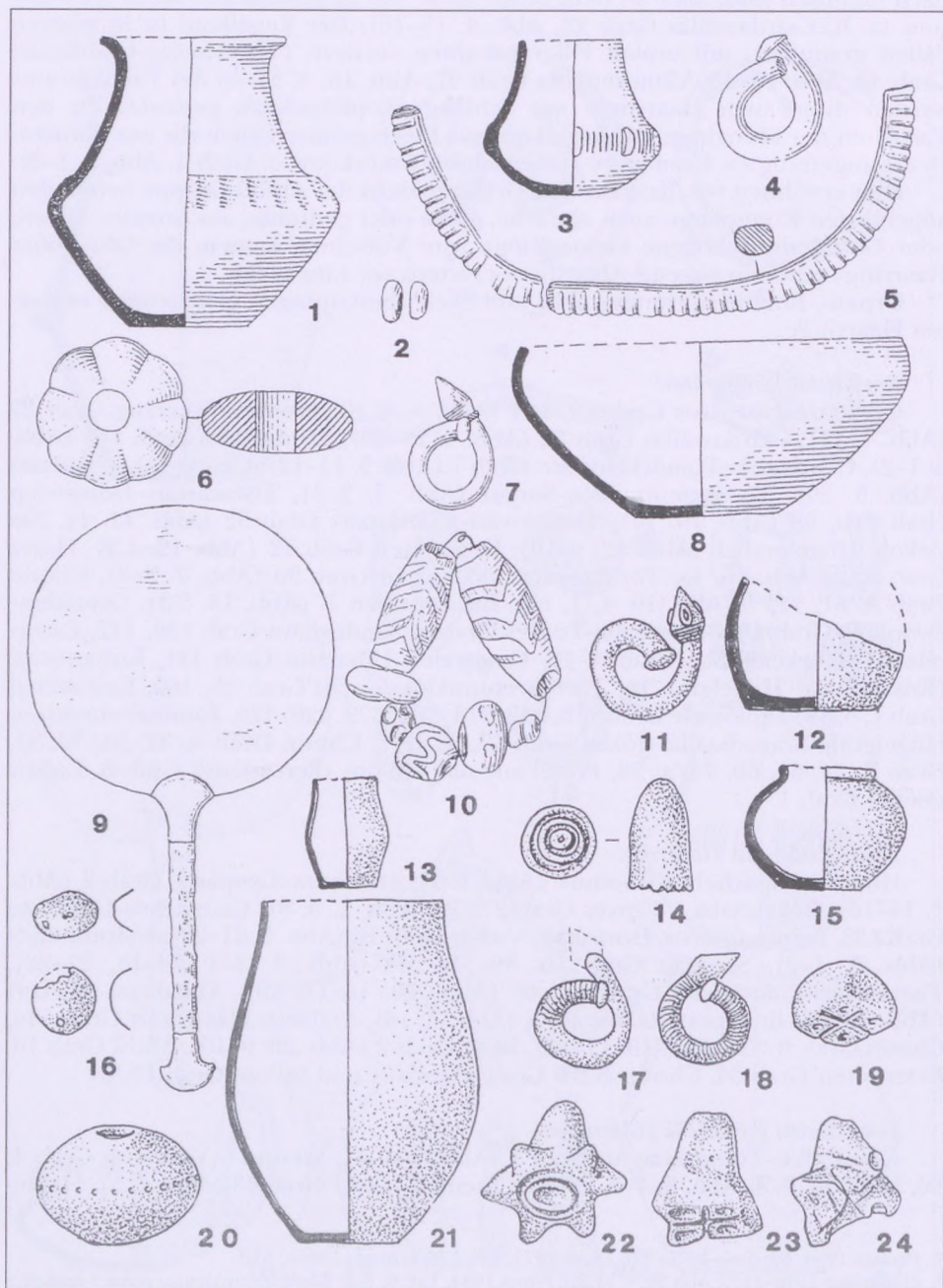


Abb. 19 – 19. ábra, 1–6: Chotin (Hetény), Grab A/61 – A/61. sír; 7–10: Grab A/76 – A/76, sír; 11–14: Grab A/72 – A/72, sír; 15–24: Grab B/79 – B/79 sír

dorog (Abb. 5. 19), Tápiószéle Grab 102 (Abb. 14. 6–7), Szilvásvár Grab 1 (Abb. 16. 2), Vámosmikola Grab 27, 48 (Abb. 15. 3, 5, Abb. 14. 16–17), Nógrádkövesd Grab 5 (Abb. 14. 14), Sfintu Gheorghe (Abb. 20. 1), Orosháza–Gyopáros Grab 11, Szentes–Vekerzug Grab 83, 98, 115, Szentes–Jaksor Grab 24, Medgyesháza – Uhrin-Gehöft Grab 1, Sándorfalva Grab 125, 154, Tápiószéle Grab 386, Szabadszállás-Józan Grab 121, Chotin Grab A/189, 246, B/26, Senec (Szenc) Grab 2/k.⁵

Wenn man das Vorkommen der einzelnen Haarringformen bei den verschiedenen Bestattungsriten untersucht, kann man feststellen, dass die meisten Haarringe mit Goldblechüberzug aus Brandgräbern zum Vorschein gekommen sind. Hier ist zu erwähnen, dass auch die berühmte Hirschfigur aus Elektronblech von Tápiószentmárton in der Gesellschaft eines goldenen Haarringes gefunden wurde. Bei Skeletten wurden relativ wenige Haarringe gefunden. Auch unter diesen gibt es nur wenige Bestattungen, die an Beigaben reich sind. Wie das Grab 27 von Vámosmikola 27 (Abb. 15). Die Bestattungen, die auch Haarringe enthalten, zeigen ein Bild, welches für die Gräberfelder der Alföld-Gruppe typisch ist, wo es überwiegend Brandbestattungen gibt. Außerdem stellt es sich heraus, dass Haarringe in die Gräber von Personen hervorragender gesellschaftlicher Position, hohen Ranges beigegeben wurden. Der Beweis dafür ist nicht nur die Tatsache, dass oft auch andere wertvolle Gegenstände mit den Haarringen zusammen beigegeben wurden, sondern auch das, dass die Zahl der Gräber mit Haarringen im Vergleich mit den anderen Bestattungen der Gräberfelder relativ klein ist. (z. B. Orosháza–Gyopáros 167 – 5, Békéscsaba–Fényes 77 – 3, Szentes–Vekerzug 151 – 5, Kesznyén 89 – 4, Törökszentmiklós–Surján 82 – 4, Sanislău 70 – 7, Tápiószéle 430 – 9, Chotin 467 – 17). Also, obwohl die Tragung von Haarringen auf dem ganzen Verbreitungsgebiet der Alföld-Gruppe im Gebrauch war, durften nicht alle Haarringe tragen. Das drei bis zehn Prozent bedeutet, dass in den einzelnen Gemeinschaften der einzelnen 1–2 Personen je Generationen berechtigt waren, Haarringe zu tragen.

Es gibt mehrere anthropologische Angaben, die belegen, dass die Haarringe Beigaben von Frauengräbern waren (Orosháza–Gyopáros Grab 11; Szentes–Vekerzug Grab 30, 53, 83, 98, 115, Szabadszállás–Józan Grab 33, 56, 121, Vámosmikola Grab 48). Es sind auch zahlreiche Grabfunde, in denen die Haarringe zusammen mit Armringen, Perlen vorkommen, die annehmbar zur Frauenschmuckgarnitur gehörten. Aber auch solche Bestattungen wurden freigelegt, wo die Haarringe mit Waffen zusammen gefunden wurden. (z. B. Szentes–Vekerzug Grab 30, Abb. 3. 20–30, Törökszentmiklós–Surján Grab 90, Abb. 7. 1–11, 14, Tiszavasvári–Csárdapart Grab 32, 48, Abb. 11, Tiszakeszi–Fáy-kert: Abb. 14. 1–3, Vámosmikola Grab 48, Abb. 14. 16–24, Abb. 15), diese sollten also Männergräber gewesen sein. In zwei als Frauenbestattungen bestimmten Gräbern gab es aber auch Waffen, dieser Umstand scheint der vorigen Feststellung zu widersprechen (Szentes–Vekerzug Grab 30, Vámosmikola Grab 48). Aber die Mehrheit der Angaben zeugt davon, dass die Haarringe nicht nur wertvolle Schmucksachen waren, sondern auch die gesellschaftliche Position ihres Trägers zeigten. Beweise für diese Behauptung sind diejenigen Stücke, die als Beigaben von Kindergräbern (Nógrádkövesd Grab 5, Abb. 14. 14, Sándorfalva Grab 154) den Rang, die Bedeutung der Familien zeigten, deren Agehörige die verstorbenen Kinder waren.

Unter den verschiedenen Varianten der Haarringe sollten diejenigen Exemplare besonders wertvoll gewesen sein, die aus Edelmetall, mit Kegelpfopf aus Blech angefertigt wurden, bei denen der Kegelpfopf granuliert verziert, oder die Enden

⁵ Körös 1945, 57. Taf. 1, 1; Chropovský 1962, 136. Abb. 6, 5

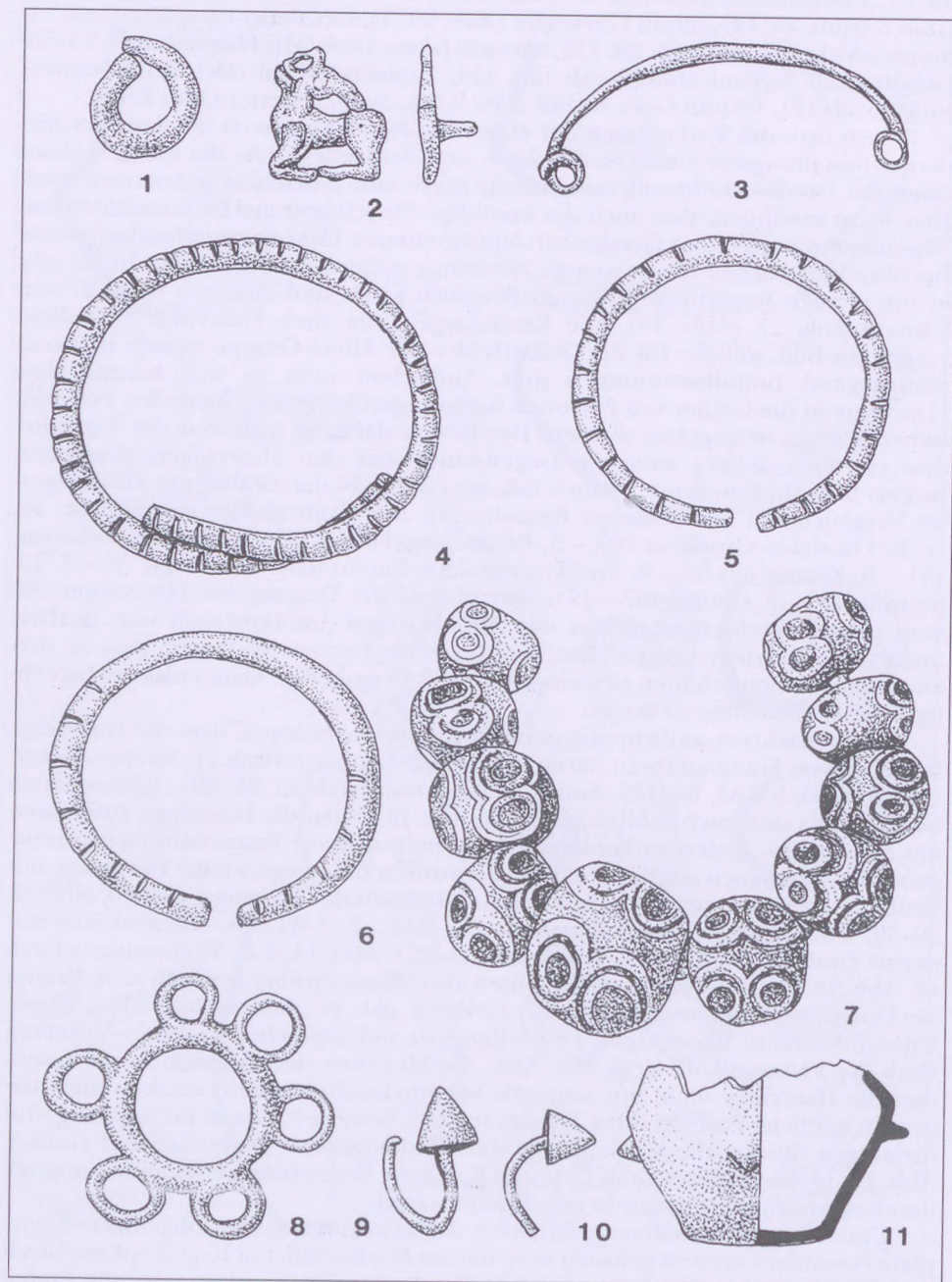


Abb. 20 – 20. ábra, 1–8: Sfintu Gheorghe (Sepsiszentgyörgy). Grabfund – sírlelet; 9–11: Băița (Mezőbánya). Grab 2–2. sír.

mit Filigrandrahten zum Schlangenkopf geformt wurden. Solche Haarringe wurden im Grab 27 von Vámosmikola mit einer verkleinerten eisernen Streitaxt zusammen vergraben, die als Zeichen einer führenden Person bestimmt werden kann (Abb. 15. 3, 5, 11). In Tiszavasvári-Csárdapart kam ein Haarring mit Schlangenkopfabschluss aus einer Bestattung vor, die an Beigaben reich war (Grab 48, Abb. 11. 19). Es gibt aber auch Gräber, in denen die Haarringe von diesem Typ allein auf die ehemalige wichtige Rolle der vergrabenen Person in der Gemeinschaft hinweisen (Sanislău 19, Grab 46, Abb. 9, Chotin A/72, Grab 246, Abb. 19. 7, 11). Schön bearbeitete Haarringe mit Tierkopfdarstellung, mit Goldblechüberzug befinden sich im Fundmaterial des in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts freigelegten Gräberfeldes von Piliny in Nordungarn, die Fundzusammenhänge der dort freigelegten vielen Gräber sind aber unbekannt.⁶

Der Meinung mehrerer Forscher nach ist die Erklärung für die unterschiedlichen Bestattungssitten des Volkes der Alföld-Gruppe, dass die Gräber unterschiedlicher Riten zu auchtchter Bevölkerung, oder zu Gemeinschaften östlicher Herkunft gehörten. Haarringe kamen sowohl aus Skelettgräbern, Brandschüttungsgräbern, als auch aus Urnengräbern gleichermaßen zum Vorschein. Diese Tatsache zeugt davon, dass Angehörige von Familien, die unterschiedliche Bestattungssitten verwahrten, gleichermaßen berechtigt waren, Haarringe zu tragen, d. h. diese Schmuckstücke nicht die unterschiedliche Herkunft, sondern die Zugehörigkeit zur Alföld-Gruppe zum Ausdruck brachten. Auch die Verbreitung der Haarringe zeigt diese Funktion, diese Bedeutung: sie wurden von dem allgemeinen Modeschmuck, den Armringen, Perlen abweichend in der westlichen Hälfte des Karpatenbeckens nicht getragen. Im Fundgut der dort heimischen ostalpinen, mitteldonauländischen Hallstattkultur befinden sich bloß einige Haarringe. An ihren Fundorten kamen meistens auch andere Gegenstände zum Vorschein, die ursprünglich vom Alföld gestammt hatten (Sopron-Krautacker: Abb. 18. 7–12, 15, Szentlőrinc: Abb. 17. 8, Velem-Szentvid),⁷ d. h. man kann annehmen, dass sie einst nicht auf dem Weg indirekter Handelsverbindungen dorthin gelangt waren. So nahm E. Jerem an, dass im Grab 29 von Sopron-Krautacker vermutlich eine vom Alföld gestammte Frau bestattet wurde. In der großen Handwerkersiedlung von Velem-Szentvid konnten der Meinung von M. Párducz nach auch Kaufleute vom Alföld dabei gewesen sein.⁸ Auch die im Gräberfeld von Szentlőrinc freigelegten Pferdebestattungen, das Pferdegeschirr vom Alföld-Typ zeugen davon, dass zwischen den Völkern vom südlichen Transdanubien und vom Alföld eine engere Beziehung bestehen konnte, als eine einfache Handelsbeziehung.

Die Mode der Tragung von Haarringen konnte vom Osten ins Gebiet des Alföld gelangt sein, wo dann die heimischen Handwerker an der Form dieser Schmuckstücke ein wenig änderten. In der Steppengegend nördlich vom Schwarzmeer kamen aus Gräbern aus der vorskythischen Zeit, aus dem 9.–8. Jh. vor Chr. die ältesten spiralförmigen, aus Elektron, aus Gold, oder mit Goldblech überzogen gefertigte Schmucksachen zum Vorschein, die den Haarringen des Alföld besonders ähnlich sind.⁹ In den vorskythischen Bestattungen des Alföld wurden bis heute keine solchen Haarringe gefunden. Es sind bloß zwei Stücke mit

⁶ Reinecke 1897, 23. Abb. 14, 1–3; Patay 1955, Taf. 14, 1. 5, Taf. 16, 11.

⁷ Miske 1907, Taf. 31, *Chochorowski* 1985a, 239. Abb. 6, 14–22.

⁸ Jerem 1981a, 114; Párducz 1965, 298.

⁹ Terenožkin 1974, 32. Abb. 6, 3; 52. Abb. 22, 1; Vysokaja Mogila, L'vovo; Bokij / Gorbul 1985, 226. Čečelievka; Dubovskaja 1994, 22. Abb. 4, 32–35; Dies. 1997, 296. Abb. 12, 5; Dimitrovo, Gruševskij.

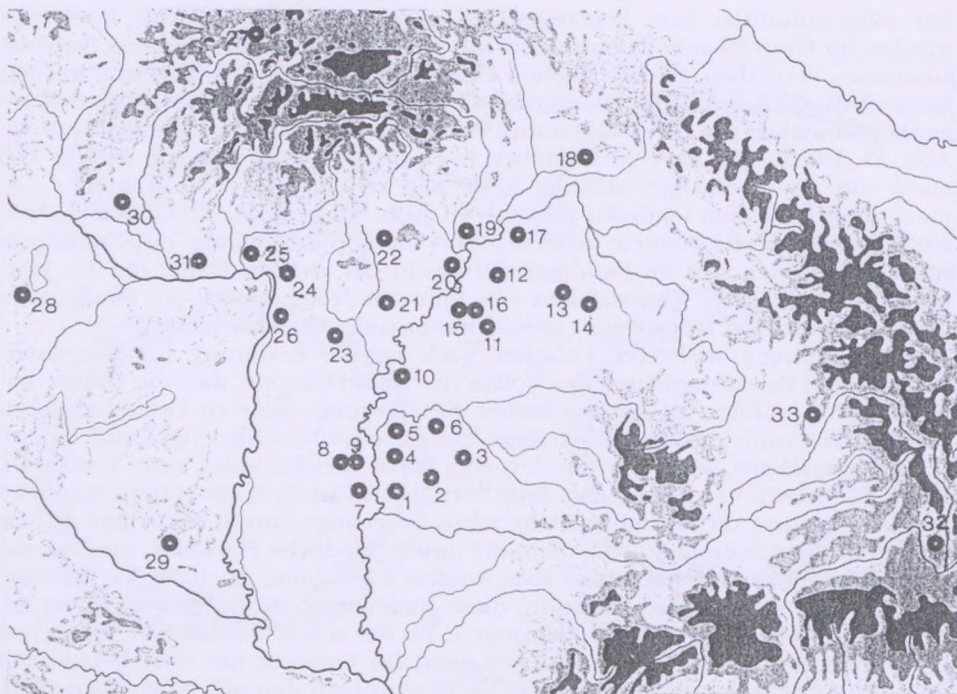


Abb. 21 – 21. ábra. Verbreitung der im Aufsatz publizierten Funde. Die Zahlen entsprechen den im Text verwendeten Fundnummern. A tanulmányban közölt leletek elterjedési térképe. A számok a szövegben használt leletszámozásnak felelnek meg.

Goldblechüberzug vom südlichen Transdanubien von Kiskőszeg (Batina) bekannt, die den östlichen vorkythischen Exemplaren sehr ähneln, sie sind aber Streuefunde, deshalb können sie nicht genau datiert werden.¹⁰

Im Waldsteppengebiet nördlich vom Karpatenbecken verbreitete sich von der frühkythischen Zeit an die Mode solcher Haarringe, die auch unter dem Fundmaterial der Alföld-Gruppe aufzufinden sind. So z. B. zwei goldene Haarringe mit Scheibenabschluss vom Gräberfeld Békéscsaba–Fényes Grab 21 (Abb. 2. 1–2). Zu dieser Formengruppe kann auch das bronzene Exemplar der slowakischen Lausitz Kultur vom Gräberfeld Dolný Kubín, Grab 112 (Abb. 17. 1) gezählt werden. Im Fundgut des in der Dnjepr-Gegend in der Nähe der Gemeinde Matusov freigelegten Hügelgrabes (Repjachovataja Mogila) befinden sich Haarringe mit Scheibenabschluss aus Gold. Dieses Hügelgrab wurde ins 6. Jh. v. Chr., dann in die zweite Hälfte des 7. Jh. datiert.¹¹ Aus dieser Periode stammen diejenigen im Mittleren-Dnjeprbecken freigelegten frühkythischen Bestattungen, aus denen auch die bronzernen Haarringe mit Scheibenabschluss zum Vorschein gekommen sind. Hierher gehören auch die Kurgane Lisičniki und Perebukovci. Unter den Beigaben des Kurgans Lisičniki befindet sich der untere Teil eines scheibengedrehten urnenförmigen Gefäßes. Für dieses Stück sind mehrere Analo-

¹⁰ Gallus / Horváth 1939, Taf. 34, 6–7.

¹¹ Il'inskaja / Mozolevskij / Terenožkin 1980, 36. Abb. 5, 4–5; Kossack 1987, 71ff.

gien vom Gebiet des Alföld bekannt.¹² Im Fundmaterial des anderen Kurgans befindet sich eine genietete Eisentrense vom Alföld Typ.¹³ Ins Mittlere-Dnjestrbecken rückten die skythischen Stämme in der zweiten Hälfte des 7. Jh. v. Chr. von den Grassteppen ein. Die erwähnten Kurgane sind Denkmäler dieser Wanderung.¹⁴

Die auf dem Gebiet des Alföld, im Grab 21 von Békéscsaba-Fényes gefundenen goldenen Haarringe mit Scheibenabschluss (Abb. 2. 1–2) können auf Grund ihrer östlichen Analogien aus einer Zeit stammen, die nicht früher als in die zweite Hälfte des 7. Jh. v. Chr. fallen konnte. Aber jünger als diese Periode können sie sein. Das bronzene Exemplar von Dolný Kubín (Abb. 17. 1) scheint besser geeignet für eine genauere Datierung der Haarringe mit Scheibenabschluss vom Karpatenbecken zu sein. Die mit ihm zusammen aufgefundene bronzene Zierscheibe (Abb. 17. 2) gehört zu den typischen Gegenstandstypen der Hallstattkultur. Die Laufszeit von solchen Scheiben, die zum Pferdegeschirr gehörten, war in Mitteleuropa das 7. Jh. v. Chr.¹⁵ Aus diesem Jahrhundert kann ein anderes Fundstück gestammt haben, der rosettenförmige Bronzeknopf aus dem Grab 112 von Dolný Kubín (Abb. 17. 4). Dieser soll vom Nordbalkan ins Gebiet von nördlichen Karpaten gelangt sein. Ihre südlichen Analogien findet man im Fundmaterial des 8–7. Jh. v. Chr.¹⁶ Auch das Fundgut der Hügelgräber von Ferigile in Oltenien enthält bronzene Ringe mit Scheibenabschluss. Das aus dem Hügel 20 zum Vorschein gekommene Exemplar wurde in die zweite Hälfte des 7. Jhs., das aus dem Hügel 80 in die zweite Hälfte des 6. Jh. v. Chr. datiert.¹⁷

Die Tracht von Haarringen mit Scheibenabschluss wurde im Gebiet des Alföld nicht üblich. In der Mode waren sie nördlich, nordöstlich von den Karpaten, hauptsächlich auf dem Territorium von Kleinspolen, wo Exemplare in großer Anzahl bekannt sind.¹⁸ Dorthin gelangte der Brauch ihrer Tracht mit anderen Gegenständen skythischen Typs zusammen aus dem Waldsteppengebiet.

Besonders wenige Exemplare von Haarringen aus Gold-, oder Silberdraht, mit kleinem Kegelkopf aus Blech enthält das Fundmaterial des Alföld (Szentés-Vekerzug Grab 27, Abb. 4. 11, Tiszavasvári-Csárdapart Grab 32, Abb. 11. 31). Die Mode dieser überwiegend aus Bronze gefertigten Haarringe, Armringe war im Kreis der Siebenbürgen-Gruppe allgemein verbreitet, woher bis jetzt schon mehr als 70 Exemplare zum Vorschein gekommen sind. Vom Ursprung dieser Schmuckart vertreten die Forscher abweichende Meinungen, ein Teil der Experten bestimmen das Steppengebiet beim Schwarzmeer als Ursprungsort, andere zählten sie zum Formenschatz der örtlichen, siebenbürgischen Metallkunst.¹⁹ Zweifellos kommen diese Schmuckstücke in größter Anzahl unter den Beigaben der Bestattungen von der zweiten Hälfte des 7. Jhs. vom 6. Jh. v. Chr. in Siebenbürgen zum Vorschein, aber sie sind auch aus dem frühskythischen Fundmaterial der Steppe, der Waldsteppe bekannt.²⁰ So ist es nicht ausgeschlossen, dass die Mode dieser Haarringe vom Osten stammt. Diese Mode erreichte in der zweiten

¹² Smirnova 1967, 225. Abb. 65; Romsauer 1991, 363. Abb. 4; Smirnova 1999, 47.

¹³ Werner 1988, 20–21; Smirnova 1993, 113. Abb. 7, 8.

¹⁴ Smirnova 1998, 460.

¹⁵ Kossack 1954, 161. Karte 3.

¹⁶ Hänsel 1976, 174–175. Taf. 67, 12–14; Sofrienovo.

¹⁷ Vulpe 1967, Taf. 26, 2–4; Ders. 1977, 84.

¹⁸ Bukowski 1977, 208 ff.

¹⁹ Vasiliev 1970, 63; Ders. 1980, 172.; Vulpe 1981, 400.

²⁰ Petrenko 1978, 35.

Hälfte des 7. Jhs. v. Chr. auch den Nordwestbalkan, wie es uns die Exemplare aus einem reichen Frauengrab von Donja Dolina belegen.²¹

Ins Gebiet des Alföld konnten die mit kleinem Kegelkopf ausgestalteten Haarringe aus Draht auch aus Siebenbürgen stammen. Diese gehören zur gleichen Formengruppe, wie die Armringe mit Kegelkopf. Solche Stücke sind die im nord-ungarischen Alsótelekes und Piliny gefundenen bronzenen Armringe, während die Beigaben des Fürstengraves von Ártánd goldene Armringe sind.²² Letztere datiert man in die Mitte des 6. Jhs. v. Chr.

Die Form der spiralförmigen Haarringe, die im Fundmaterial der Alföld-Gruppe in größter Anzahl vorkommen, erinnern uns am besten an die Form der ähnlichen vorskythischen Schmuckstücke des Steppengebietes.²³ Auf den Steppen war aber in der frühen Skythenzeit die Tracht von Haarringen anderen Typs üblich, die teils von griechischen Goldschmieden hergestellt wurden.²⁴ Deshalb ist es unwahrscheinlich, dass die Haarringe von Alföld die Form von skythischen, griechischen Vorbildern nachahmen. Ihre Herstellungstechnik, d. h. der Goldblechüberzug von bronzenen Schmucksachen, die Verwendung von Filigran und Granulation können aber vom Osten stammen. Die Form der spiralförmigen Haarringe konnte, eventuell nach vorskythischen Vorbildern, im Gebiet des Alföld entstehen.

Laut der Beigaben dauerte die Mode der Haarringe während der ganzen Periode der Alföld-Gruppe an. Die ältesten Stücke stammen aus der frühen Periode der Alföld-Gruppe skythischer Prägung. So fand man unter den Beigaben des Grabes 30 von Szentes-Vekerzug neben Haarringen mit Nagelkopf eine bronzene Ajourscheibenfibel mit einem durchbrochenen Sternmotiv (Abb. 3. 22). Eine ähnliche Scheibenfibel befindet sich unter den Beigaben eines der Gräber mit typischer Frauenschmuckgarnitur der zweiten Hälfte des 7. Jhs. v. Chr. im eisenzeitlichen Gräberfeld von Donja-Dolina in Bosnien.²⁵ Auch aus dem Grab 53 von Szentes – Vekerzug kamen Schmuckstücke balkanischen Ursprungs zum Vorschein. Diese sind vogelförmige Bronzearanhänger vom mazedonischen Typ (Abb. 3. 3–5), die vom Ende des 8. Jhs.– 6. Jh. v. Chr. stammen können.²⁶

Die Tracht der Haarringe mit Kegelkopf im Gebiet des Alföld in der frühen Skythenzeit beiweisen die Fundstücke des Grabes 22 von Csárdaszállás. Mit diesen Haarringen zusammen wurden goldene Rosetten gefunden (Abb. 4. 19–23), denen ähnliche Schmuckstücke sich auch unter den Fundstücken des Grabes 27 von Szentes – Vekerzug (Abb. 4. 12–14), sowie unter den Beigaben des Fürstengraves von Ártánd befinden.²⁷ Im Steppengebiet sind solche Goldzieraten in den Fundgütern aus jeder Periode der Skythenzeit aufzufinden.²⁸ Die Mode dieser Schmucke konnte ganz früh, schon während des 7. Jhs. v. Chr. ins Karpatenbecken gelangen, wie davon die Grabfunde der Siebenbürgen-Gruppe und das Grab 27 im hallstattzeitlichen Gräberfeld vom slowenischen Stična zeugen.²⁹ Im Gebiet des Alföld kommen unter den Grabfunden eines Grabes von Mezótúr goldene Ro-

²¹ Párducz 1954, 88, Abb. 32, 2; Teržan 1998, 515.

²² Patay 1955, Taf. 16, 10; Ders. 1961, Taf. 5, 16; Párducz 1965, Taf. 20; Kemenczei 1994, 85, Abb. 3, 2.

²³ Siehe Anm. 9.

²⁴ Skrzinskaja 1986, 112ff.

²⁵ Párducz 1954, 88, Abb. 32, 3.

²⁶ Bouzek 1963, 13. 16.

²⁷ Párducz 1965, Taf. 17.

²⁸ Galanina 1999, 139.

²⁹ Vasiliev 1980, Taf. 19, 7–9; Blaj; Gabrovec 1966, 22, Abb. 12, 1–3. 7.

setzen vor, diese stammen aus dem 5. Jh. v. Chr.³⁰ Analogien für die mit Punkt- kreisen verzierten Beinplatten des Grabes 22. von Csárdaszállás (Abb. 4. 18) sind von den Bestattungen Szentes-Vekerzug 31 und Orosháza-Gyopáros 140, Tápió- szele 125, Kuštanovice 8 bekannt.³¹

Im Grab 27 von Szentes-Vekerzug waren mit den goldenen Rosetten zusam- men auch doppelkonische Goldblechperlen (Abb. 4. 17). Solche Funde wurden mit Haarringen mit Nagelkopf zusammen noch im Grab 165 von Sándorfalva freigelegt (Abb. 6. 1–2, 10–15). Im Gebiet des Alföld enthält noch der Goldschatz von Besenyszög-Fokoru aus der vorskythischen Zeit Goldperlen ähnlicher Form.³² Deshalb kann man annehmen, dass die Funde von Szentes-Vekerzug und Sán- dorfalva aus einer nicht viel jüngeren Zeit stammen können.

Es gibt mehrere Grabfunde im Alföld-Gebiet, unter denen sich typische Gegenstände der frühen skythischen Periode den Haarringen anschließen. So das Grab 90 von Törökszentmiklós, in dem sich ein kreuzförmiger bronzener Köch- erbeschlag befindet, dessen kürzere Armen einen Adlerkopf darstellen (Abb. 7. 1). In der Steppengegend, in einem zwischen Volvovgrad und dem Don frei- gelegten Hügelgrab wurde das ganz ähnliche Analogstück dieses Köcherbeschlags aufgefunden, welches auf Grund einer antiken griechischen Amphore in die Mitte des 6. Jhs. v. Chr. datiert wurde.³³ Danach kann man auch die Bestattung von Törökszentmiklós datieren.

Die unverzierten Armringe mit offenen Enden, mit kreissegmentförmigem Querschnitt, dementsprechend auch die Haarringe (Abb. 12. 6–7, Abb. 16. 1) der Gräber von Gáva-Szincsepart und Szilvásvárad können genauso die Denkmäler der frühen Skythenzeit im Gebiet des Alföld sein. Diese Armringe ähneln so sehr den typischen Armringen der vorskythischen Zeit,³⁴ dass es keinen großen Alters- unterschied zwischen ihnen geben kann. Auch das Grab 27 von Vámosmikola mit den Haarringen mit Schlangenkopfabchluss (Abb. 15. 3, 5) kann nicht später als in das 6. Jh. v. Chr. datiert werden. Die mit ihnen zusammen gefundene kleine Axt mit Eisengriff war zweifellos ein Würdezeichen (Abb. 15. 11). Als beste Analogie dieses Stückes kann die genauso mit Eisengriff, aber mit Goldblechüber- zug versehene Streitaxt erwähnt werden, die aus dem ersten Kurgan von Kelermes in der Kuban-Ebene zum Vorschein gekommen ist. Diese stammt von der Mitte, vom zweiten Drittel des 7. Jhs. v. Chr.³⁵ Die gedrehten bronzernen Armringe des Grabes 27 von Vámosmikola (Abb. 15. 4–5) können mit den beiden Armringen von gleicher Verzierung aus dem Grab 48 von Tiszavasvári-Csárdapart verglichen werden (Abb. 11. 21–22). Auch unter den Fundstücken desselben Grabes gibt es einen Haarring mit Schlangenkopfabchluss, und einen mit Nagelkopf (Abb. 11. 19, 20). Diese zwei Gräber können also für beinahe gleichaltrig gehalten werden.

Zu den ältesten Haarringen mit Nagelkopf gehört das Exemplar aus dem Grab von Sfintu Gheorghe in Siebenbürgen (Abb. 20. 1). Mit diesem Stück zusammen wurde auch eine zweischleifige Bogenfibel gefunden (Abb. 20. 3), die auf dem Nordbalkan im 7–6. Jh. v. Chr. als einer der charakteristischen Schmucktypen

³⁰ Kisfaludi 1983, 70. Abb. 1, 1–3.

³¹ Párducz 1954, Taf. 9, 1–5: Szentes-Vekerzug; Ders. 1966, Taf. 21, 4–11: Tápiószele; Juhász 1976, 240. Abb. 8, 4: Orosháza; Böhm / Jankovich 1936, Taf. 11, 5: Kuštanovice.

³² Kemenzei 1999, 87. Abb. 48.

³³ D'jačenko / Mabe / Skripkin / Klepikov 2000, 116. Abb. 5, 1–2.

³⁴ Kemenzei 1981, 35–36. Abb. 8–9.

³⁵ Galanina 1999, Taf. 10, 6.

³⁶ Bader 1983, 73. 76–77; Gergova 1987, 36ff; Vasić 1999, 48ff.

gilt.³⁶ Der Bronzekopf mit rückwärtsblickender Hirschgestalt gehört zu den Beigaben des Grabes, zeigt die typischen Merkmale des frühskythenzeitlichen Stils (Abb. 20. 2). In den Bestattungen der skythischen Siebenbürgen-Gruppe sind mehrere Analogien zum bronzenen Ring mit acht Ösen bekannt (Abb. 20. 7).³⁷ Eine Variante mit vier Ösen befindet sich im Fundmaterial des Grabes 12 von Kesznyéten im Gebiet des nördlichen Alföld (Abb. 13. 7). Der Haarring soll nach Siebenbürgen vom Alföld gelangt sein.

Bei der Datierung der Haarringe mit Kegelpf aus Blech kann man die oben, bezüglich der Haarringe mit Schlangenkopfabschluss erwähnten Angaben beachten. Darüber hinaus ist es erwähnenswert, dass der goldene Haarring von Tápiószentmárton zusammen mit der Hirschfigur aus Eltronblech, der in das 6. Jh. v. Chr. datiert werden kann, in derselben Bestattung lagen.³⁸ Genauso aus diesem Jahrhundert kann der Grabhügel von Nevickoje stammen, in dem neben einer genieteten Eisentrense auch ein silberner Haarring mit Kegelpf aus Blech, und einer mit Nagelpf gefunden wurden (Abb. 12. 9–10, 15). Eine Eisentrense genau von der gleichen Form kommt unter den Beigaben des Skelettgrabes A/40 von Chotin vor. Im Grab befand sich auch ein kreuzförmiger Köcherbeschlag, dessen drei kürzere Zacken einen Adlerkopf darstellen.³⁹ Dieses Exemplar kann man dem Fund von Törökszentmiklós (Abb. 7. 1) ähnlich, auf Grund der Köcherbeschläge vom Steppengebiet zum Fundmaterial des 6. Jh. v. Chr. zählen.

Mit einer handgefertigten Fußschüssel mit eingebogenem Rand zusammen kam ein Haarring mit Kegelpf aus Blech aus dem Grab 2 von Budapest-Rákospalota (Abb. 7. 12–13) zum Vorschein. Ganz ähnlich geformte Fußschüsseln befinden sich unter den Beigaben des Grabes 27 von Vámosmikola (Abb. 15. 1), sowie des Grabes A/2 von Heves, Semmelweis Str. (Abb. 16. 8). Auch in diesen Bestattungen wurden Haarringe mit Kegelpf aus Blech gefunden. Für die Keramikunst der Alföld-Gruppe war die Herstellung von solchen Fußschüsseln nicht typisch. Den erwähnten Fundstücken ähnliche Schüsseln kann man im Fundmaterial der mitteldonauländischen Hallstattkultur aus dem 8–6. Jh. v. Chr., sowie im vor- und frühskythischen Fundstoff der Mittleren-Dnjestrgegend, und unter den skythenzeitlichen Denkmälern der Kuštanovice-Gruppe finden.⁴⁰ Die oben erwähnten Grabfunde von Vámosmikola und Heves zeugen davon, dass die handgefertigten Fußschalen mit eingebogenem Rand in der frühen Phase der Alföld-Gruppe hergestellt wurden.

Neben den Fundstücken des Karpatenbeckens kam auch aus dem Hügelgrab 95 des Gräberfeldes von Ferigile in Oltenien ein solcher bronzener Haarring mit Nagelpf zum Vorschein, der aus dem 6. Jh. v. Chr., und zwar aus der zweiten Hälfte des Jahrhunderts stammt.⁴¹ Dieser konnte durch die Beziehungen zur Alföld-Gruppe ins Gebiet der Ferigile-Kultur gelangen.

Neben den erörterten Bestattungen, die in die erste Periode der Alföld-Gruppe stammen, gibt es mehrere Grabfunde, die auf Grund der Denkmäler der mitteldonauländischen Hallstattkultur datiert werden können.

Unter den Beigaben des Grabes 16 vom Balmazújváros–Hortobágy–Árkus Gräberfeld befindet sich ein zylinderförmiger Anhänger aus Bronzeblech, der vom Territorium der Hallstattkultur ins Gebiet des Alföld gelangen konnte (Abb. 6.

³⁷ Marinescu 1984, 79.

³⁸ Fettich 1934, Taf. 6, 2.

³⁹ Dušek 1966, 111. Taf. 5, 17. 20; Werner 1988, 22. Taf. 12, 72.

⁴⁰ Patek 1993, 53. Abb. 36; Smirnova / Bernjakovič 1972, 115. Taf. 6, 5; Smirnova 1984, 54. Abb. 2–3.

⁴¹ Vulpe 1967, Taf. 26, 4; Ders. 1977, 104. Abb. 12, 8.

25). Einen ähnlichen Anhänger enthält u. a. das Grab 18 vom Sopron–Krautacker-Gräberfeld, von der zweite Hälfte des 6. Jh. v. Chr.⁴²

Im Sopron–Krautacker-Gräberfeld kamen bei Siedlungsgrabung auch mehrere solche Fundstücke zum Vorschein, die vom Alföld-Gebiet stammen konnten. So die im Grab 29 gefundenen Haarringe, der bronzene Spiegel und Kaurischnecken (Abb. 18. 7–15). Auf Grund der im Grab gefundenen Tongefäße aus der späten Hallstattzeit wird das Grab auf die Mitte des 5. Jhs. v. Chr. datiert. Dementsprechend kann auch der bronzene Spiegel datiert werden. Diesem Spiegel ähnelt das Fundstück mit eisernem Griff, welches mit einem goldenen Haarring mit Kegelkopf aus Blech aus der in Hajdúdorog freigelegten Bestattung zum Vorschein gekommen ist (Abb. 5. 18–19). Auch die Beigaben des Grabes A/76 von Chotin enthalten Bronzespiegel mit eisernem Griff (Abb. 19. 9). Im Fundmaterial des 29. Grabes vom Sopron–Krautacker-Gräberfeld befindet sich eine Tasse, mit Hörnerhenkel und mit kannelierter Schulter (Abb. 18. 18), deren Analogien auch aus mehreren Bestattungen des Alföld zum Vorschein gekommen sind (Tiszavasvári–Csárdapart Grab 32; Abb. 11. 6).⁴³ Diese Tassen gehören zum Formenkreis der Keramikunst der mitteldonauländischen Hallstattkultur. Sie wurden ganz bis zur Keltenzeit hergestellt.⁴⁴

Während der späten Periode der Hallstattkultur wurde es allgemein üblich, die Tongefäße verschiedener Form mit eingeglättetem Gittermuster zu verzieren. Mit solchem Muster verzierte Gefäßfragmente, mit einem Haarring zusammen enthält das Fundmaterial der Grube 68 von Sopron–Krautacker (Abb. 17. 12, 14–15). Das Alter der Grube wird von einer bronzenen Bogenfibel mit langem Nadelhalter (Abb. 17. 13) ins 6. Jh. v. Chr. angegeben⁴⁵ Auch im Grab 12 von Kesznyéten fand man eine Schüssel mit Gittermuster, in der Gesellschaft von zwei Haarringen (Abb. 13. 23), auch diese Schüssel trägt die Merkmale der Töpferkunst der späten Hallstattkultur.

Die Certosa Fibeln aus Eisen und Bronze (Abb. 17. 9–11) datieren das Grab 29 des Gräberfeldes von Szentlőrinc im südlichen Transdanubien in die zweite Hälfte des 6. Jh. v. Chr.⁴⁶ Im Fundmaterial des Grabes gibt es einen Haarring (Abb. 17. 8), der kleiner ist, als die Fundstücke des Alföld-Gebietes und mit gekerbtem Muster verziert ist. Vielleicht deshalb, weil er ein heimisches Produkt war, welches nach dem Vorbild von Alföld angefertigt wurde.

Auch aus dem Gräberfeld vom westslowakischen Bučany der späten Hallstatt-, frühen Keltenkultur sind zwei Haarringe mit Nagelkopf vom Alföldertyp (Abb. 18. 2–3) zum Vorschein gekommen. Das Grab 7, welches diese Fundstücke enthielt, gehört zur frühen Periode des Gräberfeldes, man datiert es auf die Zeit von 480/70–450/440 v. Chr.⁴⁷

Die Grabfunde des Gräberfeldes von Sanislău führen Angaben dazu an, dass die Haarringe auch in der spätesten Periode der Alföld-Gruppe, direkt vor der keltischen Eroberung getragen wurden. Auch aus mehreren Gräbern dieses Gräberfeldes kamen Haarringe mit Nagelkopf und mit Kegelkopf aus Blech zum

⁴² Jerem 1981b, 217. Taf. 3, 14; Parzinger 1989, 106.

⁴³ z.B. Párducz 1940, Taf. 12, 9–10; Hódmezővásárhely–Kishomok; Csallány – Párducz 1944–45, Taf. 37, 13; Szentes (Kunszentmárton)–Jaksor; Párducz 1955, Taf. 8, 3; Szentes–Vekerzug; Ders. 1966, Taf. 33, 8; 35, 18; 44, 8; Tápiószecske; Juhász 1976, 242. Abb. 10, 7; Orosháza–Gyopáros; Kemenczei 1977, 75. Abb. 4, 5; Pomáz; Ilon 1985, Taf. 4; Szob; Galántha 1981, 52. Abb. 12, 7; Csanytelek–Újhalastó.

⁴⁴ Mirošayová 1999, 164.

⁴⁵ Romsauer 1996, 437. Abb. 3; Fekete 1985, 79f.

⁴⁶ Parzinger 1989, 106.

⁴⁷ Parzinger 1989, 105.

Vorschein (Abb. 9. 3–4, 11–15, 21–22). Die Gemeinschaft, die dieses Gräberfeld gebrauchte, verwahrte nur einen von den früheren Bestattungsriten der Alföld-Gruppe, und zwar die Brandbestattung. In den Gräbern wurden außer den Haarringen keine anderen wertvolleren Schmuckstücke, oder Waffen, eventuell Pferdegeschirrzubehör dem Verstorbenen beigegeben. Diese Umstände weisen darauf hin, dass das Gräberfeld von Sanislău das jüngste von den Gräberfeldern der Alföld-Gruppe ist. Solche handgefertigten Schüsseln mit ausgebogenem Zipfelrand, welche auch im Fundmaterial des keltischen Gräberfeldes von Pişcolt (Piskolt) in der Nähe von Sanislău aufzufinden sind, zeigen seine Verbindung mit der in den letzten Jahrzehnten des 4. Jhs. begonnenen keltischen Periode.⁴⁸

Auf Grund ihrer Keramikfunde gleichen Typs kann das Urnengrab von Nyírmihálydi (Abb. 8. 1–17) mit dem Gräberfeld von Sanislău für beinahe gleichaltrig gehalten werden. Neben den Schüsseln mit eingebogenem Zipfelrand, neben den fassförmigen Urnen befinden sich unter den Beigaben dieses Grabes auch zwei solche scheibengedrehten Krüge, deren Form der ähnlichen keltischen Keramik nahesteht.

Auf Grund der hier angeführten Angaben kann man feststellen, dass die Tracht von spiralförmigen Haarringen mit Kegelpfopf aus Blech, oder mit Nagelpfopf bei der Alföld-Gruppe skythischer Prägung von der zweiten Hälfte des 7. Jhs. v. Chr. bis zum letzten Jahrzehnten des 4. Jhs. v. Chr. im Gebrauch war, bzw. diese Haarringe bei der Bestattung beigegeben wurden. Sie bezeichneten in den einzelnen Gemeinschaften die Zugehörigkeit der Personen zu Familien von Rang, und nicht einfach Schmucksachen gewesen sein konnten.

Übersetzung: Eszter Aczél

BIBLIOGRAPHIE

- BÄDER 1983. *Bader, T.* Die Fibeln in Rumänien. PBF XIV, 6. München.
- BAJNA / ROMSAUER 1983. *Bajna, J./ Romsauer, P.* Späthallstatt- und frühlatènezeitliches Gräberfeld in Bučany. SIA 31 (1983) 277–324.
- BALAŠA 1959. *Balaša, G.* Skytské pohrebisko v Prešeľanoch nad Iplom, okr. Šahy. SIA (1959) 87–98.
- BÁNESZ / PIETA 1961. *Bánesz, L. / Pieta, K.* Výskum v Cejkove i roku 1960. ŠtZ 6 (1961) 5–30.
- BANNER 1932. *Banner, B.* A Békéscsaba-fényesi sírmező. Das Gräberfeld von Békéscsaba-Fényes. Dolg. Szeged. 1932, 122–148.
- BOKIJ / GÖRBUL 1985. *Bokij, N. M. / Gorbul, G. I.* Mogila kimmerijskogo vsarnika u sela Čečelievka kirovogradskoj oblasti. SA 1985-4 224–228.
- BOUZEK 1973. *Bouzek, J.* Graeco-Macedonian Bronzes. Praha.
- BUKOWSKI 1973. *Bukowski, Z.* Scythians Influences in the territory of Lusitan Culture. Warszawa.
- ČAPLOVIČ 1977. *Čaplovič, P.* Dolný Kubín II. Halštatské popolnicové pohrebisko. Martin.
- CHOCHOROWSKI 1985 a. *Chochorowski, J.* Die Rolle der Vekezug-Kultur (VK) im Rahmen der skythischen Einflüsse in Mitteleuropa. PZ 60 (1985) 204–271.
- CHOCHOROWSKI 1985 b. *Chochorowski, J.* Die Vekezug – Kultur. Charakteristik der Funde. Warszawa-Kraków.
- CHROPOVSKÝ 1962. *Chropovský, B.* Birituálne skytsko-halštatské pohrebisko v Senci. ŠtZ 9 (1962) 131–142.
- CSALLÁNY PÁRDU CZ / 1944–45. *Csallány, G./ Párducz, M.* Székítakori leletek a Szentesi Múzeumban. Funde aus der Skythenzeit im Museum zu Szentes. ArchÉrt 1944–45. 81–117.
- CSALOG / KISFALUDI 1985. *Csalog, Zs. / Kisfaludi, J.* Skythenzeitliches Gräberfeld in Törökszentmiklós-Surján-Újtelep. ActaArchHung 37 (1985) 307–344.

⁴⁸ Némethi 1988, 64. Abb. 11.

- D'JAČENKO / MABE / SKRIPKIN / KLEPIKOV 1999. *D'jačenko, A. N. / Mabe, A. / Skripkin, A. S. / Klepikov, V. M.* Archeologičeskie issledovanija v Volgo-Donskom mezdureč'e. In: Nižnivolžskij Archeologičeskij Vestnik 2 (1999) 93–126.
- DUBOVSKAJA 1994. *Dubovskaja, O. R.* Lokal'nye zony Černogorovskoj kul'tury (po materialam skorčennych pogrebenij). RossArch 1994/2 15–29.
- DUBOVSKAJA 1997. *Dubovskaja, R. O.* Zur ethnischen und kulturellen Einordnung der "Novocerkassk-Gruppe". Eurasia Antiqua 3 (1997) 277–328.
- DUŠEK 1966. *Dušek, M.* Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotin. Bratislava.
- DUŠEK 1977. *Dušek, S.* Zur chronologischen und soziologischen Auswertung der hallstattzeitlichen Gräberfelder von Chotin. SlA 25 (1977) 13–46.
- FEKETE 1985. *Fekete, M.* Adatok a koravaskori őtvösök és kereskedők tevékenységéhez. Beitrag zur Tätigkeit der früheisenzeitlichen Toreuten und Händler. Arch. Ért. 112 (1985) 68–91.
- FETTICH 1934. *Fettich, N.* Der skythische Fund von Garnitschow. ArchHung 15 (1934). Budapest.
- GABROVEC 1966. *Gabrovec, S.* Zur Hallstattzeit Slovenien. Germania 44 (1966) 1–48.
- GALANINA 1997. *Galanina, L. K.* Die Kurgane von Kelermes. Moskau.
- GALÁNTA 1981. *Galántha, M.* Előzetes jelentés a Csanytelek–Újhalastói szkítakori temető ásatásáról. Vorbericht über die Ausgrabung des skythenzeitlichen Gräberfeldes von Csanytelek–Újhalastó. CommArchHung 1981. 43–58.
- GALÁNTA 1986. *Galántha, M.* The Scythian age cemetery at Csanytelek–Újhalastó. In: Hallstatt Kolloquium Veszprém (1984) 69–77. Budapest.
- GALÁNTA 1985. *Galántha, M.* Előzetes jelentés a Sándorfalva–eperjesi szkítakori temető feltárásáról. Vorbericht über die Ausgrabungen des skythenzeitlichen Gräberfeldes in Sándorfalva–Eperjes. MFMÉ 1982–83 (1985) 115–128.
- GALLUS / HORVÁTH 1939. *Gallus, S. / Horváth, T.* Un peuple cavalier préscythique en Hogrie. A legrégibb lovas nép Magyarországon. DissPann 2/9. Budapest.
- GAZDAPUSZTAI 1968. *Gazdapusztai, Gy.* Neuere Ausgrabungen in dem Gräberfeld aus der Skythenzeit von Hódmezővásárhely–Kishomok. MFMÉ 1966/67 (1968) 43–59.
- GERGOVA 1987. *Gergova, D.* Früh- und ältereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien. PBF XIV, 7, München.
- GYUCHA 2001. *Gyucha, A.* A szkíta kor emlékei Békés megyében. In: Az Alföld szkíta kora. Gyulai katalógusok 10 (2001) 115–128.
- HÄNSEL 1976. *Hänsel, B.* Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. Bonn.
- HELLEBRANDT 1988. *Hellebrandt, M.* Szkítakori temető Kesznyéten–Szérűskerten. Skythenzeitliches Gräberfeld in Kesznyéten–Szérűskert (Grabungsergebnisse der Jahre 1984–85). HOMÉ 25–26 (1988) 107–126.
- HELLEBRANDT 1996–97. *Hellebrandt, M.* Muhi–Kocsmadomb, szkíta–kelta temető. Muhi–Kocsmadomb. Ein skythisches–keltisches Gräberfeld. Arch. Ért. 123–124 (1996–97) 125–145.
- HELLEBRANDT 2001. *Hellebrandt, M.* A szkíta kultúra emlékanagya az Alföld és a Hegyvidék találkozásánál. In: Az Alföld szkíta kora. Gyulai katalógusok 10 (2001) 51–68.
- HORVÁTH 2001. *Horváth A.* Szabadszállás–Józan szkítakori temető. In: Az Alföld szkíta kora. Gyulai katalógusok 10 (2001) 95–100.
- HORVÁTH M. 2001. *Horváth, M. A.* Budapest a szkíta korban. In: Az Alföld szkíta kora. Gyulai katalógusok 10 (2001) 37–50.
- ILINSKAJA / MOZOLEVSKIJ / TERENOŽKIN 1980. *Ilinskaja, V. A. / Mozolevskij, B. N. / Terenožkin, A. I.* Kurgany VI. v. do. n. é. u. s. Matusov. In: Skifija i Kavkaz 31–63. Kiev.
- ILON 1985. *Ilon, G.* A Szob–Gregersen-kerti szkíta kori temetőrészlet. Ein skythenzeitliches Gräberfeld in Szob–Gregersengarten. StComit 17 (1985) 75–96.
- ISTVÁNOVITS / KURUCZ 1988. *Istvánovits, E. / Kurucz, K.* Régészeti ásatások és leletek Szabolcs–Szatmár megyében 1984/86-ban. Folia Historica et Ethnographica 2 (1988) 5–60. Nyírbátor.
- JEREM 1968. *Jerem, E.* The Late Iron Age cemetery of Szentlőrinc. ActaArchHung 20 (1968) 159–208.
- JEREM 1981b. *Jerem, E.* Südliche Beziehungen einiger hallstattzeitlichen Fundtypen Transdanubiens. Materijali 19 (1981) 201–220. Novi Sad.
- JEREM 1981a. *Jerem, E.* Zur Späthallstatt- und Frühlatènezeit in Transdanubien. Symposium Steyr 1980. 105–136. Linz 1981.
- JEREM / FACSAR / KORDOS / KROLOPP / VÖRÖS 1984. *Jerem, E. / Facsar, G. / Kordos, L. / Krolopp, E. / Vörös, I.* A Sopron–Krautackeran feltárt vaskori telep régészeti és környezetrekonstrukciós vizsgálata I. ArchÉrt 111 (1984) 141–169.
- JUHÁSZ 1976. *Juhász, I.* Az Orosháza–gyopárosi szkítakori temető. Le cimetiére scythe de Orosháza–Gyopáros. ArchÉrt 103 (1976) 231–252.
- KEMENCZEI 1977. *Kemenczei, T.* Hallstattzeitliche Funde aus der Donaukniegegend. FolArch 28 (1977) 67–90.
- KEMENCZEI 1981. *Kemenczei, T.* A prügyi koravaskori kincslet. Der früheisenzeitliche Hortfund von Prügy. CommArchHung 1981. 29–41.

- KEMENCZEI 1985. *Kemenczei, T.* Mitteleisenzeitliche Tensen von ost-mitteuropäischen Typ im Alföld. *FolArch* 36 (1985) 43–68.
- KEMENCZEI 1986. *Kemenczei, T.* Mitteleisenzeitliche Köcherbeschläge aus dem Alföld. *FolArch* 37 (1986) 117–136.
- KEMENCZEI 1994. *Kemenczei, T.* Pfeilspitzen vom Früh-Skythentyp aus Ostungarn. *FolArch* 43 (1994) 79–99.
- KEMENCZEI 1999. *Kemenczei, T.* Früheisenzeitliche Goldfunde. Goldschmiedekunst der Skythenzeit. In: *Prähistorische Goldschätze aus dem Ungarischen Nationalmuseum*. 83–99. Budapest
- KISFALUDI 1983. *Kisfaludi, J.* I. e. 5. századi szkíta sír Mezőtúrról. *Skythenzeitliches Grab aus Mezőtúr*. *ArchÉrt* 110 (1983) 68–72.
- KISFALUDI 1997. *Kisfaludi, J.* Tonstempel und Knochenzylinder aus der mittleren Eisenzeit im Karpatenbecken. *CommArchHung* 1997, 75–107.
- KOSSACK 1954. *Kossack, G.* Pferdegeschirr aus Gräbern der älteren Hallstattzeit Bayerns. *JRGZM* 1 (1954) 111–178.
- KOSSACK 1987. *Kossack, G.* Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils. In: *Skythika*. Bayer. Abhandl. 98 (1987) 24–86.
- KÖRÖS 1945. *Körös, Zs.* Medgyesházi későszkíta temető. Gräberfeld aus der Skythenzeit in Medgyesháza. *FolArch* 4 (1945) 56–59.
- LACZUS / PÁRDU CZ 1969. *Laczus, G. / Párducz, M.* The Scythian age cemetery at Vámosmikola. *ActaArchHung* 21 (1969) 217–226.
- LESZIH 1939. *Leszi, A.* Borsod megyei szkíta leletek. Scythian finds from the county of Borsod. *FolArch* 1–2 (1939) 68–87.
- MARINESCU 1984. *Marinescu, G.* Die jüngere Hallstattzeit in Nordostsiebenbürgen. *Dacia* 28 (1984) 47–83.
- MIROŠŠAYOVÁ 1999. *Miroššayová, E.* Einflüsse der Hallstattkultur in der Slowakei. In: *Archaeology of the Bronze and Iron Age* (ed. E. Jerem / I. Poroszlai) 157–166. Budapest.
- MISKE 1908. *Miske, K.* Die prähistorische Ansiedlung Velem St. Vid. Wien.
- MÓDYNE NEPPER. *Módyne Nepper, I.* Szkítakori leletek a Déri Múzeumból. Scythian finds in the Déri Museum. *DMÉ* 1966/67 (1968) 53–65.
- NÉMETI 1982. *Németi, I.* Das späthallstattzeitliche Gräberfeld von Sanislău. *Dacia* 26 (1982) 115–144.
- NÉMETI 1988. *Németi, I.* Necropola Latène de la Pişcolt, jud. Satu Mare. *Thraco-Dacica* 9 (1988) 49–74.
- OLÁH / SZÉNÁNSZKY 1982. *Oláh, É. / Szénánszky, J.* Vaskori sírleletek rekonstrukciója (Csárdaszállás). Die Rekonstruktion von Grabfunden aus der Eisenzeit. *Múzeumi Műtárgyvédelem* 10 (1982) 293–296.
- PÁRDU CZ 1940. *Párducz, M.* Bronz-, szkíta-, La Tène- és germánkori temető Hódmezővásárhely-Kishomokon. Ein Gräberfeld in Hódmezővásárhely-Kishomok aus der Bronze-, Skythen-, La Tène-, und Germanenzeit. *Dolg. Szeged*. 1940. 79–99.
- PÁRDU CZ 1943. *Párducz, M.* Szkítakori temető Békéscsaba-Fényesen. Ein Gräberfeld aus der Zeit der Skythen in Békéscsaba-Fényes. *ArchÉrt* 4 (1943) 50–63.
- PÁRDU CZ 1952. *Párducz, M.* Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug 1. *ActaArchHung* 1 (1952) 143–172.
- PÁRDU CZ 1954. *Párducz, M.* Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug 2. *ActaArchHung* 4 (1954) 29–91.
- PÁRDU CZ 1955. *Párducz, M.* Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug 3. *ActaArchHung* 6 (1955) 1–22.
- PÁRDU CZ 1965. *Párducz, M.* Western relations of the Scythian Age culture of the Great Hungarian Plain. *ActaAnt* 1965. 273–301.
- PÁRDU CZ 1965. *Párducz, M.* Graves from the Scythian Age at Ártánd (county Hajdú-Bihar) *ActaArchHung* 17 (1965) 137–231.
- PÁRDU CZ 1966. *Párducz, M.* The Scythian Age cemetery at Tápiószéle. *ActaArchHung* 18 (1966) 35–91.
- PÁRDU CZ 1969. *Párducz, M.* Szkítakori leletek Heves megyében. Scythian finds in county Heves. *EMÉ* 7 (1969) 35–54.
- PÁRDU CZ 1969. *Párducz, M.* The chronological and cultural position of the Scythian age cemetery at Vámosmikola. *ActaArchHung* 27 (1969) 227–234.
- PARZINGER 1989. *Parzinger, H.* Chronologie der Späthallstatt- und Frühlatène-Zeit. *Acta humaniora* 4 (1989) Weinheim.
- PATAY 1955. *Patay, P.* Szkíta leletek a nógrádi dombvidéken. Skythische Funde in der Hügellandschaft von Nógrád. *FolArch* 7 (1955) 61–74.
- PATAY 1961. *Patay, P.* Cimetière de l'Âge du fer à Alsótelekes. Az alsótelekesi vaskori temető *FolArch* 13 (1961) 27–50.
- PATEK 1993. *Patek, E.* Westungarn in der Hallstattzeit. *Acta humaniora* 7 (1993) Weinheim.
- PETRENKO 1978. *Petrenko, V. G.* Ukrašenija Skifii VII–III vv. do n.e. Moskva.

- POPOVIČ 1985. *Popovič, I. I.* Kurgan kuštanovic'koj kultu'turi b. c. Nevic'ke na Zakarpatti. Archeologija, Kiev, 50 (1985) 50–62.
- POPOVICH 1997. *Popovich, I.* Periodization and chronology of Kushtanovica type sites in the Transcarpathian region. JAMĚ 37–38 (1997) 77–114.
- REINECKE 1897. *Reinecke, P.* Magyarországi szkíta régiségek. ArchÉrt 27 (1897) 1–27.
- ROMSAUER 1991. *Romsauer, P.* The earliest wheel-turned pottery in the Carpathian Basin. Antiquity 65 (1991) 358–367.
- ROMSAUER 1996. *Romsauer, P.* Bemerkungen zur Späthallstattzeit im Nordostalpenraum. In: Die Osthallstattkultur (Hrsg. E. Jerem und A. Lippert) 431–444. Budapest.
- SCHOLTZ 2001. *Scholtz, R.* Fejezetek Csongrád megye szkíta kori lelőhelyeinek kutatástörténetéből. In: Az Alföld szkítakora. Gyulai katalógusok 10 (2001) 101–114.
- SKRŽINSKAJA 1986. *Skržinskaja M.V.* Grečeskie ser'gi i ožerel'ja arhaičeskogo perioda. In: Ol'vija i ee okrug. 112–126. Kiev.
- SMIRNOVA 1965. *Smirnova, G. I.* Nekotorye voprosy ranneskifskogo perioda na Srednem Dnestre. AR 17 (1965) 76–91.
- SMIRNOVA 1984. *Smirnova, G. I.* O formirovanii pozdnečernolesskoj kul'tury na Srednem Dnestre. ArchSb 25 (1984) 43–60.
- SMIRNOVA 1993. *Smirnova, G. I.* Pamjatniki Srednego Podnestrov'ja v chronologičeskoj scheme ranneskifskoj kultury. RossArch 1993–2, 101–118.
- SMIRNOVA 1998. *Smirnova, G. I.* Die Ostkarpatenregion zur Vorskythen- und Skythenzeit und die osteuropäischen Steppen. Kontakte und Migrationen. In: Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. (Hrsg. B. Hänsel und J. Machnik). 451–465. München–Rahden.
- SMIRNOVA 1999. *Smirnova, G. I.* Ešče raz seroj kružal'noj keramike iz ranneskifskich pamjatnikov Srednego Podnestrov'ja. ArchSb 34 (1999) 43–57.
- SMIRNOVA / BERNJAKOVIČ 1972. *Smirnova, G. I. / Bernjakovič, K.V.* Proischoždenie i chronologija pamjatnikov Kuštanovickogo tipa Zakarpat'ja. ArchSb 7 (1972) 89–115.
- STOIA 1975. *Stoia, A.* Bemerkungen über das birituellen Gräberfeld in Chotin. Dacia 19 (1975) 87–104.
- SZABÓ J. GY. 1969. *Szabó, János Gy.* A hevesi szkítakori temető. Das Gräberfeld von Heves aus der Skythenzeit. EMĚ 1969. 55–128.
- SZÉKELY 1960. *Székely, Z.* Mormintul scitic de la Sf. Gheorghe. SCIV 2 (1960) 373–381.
- TERENOŽKIN 1976. *Terenožkin, A.I.* Kimmerijcy. Kiev.
- TERŽAN 1998. *Teržan, B.* Auswirkungen des skythisch geprägten Kulturkreises auf die hallstattzeitlichen Kulturgruppen Pannoniens und des Ostalpenraumes. In: Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe (red. B. Hänsel und J. Machnik). 511–560. München.
- VASIČ 1999. *Vasič, R.* Die Fibeln im Zentralbalkan. PBF XIV, 12. Stuttgart.
- VASILIEV 1970. *Vasiliev, V.* Podoabe de metal prețios din morminte scitice în Transilvania. Acta Musei Napocensis 7(1970) 41–63.
- VASILIEV 1976. *Vasiliev, V.* Necropola de la Băița și problemele tracizări enclavei scitice din Transilvania. Marisia 6 (1976) 49–87.
- VASILIEV 1980. *Vasiliev, V.* Scitii agatirși pe teritoriul României. Cluj-Napoca.
- VULPE 1967. *Vulpe, A.* Necropola hallstatiană de la Ferigile. București.
- VULPE 1977. *Vulpe, A.* Zur Chronologie der Ferigile-Gruppe. Dacia 121 (1977) 81–111.
- VULPE 1981. *Vulpe, A. V.* Vasiliev, Scitii agatirși pe teritoriul României. Dacia 25 (1981) 396–401.
- WERNER 1988. *Werner, W. M.* Eisenzeitliche Trensen an der unteren und mittleren Donau. PBF XVI, 4, München.

ADATOK A SZKÍTA JELLEGŰ ALFÖLD-CSOPORT ÉKSZERDIVATJÁHOZ

A szkíta jellegű Alföld-csoport emlékanyagának egyik jellegzetes részét a bronz, nemesfém, kis spirális karika alakú ékszerek alkotják. A szakirodalomban több néven is említik ezeket az ékszereket, így halántékkarikának, fülkarikának, hajfonat karikának, spirális függőnek, pontuszi hajkarikáknak is nevezik őket. A viseletük módjára, pontos korú megállapítására néhány, jellemző sírlelet adatait tekintjük át.

A temetkezések többsége hamvasztásos rítusú, így nem nyújt adatokat a hajkarikák viseletének a módjára. Feltártak azonban olyan sírokat is, amelyekben a koponya egyik, vagy mindkét oldalán feküdtek ilyen ékszerek, azaz hajkarikaként, hajfonatkarikaként viselhették őket.

A hajkarikák lelőhelyei a Kárpát-medencei szkíta jellegű kultúrkör mindhárom csoportjának területén megtalálhatók.¹ A legtöbb az Alföld-csoportéhoz tartozik. Megemlítjük még, hogy az említetteken kívül kerültek elő az Alföld-csoport temetőiből egyszerű, sima vagy sodrott bronz-, ezüst- vagy aranyhuzalból hajlított kis karikák is, amelyek fül- vagy hajkarikák voltak.² Ezekkel azonban itt nem foglalkozunk.

Hajkarikákat szórthamvas³, urna⁴ és csontvázas⁵ temetkezések egyaránt tartalmaznak. A hamvasztásos sírokból került elő az elektron, arany bevonatú példányok többsége. Több embertani adat van arra, hogy hajkarikákat nők sírjaiba helyeztek. Számos olyan sírlelet is ismert, amelyekben a feltehetőleg női ékszerkészlethez tartozó karperecek, gyöngyök társaságában fordulnak elő hajkarikák. Feltártak azonban olyan temetkezéseket is, amelyekben fegyverekkel együtt találtak hajkarikákat (pl.: Szentes–Vekerzug 30. sír, Törökszentmiklós–Surján 90. sír, Tiszavasvári–Csárdapart 32, 48. sír, Tiszakeszi–Fáy-kert, Vámosmikola 48. sír), azaz ezek férfiak sírjai lehettek. Ennek ellentmondani látszik az a körülmény, hogy fegyverek két, nőinek meghatározott temetkezésben is voltak (Szentes–Vekerzug 30. sír, Vámosmikola 48. sír).

Az adatok többsége arról vall, hogy a hajkarikák nem egyszerűen értékes ékszerek voltak, hanem viselőik társadalmi helyzetét mutatták. Ennek bizonyítékai azok a darabok, amelyek gyereksírok mellékleteiként (Nógrádkövesd 5. sír, Sándorfalva 154. sír), azoknak a családoknak a rangját, jelentőségét jelezték, amelyeknek tagjai az elhunyt gyerekek voltak.

A hajkarikák változatai közül azok rendelkezettek különleges értékkel, amelyek nemes fémből készültek, lemezkúp alakú végeiket granulált gömböcskével, ovális filigrán huzalokkal kígyófej formára mintáztak meg. A legszebb állatfejet ábrázoló, aranylemez borítású hajkarikák Pilinyről származnak.⁶

Ezek az ékszerek a viselőiknek az Alföld-csoportéhoz való tartozását fejezték ki. Ezt a jelentésüket mutatja, hogy az általános divatékszerektől, a karperecektől, gyöngyöktől eltérően divatjuk nem terjedt el a Kárpát-medence nyugati felében. Az ottani, kevés számú lelőhelyükön többnyire más, alföldi eredetű tárgyak is előkerültek (Sopron–Krautacker: 18. ábra 7–12, 15, Szentlőrinc: 17 ábra 8, Velem–Szentvid).⁷ Jerem E. azt feltételezte, hogy a Sopron–Krautacker 29 sírban egy alföldi eredetű nő lehetett eltemetve. A nagy Velem–szentvidi kézműves telepen Párducz M. véleménye szerint alföldi kereskedők is jelen lehettek.⁸

Az Alföldre a hajkarikák viseletének szokása keletről kerülhetett, ahol azután a helyi kézművesek kissé változtattak ezeknek az ékszereknek a formáján. A Fek-

te-tengertől északra fekvő sztyepei övezetben a prészkíta korból, a Kr. e. 9.–8. századból származó sírokból kerültek elő a legidősebb korú, az alföldi hajkarikákhoz igen hasonló, spirális alakú, elektronból, aranyból készült vagy azzal bevont ékszerek.⁹ Az Alföldön a prészkíta korú temetkezésekben azonban eddig még nem találtak ilyen hajkarikákat. Két, a keleti prészkíta példányokhoz igen hasonló, elektronnal borított ékszer csak a Dél-Dunántúlról Kiskőszegről (Batina) ismert, azonban azok szórványleletek, pontos koruk így nem állapítható meg.¹⁰

A Kárpát-medencétől keletre, az erdős sztyeppevidéken a korai szkítakortól terjedt el az olyan hajkarikák divatja, mint amelyek az Alföld-csoport emlékei között is megtalálhatók. Ilyen a Békéscsaba–Fényes temető 21. sírjában talált két, korongban záródó arany hajkarika (2. ábra 1–2). Ebbe a formacsoportba sorolható a szlovákiai Lausitz kultúra Dolný Kubín temetője 112. sírjában talált bronzpéldány is (17. ábra 1). A Dnyeper vidékén, Matusov községnél feltárt halomsír (Repjachovataja Mogila) leletei között vannak aranyból készült, korongos végű hajkarikák. A halomsír korát a Kr. e. 6. századra, majd a 7. század második felére adták meg.¹¹

Ebből az időszakból származnak azok, a Középső-Dnyeszter medencéjéből kiásott korai kurgán temetkezések, amelyekből korongos végű, bronz hajkarikák is előkerültek (Lisičniki, Perebukovcy). Mellékleteik között olyan tárgyak (korongolt urna, szegecselt vastabla) is vannak, amelynek több párhuzama is ismert az Alföldről.^{12, 13} Ezek a kurgánok a Kr. e. 7. század második feléből származnak.¹⁴

A Dolný Kubín-i bronz korongos végű hajkarika (17. ábra 1.) korát a vele együtt talált bronzkorong (17. ábra 2.) és hatágú bronzgomb (17. ábra 4.) adja meg, amelyek Közép-Európában, illetve az Észak-Balkánon a Kr. e. 7. század idején voltak használatosak.^{15, 16} Tartalmaz korongos végű, bronz hajkarikát az olténiai Ferigile halomsír temető, a Kr. e. 7. és 6. század második felére keltezett 20. és 80. temetkezése is.¹⁷

A korongos végű hajkarikák viselete a Kárpátoktól északra, északkeletre volt elterjedt szokás, ahonnan nagyszámú példányuk ismert.¹⁸

Igen kevés példányát tartalmazza az alföldi leletanyag az arany-, ezüsthuzalból készített, kis kúpos végű hajkarikáknak (Szentés–Vekerzug 27. sír: 4. ábra 11, Tiszavasvári–Csárdapart 32. sír: 11. ábra 1). Az ilyen, főleg bronzból készült hajkarikák, karperecek, divatja Erdély területén volt általános.¹⁹ Ilyen ékszerek ismertek a sztyeppe, erdős sztyeppe korai szkíta emlékei közül is.²⁰ Ezért nem kizárt, hogy viseletük szokása keletről ered. Divatjuk a Kr. e. 7. század második felében eljutott az Észak-Balkánra is (Donja Dolina).²¹ Az Alföld-csoport területén kis számú hasonló bronz (Alsótelekes és Piliny) és arany karperec (Ártánd) került elő.²²

Az Alföld-csoport emlékanyagában a legnagyobb számban lévő, spirális hajkarikák formája leginkább a sztyepei övezet hasonló prészkíta ékszereinek alakjára emlékeztet.²³ A korai szkíta időszakban a sztyeppéken másfajta hajkarikák a viselet volt a jellemző, amelyek egy részét görög ötvösök készítették.²⁴

A sírmellékletek tanúsága szerint a szegfejú hajkarikáknak a dívatja az Alföld-csoport teljes időszaka alatt tartott. A legidősebb korú darabok a velük együtt talált észak-balkáni tárgyak alapján a szkíta jellegű kultúra korai időszakából származnak (Szentés–Vekerzug 30. 53. sír: 3. ábra 22, 3–5.).^{25, 26}

A kúpos végű hajkarikáknak az alföldi korai szkíta korban való viseletét a Csárdaszállás 22. sírban talált aranylemez rozetták (4. ábra 19–23.) párhuzamai (Szentés–Vekerzug 27. sír: 4. ábra 12–15., Ártánd)²⁷ bizonyítják. A sztyeppe vidéken az ilyen aranylemez díszítmények a szkítakor minden szakaszának az emlékei között megtalálhatók.²⁸ A Kárpát-medence térségébe divatjuk korán, már a Kr. e. 7. század folyamán eljuthatott.²⁹ Az Alföldön egy Mezőtúrról származó sír leletei között fordulnak még elő arany rozetták, ezek kora a Kr. e. 5. század.³⁰ A Csárdaszállás

22. sír leletei között lévő, pontkörökkel díszített csontlemezek (4. ábra 18.) párhuzamai több más temetkezésből ismertek.³¹

A Szentés – Vekerzug 27. sírban (4. ábra 17.), a Sándorfalva 165. temetkezésben (6. ábra 1–2., 10–15.), talált kettős csonka kúp alakú aranylemez gyöngyökhöz hasonló ékszereket az Alföldön a prészkíta korú, Besenyszög–Fokorui aranykincs tartalmaz még.³² Feltételezhető ezért, hogy a Szentés–vekerzugi és a sándorfalvai leletek nem sokkal fiatalabb korból származnak.

Több olyan alföldi sírlelet is van, amelyekhez a hajkarikák mellé a korai szkíta periódusra jellemző tárgyak társulnak. Ilyen a Törökszentmiklós 90. sír, amelynek kereszt alakú bronz tegezveretének rövidebb ágai sasfejet ábrázolnak (7. ábra 1.). A sztyeppén, a Volvovgrad és a Don között kiásott halomsírban találták meg ennek a tegezveretnek egészen közeli hasonmását, amelyet egy antik görög amfora alapján a Kr. e. 6. század közepére kelteztek.³³ Eszerint állapítható meg a törökszentmiklósi temetkezés kora is.

Szintén az alföldi korai szkítakor emlékei lehetnek a Gáva–szincseparti és a szilvásváradai sírok díszítetlen, nyitott végű, körszelet átmetszetű karperecei, s ennek megfelelően hajkarikái is (12. ábra 6–7., 16. ábra 1.). Ezek a karperecek annyira hasonlítanak a prészkíta kor jellegzetes karpereceire,³⁴ hogy túl nagy időbeli különbség nem lehet közöttük. A korai szkíta korra keltezhető a Vámosmikola 27. sír is, amelyben a kigyófejes végű hajkarikák vannak (15. ábra 3., 5.). A velük együtt talált kisméretű, vasnyelű fokos kétségtelenül méltóságjelvény volt (15. ábra 11.). Ennek legjobb párhuzamaként a Kuban síkságán feltárt első Kelermesi kurgánból napvilágra került szintén vasnyelű, de aranylemezekkel borított vas harci fejsze említhető meg. Ennek kora a Kr. e. 7. század közepe, második harmada.³⁵

A kérhurkos bronz fibula szerint a legidősebb szegfejű hajkarikák közé tartozik az erdélyi Sfintu Gheorghe sírban lévő példány (20. ábra 1.).³⁶ Több párhuzama ismert az erdélyi szkíta csoport temetkezéseiből a nyolc füles bronzkarikának (20. ábra 7).³⁷

A lemez kúpos végű hajkarikák a tápiószentmártoni aranyszarvas³⁸, a Nevickoje sírhalom szegecselt vaszablájának (12. ábra 9–10., 15.) párhuzamai (Chotin A / 40.)³⁹ alapján a Kr. e. 6. században is divatban voltak.

Talpas, behajló peremű, kézzel formált tálka kíséretében kerültek elő lemez-kúpos fejű hajkarikák a Budapest-Rákospalotán kiásott 2. sírból (7. ábra 12–13),³⁸ a Vámosmikola 27. sírból (15. ábra 1.) és a Heves, Semmelweis utca A / 2 sírből (16. ábra 8). Az említett leletekhez hasonló tálak a közép-dunai hallstatti kultúra, Kr. e. 8–6. századi leletanyagában, a Kárpátaljai Kuştanovice-csoport, valamint a Középső-Dnyeszter vidék prészkíta–korai szkíta korú emlékei között található meg.⁴⁰

A Kárpát-medencei leleteken kívül az oltniai Ferigile temetőjének 95. halomsírából is előkerült egy olyan szegfejű, bronz hajkarika, amely a Kr. e. 6. század második feléből származik.⁴¹

A tárgyalta, az Alföld csoport első szakaszának idejére keltezhető temetkezéseken kívül több olyan sírlelet is van, amelyeknek a kora főleg a közép-dunai hallstatti kultúra emlékei alapján határozható meg.

A Balmazújváros–Hortobágy–Árkus temető 16. sírjának mellékletei között egy olyan henger alakú bronzlemez csüngő van, amely a hallstatti kultúra területéről kerülhetett az Alföldre (6. ábra 20). Hasonló csüngőt tartalmazott többek között a Sopron–Krautacker temető 18. sírja, amelynek kora a Kr. e. 6. század második fele.⁴²

A Sopron–Krautacker 29. sírban talált hajkarikák, bronz tükör, kauri csigák (18. ábra 7–15.) korát a benne talált késő hallstatti agyagedények a Kr. e. 5. század közepére adják meg. A bronz tükörhöz hasonló vas nyelű darabot a Hajdúdorogon

kiásott temetkezésben lemezkúpos fejű, arany hajkarikával együtt találtak (5. ábra 18–19.). Tartalmaznak vasnyelű, bronztükröt a Chotin A / 76. sír mellékletei is (19. ábra 9.). A Sopron–Krautacker-i sírban leletei között van egy olyan gombos fülű, árkolt vállú agyagcsésze (18. ábra 18.) is, amelynek párhuzamai több alföldi temetkezésből is előkerültek (Tiszavasvári–Csárdapart 32. sír: 11. ábra 6.).⁴³ Ezek a csészek a közép-dunai hallstatti kultúra kerámiaművességének formakészletébe tartoznak. Készítésük egészen a kelta korig tartott.⁴⁴

A keleti Hallstatt kultúra késői szakasza idején vált általánossá a különböző formájú agyagedények besimított rácsmintával való díszítése. Hajkarikával együtt a Sopron–Krautacker 68. gödör leletanyaga tartalmaz ilyen díszű edénytöredékeket (17. ábra 12., 14–15.). A gödör korát egy hosszú tűtartós, bronz ívfibula (17. ábra 13.) adja meg a Kr. e. 6. századra.⁴⁵ Rácsmintával díszített tálat két hajkarikával együtt a Kesznyéten 12. sírban is találtak (13. ábra 23.).

A Kr. e. 5. század második harmadára adják meg a Certosa vas- és bronzfibulák (17. ábra 9–11.) a dél-dunántúli Szentlőrinci temető 29. sírjának, a benne talált hajkarika (17. ábra 8.) a korát.⁴⁶

A késő hallstatti–korai kelta kultúra nyugat-szlovákiai Bučany temetőjében is találtak két alföldi típusú, szegfejű hajkarikát (18. ábra 2–3.). Az ezeket tartalmazó 7. sír a temető korai, a Kr. e. 480/70–450/440-re keltezett szakaszához tartozik.⁴⁷

Az Alföld-csoport temetői között a sanislău-i a legfiatalabb korú. Ennek a temetőnek több sírjából is kerültek a napvilágra szegfejű és lemezkúpos fejű hajkarikák (9. ábra 3–4., 11–12., 21–22.). A Kr. e. 4. század utolsó évtizedeiben kezdődő kelta időszakkal való kapcsolatát azok a felcsúcsosodó, kihajlító peremű, kézzel formált tálak mutatják, mint amilyenek a Sanislău szomszédságában fekvő Pişcolt (Piskolt) kelta temető leletanyagában is megtalálhatók.⁴⁸

A megegyező típusú kerámialeletek után ítélve a sanislău-i temetővel közel azonos korú lehet a nyírmihálydi urnasír (8. ábra 1–17.).

A szkíta jellegű Alföld-csoportnál az ismertetett adatok szerint a spirális alakú, lemezkúp vagy szegfejű hajkarikákat a Kr. e. 7. század második felétől a 4. század utolsó évtizedéig volt szokásban viselni, sírokba helyezni. Ezek nem egyszerűen ékszerek lehettek, hanem az egyes közösségekben a rangos családokhoz való tartozást jelölték.

Kemenczei Tibor

AZ ALSÓTELEKES-DOLINKAI SZKÍTAKORI TEMETŐ KÖZÖLETLEN SÍRJAI

(az 1962. és 1964. évi feltárás eredményei)

PATAY Pál–B. KISS Zsuzsa

Az Alsótelekes község mellett emelkedő Dolinka dombon (1. ábra) Patay Pál 1959–1964 között négy ásatási idényben szkíta kori temetőt tárt fel. Az 1959-ben és 1961-ben végzett ásatás során feltárt 96 sír közvetlenül a feltárást követően közlésre került a *Folia Archaeologica* 1961. és 1962. évi kötetében.¹ Jelen tanulmányunkban az 1962-es és 1964-es feltárás ez idáig közöletlen eredményeinek és emlékéanyagának ismertetését tűztük ki célul, amely már lehetővé teszi a teljes temetőanyag értékelését, a temető síranyagának, temetkezési rítusainak és sajátos mellékleteinek áttekintését.²

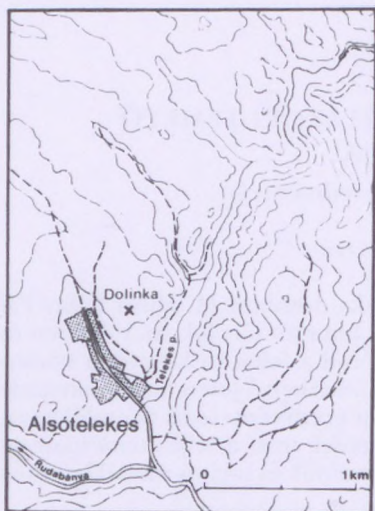
A lelőhely az Északi-középhegységhez tartozó Rudabányai-hegységben helyezkedik el. A temető a község ÉK-i szélén, a tenger szintje felett 274 m magasan fekvő Dolinka nevű dombon húzódik, a dombtetőtől D-re, a domb K–Ny-i vonulatán (2. ábra). Első sírjaira kő-, illetve murvabányászás során derült fény. A sírok többségét közvetlenül a szikla felett húzódó 15–30 cm vékony humuszrétegbe vájták, néha a sziklába mélyítve azokat. A leletmentés első ütemére 1959-ben, folytatására 1961-ben került sor, ezekkel a feltárásokkal azonban a temető nem merült ki. A lelőhely teljes kutatása érdekében a feltáró 1962. május 16–25. és 1964. május 26.–június 4. között újabb ásatásokat végzett, aminek során a terület feltárása megtörtént. Amint a felvett helyszínrajzról megállapítható, a kőbányászás a temetkezések igen nagy részét elpusztította (3. ábra).³ Ennek mértékére sajnos még következtetni sem lehet, mivel D-i és DNy-i irányban a temető kiterjedését már hozzávetőlegesen sem lehetett megállapítani. A lelőhely Ny-i irányban ugyan áttekinthető, de nem nyúlt el messzire. É, K és DK felé a szelvények mindenütt elérték a lelőhely szélét: a feltárások során meg lehetett határozni a temető kiterjedését a szélső sírok és az ezeket követő lelet- és jelenségmentes sáv alapján. A legóvatosabb becslés szerint is legalább 50 sír semmisülhetett meg, számuk azonban akár a százat is meghaladhatta. Az 1959–1964 között lezajlott négy ásatás során összesen kb. 940 m²-nyi terület feltárása történt meg.

Az alábbiakban – a korábbi közlésekhez hasonlóan – részletesen ismertetjük a két közöletlen ásatási idény objektumait, amelyek közül a 97–141. sírok az 1962-es, míg a 142–184. számú temetkezések az 1964-es feltárás során kerültek napvilágra. A megfelelő áttekinthetőség érdekében a teljes temető összesítő térképét is közöljük (4. ábra).

¹ Patay 1961., Patay 1962.

² A temető sajátosságait a még közöletlen adatok összefoglalásával B. Kiss Zsuzsa az 1987-ben Mainzban megrendezett XI. UISPP-konferencia vaskori szekciójában „A szkítakor kezdeteihez Északkelet-Magyarországon” című előadásában ismertette. Leletanyagát a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi, az 1962. év anyagát a 63.3.1–108., az 1964. év leleteit a 64.44.1–68. leltári számon.

³ Ezúton szeretnénk köszönetet mondani lektorunknak, dr. Kemenczei Tibornak, továbbá dr. Vaday Andreának, aki a temetőtérkép és a nyomdakész illusztrációk elkészítésében segítségünkre volt, illetve Nagy Katalinnak és Vári Ágnesnek, akik a rajzos illusztrációkat készítették.



1. ábra Alsótelekes-Dolinka szintvonalas helyszínrajza
Abb. 1 Alsótelekes-Dolinka. Situationsplan der Fundstelle mit den Höhenverhältnissen

1962. évi feltárás

97. sír: Szórthamvas. Mélysége (Mé) 20–25 cm. Hamvak kis mennyiségben, halomban. Melléklet: ívelt hátú *vaskés* a hamvaktól D-re kb. 10 cm-re, enyhén felfelé ívelő hegygel. Nyélnyújtványának felső gerince bevagdostott. H: 12,2 cm (16. ábra 1.).

98. sír: Szórthamvas. Mé: 25 cm. Hamvak nagy mennyiségben, halomban. Mellékletek: 1. a hamvak DK-i szélén kézzel formált vöröses magas fülű, bikónikus *bögere*. Igen töredékes állapotban maradt meg. Há: 11 cm, fá: 4,5 cm, m: 6,2 cm. 2. Ettől Ny-ra erősen ívelt, szinte púpos hátú *vaskés*, enyhén lekerekített hegygel. Nyélnyújtványának felső gerince bevagdostott. H: 11,2 cm (16. ábra 2.). 3. A hamvak tetején *zárt vaskarika*. Átmetszete kerek. Átm: 4,5 cm, v: 0,5 cm (20. ábra 1.). 4. Mellette *vastű* (?) töredéke. Igen erősen korrodált, eredeti alakja meghatározhatatlan. H: 5,4 cm.

99. sír: Urnasír. Mé: 17 cm. Hamvak kis mennyiségben, durva kidolgozású hordó alakú edényben. Felülete vörös, anyaga kavicszal soványított. Feneke talpszerűen kiképzett. Igen hiányosan maradt meg. Há: min. 19, 5 cm, fá: 8,5 cm. Melléklet: az urna D-i oldalánál kis *bögere*. Menthetetlen állapota miatt az alakja felismerhetetlen volt.

100. sír: Szórthamvas. Mé: 30 cm. Hamvak közepes mennyiségben, laza halomban, melléklet nélkül.

101. sír: Szórthamvas. Mé: 30 cm. Rosszul elégett hamvak, viszonylag nagy mennyiségben, halomban. Mellékletek: 1. a hamvak DK-i oldalán kézzel formált világosszürke *kis edény*. Teste nyomott körte alakú, pereme enyhén kihajló, feneke gömbölyded, csak igen kis omphalosza miatt tud megállni. M: 6,8 cm, pá: 4,7 cm, fá: 2,2 cm (25. ábra 1.). 2. A hamvak alján *bronzrög*.

102. sír: Szórthamvas. Mé: 25 cm. Hamvak közepes mennyiségben, elnyúlt halomban. Melléklet: a hamvak között trapezoid *fenőkő* töredéke. Keresztmetszete ovális, egyik vége átfúrt. H: 5,3 cm, sz: 2,3 cm, v: 1,4 cm (18. ábra 13.).

103. sír: Kőpakolásos, szórthamvas. Mé: 30 cm. Hamvak kisebb mennyiségben, eléggé szétszórtan. Néhány kődarab takarta őket. Melléklet: a hamvak mellett néhány *edénytöredék*.



2. ábra Alsótelekes, a Dolinka-domb DK-i irányból
Abb. 2 Alsótelekes, der Dolinka-Hügel von SO-Richtung

104. *sír*: Szórthamvas. Mé: 30 cm. Hamvak csekély mennyiségben, eléggé szét-szórtnak. Melléklet: a hamvak között kézzel formált magas fülű *bög*re kihajló peremtöredéke és füle. A fül hosszában barázda fut végig. M: 6,2 cm.

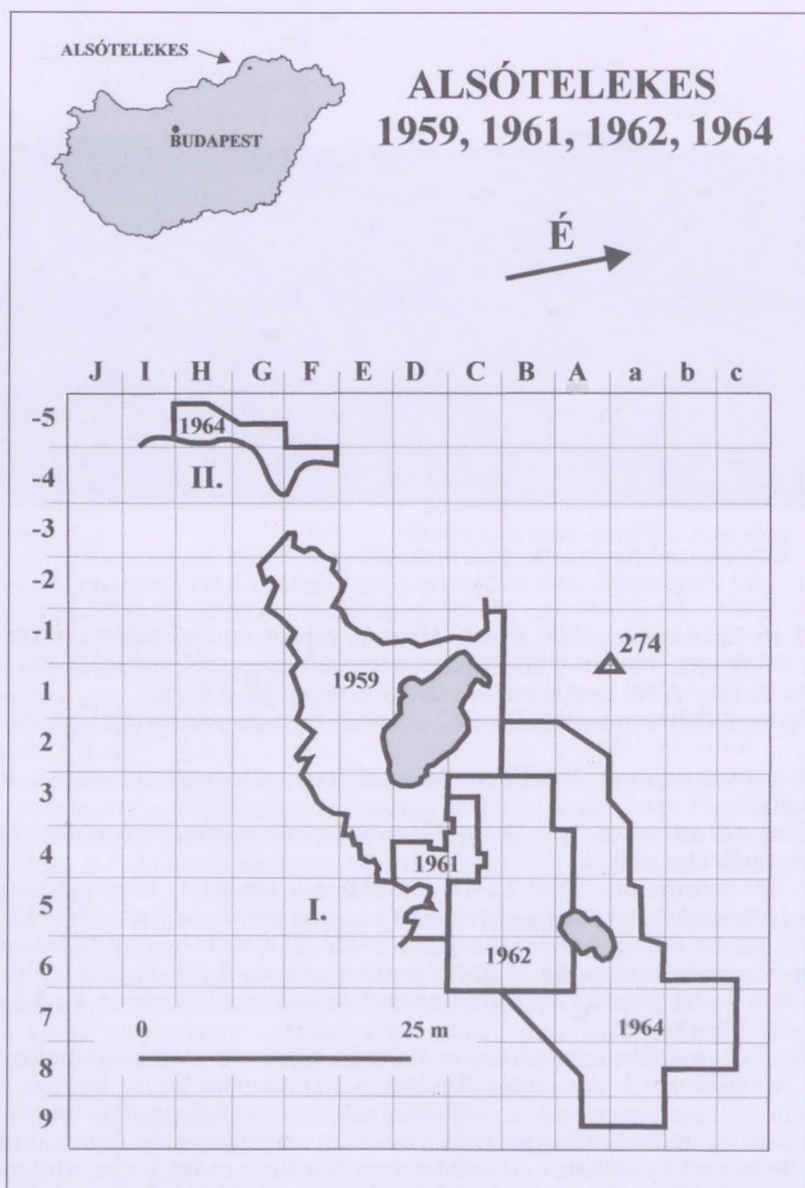
105. *sír*: Szórthamvas. Mé: 25 cm. Hamvak igen kis mennyiségben, melléklet nélkül.

106. *sír*: Szórthamvas. Mé: 15 cm. Hamvak igen csekély mennyiségben, melléklet nélkül.

107. *sír*: Szórthamvas. Mé: 17 cm. Hamvak kisebb mennyiségben, kövekkel körülrakva, melléklet nélkül.

108. *sír*: Szórthamvas. Mé: 12–18 cm. Hamvak két szikla közötti hasadéokban kövekkel körülrakva, részben a kövek alatt közepes mennyiségben. Mellékletek: 1. a hamvak között *korongolt bög*re felmagasodó füle. 2. A *sír* D-i oldalán lévő egyik kő alatt laposan ívelt hátú *vaskés*. Álló helyzetben, csúcsával fölfelé került elő. H: 14 cm (7. ábra 8., 16. ábra 3.). 3. Ugyanott hurkos fejű *vastű* töredéke. H: 3,5 cm (8. ábra 5., 21. ábra 1.).

109. *sír*: Kőpakolásos, szórthamvas. Hamvak kőpakolás alatt meglehetősen szétterülve. Mellékletek: 1. *vascsákány*. Teste a foknál megközelítőleg négyzet, a nyéllyuk táján téglalap átmetszetű. A nyéllyuk mellett az oldalai mindkét irányban csúcsos nyúlványt alkotnak. Mindkét oldala díszített: a nyéllyuk előtt és mögött két-két borda, illetve ezek két oldalán cikcakk-minta díszíti, és ez fut körbe a fok mentén is. Ugyanígy egy nagy borda mellett kétoldalt két-két kisebb bordával díszített a nyéllyuk két kicsúcsosodó nyúlványa is. Igen jó állapotban maradt meg. H: 19,6 cm, él sz: 3,9 cm (7. ábra 1., 15. ábra 1.). 2. *Vastű vagy ár*. Egyik fele kerek, másik (ol-



3. ábra Alsótelekes-Dolinka. A temető átnézeti térképe a feltárt szelvényekkel

Abb. 3 Alsótelekes-Dolinka. Übersichtsplan des Gräberfeldes mit den freigelegten Schnitten.

vadtabb) fele négyszögletes átmetszetű. Hegye elgörbült. H: 13,8 cm (7. ábra 3., 21. ábra 2.). 3. Hármastagolású, profilált fejű *vastű*. Hegye feltehetően csonka. H: 5,8 cm (7. ábra 2., 21. ábra 3.). 4. Ívelt hátú nyélnyújtványos *vaskés*, enyhén S alakú pengével. H: 12,2 cm (7. ábra 7., 16. ábra 4.). 5. Törött *fenőkö*. Átmetszete lapos-ovális, egyik vége átlukasztott. H: 10,1 cm, sz: 2,4 cm (7. ábra 4., 18. ábra 14.). 6. Egyenes peremű korongolt *tál* töredéke. Anyaga finoman iszapolt, felülete mindkét oldalán simított. Pá: kb. 25 cm (7. ábra 6.).

110. *sír*: Szórthamvas. Mé: 20 cm. Hamvak halomban, nagy mennyiségben. Mellékletek: 1. a hamvak között csonka hegyű *vastű*. Teste egyharmada négyszögletes átmetszetű. H: 9,1 cm (8. ábra 6., 21. ábra 4.). 2. *Vastű* korrodált töredéke. H: 5,7 cm (8. ábra 4., 21. ábra 5.). 3. Ívelt hátú nyélnyújtványos *vaskés*. Hegye és nyéltüskéje csonka. H: 9,7 cm (8. ábra 8., 16. ábra 5.). 4. Átfürt *fog*. A fog gyökér felőli vége faragott, eredetileg bütykök díszítették, a másik vége sérült (8. ábra 3.). 5. Hengeres *csontlárgy* töredéke. Felületét egymást ferdén keresztező bekarcolt vonalak díszítik. H: 2,3 cm (8. ábra 2.). 6. *Vaskarika*. Elhegyesedő végei érintkeznek. Eredetileg négyszögletes (rombusz) átmetszetű lehetett. Átm: $2,5 \times 2,3$ cm, v: $0,4 \times 0,35$ cm (8. ábra 7., 20. ábra 11.). 7. Lekerekített sarkú, téglalap alakú *csontlap*, közepén ovális lyukkal. Mérete $2,2 \times 1,7$ cm, v: 0,3 cm (8. ábra 1.). 8. A hamvak között *edénytöredék*.

111. *sír*: Szórthamvas. Mé: 15 cm. Hamvak kisebb mennyiségben, halomban. Melléklet: a hamvak DK-i oldalán vöröses, illetve feketésbarna kézzel formált *csésze* gömbölyded, szinte fenék nélküli alja. A hozzá tartozó hastöredék a törésvonal alatt finoman kannelúrozott. Felülete simított. Legnagyobb sz: 13 cm, fá: 3,8 cm, m: 3,8 cm.

112. *sír*: Szórthamvas. Mé: 20 cm. Hamvak minimális mennyiségben. Melléklet: a hamvak mellett *edény*, menthetetlen állapotban. Alakja felismerhetetlen.

113. *sír*: Szórthamvas. Mé: 20 cm. Hamvak közepes mennyiségben, halomban. Melléklet: a hamvakon *bronztű*. Feje kis kúpot alkot. Nyaka négyszögletes átmetszetű. H: 11,6 cm (13. ábra 3., 21. ábra 16.).

114. *sír*: Szórthamvas. Mé: 17 cm. Hamvak kisebb mennyiségben, szétszórta. Melléklet: a hamvak között két *edénytöredék*.

115. *sír*: Szórthamvas. Mé: 18 cm. Hamvak kis közepes mennyiségben, kissé szétszórva, melléklet nélkül.

116. *sír*: Szórthamvas. Mé: 20 cm. Hamvak nagyobb mennyiségben, halomban. Melléklet: 1. a hamvak között megközelítőleg lencse alakú *orsógomb*. Átm: 2,6 cm, v: 1,7 cm (18. ábra 1.). 2. A hamvak DK-i szélén a felismerhetetlenségig összetört *edény*, vagy csak cserepek.

117. *sír*: Szórthamvas. Mé: 20 cm. Hamvak kisebb mennyiségben, mellettük egy *edénytöredék* volt.

118. *sír*: Szórthamvas. Mé: 20 cm. Hamvak kis mennyiségben, melléklet nélkül.

119. *sír*: Csontvázas *sír*. Mé: 30 cm. A murvába mélyített sírgödör alja teknőserű, benne bal oldalán fekvő, D-É-i (63° – 31°) tájolású zsugorított gyermek-csontváz. Kezek az arc előtt, lába csípőben gyengébben, térdben teljesen behajlítva. Melléklet: bal alkar közepén nyitott végű *vas karperec*. Vékony, félkör átmetszetű huzalból készült, kettétörött. Átm: kb. 4,3 cm, sz: 0,3 cm, v: 0,2 cm (20. ábra 2.).

120. *sír*: Szórthamvas. Mé: 25 cm. Hamvak minimális mennyiségben, halomban. Fölöttük néhány nem égett csontdarab és néhány faszéndarab is volt. Melléklet: a hamvak között mindössze egy durva *edénytöredék*.

121. *sír*: Szórthamvas. Mé: 15 cm. Hamvak kisebb mennyiségben, eléggé szétterülve. Melléklet: a hamvak között lapított gömb alakú *orsógomb*. Felületét délkör-

szerűen elhelyezkedő bekarcolt vonalak között hármásával és négyesével bebökődött pontok díszítik. Átm: 3,1 cm, v: 2 cm (18. ábra 2.).

122. *sír*: Szórthamvas. Mé: 18–20 cm. Hamvak kisebb mennyiségben, kövekkel körülrakva. Melléklet: 1. a hamvak fölött a DK-i oldalon ívelt hátú, felfelé ívelő hegyű *vaskés*. A nyélnyújtvány felső gerince bevagdalt. H: 12,4 cm (16. ábra 6.). 2. A hamurakás közepe fölött újabb *vaskés*. Kettétörött, hegye sérült. H: 9,4 cm (16. ábra 7.). 3. A hamvak Ny-i oldalán *vastű*. Feje valószínűleg letörött. H: 9 cm (21. ábra 6.). 4–5. A hamvak fölött két edény töredékei: kézzel formált, kavicsal soványított vörösesbarna hordó alakú edény talptöredéke. Fá: 7,2 cm; kézzel formált vöröses virágcserep alakú edény fenéktöredéke. Kidolgozása finomabb, mint az előző edényé. Fá: 6,5 cm.

123. *sír*: Csontváz. A sírgödör H: 40 cm, Sz: 25 cm. Mé: 35 cm. Zsugorított gyermekcsontváz. Tájolása ÉK–DNY (20⁵⁰–52⁵⁰). Karok és lábak erősen felhúzva. Felsőteste a hátán, alsóteste a bal oldalán feküdt. Melléklete nem volt.

124. *sír*: Szórthamvas. Hamvak kis mennyiségben, halomban. Melléklet: a hamvak D-i oldalán kézzel formált, éles hastörésű bikónikus *bögre* has- és fenéktöredékei. Anyaga finoman iszapolt, felülete kívül-belül simított. Fá: 5 cm.

125. *sír*: Urnasír. Mé: 15 cm. Menthetetlen és felismerhetetlen alakú, kb. 15 cm átmérőjű *csészében* hamvak minimális mennyiségben.

126. *sír*: Kőpakolásos, szórthamvas. Mé: 20–25 cm. Nagyobb kőpakolás K-i szélén hamvak kis mennyiségben. Mellékletek: 1. A kövek között edénytöredékek: a) korongolt barnásszürke *tál* enyhén behúzott peremtöredéke, jól kidolgozott, simított, enyhén fényes felülettel. Pá: kb. 30 cm; b) korongolt vörösesbarna, egyenesen vágott peremű *tál* peremtöredéke. Pá: kb. 32 cm; c) kézzel formált, behúzott, síkzott peremű *tál* peremtöredéke. Válla élesen törik. Pá: kb. 25 cm; d) korongolt, enyhe S-vonalban kihajló peremű sárgásbarna *tál* peremtöredéke. Pá: kb. 25 cm; e) Kézzel formált *hordó alakú edény* bütyökdiszes pereme. 2. A kövek között egy korongolt magas fülű *bögre* perem- és fenéktöredékei. Pá: 7 cm, fá: 4,6 cm. 3. A kőpakolás É-i oldalánál apró, igen durván kidolgozott hordó alakú *kis edény*. Talpa egyenetlen, fala vastag, rücskös. M: kb. 4,2 cm (25. ábra 4.). 4. Ugyanott lencse alakú *orsógomb*. Átm: 3,3 cm, v: 2,2 cm (18. ábra 3.).

127. *sír*: Kőpakolásos, szórthamvas. Mé: 20–25 cm. Hamvak közepes mennyiségben, néhány kővel letakarva, melléklet nélkül.

128. *sír*: Csontváz. Mé: 25 cm. Csecsemő jobb oldalán fekvő zsugorított csontváza. Tájolása K–NY (60°–240°). Melléklete nem volt.

129. *sír*: Kőpakolásos, szórthamvas. Mé: 18 cm. Néhány kőből álló pakolás alatt hamvak kis mennyiségben, eléggé szétszórta. Mellékletek: 1. Hamvakon felismerhetlenségig összetörött kézzel formált *csésze* hastöredéke. Sötétbarna, vékony falú, finoman iszapolt, lekerekített hastörésén sűrű kannelurákkal. 2. Ugyanott ívelt hátú *vaskés* hosszú, a pengével majdnem azonos szélességű nyélnyújtvánnyal, amelynek két oldalához a szerves anyagból – valószínűleg fából – készült nyél két szegeccsel volt felerősítve. Hegye sérült. H: 12 cm (16. ábra 8.).

130. *sír*: Szórthamvas. Mé: 20 cm. Hamvak közepes mennyiségben, halomban, néhány kővel körülrakva. Mellékletek: 1. a hamvak között többszörösen profilált fejű *bronztű*: fejrészén erőteljesebben vagy kevésbé lapított bikónikus tagolások váltják egymást. H: 15,2 cm (13. ábra 4., 21. ábra 17.). 2. *Edénytöredék*.

131. *sír*: Kőpakolásos, szórthamvas. Mé: 25–28 cm. Hamvak részben halomban, részben szétszórva, aránylag sok kőből álló kőpakolás alatt. Mellékletek: 1. A hamvak tetején tűzben deformálódott *bronz karperec* töredéke. Nyitott, elkeskenyedő végű, eredetileg kör alakú keresztmetszettel. V: 0,7 cm (19. ábra 1.). 2–3. A hamvak

szerűen elhelyezkedő bekarcolt vonalak között hármásával és négyesével bebökődött pontok díszítik. Átm: 3,1 cm, v: 2 cm (18. ábra 2.).

122. *sír*: Szórthamvas. Mé: 18–20 cm. Hamvak kisebb mennyiségben, kövekkel körülrakva. Melléklet: 1. a hamvak fölött a DK-i oldalon ívelt hátú, felfelé ívelő hegyű *vaskés*. A nyelnyújtvány felső gerince bevagdalt. H: 12,4 cm (16. ábra 6.). 2. A hamurakás közepe fölött újabb *vaskés*. Kettétörött, hegye sérült. H: 9,4 cm (16. ábra 7.). 3. A hamvak Ny-i oldalán *vasútű*. Feje valószínűleg letörött. H: 9 cm (21. ábra 6.). 4–5. A hamvak fölött két edény töredékei: kézzel formált, kaviccral soványított vörösesbarna hordó alakú edény talptöredéke. Fá: 7,2 cm; kézzel formált vöröses virágcserep alakú edény fenéktöredéke. Kidolgozása finomabb, mint az előző edényé. Fá: 6,5 cm.

123. *sír*: Csontvázas. A sírgödör H: 40 cm, Sz: 25 cm. Mé: 35 cm. Zsugorított gyermekcsontváz. Tájolása ÉK–DNy (20⁵⁰–52⁵⁰). Karok és lábak erősen felhúzva. Felsőteste a hátán, alsóteste a bal oldalán feküdt. Melléklete nem volt.

124. *sír*: Szórthamvas. Hamvak kis mennyiségben, halomban. Melléklet: a hamvak D-i oldalán kézzel formált, éles hastörésű bikónikus *bögre* has- és fenéktöredékei. Anyaga finoman iszapolt, felülete kívül-belül simított. Fá: 5 cm.

125. *sír*: Urnasír. Mé: 15 cm. Menthetetlen és felismerhetetlen alakú, kb. 15 cm átmérőjű *csészében* hamvak minimális mennyiségben.

126. *sír*: Kőpakolósos, szórthamvas. Mé: 20–25 cm. Nagyobb kőpakolás K-i szélén hamvak kis mennyiségben. Mellékletek: 1. A kövek között edénytöredékek: a) korongolt barnásszürke *tál* enyhén behúzott peremtöredéke, jól kidolgozott, simított, enyhén fényes felülettel. Pá: kb. 30 cm; b) korongolt vörösesbarna, egyenesen vágott peremű *tál* peremtöredéke. Pá: kb. 32 cm; c) kézzel formált, behúzott, síkolt peremű *tál* peremtöredéke. Válla élesen törik. Pá: kb. 25 cm; d) korongolt, enyhe S-vonalban kihajló peremű sárgásbarna *tál* peremtöredéke. Pá: kb. 25 cm; e) Kézzel formált *hordó alakú edény* bütyökdiszes pereme. 2. A kövek között egy korongolt magas fülű *bögre* perem- és fenéktöredékei. Pá: 7 cm, fá: 4,6 cm. 3. A kőpakolás É-i oldalánál apró, igen durván kidolgozott hordó alakú *kis edény*. Talpa egyenetlen, fala vastag, rücskös. M: kb. 4,2 cm (25. ábra 4.). 4. Ugyanott lencse alakú *orsógomb*. Átm: 3,3 cm, v: 2,2 cm (18. ábra 3.).

127. *sír*: Kőpakolósos, szórthamvas. Mé: 20–25 cm. Hamvak közepes mennyiségben, néhány kővel letakarva, melléklet nélkül.

128. *sír*: Csontvázas. Mé: 25 cm. Csecsemő jobb oldalán fekvő zsugorított csontváza. Tájolása K–NY (60°–240°). Melléklete nem volt.

129. *sír*: Kőpakolósos, szórthamvas. Mé: 18 cm. Néhány kőből álló pakolás alatt hamvak kis mennyiségben, eléggé szétszórta. Mellékletek: 1. Hamvakon felismerhetlenségig összetörött kézzel formált *csésze* hastöredéke. Sötétbarna, vékony falú, finoman iszapolt, lekerekített hastörésén sűrű kannelúrákkal. 2. Ugyanott ívelt hátú *vaskés* hosszú, a pengével majdnem azonos szélességű nyelnyújtvánnyal, amelynek két oldalához a szerves anyagból – valószínűleg fából – készült nyél két szegeccsel volt felerősítve. Hegye sérült. H: 12 cm (16. ábra 8.).

130. *sír*: Szórthamvas. Mé: 20 cm. Hamvak közepes mennyiségben, halomban, néhány kővel körülrakva. Mellékletek: 1. a hamvak között többszörösen profilált fejű *bronztű*: fejrészen erőteljesebben vagy kevésbé lapított bikónikus tagolások váltják egymást. H: 15,2 cm (13. ábra 4., 21. ábra 17.). 2. *Edénytöredék*.

131. *sír*: Kőpakolósos, szórthamvas. Mé: 25–28 cm. Hamvak részben halomban, részben szétszórva, aránylag sok kőből álló kőpakolás alatt. Mellékletek: 1. A hamvak tetején tűzben deformálódott *bronz karperec* töredéke. Nyitott, elkeskenyedő végű, eredetileg kör alakú keresztmetszettel. V: 0,7 cm (19. ábra 1.). 2–3. A hamvak



4. ábra Alsótelekes-Dolinka. A temető összesítő térképe
Abb. 4 Alsótelekes-Dolinka. Gesamtplan des Gräberfeldes.

tetején, a kőpakolás ÉNy-i széle alatt 2 db *orsógomb*. Mindkettő megközelítőleg lencse alakú, sérült. Átm: 3,2, ill. 3,1 cm, v: 2, ill. 1,9 cm (18. ábra 4–5.).

132. *sír*: Kőpakolásos, szórtamvas. Mé: 30 cm. Hamvak csekély mennyiségben kisebb kőpakolás alatt, amelyet egy sziklának támasztottak. Melléklete nem volt.

133. *sír*: Szórtamvas. Mé: 20 cm. Hamvak igen csekély mennyiségben, halomban. Mellékletek: 1. hamvak között *vas karperec*. Nyitott végei egymáson fekszenek, közülük az egyik elkeskenyedő. Keresztmetszete kerek. Átm: 4,5 cm. v: 0,5 cm (20. ábra 7.). 2. Ugyanott egy *cseréptöredék*.

133/r *sír*: Szórtamvas. Mé: 17 cm. Hamvak minimális mennyiségben. Fölöttük korongolt, erősen kihajló peremű, magas fülű bikónikus *bögre* töredékei. Pá: kb. 11 cm, m: kb. 9 cm.

134. *sír*: Szórtamvas. Mé: 20 cm. Hamvak kis mennyiségben, szétszórva. Mellettük korongolt szürke magas fülű fülű *bögre* töredékei.

135. *sír*: Kőpakolásos, csontvázas. Mé: 35 cm. Kis kőpakolás alatt csecsemő csontváza. A csontok elpusztultak, csak a koponya helye volt megfigyelhető. Melléklete nem volt.

136. *sírcsoport*: Kőpakolásos, szórtamvas. Mé: 15–45 cm között. Szabálytalan alakú, nagy kiterjedésű, kb. 4,40 m széles, 2,20 m hosszú kőpakolás alatt és részben mellett számos helyen voltak hamvak és leletek (6. ábra). A *b, f, g, i, k, l, p, r, s, t, C, F, G, K* jelzésű helyen hamvakat, míg az *l, m, n, o, u., A, B, H, I, L, M, N* helyen⁴ 15–20 cm mélységben részletesebben fel nem sorolt *edénytöredékeket* találtunk. Az alábbiakban a sírcsoporton belül talált mellékleteket soroljuk fel:

136/a: A kőpakolás szélén *vascsákány*. Teste lapos téglalap átmetszetű, amely a szintén lapos gombban végződő fok felé erősen görbül. Oldalai a nyéllyuknál enyhén kiszögellenek. Élének alsó sarka csonka, felülete enyhén korrodált. H: 18,9 cm, él sz: 2,7 cm (9. ábra 2., 15. ábra 2.).

136/c: A kőpakolás tetején gömbölyded hasú, kihajló peremű, valószínűleg felmagasodó fülű *korongolt bögre* töredékei. Homokkal soványított, vöröses felülete kisé érdes. Nyakán kettős borda. Fá: 5 cm (13. ábra 7.).

136/d: Erősen meghajlított *vas kés*. Hosszú, a pengénél nem sokkal keskenyebb nyélnyújtványához a szerves anyagból készült nyél két szegeccsel volt felerősítve. H: 21,7 cm (10. ábra 6., 15. ábra 7.).

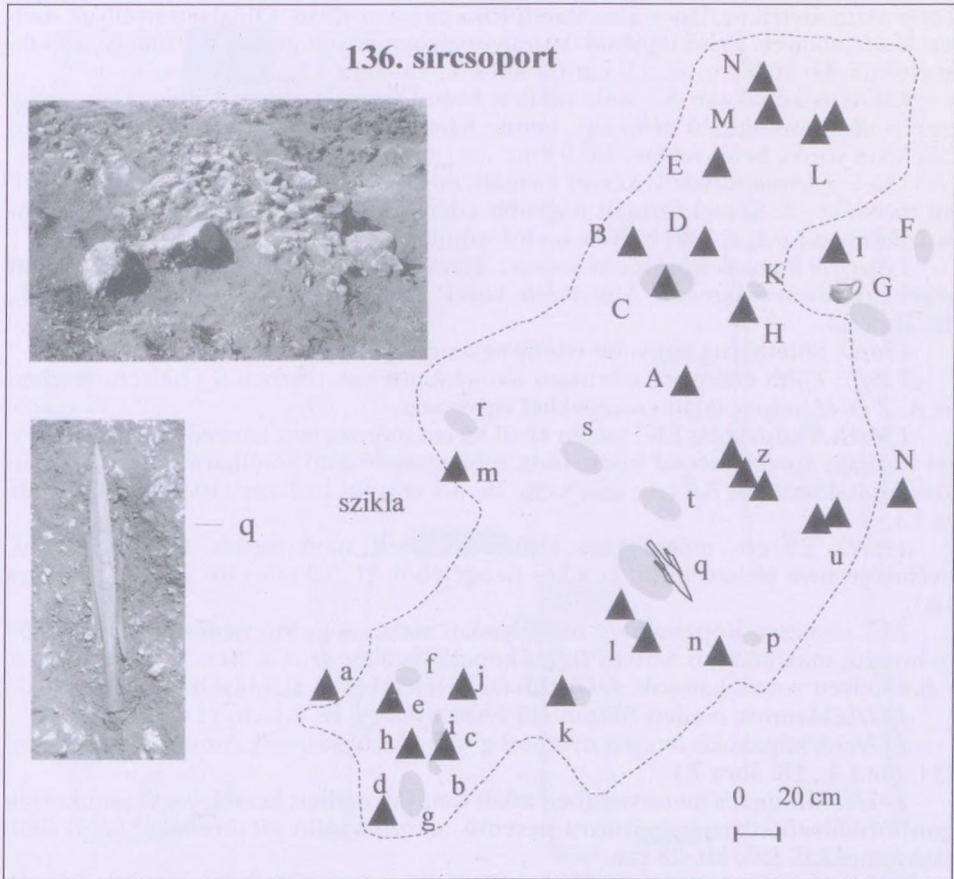
136/e: A kőpakolás fölött kézzel formált, sötétbarna behúzott peremű *tál* peremtöredéke. Anyaga apró kavicsal soványított, felülete simított. Szá: 19 cm (13. ábra 6.).

136/h: *Bronz karperec* deformálódott töredéke. Átmetszete nagyjából félkör. Felületének díszítése a gerincén lekopott: harántirányban futó vonalkázás között 3-3 pont alkotja a mintázatot. A vége felé a pontsorok közelebb helyezkednek el egymáshoz, közöttük bekarcolt vonalak helyett plasztikus bordával. A kétféle mintázat között egymást keresztező vonalkázás látható. Átm: kb. 8 cm, sz: 0,7 cm, v: 0,5 cm (10. ábra 2., 19. ábra 2.).

136/i: Hamvak között bikónikus *orsógomb*, legömbölyített éllel. Átm: 3,5 cm, v: 2,7 cm (10. ábra 7., 18. ábra 6.).

136/j: Kézzel formált *edénytöredékek*. 1. Kézzel formált durva *edény* kívül vörös, belül barna töredéke. Az edény két további darabja az *E* helyen került elő (13. ábra 5.). 2. Kézzel formált sárgászöldes *tál* kihajló peremtöredéke. Válla a perem alatt erősen befelé ível. Szá: kb. 24 cm.

⁴ A nagybetűs jelzések a dokumentációban a görög ABC alábbi betűinek felelnek meg (A=α, B=β, C=γ, D=δ, E=ε, F=ξ, G=η, H=θ, I=ι, K=κ, L=λ, M=μ, N=ν)



6. ábra Alsótelekes-Dolinka. 136. sírsoport a köpakolás és a *q*) helyen talált lándzsa, vasfokos és vaskés fotójával

Abb. 6 Alsótelekes-Dolinka. Die Grabgruppe Nr. 136 mit den Photos der Steinsetzung und der auf der Stelle "q" gefundenen Lanzen spitze, der Eisenaxt, sowie des Eisenmessers

136/k: Hamvak között *vas karperec*. Nyitott végei egymáson fekszenek. Átmetszete kerek, belső oldalán kopás nyomaival. Átm: 6 cm, v: 0,5 cm (10. ábra 1., 20. ábra 3.).

136/l: Kövek alatt edénytöredék, kissé odébb ÉNy-ra *korongolt bögre* alja, közöttük minimális mennyiségben hamvak.

136/o: Hamvak és kevés nem égett csont mellett cseréptöredékek.

136/q: 1. halomban lévő hamvak mellett, azok ÉK-i oldalán *vas lándzsahegy*. Hegyével K felé feküdt. Köpűjének alját visszahajlították, ami így erősítő ráfot képez. A köpű a nyélhez erősítés végett egymással átellenben két helyen át van lyukasztva. Testének átmetszete lapos rombusz, kiálló gerinc nélkül. H: 34 cm, sz: 3 cm (9. ábra 1., 15. ábra 4.). 2. A lándzsahegy É-i oldalán, szorosan mellette, ívelt hátú, jó megtartású, nyélnyújtványos *vaskés*. Hegye ugyancsak K felé néz. H: 15,4 cm (10. ábra 5., 16. ábra 9.). 3. A lándzsahegy D-i oldalán, vele párhuzamosan *vascsákány*.

Teste aszimmetrikus, lapos átmetszetű foka egészen rövid. Oldalai a nyéllyuk mellett kiszögellenek. Felső lapjának középvonalában enyhe gerinc fut, amely az él felé eltűnik. H: 16,5 cm, sz: 4,9 cm (9. ábra 3., 15. ábra 3.).

136/v: A kőpakolás K-i szélé mellett kézzel formált, durva kidolgozású, virág-cserép alakú vastag falú edény alja, benne hamvakkal. Anyaga kavicsal soványított, fala kívül vörös, belül fekete. Fá: 9 cm.

136/z: Edénytöredékek: 1. kézzel formált, enyhén behúzott peremű tál fekete színű töredéke. 2. Kézzel formált nagyobb edény, feltehetően fazék töredéke, melynek darabjai az A, E és H helyen is előfordultak.

136/C: A hamvak között *vas harperez*. Harántirányú rovátkákkal díszített nyitott végei egymáson fekszenek. Átmetszete kerek. Átm: 6,2 cm, v: 0,4 cm. (10. ábra 3., 20. ábra 9.)

136/D: Sötétbarna nagyobb edény egyenes állású *peremtöredéke*.

136/E: Több edényből származó *töredékek*, melyek részben a j helyen, részben az A, Z és H helyen talált cserepekkel egyeznek.

136/G: A kőpakolás ÉK-i szélén kívül 45 cm mélységben hamvak, mellettük kézzel formált, apró kavicsal soványított, felmagasodó fülű sötétbarna *csésze*, az alján kis omfalossal. M: 5,6 cm, szá: 8 cm, fá: 3,1 cm, fül h: 7 cm (10. ábra 8., 26. ábra 1.).

136/O: 25 cm mélységben kisméretű, ívelt hátú *vaskés*. Hegye letörött, nyélnyújtványa ívelten indul ki a kés pengéjéből. H: 5,3 cm (10. ábra 4., 16. ábra 10.).

137. *sírcsoport*: Kőpakolások. Szabálytalan alakú, nagy kiterjedésű, mintegy 6,50 m hosszú, maximálisan 4,50 m széles kőpakolás alatt az a, b, d, e, h, j, k, l, m, n, o, r és u helyen voltak hamvak. A köztük talált leleteket az alábbiakban ismertetjük.

137/b: Hamvak mellett három élű *bronz nyílhegy*. H: 2,1 cm (11. ábra 6.).

137/c: A kőpakolás tetején nyomott gömb alakú *orsógomb*. Átm: 2,1 cm, v: 3 cm (11. ábra 4., 18. ábra 7.).

137/d: Minimális mennyiségben talált hamvak mellett kézzel, vagy lassú korongon formált sötétbarna, behúzott peremű, síkzott vállú *tál* töredéke, belül simításvonalakkal. Szá: kb. 28 cm.

137/e: Korongolt, magas fülű sötétbarna *bögre* hamvakkal. Pereme kihajló, válla enyhén domborodik, hasa élesen profilált. M: 5,3 cm, szá: 5 cm, fá: 3,2 cm, fül h: 6,2 cm (11. ábra 10., 26. ábra 3.).

137/f: A kőpakolás tetején nyomott gömb alakú *orsógomb*. Felületét három ovális csigavonalban futó kannelúra díszíti. Átm: 2,9 cm, v: 2 cm (11. ábra 5., 18. ábra 3.).

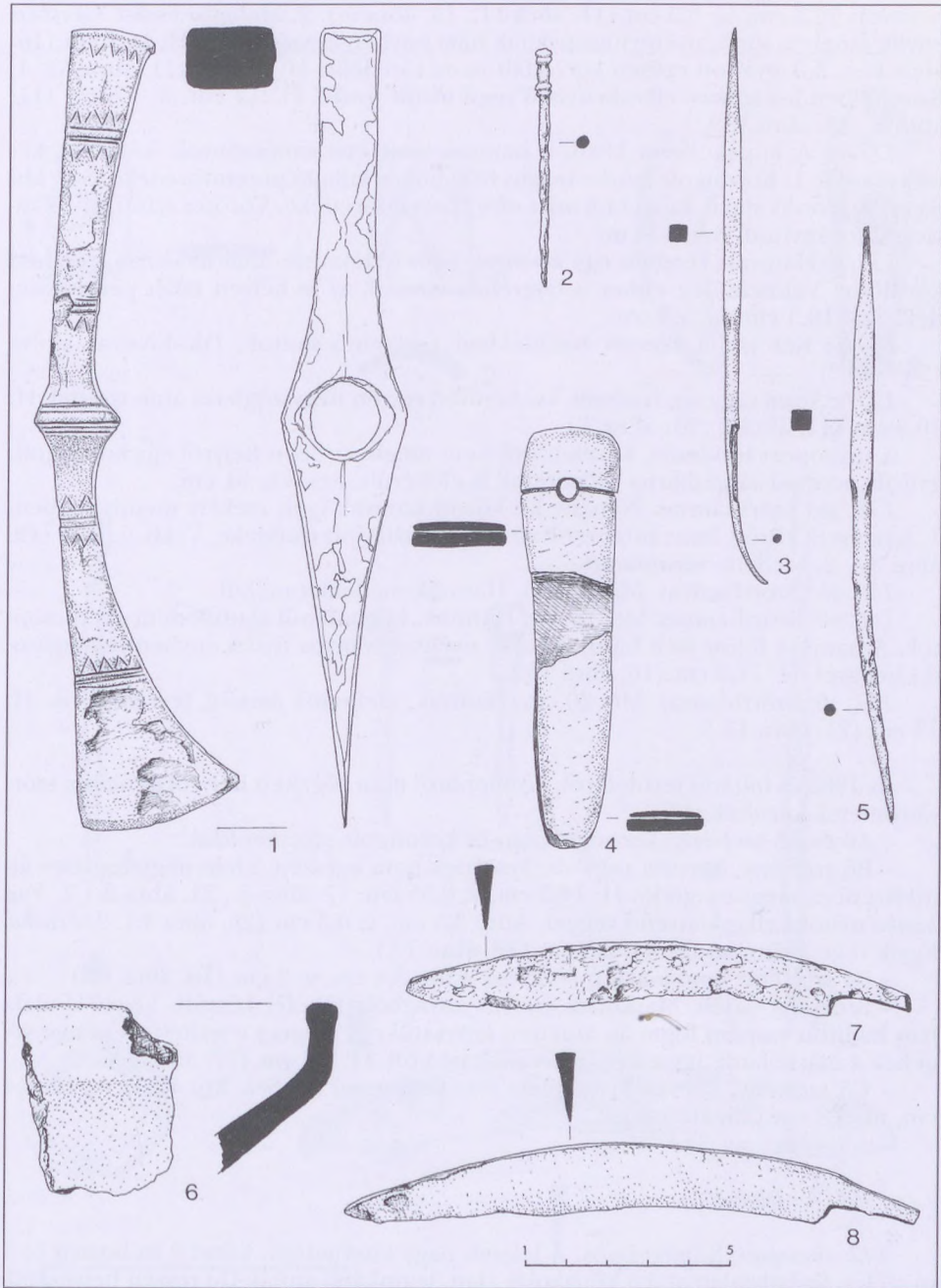
137/g: Csontvázas sír. 50 cm mélységben, 40 × 25 cm nagyságú sírgödörben csecsemő bal oldalán fekvő zsugorított csontváza. Tájolása DK–ÉNy (8⁵⁰–40⁵⁰), melléklete nem volt.

137/h: Hamvak között lekerekített hastörésű, bikonikus, sérült *orsógomb*. Átm: 2,1 cm, v: 1,3 cm (11. ábra 3., 18. ábra 9.).

137/i: 40 cm mélységben csecsemőcsontok, de összefüggő csontváz már nem volt megfigyelhető.

137/j: 1. A hamvak között tojásdad alakú, behúzott peremű, hordó alakú kis edény. Felülete durva, apró kavicsal soványított. M: 7,5 cm, szá: 4 cm, fá: 4,5 cm (11. ábra 9., 25. ábra 5.). 2. Közelében nyélnyújtványos *vaskés*, melynek egyenes háta a hegy felé szögben megtörik. H: 15 cm (11. ábra 12., 16. ábra 11.).

137/k: 1. Nagyobb mennyiségben lévő hamvak mellett kissé elgörbült *vas lándzsahegy*. Rövid szárnyai között igen erős, de nem éles gerinc emelkedik ki. Köpűjén, a nyélre erősítés végett egymással szemben két lyuk helyezkedik el. H (kiegye-



7. ábra Alsótelekes-Dolinka. 108. és 109. szórthamvas sír leletei. 1–4, 6–7: 109. sír, 8: 108. sír, 5: szórvány a B 6 szelvényből

Abb. 7 Alsótelekes-Dolinka. Funde aus den Brandschüttungsgräbern Nr. 108 und 109. 1–4, 6–7: Grab Nr. 109, 8: Grab Nr. 108, 5: Streufund aus dem Schnitt B 6

nesítve): 24,3 cm, sz: 3,3 cm (11. ábra 11., 15. ábra 5.). 2. Mellette *vaskés*. Gerince enyhe szögben törik, nyélnyújtványának háta enyhén bevagdosott. H: 14,7 cm (16. ábra 12.). 3. Ugyanott erősen korrodált *vastű* töredéke. H: 6,4 cm (11. ábra 2.). 4. Közelükben hosszúkás, elkeskenyedő végű törött *fenőkő*. H: 9,7 cm, sz: 1,6 cm (11. ábra 8., 18. ábra 15.).

137/*m*: A kőpakoláson kívül, a hamvak alatt csecsemőcsontok, közöttük két *edénytöredék*: 1. Korongolt szürke magas fülű bögre kihajló peremtöredéke. Szá: kb. 8 cm. 2. Hordó alakú, kézzel formált *edény* peremtöredéke. Vöröses színű, apró kavicsal soványított. Szá: 17 cm.

137/*n*: Hamvak, részben egy *korongolt bögre* fenékrésze által letakarva, részben körülötte. Valószínűleg ehhez a bögréhez tartozik az *m* helyen talált peremtöredék. Szá: 10,3 cm, fá: 5,3 cm.

137/*p*: Két szikla közötti hasadéokban csecsemőcsontok, DK-ÉNy-ra tájolva (56⁵⁰–24⁵⁰).

137/*s*: *Vastű* vagy -ár, testének kb. kétötöd részén négyszögletes átmetszettel. H: 10,8 cm (11. ábra 1., 21. ábra 7.).

A sírcsoport területén, közelebből nem meghatározott helyről egy korongolt, gyűrűs peremű sárgásbarna *tál* pereme is előkerült. Szá: kb. 31 cm.

138. *sír*: Szórthamvas. Néhány kő között hamvak igen csekély mennyiségben. 1. A hamvak között *bronz karperec* olvadt, deformálódott töredéke. V: kb. 0,5 cm (19. ábra 3.). 2. Mellette *edénytöredék*.

139. *sír*: Szórthamvas. Mé: 15 cm. Hamvak melléklet nélkül.

140. *sír*: Szórthamvas. Mé: 15 cm. Hamvak, közvetlenül alattuk nem égett csontok. A hamvak fölött ívelt hátú, vékony, nyélnyújtványos *vaskés* enyhén felmagasodó hegygel. H: 11,3 cm (16. ábra 13.).

141. *sír*: Szórthamvas. Mé: 20 cm. Hamvak, mellettük *bronztű*, feje hiányzik. H: 14 cm (21. ábra 15.).

Az 1962-es feltárás területéről, közelebből nem rögzített helyről az alábbi szórványleletek kerültek elő:

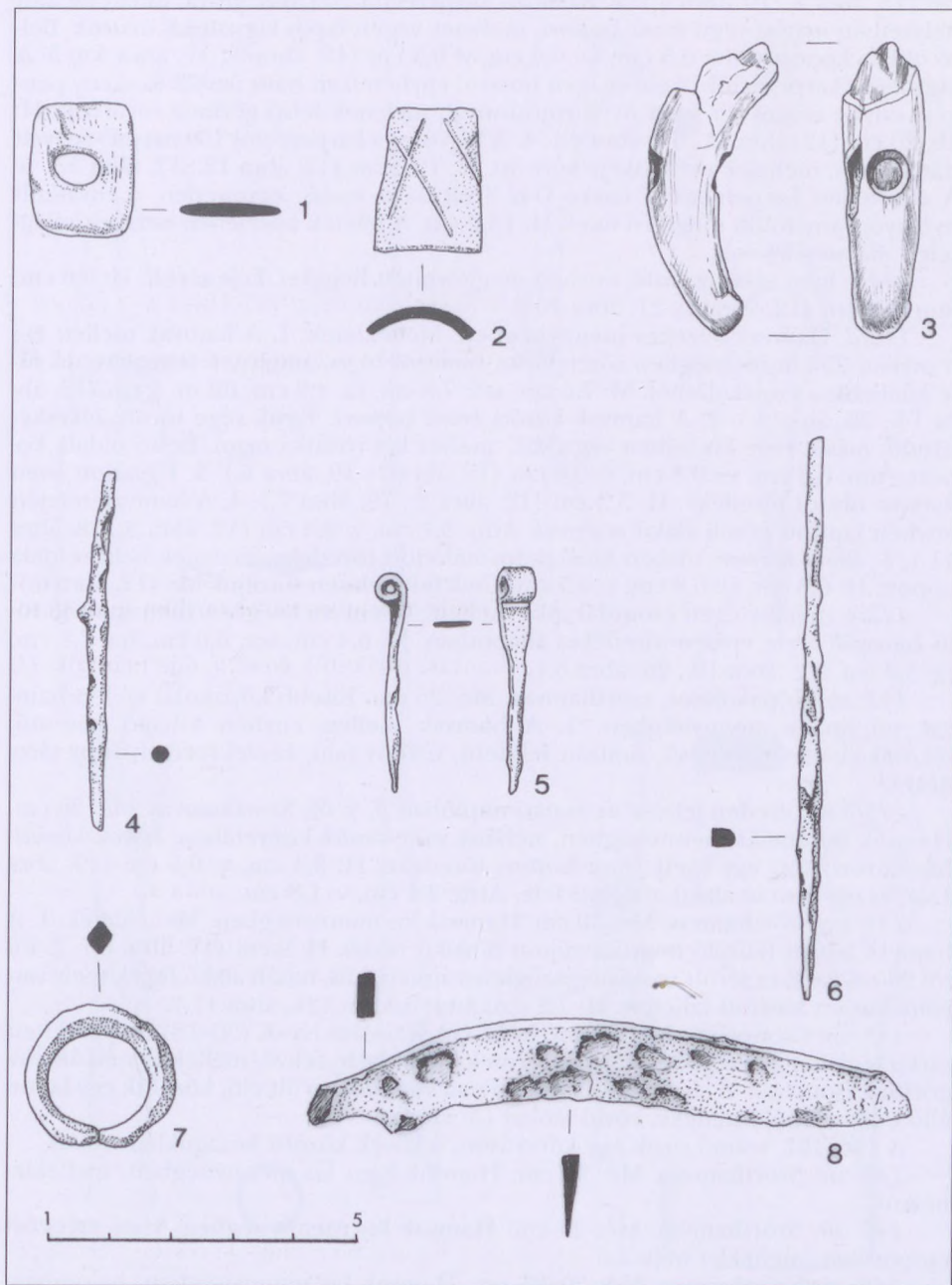
- A6 és C5 szelvény: korongolatlan és korongolt *edénytöredékek*.
- B6 szelvény: 1. *vastű* vagy -ár. Testének nem egészen a fele négyszögletes átmetszetű és megvastagodó. H: 14,5 cm, v: 0,55 cm. (7. ábra 5., 21. ábra 8.) 2. *Vaskarika* nyitott, elkeskenyedő véggel. Átm: 3,5 cm, v: 0,3 cm (20. ábra 4.). 3. *Fenőkő*. Egyik vége átfűrt, sérült. H: 5,3 cm (18. ábra 17.).
- B4 szelvény: lencse alakú *orsógomb*. Átm: 3,4 cm, v: 2 cm (18. ábra 10.).
- Szórvány *vaskés*. Markolata szerves anyagból (fából?) készült. Végét U alakban hajlított vaspánt fogta át, amelyen keresztül egy szegecs rögzítette a penge végéhez a markolatot, így a kés összecuszkható volt. H: 8,7 cm (17. ábra 2.).
- C5 szelvény: durván kivitelezett *behúzott peremű tál*. Szá: kb. 12,5 cm, fá: 8,4 cm, m: 5,8 cm (25. ábra 6.).

1964. évi feltárás

142. *sírcsoport*: Kőpakolásos. A leletek nagy kiterjedésű, közel 5 m hosszú és 3 m széles, szabálytalan alakú kőpakolás alatt, leginkább annak D-i részén helyezkedtek el.

142/*a*: Közepén duzzadt, négyszögletes testű *vastű* vagy -ár. Mindkét vége hegyes. H: 6,3 cm (12. ábra 5., 21. ábra 9.).

142/*b*: Hamvak igen kis mennyiségben. 1. *Bronz karperec* tömör, félkör átmet-



8. ábra Alsótelekes-Dolinka. 108. és 110. szórthamvas sír leletei. 1–4, 6–8: 110. sír; 5: 108. sír
 Abb. 8 Alsótelekes-Dolinka. Funde aus den Brandschüttungsgräbern Nr. 108 und 110. 1–4, 6–8: Grab Nr. 110; 5: Grab Nr. 108.

szetű huzalból, egymásra futó végekkel. Díszítetlen. Átm: 4,9 cm, sz: 0,7 cm, v: 0,5 cm (12. ábra 2., 19. ábra 4.). 2. Az előző karperectől 20 cm-re Ny-ra, oldalt fordult helyzetben nyitott végű *bronz karperec*, melynek végeit lapos kígyófejek díszítik. Belső oldala kopott. Átm: 6,5 cm, sz: 0,6 cm, v: 0,5 cm (12. ábra 3., 19. ábra 5.). 3. A kígyófejes karperectől 12 cm-re igen hosszú, enyhén ívelt hátú *vaskés*. Keskeny pengéje enyhe szöget zár be a nyélnyújtvánnyal, melynek felső gerince rovátkolt. H: kb. 20 cm (12. ábra 11., 17. ábra 4.). 4. A kígyófejes karperectől 10 cm-re D-re ívelt hátú *vaskés*, melynek nyéltüskéje letörött. H: 13,5 cm (12. ábra 12., 17. ábra 5.). 5. A díszítetlen karperectől 7 cm-re D-re ívelt hátú *vaskés*, egyenetlen, a rovátkolt nyélnyújtvány fölött megtörő ível. H: 13,2 cm. A leletek közelében néhány jellegtelen *edénytöredék* volt.

142/c: Igen vékony *vastű*, enyhén meggörbített hegygel. Feje sérült. H: 9,6 cm, átm: 0,2 cm (12. ábra 4., 21. ábra 10.).

142/d: Hamvak közepes mennyiségben. Mellékletek: 1. A hamvak mellett D-i irányban 25 cm mélységben sötétszürke *korongolt bögre*, amelynek felmagasodó füle kilátszott a kőpakolásból. M: 7,6 cm, szá: 7,8 cm, fá: 4,2 cm, fül m: 9 cm (12. ábra 14., 26. ábra 4.). 2. A hamvak között *bronz karperec*. Egyik vége törött, elkeskenyedő, másik vége kis fejben végződik, melyet két rovátka tagol. Belső oldala kopott. Átm: 6,8 cm, sz: 0,8 cm, v: 0,6 cm (12. ábra 7., 19. ábra 6.). 3. Ugyanott *bronz karperec* olvadt töredéke. H: 3,3 cm (12. ábra 2., 19. ábra 7.). 4. A hamvak tetején enyhén lapított gömb alakú *orsógomb*. Átm: 3,1 cm, v: 2,4 cm (12. ábra 8., 18. ábra 11.). 5. *Bronz karperec* tűzben kissé deformálódott töredéke, melynek belső oldala kopott. H: 6,3 cm, sz: 0,8 cm, v: 0,5 cm. Csak feltételezen soroljuk ide (12. ábra 6.).

142/e: néhány égett csontdarabka mellett, 15 cm mélységben felmagasodó fülű *korongolt bögre*, erősen töredékes állapotban. M: 6,4 cm, szá: 6,6 cm, há: 7,8 cm, fá: 3,9 cm (12. ábra 10., 26. ábra 5.).

143. *sír*: Kőpakolásos, szórthamvas. Mé: 25 cm. Kisebb kőpakolás szélén hamvak minimális mennyiségben. 1. A hamvak mellett enyhén kihajló peremű, bikónikus, éles hastörésű, simított felületű, vékony falú, kézzel formált *bögre* töredékei.

143/b *sír* (eredeti jelzése az ásatási naplóban β , γ , δ): Szórthamvas. Mé: 20 cm. Hamvak minimális mennyiségben, néhány *edénytöredék* kíséretében, kövek között. Ide tartozhatott egy égett *bronz karperec* töredéke, H: 3,4 cm, v: 0,5 cm (19. ábra 13.), és egy lencse alakú *orsógomb* fele, Átm: 2,4 cm, v: 1,8 cm.

144. *sír*: Szórthamvas. Mé: 30 cm. Hamvak kis mennyiségben. Mellékletek: 1. A hamvak között felívelő hegyű, nyújtott S alakú *vaskés*. H: 9 cm (17. ábra 6.). 2. Ettől 20 cm-rel É-ra sérült *vastű* négyszögletes átmetszetű, hasáb alakú fejjel, mely varrótüszzerűen hasított lehetett. H: 7,2 cm, átm: 0,3 cm (21. ábra 11.).

145. *sír*: Csontvázas. Mé: 35 cm, h: 51 cm. Tájolása Ny–K (50–18). Lekerekített sarkú téglalap alakú gödörben kisgyermek bal oldalán fekvő, melléklet nélküli zsugorított csontváza. A *sír* földjéből néhány *edénytöredék* került elő, közülük egy lábon álló edény fenéktöredéke, rövid lábbal (5. ábra).

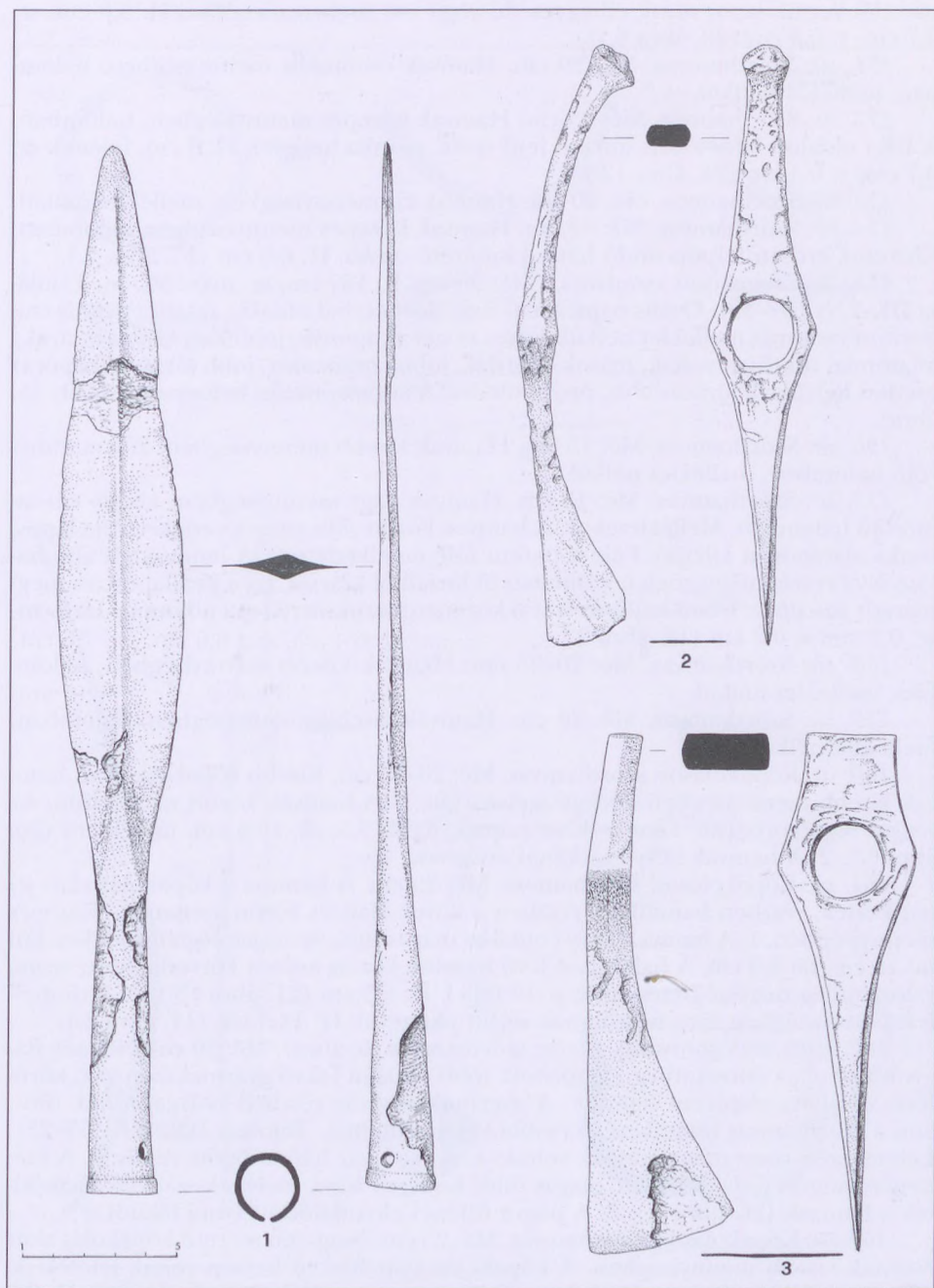
A 146–151. számú sírok egy kőrakáson, a kövek közötti hézagokban voltak.

146. *sír*: Szórthamvas. Mé: 20 cm. Hamvak igen kis mennyiségben, melléklet nélkül.

147. *sír*: Szórthamvas. Mé: 20 cm. Hamvak kis mennyiségben, kissé szétszórt csoportban, melléklet nélkül.

148. *sír*: Szórthamvas. Mé: 20–25 cm. Hamvak kis mennyiségben, halomban, melléklet nélkül.

149. *sír*: Szórthamvas. Mé: 15–20 cm. Hamvak kis mennyiségben, halomban, melléklet nélkül.



9. ábra Alsótelekes-Dolinka. 136. sírcsoport leletei. 1, 3: 136/q, 2: 136/a.
 Abb. 9 Alsótelekes-Dolinka. Funde aus der Grabgruppe Nr. 136

150. *sír*: Szórthamvas. Mé: 25 cm. Hamvak minimális mennyiségben, kis halomban. Mellettük lapos testű, elhegyesedő végű *vas karperec* töredéke. H: 3,8 cm, sz: 0,7 cm, v: 0,3 cm (20. ábra 6.).

151. *sír*: Szórthamvas. Mé: 20 cm. Hamvak minimális mennyiségben, halomban, melléklet nélkül.

152. *sír*: Szórthamvas. Mé: 15 cm. Hamvak közepes mennyiségben, halomban. A DK-i oldalon kettétörött hurkos fejű *vastű*, csonka hegygel. H: 8 cm, fejének sz: 0,7 cm, v: 0,4 cm (21. ábra 12.).

153. *sír*: Szórthamvas. Mé: 20 cm. Hamvak kis mennyiségben, melléklet nélkül.

154. *sír*: Szórthamvas. Mé: 18 cm. Hamvak közepes mennyiségben, halomban. Közöttük erősen felpúposodó hátú, kisméretű *vaskés*. H: 6,9 cm (17. ábra 7.).

155. *sír*: Zsugorított csontvázas. Mé: 30 cm, h: 167 cm, sz: max. 55 cm. Tájolása DK-ÉNy (07–39). Ovális pajzs alakú sírgödörben bal oldalán fekvő, enyhén zsugorított csontváz melléklet nélkül. Egyes részei (koponya, jobb kar, alsó lábszárak) anatómiai rendben voltak, mások (bördák, jobb combcsont, jobb alkar, állkapocs) eredeti helyükről kimozdulva, összedobálva. A koponyatetőn beforradt sebhely (5. ábra).

156. *sír*: Szórthamvas. Mé: 15 cm. Hamvak kisebb mennyiségben, 20 cm átmérőjű halomban, melléklet nélkül.

157. *sír*: Szórthamvas. Mé: 15 cm. Hamvak nagy mennyiségben, kb. 25 cm átmérőjű halomban. Mellékletek: 1. A hamvak között *füles csésze* töredékei. Alja lapos, nyaka alacsonyan kihajló. Füle a perem fölé emelkedett. 2. A hamvakból álló halom Ny-i részén négyszögletes átmetszetű huzalból készült, igen jó állapotban megmaradt *vascsipesz*. Ívben hajlított szárai középen hurokszerű fejet alkotnak. H: 6 cm, sz: 0,3 cm, v: 0,2 cm (12. ábra 9.).

158. *sír*: Szórthamvas. Mé: 20–25 cm. Hamvak kisebb mennyiségben, halomban, melléklet nélkül.

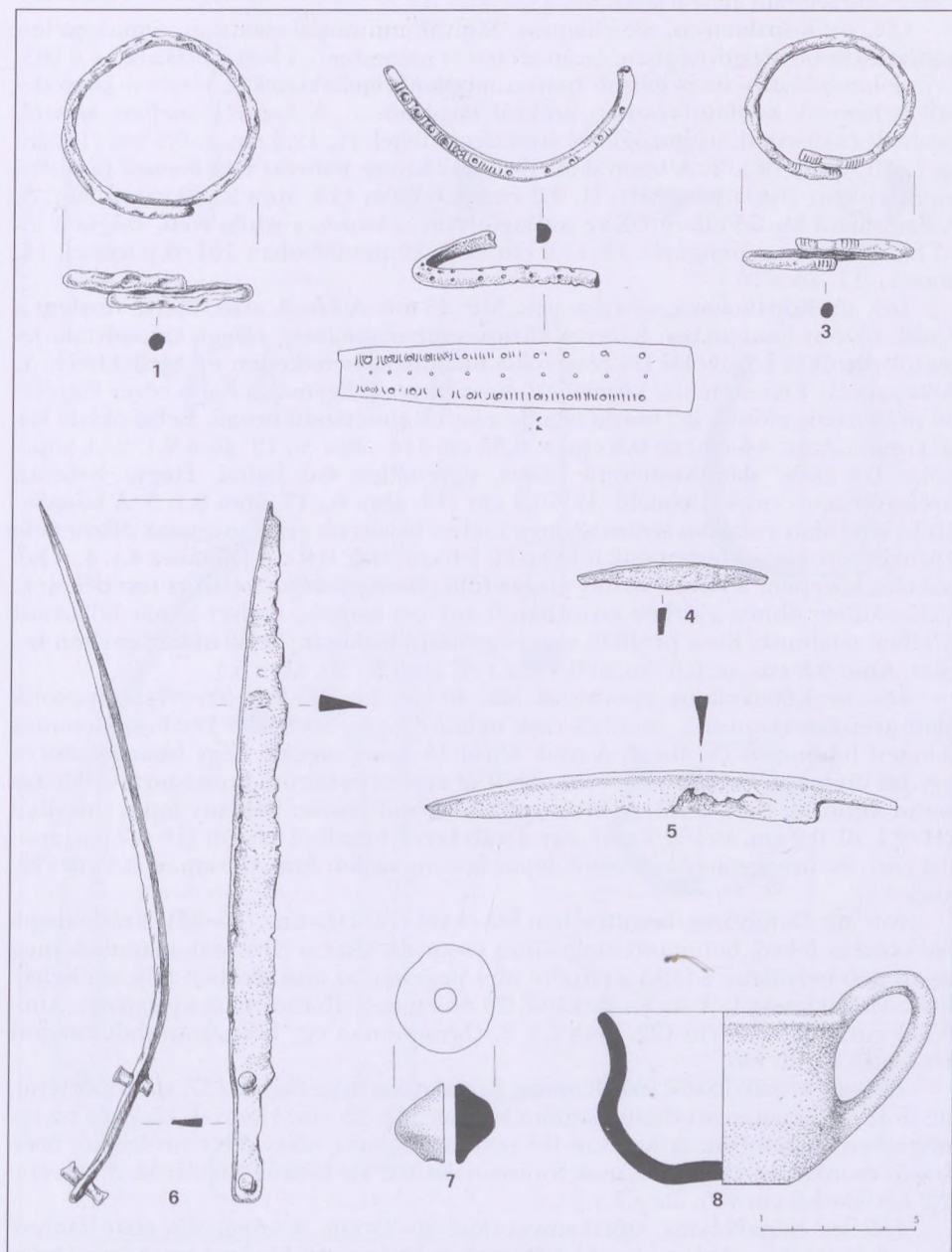
159. *sír*: Szórthamvas. Mé: 20 cm. Hamvak kisebb mennyiségben, halomban, melléklet nélkül.

160. *sír*: Kőpakolós, szórthamvas. Mé: 20–25 cm. Kisebb kőpakolás alatt hamvak kisebb mennyiségben, eléggé szétszórta. 1. A hamvak között magas fülű, *korongolt bögre* töredéke. Feneke kissé talpszerű. M: 9,5, ill. 10,6 cm, fá: 4,8 cm (26. ábra 6.). 2. A hamvak DNy-i sarkánál *orsógomb*.

161. *sír*: Kőpakolós, szórthamvas. Mé: 25 cm. A hamvak a kőpakolás alatt jelentkeztek, részben halomban, részben a kövek alatt és között szétszórva, közepes mennyiségben. 1. A hamvak DNy-i oldalán magas fülű, *korongolt bögre* töredékei. Fül m: 15 cm, fá: 4,3 cm. A halomban lévő hamvak között erősen korrodálódott *vastű*, valószínűleg négyszögletes átmetszetű fejjel. H: 6,5 cm (21. ábra 13.). 3. A tű mellett *vaskés* szögben törő ívelt háttal, sérült pengével. H: 14,5 cm (17. ábra 8.).

162. *kettős sír*: Csontvázas, illetve szórthamvas (5. ábra). Mé: 30 cm. Néhány nagyobb kő alatt valószínűleg zsugorított, jobb oldalán fekvő gyermekcsontváz, körülötte és alatta elszórta hamvak. A gyermekcsontváz részben bolygatottnak tűnt, ami a szórthamvas temetkezés későbbi voltára utalhat. Tájolása DNy-ÉK (57–25). Leletei igen rossz megtartásúak voltak: 1. A csontváz háta mögött *vaskés*. 2. A medence mögött oldalán fekvő, magas fülű, *korongolt bögre*, melynek szájánál sűrűsödtek a hamvak (26. ábra 2.). 3. A bögre fülénél eloxidálódott *vastű* feküdt.

163. *sír*: Kőpakolós, szórthamvas. Mé: 25 cm. Nagyobb méretű kőpakolás alatt hamvak kisebb mennyiségben. A kőpakolás alatt három helyen voltak leletek: 1. A hamvak fölött 12 cm mélységben többszörösen profilált fejű, ép *bronztű*. H: 9,8 cm, átm: 0,3 cm (13. ábra 1., 21. ábra 18.). 2. A tűtől kb. 70 cm-re D-re kerek átmetszetű, elkeskenyedő végű *bronz karperec* (a dokumentációban 163/a jelzéssel).



10. ábra Alsótelekes-Dolinka. 136. sírcsoport leletei. 1: 136/k, 2: 136/h, 3: 136/C, 4: 136/O, 5: 136/q, 6: 136/d, 7: 136/i, 8: 136/G

Abb. 10 Alsótelekes-Dolinka. Funde aus der Grabgruppe Nr. 136

Átm: 5,6 cm, v: 0,5 cm (13. ábra 2., 19. ábra 8.). 3. Ugyanitt, valamint a kőpakolás K-i szélén azonos edényből származó, felmagasodó fülű, *korongolt bögre* töredékei (a dokumentációban 163/b jelzéssel) (13. ábra 8.).

164. sír: Kőpakolósos, szórtamvas. Mé: 20 cm. Kőpakolás alatt, annak szélén hamvak kisebb mennyiségben, lazán szétszórt halomban. A kőpakolás alatt – a 163. sírhoz hasonlóan – itt is három helyen találtunk mellékleteket, részben közvetlenül a hamvak mellett, részben azoktól távolabb. 1. A hamvak mellett *bronztű*, profilált és díszített, négyszögletes átmetszetű fejjel. H: 12,3 cm, v: 0,3 cm (14. ábra 1., 21. ábra 19.). 2. A hamvaktól K-re kb. 1 m-re letörött fejú *bronztű* (a dokumentációban 164/c jelzéssel). H: 9,2 cm, v: 0,3 cm (14. ábra 2., 21. ábra 20.). 3. A hamvaktól kb. 55 cm-re DK-re nyélnyújtványos *vaskés*, enyhén ívelt, szögben törő háttal, egyenes pengével. H: 15,2 cm (a dokumentációban 164/d jelzéssel, 14. ábra 7., 17. ábra 10.).

165. sír: Kőpakolósos, szórtamvas. Mé: 25 cm. A kövek alatt, illetve részben a kövek közötti hézagokban hamvak közepes mennyiségben, eléggé szétszórtan. Jelenlétük részük a kőpakolás D-i részén kis halomban helyezkedett el. Mellékletek: 1. A kőpakolás ÉK-i szélének közelében *bronz karperec*. Egyásra hajló végei kigyófejet utánoznak, előttük 2-2 borda tagolja a kerek átmetszetű huzalt. Belső oldala kissé kopott. Átm: 4,6 cm, sz: 0,4 cm, v: 0,35 cm (14. ábra 3., 19. ábra 9.). 2. A kőpakolás D-i széle alatt kisméretű *vaskés*, egyenetlen ívű háttal. Hegye letörött, nyélnyújtványa csapott vonalú. H: 10,4 cm (14. ábra 6., 17. ábra 9.). 3. A kőpakolás közepe alatt csőalakú *kerámiagyöngy*, melyet bekarcolt zezugvonalak díszítenek, közülük vörös színű festett csík tölti ki. H: 2,6 cm, átm: 0,9 cm (14. ábra 4.). 4. A kőpakolás közepén, a kövek között magas fülű, *korongolt bögre* szétszórt töredékei. 5. Valószínűleg ehhez a sírhoz tartozhatott egy *vas karperec*, melyet a már fellazított földben találtunk. Kissé profilált végei egymásra hajlanak, belső oldala enyhén kopott. Átm: 5,8 cm, sz: 0,5 cm, v: 0,4 cm (14. ábra 5., 20. ábra 5.).

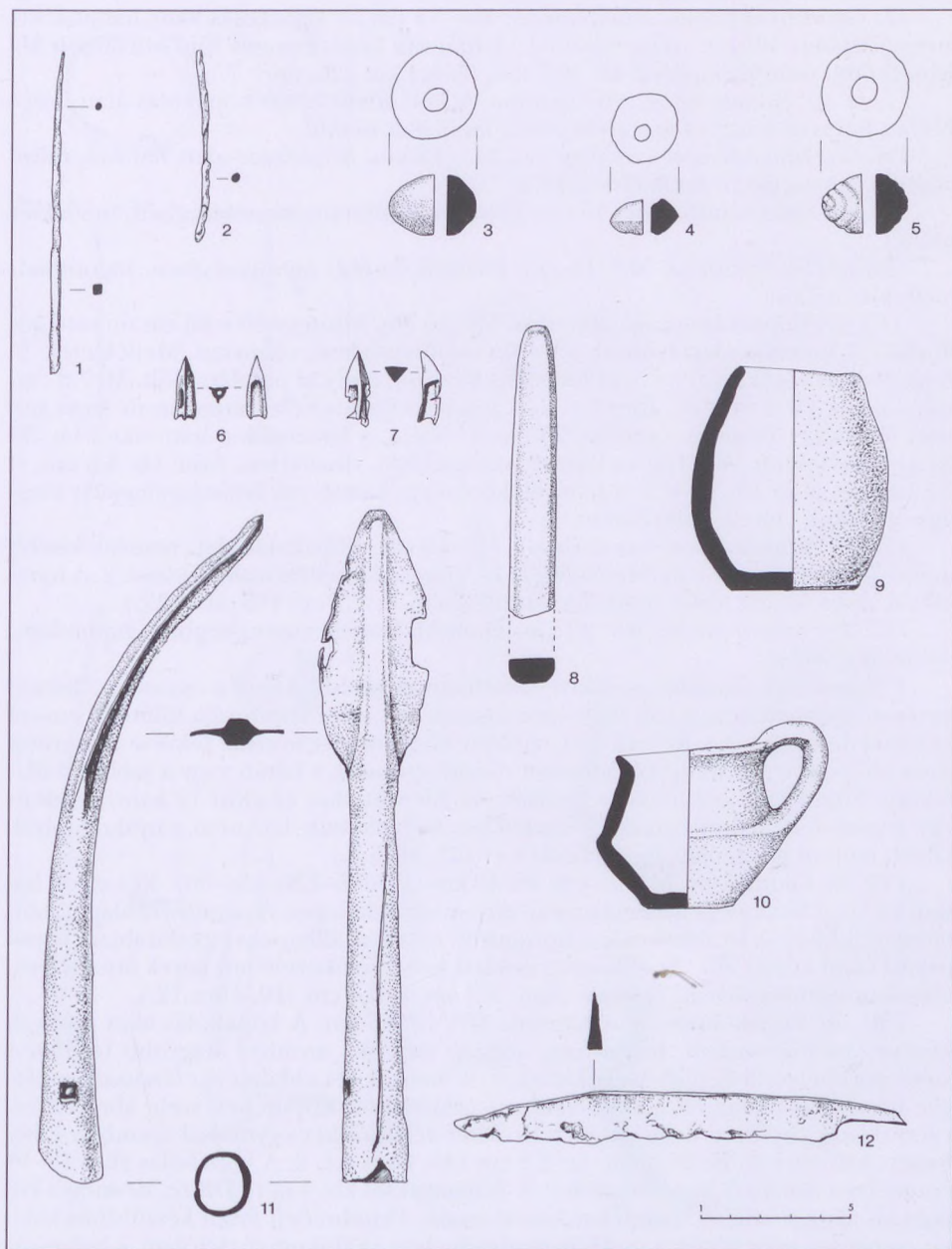
166. sír: Kőpakolósos, csontvázas. Mé: 40 cm, Tá: DK–Ény (05–37). Kőpakolás alatt gyermek csontváza, melyből csak néhány fogat, bordát és két hosszúcsontot lehetett felismerni (5. ábra). A nyak körül 15 *kauri csigából*, négy *bronzspirálból* és egy *kék üveggyöngyből* álló *fűzér* volt, ebből öt cyprea és három bronzspirál a feltárás során kifordult a helyéről. A bronzspirálok közül három példány lapos huzalból (H: 2,1, ill. 0,8 cm, átm: 0,5 cm), egy darab kerek huzalból készült (H: 0,7 cm, átm: 0,4 cm). Az üveggyöngy kék színű, lapos korong alakú, Átm: 0,8 cm, v: 0,4 cm (22. ábra 1.).

167. sír: Csontvázas, betöltésében kövekkel. Tá: DK–Ény (06–38). Eredetileg a bal oldalán fekvő, bolygatott zsugorított csontváz. Csak a lábszárok maradtak meg az eredeti helyükön, a felső a csípőre merőlegesen, az alsó térdben teljesen behajlítva. Mellékletek: 1. A sír K-i sarkából 23 db ép és 2 db törött *kék üveggyöngy*. Átm: 0,7–1 cm, v: 0,3–0,5 cm (22. ábra 2.). 2. Ugyanonnán egy bronzlemezről kivágott kis *karika* került elő.

168. sír: Kőpakolósos, szórtamvas. Kőpakolása összefügg a 137. sírcsoporttal, de a sír távolsága miatt önálló számot kapott. Mé: 25 cm. Hamvak közepes mennyiségben, halomban. A hamvak D-i részén miniatűr *edény*. Pereme felálló, teste kettős csonkakúp alakú, hasának törésvonalát hat kis bűtyök díszíti. M: 3 cm, szá: 2,2 cm, fá: 1,6 cm (25. ábra 3.).

169. sír: Kőpakolósos, szórtamvas. Mé: 20–25 cm. A kőpakolás alatt hamvak kis mennyiségben, halomban. Mellékletek: 1. A hamvak között kézzel formált kis *tál* néhány töredéke. 2. A kőpakolás alatt, a hamvaktól 60 cm-re K-re *bronz karperec* tűzben deformálódott töredéke. H: 7 cm, v: 0,5 cm.

170. sír: Csontvázas. Mé: 20–25 cm. A 169. sír közelében, két kőpakolás között



11. ábra Alsótelekes-Dolinka. 137. sírcsoport leletei. 1: 137/s, 2, 8, 11: 137/k, 3: 137/h, 4: 137/c, 5: 137/f, 6: 137/b, 9, 12: 137/j, 10: 137/e; 7: szórvány a p) helyről
 Abb. 11 Alsótelekes-Dolinka. Funde aus der Grabgruppe Nr. 137. 1: 137/s, 2, 8, 11: 137/k, 3: 137/h, 4: 137/c, 5: 137/f, 6: 137/b, 9, 12: 137/j, 10: 137/e; 7: Streufund von der Stelle p)

emberi csontok, amelyek nem feküdtek anatómiai rendben. Valószínűleg feldúlt csontvázas sír maradványai.

171. *sír*: Kőpakolósos, szórthamvas. Mé: 15 cm. A kőpakolás alatt hamvak kis mennyiségben, eléggé szétterülten. 1. A hamvak között magas fülű korongolt kis *bögre* feküdt összenyomódva. M: 10,7 cm, fá: 5,4 cm (26. ábra 7.).

171/b. *sír*: Kőpakolósos, szórthamvas. A 171. sírral közös kőpakolás alatt, attól ÉNy-ra hamvak közepes mennyiségben, melléklet nélkül.

172. *sír*: Kőpakolósos, szórthamvas. Mé: 12 cm. Kőpakolás alatt hamvak minimális mennyiségben, melléklet nélkül.

173. *sír*: Szórthamvas. Mé: 15 cm. Hamvak minimális mennyiségben, melléklet nélkül.

174. *sír*: Szórthamvas. Mé: 15 cm. Hamvak kisebb mennyiségben, halomban, melléklet nélkül.

175. *sír*: Kőpakolósos, szórthamvas. Mé: 15 cm. Mintegy 30 × 30 cm méretű gödörben, kőpakolás alatt hamvak közepes mennyiségben, elszórtan. Mellékletek: 1. A hamvak között kézzel formált *bikónikus kis edény*, mely az oldalára dőlt. M: 7,3 cm, szá: 4,6 cm, fá: 3 cm (25. ábra 2.). 2. A bögre szájában kerek átmetszetű *bronz karperec* töredéke. További töredéke 25 cm-rel Ny-ra, a harmadik a hamvaktól kb. 35 cm-re K-re feküdt. A karperec nyitott, tompa végű, díszítetlen. Átm: kb. 5,6 cm, v: 0,5 cm (19. ábra 10., 11.). 3. A hamvak között egy kisméretű *kerámiagyöngyöt* is megfigyelhettünk, amely tönkrement.

176. *sír*: Kőpakolósos, szórthamvas. Mé: 15 cm. Kőpakolás alatt hamvak kisebb mennyiségben, halomban. Mellékletek: 1. A hamvak mellett *edénytöredékek*. 2. A hamvaktól Ny-ra lencse alakú *orsógomb*. Átm: 3,4 cm, v: 1,7 cm (18. ábra 12.).

177. *sír*: Szórthamvas. Mé: 20 cm. Hamvak kisebb mennyiségben, halomban, melléklet nélkül.

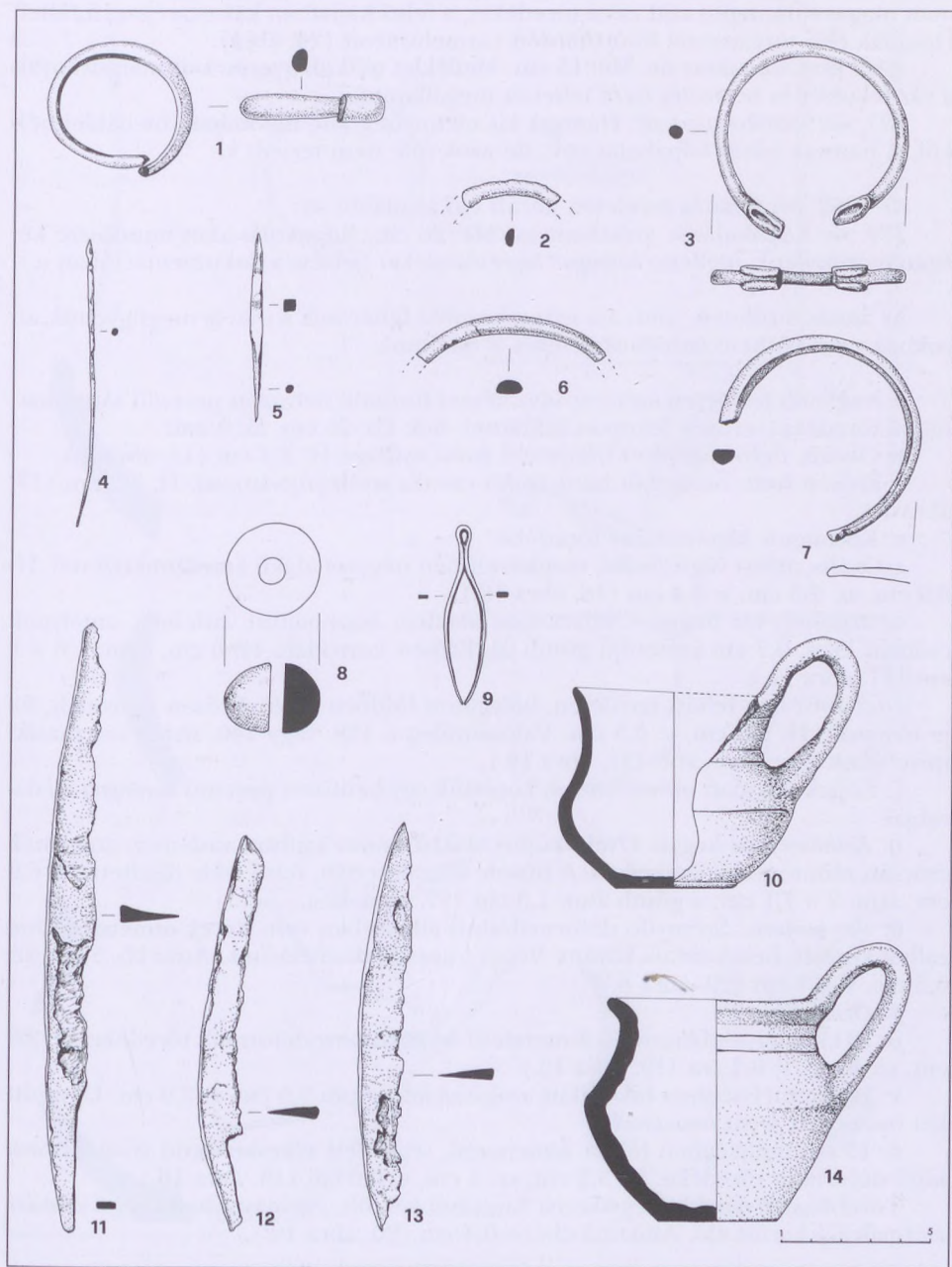
178. *kettős sír*: Csontvázas, illetve szórthamvas, melyek közül a csontvázas temetkezés mélyebben, míg a szórthamvas magasabban, a váz koponyája fölött 12 cm-rel helyezkedett el. A Ny–K-i (45–13) tájolású kisgyermek-csontváz fekvése a csontok rossz állapota miatt nem volt biztosan megállapítható: a hátán vagy a jobb oldalán feküdt, koponyája jobb oldalra fordult. Az állcsont alatt és előtt 12 kauri *csigát* és egy *bronzspirált* találtunk, melyek nyakékhez tartozhattak, bár nem a nyakcsigolyák körül, hanem az áll alatt helyezkedtek el (22. ábra 3.).

179. *sír*: Csontvázas. Mé: 25 cm. H: 40 cm. Tá: DK–ÉNy (38–06). Két szikla hasadéka közé beszorítva gyermek csontváza, melynek koponyája valószínűleg a jobb oldalán feküdt. A sír feltehetően bolygatott, mivel az állkapocs egy darabja a koponyától távol került elő. Az állkapocs eredeti helyének közelében kerek átmetszetű, elkeskenyedő végű *bronz karperec*. Átm: 3,9 cm, v: 0,4 cm (19. ábra 12.).

180. *sír*: Kőpakolósos, szórthamvas. Mé: 12–15 cm. A kőpakolás alatt hamvak közepes mennyiségben, halomban, néhány darabka azonban nagyobb területen szétszórva helyezkedett el. Mellékletek: 1. A hamvak D-i oldalán *vas lándzsahegy*. Hegye hosszúkás fűzfalevél alakú, rombusz átmetszetű. Kőpűjének széle abroncsszerűen visszakalapált, a nyélre való felerősítés céljából két egymással szemben elhelyezett lyuk töri át. H: 25,3 cm, sz: 2,8 cm (15. ábra 6.). 2. A kőpakolás alatt 10–15 cm mélyen *korongolt bögre* töredékei. 3. A hamvaktól kb. 1 m-re DK-re, de még a kőpakolás alatt, a sziklák hasadécai között *vaskés*. Feltehetően fából készült markolatát szegecscek erősítették a markolatnyújtványhoz (a dokumentációban λ helyen.).

Az 1959–1964. években nyitott felületektől Ny-ra, azoktól elkülönülten, a kőbánya Ny-i oldalán kerültek elő az alábbi sírok.

181. *sír*: Szórthamvas. Mé: 15 cm. Hamvak közepes mennyiségben, halomban.



12. ábra Alsótelekes-Dolinka. 142. sírcsoport és 157. sír leletei. 1, 3, 11-13: 142/b, 2, 6-8, 14: 142/d, 4: 142/c, 5: 142/a, 9: 157. sír, 10: 142/e

Abb. 12 Alsótelekes-Dolinka. Funde aus der Grabgruppe Nr. 142 und aus dem Grab Nr. 157. 1, 3, 11-13: 142/b, 2, 6-8, 14: 142/d, 4: 142/c, 5: 142/a, 9: 157. sír, 10: 142/e

Közöttük *vastű* töredéke. H: 2,4 cm, v: 0,4 cm. 1. A hamvak D-i oldalán kézzel formált magas fülű, lapos aljú *csésze* töredékei, a felső hajlatban kakastaréjszerű füllel. Hasának éles törésvonala fölött ferdén kannelúrázott (24. ábra).

182. *sír*: Csontvázas *sír*. Mé: 15 cm. Melléklet nélküli gyermeksír maradványai, a váz fekvését és helyzetét nem lehetett megállapítani.

183. *sír*: Szórt hamvas *sír*. Hamvak kis mennyiségben, halomban, melléklet nélkül. A hamvak körül kőpakolás volt, de azok fölé nem terjedt ki.

Az 1962. évi feltárás területén került elő az alábbi *sír*:

184. *sír*: Kőpakolásos, szórt hamvas? Mé: 20 cm. Kőpakolás alatt mindössze két égett csontszilánk, mellette *korongolt bögre* töredékei (jelzése a dokumentációban u.).

Az ásatás területén, mint azt már a korábbi feltárások során is megfigyeltük, sírokhoz nem köthető szórványleleteket is találtunk.

o: Nagyobb területen szétszóródva kézzel formált, behúzott peremű sárgásbarna *tál* töredékei, erősen lekopott felülettel. Szá: kb. 26 cm, fá: 9 cm.

p: Olvadt, deformálódott háromélű *bronz nyílhegy*. H: 2,4 cm (11. ábra 7.).

s: Erősen ívelt, bevagdalt hátú *vaskés* csonka nyelnyújtvánnyal. H: 8,5 cm (17. ábra 1.).

v: Korongolt *bögre* néhány töredéke.

z: Ovális, átfúrt végű *fenőkö*, megközelítően négyzet alakú keresztmetszettel. H: 8,9 cm, sz: 2,3 cm, v: 2,4 cm (18. ábra 16.).

α: *késhüvely* vas hegye. Ovális-kúpos alakban összehajtott vaslemez, amelynek csúcsán kicsi, 0,7 cm átmérőjű gömb ül. Erősen korrodált. H: 6 cm, Átm: 1,6 × 1 cm (17. ábra 11.).

ε: az 1962-ben feltárt területen, bolygatott földben *vastű*. Erősen korrodált, feje hiányzik. H: 9,5 cm, v: 0,3 cm. Valószínűleg a 138. vagy 140. sírból származik, mivel ezek közelében volt (21. ábra 14.).

ζ: Kőpakolás alatt *edénytöredékek*, közöttük egy behúzott peremű *korongolt tál* darabjai.

η: *Késhüvely* vas hegye. Ovális-kúpos alakban összehajlított vaslemez, amelynek csúcsán ráöntött bronzgomb ül. A hüvely teste fazettált, felső széle díszített. H: 6,9 cm, átm: 2 × 1,1 cm, a gömb átm: 1,3 cm (17. ábra 12.).

θ: *Vas karperec*. Szétnyílt, deformálódott állapotban volt. Kerek átmetszetű huzalból készült, belső oldala kopott. Végei tompák, díszítetlenek. Átm: kb. 5 cm, sz: 0,5 cm, v: 0,4 cm (20. ábra 8.).

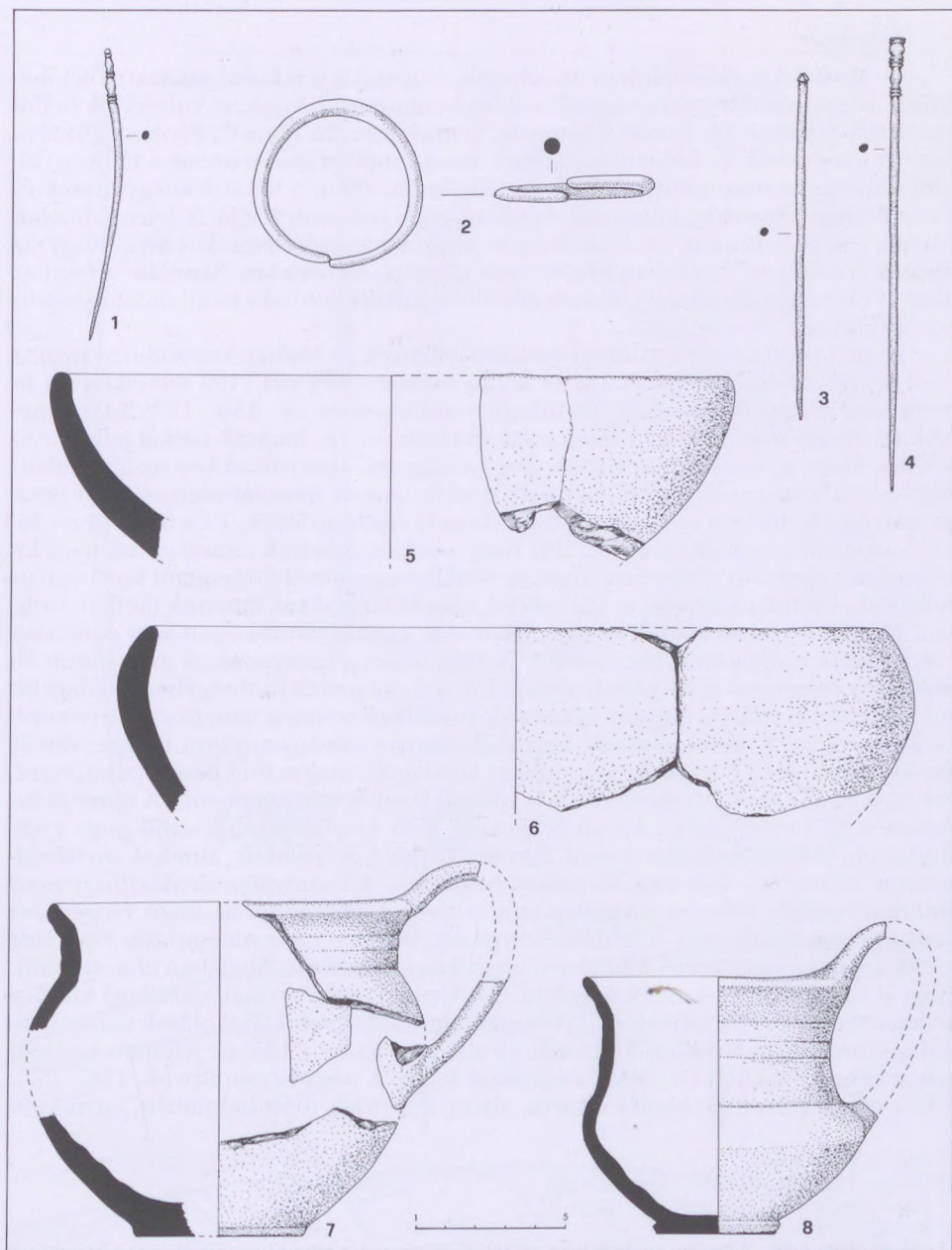
χ: *Orsógomb*.

μ: 10 cm mélységben ovális átmetszetű *bronz karperec* deformált töredéke. H: 2,9 cm, sz: 1 cm, v: 0,4 cm (19. ábra 15.).

ν: 10 cm mélységben bikónikus *orsógomb* fele. Átm: 3,5 cm, v: 2,9 cm. Ugyanitt két összeégett *bronz lemeztöredék*.

π: 15 cm mélységben félkör átmetszetű, végei felé elkeskenyedő *bronz karperec* kissé deformált töredéke. H: 5,2 cm, sz: 1 cm, v: 0,6 cm (19. ábra 16.).

További szórványként egy kerek huzalból készült, egymásra hajló végű *vaskarika* (gyűrű?) került elő. Átm: 2,5 cm, v: 0,4 cm (20. ábra 10.).



13. ábra Alsótelekes-Dolinka. 113., 130, 163. sír és 136. sírcsoport leletei. 1: 163. sír, 2: 163/a, 3: 113. sír, 4: 130. sír, 5: 136/j, E, 6: 136/c, 7: 136/c, 8: 163/b

Abb. 13 Alsótelekes-Dolinka. Funde aus den Gräbern Nr. 113, 130, 163 und aus der Grabgruppe Nr. 136. 1: Grab Nr. 163, 2: 163/a, 3: Grab Nr. 113, 4: Grab Nr. 130, 5: 136/j, E, 6: 136/c, 7: 136/c, 8: 163/b

A TEMETŐ ÉRTÉKELÉSE

Temetkezés:

Az Alsótelekes-dolinkai temető az egyik legészakibb fekvésű szkítakori lelőhelyünk. Északkelet-Magyarországnak a Kárpát-medence szkítakori kultúráján belüli különállását már több kutató felismerte, köztük Bottyán Árpád⁵, Párducz Mihály⁶, Jan Chochorowski⁷ és Kemenczei Tibor⁸. Ezt az önállóságot nemcsak a földrajzi elkülönültség, hanem mindenekelőtt a temetkezési rítus, a korai leletegyüttesek és az archaikus elemeket felmutató korai tárgyak koncentrációja is jelzi. Chochorowski ezt a kulturális elkülönültséget olyannyira erőteljesnek tartja, hogy az alsótelekesi temető korábban közölt sírjai alapján „Alsótelekes- Sanislău” néven az általa Vekerzug-kultúrának nevezett alföldi szkítakori kultúrán belül önálló csoportot különít el.⁹

Tradíciókkal kevert szkítakori vonások jellemzik az Alsótelekes-dolinkai sírokat is. A temetőt feltáró négy ásatási év során összesen 184 sírt (192 temetkezést) figyelt meg és tárt fel az ásató, köztük négy sírcsoportot (4., 136., 137., 142.), melyek területén nagy számban bukkantak elő szórványos, hamvak nélkül jelentkező leletek. Maga az ásató is feltételezte, hogy a nagyobb kiterjedésű kőpakolások alatt, vagy a területen egyéb kísérő lelet nélkül talált tárgyak nem minden esetben pusztán szórványok, hanem sajátos temetkezésként is értelmezhetők. Ez a feltételezés főként azon sírcsoportok esetében állja meg a helyét, amelyek temetkezései nagy kiterjedésű kőpakolás alatt szétszórta, esetenként egymástól több méter távolságban feküdtek, köztük magányosan jelentkező, elszórt tárgyakkal, amelyek mellett azonban időnként csekély mennyiségű (olykor csak egy-két darab) égett vagy égetetlen csontszilánk is dokumentálható volt.¹⁰ A temetőben a hamvasztásos sírok dominálnak: ezek túlnyomó része szórtamvas (158 sír), az esetek többségében gazdagabb mellékletekkel ellátva, mint az urnasírok (utóbbiak száma a temető egészére vetítve összesen 6), amelyek semmit, vagy csak nagyon szerény anyagot (bögére, vastű) tartalmaztak. A 137/e sírban a hamvakat korongolt, magas fülű bögre tartalmazta, tehát az urnás rítus a temető későbbi időszakában is szokásban volt. A temetőben összesen 22 csontvázás sír került feltárássra, 4 sír kivételével csecsemő- vagy gyermeksírok, jórészt melléklet nélkül. Kivételt képez 3 gyermek sír, amelyek mellé változatos elemekből álló nyakfűzéreket helyeztek. A csontvázás sírok rítusát nem minden esetben lehetett megállapítani: a sírok többségénél az ásató zsugorított testhelyzetet figyelt meg, a feldúlt, bolygatott, illetve a rossz megtartású, elporladt vázak azonban nem tették lehetővé a testhelyzet rögzítését. Általában elmondható, hogy a hamvasztásos temetkezések az északkelet-magyarországi szkítakori kultúra jellegzetességei közé tartoznak.¹¹ A temetőben megfigyelt kőpakolások szinte kizárólag szórtamvas sírokhoz köthetők, ez alól mindössze a 135. sír jelentett kivételt, amelynél a kőpakolás csecsemő csontvázát fedte. A négy sírcsoport (4., 136., 137., 142.) mindegyikét kőpakolás takarta, alatta a hamvak több halomban, egymástól

⁵ Bottyán 1955, 10–11.

⁶ Párducz 1973, 40.; Párducz 1974, 323–329.

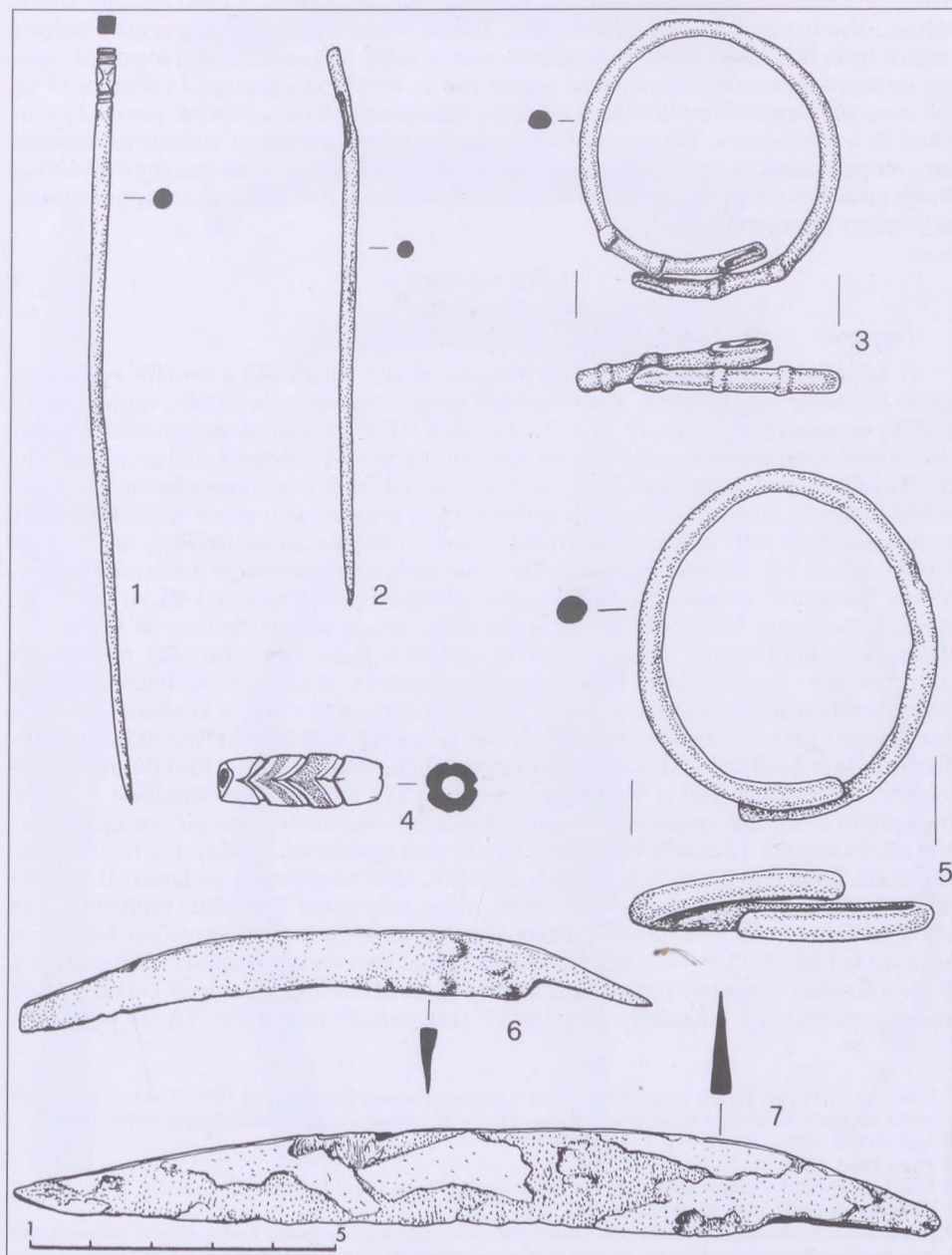
⁷ Chochorowski 1985, 153.

⁸ Kemenczei 1980, 69.

⁹ Chochorowski 1985, 153.; Chochorowski 1998, 473. Újra közli a már ismert temetőterképet: Chochorowski 1996, Abb. 8.; Chochorowski 1998, Abb. 1.

¹⁰ Id. 136. sírcsoport i, l, o hely, 143/b sír, 184. sír.

¹¹ Például Heves (27 sírből 13 urnásír, 3 szórtamvas sír, Szabó J. Gy. 1969, 63–64.), Eger–Nagyeged (61 sír kb. fele hamvasztásos, Fodor L. 2001, 71–76.), Kesznyéten–Szérűskert (36 sírből 19 hamvasztásos, ebből 7-7 urna-, illetve szórtamvas sírnak meghatározott, B. Hellebrandt 1988, 107.) stb. esetében. Statisztikai összefoglalót ld. Szabó J. Gy. 1969, 104.; Chochorowski 1985, 148., Karte 6.



14. ábra Alsótelekes-Dolinka. 164. és 165. sír leletei. 1: 164. sír, 2: 164/c, 3-6: 165. sír, 7: 164/d
 Abb. 14 Alsótelekes-Dolinka. Funde aus den Gräbern Nr. 164 und 165. 1: Grab Nr. 164, 2: 164/c,
 3-6: Grab Nr. 165, 7: 164/d

elkülönült csoportokban jelentkeztek. A sírcsoportok elemzésekor felmerül annak a lehetősége is, hogy a közös kőpakolás családi egységet rejt, mint arra a Gáva-Holihrady kultúra egyes lelőhelyein is következtetni lehetett,¹² ahol egy-egy közös halom több urnasírt is magában foglalt. László Attila feltételezése szerint a halom családi temetkezési helynek tekinthető, míg a több halomból álló csoportok egy-egy nemzetség, esetleg nagycsalád tagjait rejtik, vagyis az egymástól elkülönülő sírok nem véletlenszerűen kerülnek egyazon halom alá.¹³ Véleményünk szerint kézenfekvő az a feltételezés, hogy az alsótelekesi temetőben a máshol szokványos halmokat a kőpakolások helyettesítik, illetve az is lehetséges, hogy a sírokat rejtő Dolinkadomb erőteljes erodálása következtében a kőpakolások fölé felhordott lapos halmok időközben lepusztultak.

LELETANYAG

Fegyverek

A kőpakolással borított 109. szórthamvas sírból került elő a temető egyik leg szebb fegyvere: egy kétkarú, a nyéllyuknál megvastagodó vascsákány, melyet egyedülálló módon díszítettek. (7. ábra 1., 15. ábra 1.) Két karjának gravírozott háromszögmintái a temetőben talált kézzel formált, magas fülű bögrék bekarcolt ék alakú díszítésére emlékeztetnek. Ugyanezen típus díszítetlen példánya került elő a 87. sírból,¹⁴ amely mind rítusában (kőpakolósos, szórthamvas), mind mellékleteiben igen hasonló a 109. sírhoz (vascsákány, vastű és vaskés kombinációja, amelyet az utóbbi sírban egy fenőkö egészített ki). Ez a csákánytípus ismert a Kárpát-medencében,¹⁵ díszítése mégis egyedivé teszi: mindössze Eger–Nagyeged 40. sírjából¹⁶ ismerünk még egy bekarcolt díszítésű darabot, amely motívumaiban is közelít az alsótelekesi példányhoz. Az ásató leírása szerint a fokos egy hamvakat tartalmazó edény mögött feküdt, alatta törött hegyű vaskés volt. A két temető hasonlóságára már korábban felfigyeltünk, anyaguk nagyfokú egyezése mind a kerámiát, mind a fémanyagot tekintve kimutatható.¹⁷ Egybecsengésük földrajzi helyzetükből is adódik: mindkét lelőhely az Északi-középhegységben, Alsótelekes a Rudabányai-hegységben, Eger–Nagyeged a Mátrában fekszik, a két temető jelenségeiben és leletanyagában az alföldi csoporttól élesen elkülönülő északkelet-magyarországi kultúrkör részét képezi. Hasonló típusú, de díszítetlen csákányok ismertek a Közép-Kaukázusban fekvő Tli Kr. e. 7–6. századi sírjaiból, ahol akinakesek és lándzsák kíséretében kerültek elő,¹⁸ a temető azonban olyan fokosokat is rejtett, melyeket – az alsótelekesi temető 1. sírjának csákányához hasonlóan – hüvelyszerűen kiképzett nyéllyukkal láttak el.¹⁹ Tli a Kaukázus későbronzkori és koravaskori időrendjének szempontjából alapvető fontosságú lelőhely: az alsótelekesi temető csákányaihoz hasonló példányok a kaukázusi vaskor II. szakaszának megfelelő Tli D1 periódus-

¹² Hasonló jelenséget figyelt meg László Attila a Volovát-i temetőben (László 1986, 150.) és L. Krušelnicka Sopoton is. Utóbbi temetőben egy kőpakolás 26 urnasírt rejtett (Krušelnicka 1979, 78–79.)

¹³ László 1986, 150.

¹⁴ Patay 1962, III. t. 1.

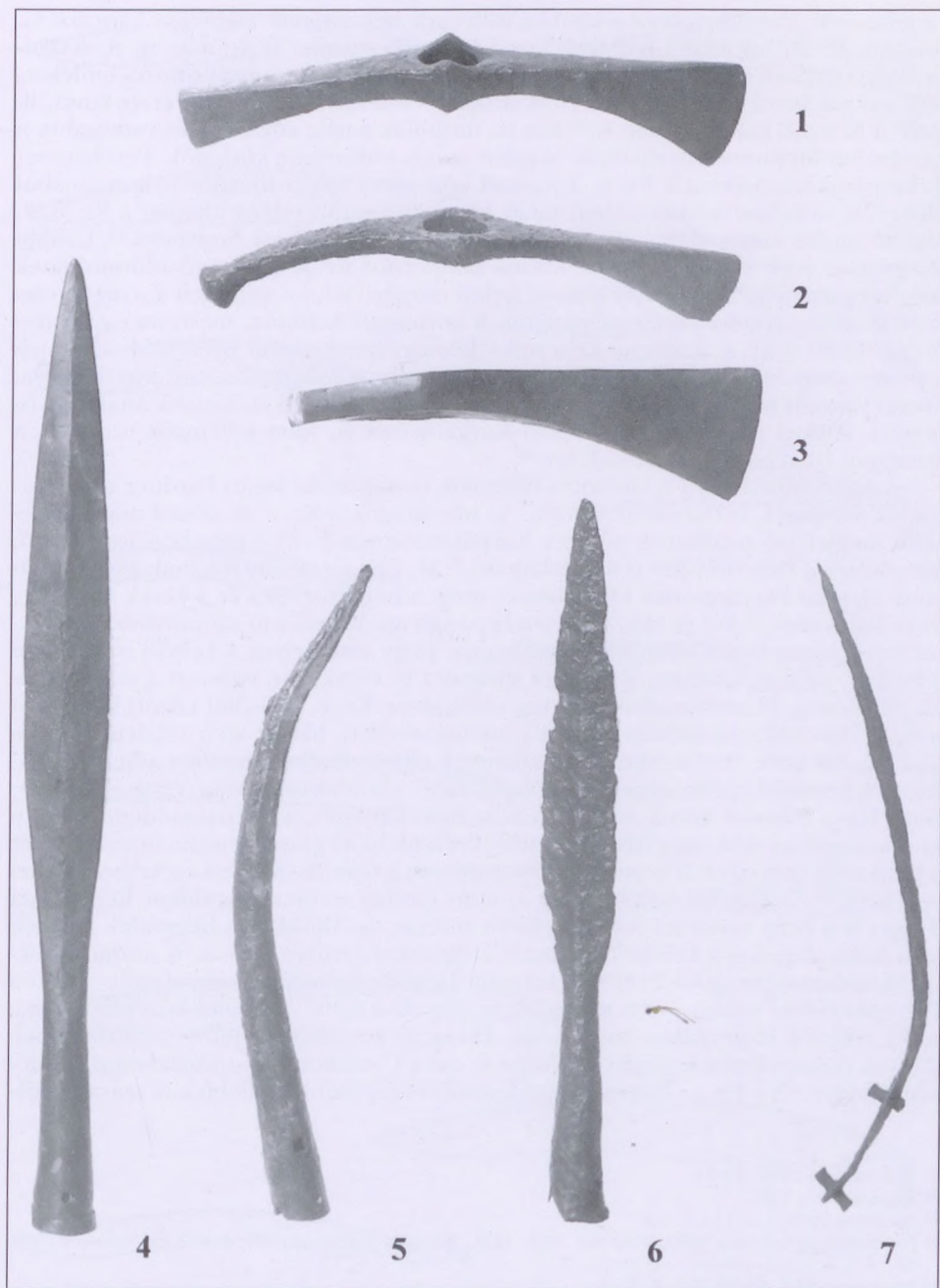
¹⁵ Elterjedéséről ld. Párducz 1973, 34., 60. Karte 2.; Egg 1978, 112–115, Abb. 5.

¹⁶ Chorochuski 1985, Abb. 31, 2.; Fodor 2001, 71., 1. kép

¹⁷ Bár a sírok közlésére csak 2001-ben került sor, a leletanyagot az ásató, Fodor László szívességéből már korábban megismerhettük, amiért ezúton is köszönetünket fejezzük ki.

¹⁸ Techov 1980, 93. sír (5. t.), 106. sír (7. t.), 128. sír (8. t.), 139. sír (11. t.), 205. sír (13. t.)

¹⁹ Techov 1980, 164. sír (12. t.), 216. sír (14. t.), mely a lándzsa mellett akinakészt, vasfokost és bronzcsipeszt is tartalmazott. Utóbbit a Tli D időszakhoz tartozó síregyüttesként közli Kossack 1983, 144. Abb. 28. is.



15. ábra Alsótelekes-Dolinka. Fegyverek a temetőből. 1: 109. sír, 2: 136/a, 3–4: 136/q, 5. 136/k, 6: 180. sír, 7: 136/d

Abb. 15 Alsótelekes-Dolinka. Waffen aus dem Gräberfeld. 1: Grab Nr. 109, 2: 136/a, 3–4: 136/q, 5. 136/k, 6: Grab Nr. 180, 7: 136/d

ra jellemzők.²⁰ A kaukázusi szkítakor időrendi helyzetének elemzése kapcsán G. Kossack Tli D szakaszát a fiatalabb korai vaskorba sorolja, és azt a Kr. e. 8. századra, legkésőbb a Kr. e. 7. század első negyedére keltezi.²¹ A tárgyalat típusra emlékeztető vascsakányokat találtak az erdős sztyeppe vidékén, Lenkovci, Perebykovci, illetve a Kruglik kurgánjaiban is.²² Bár ez utóbbiak alakja rövidebb és vaskosabb, a karélyosan kicsúcsosodó nyéllyuk alapján mégis e típushoz köthetők. Perebykovci 2. kurgánjának fokosát a Kr. e. 7. század közepére, míg a Kruglik 1. kurgánjából előkerült vasfokost a kíséretében talált korai korongolt edény alapján a Kr. e. 7. század utolsó harmadára, esetleg utolsó negyedére keltezi Smirnova.²³ Utóbbi síregyüttes több szempontból is fontos támpontot nyújt a temető időrendjének meghatározásához: egyrészt a temető keleti csoportjában – szemben a nyugati csoport temetkezéseivel – már megjelenik a korongolt kerámia, másrészt egyazon – meggyőzően a Kr. e. 7. század keltezett – leletegyüttesben van jelen több olyan jellegzetes tárgy, amelyek Alsótelekes síregyüttesre is jellemzők: vasfokos, lándzsa, kézzel formált magas fülű csésze és behúzott peremű tál. E csakányok analógiái ismertek a kievi és a poltavai csoport kurgánjaiból is, nem jellemzők azonban a sztyeppei Dnyeper- és Azovi-vidékre.²⁴

A Kárpát-medencei szkítakor csakányok osztályozása során Párducz ezt a formát az I. típus 1. variánsához sorolta. Az ide tartozó, a Kr. e. 6. század második felétől megjelenő példányok zöme a Kárpát-medence É–ÉK-i részében fordul elő, bár elvéve a Dél-Alföldön is megtalálható.²⁵ M. Egg a csakány fokának keresztmetszete alapján két csoportot különböztet meg: a négyszögletes és a kerek átmetszetű példányokat. A mi példányunk a négyszögletes átmetszetű csoportba tartozik, melynek elterjedését vizsgálva megállapítja, hogy elsősorban a Felső-Tisza vidékre jellemző, de megtalálható a Tiszától nyugatra és északra is, egészen a mai Szlovákia területéig. Használatukat igen tág időhatárra, Kr. e. 550–300 között határozza meg.²⁶ Hasonló osztályozást végzett Chochorowski is, bár az igen részletes tipológiai tagolás nem eredményezte a csakányok elterjedésében és időrendjében esetlegesen fennálló különbségek megállapítását.²⁷ Mindhárom kutató egyetért abban, hogy bár a fokosok keleti, szkíta eredete nem kétséges, a Kárpát-medencei szkítakor anyagában való nagy tömeges előfordulásuk helyi gyártás eredménye. Párducz a helyi előállítás egyik lehetséges központjaként a Gömör–Szepesi érchegységet nevezi meg.²⁸ Az Északi-középhegység érchen gazdag területe korábban Kemenczei Tibor is a helyi termelés feltételezésére vezette: az Alföld és a hegyvidék lakossága a helyi alapokat a keletről származó tárgyakkal ötvözve a Kr. e. 6. századtól helyi kézművességet alakított ki.²⁹ A fokosok Egg-féle keltezése mára elavult – mint a Dnyeper-vidéki példányok is mutatják, e tárgyak a Kr. e. 7. század közepének/második felének időszakához sorolhatók. Hasonló eredményre jutott az erdélyi példányok összegyűjtése kapcsán A. Vulpe is, aki a Csombord/Ciumbrud-csoport időrendi helyzetét a Kr. e. 7. század első felétől/közepétől legfeljebb a 6. század végé-

²⁰ Motzenbacher 1996, 35–36.

²¹ Kossack 1983, 149.

²² Smirnova 1993, I. t. 11.; 7. t. 2.

²³ Perebykovci: Smirnova 1998, 455, 460. Abb. 11:2.; Kruglik: Smirnova 1993, 4. t. 7. és Smirnova 1999, 47., 4. t. 7.

²⁴ Meljukova 1958, 43–35. 8. t. 6, 7.

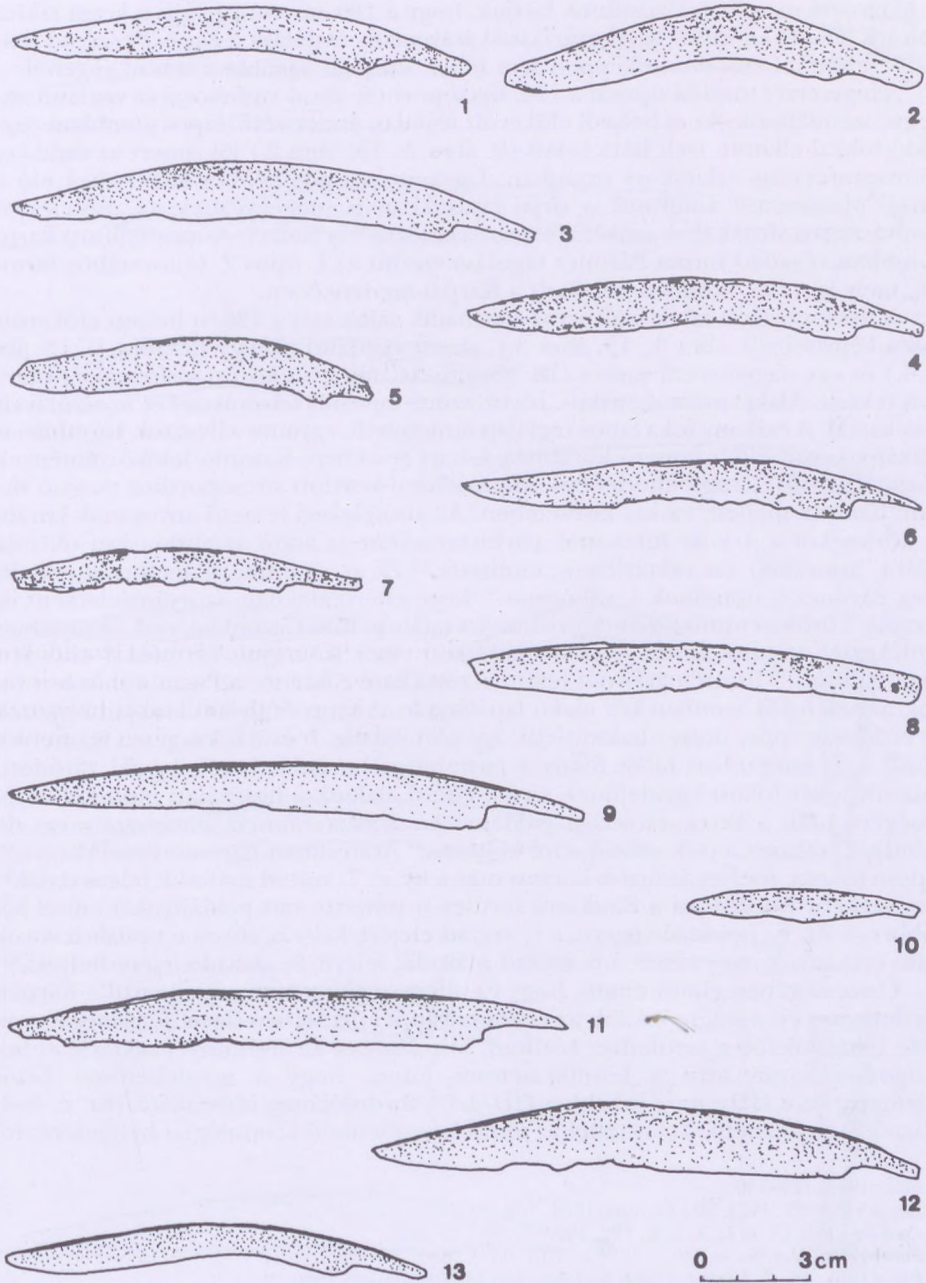
²⁵ Párducz 1965, 180–182, 190., Párducz 1973, 33–34.

²⁶ Egg 1978, 115.

²⁷ Chochorowski 1985, 99–101., Abb. 31.

²⁸ Párducz 1965, 190.

²⁹ Kemenczei 1986, 132.; Kemenczei 1994, 94.



16. ábra Alsótelekes-Dolinka. Kések a temetőből. 1: 97. sír, 2: 98. sír, 3: 108. sír, 4: 109. sír, 5: 110. sír, 6:–7: 122. sír, 8: 129. sír, 9: 136/q, 10: 136/O, 11: 137/j, 12: 137/k, 13: 140. sír

Abb. 16 Alsótelekes-Dolinka. Messer aus dem Gräberfeld. 1: Grab Nr. 97, 2: Grab Nr. 98, 3: Grab Nr. 108, 4: Grab Nr. 109, 5: Grab Nr. 110, 6:–7: Grab Nr. 122, 8: Grab Nr. 129, 9: 136/q, 10: 136/O, 11: 137/j, 12: 137/k, 13: Grab Nr. 140.

ig határozta meg.³⁰ Valószínűnek tartjuk, hogy a 109. sír csákánya is a korai szkíta kultúra termékeit idéző helyi gyártásból származik. Datálása a Kr. e. 7. század második felére tehető, semmiképpen sem lehet azonban későbbi a század végénél.

A fegyverzet további típusát a 136. sírcsoport (6. ábra) vasfokosai és vas lándzsahegye szemléltetik. Az *a)* helyről előkerült téglalap átmetszetű, lapos gombban végződő fokkal ellátott, ívelt hátú fokos (9. ábra 2., 15. ábra 2.) jól ismert az északkelet-magyarországi szkítakori anyagban. Ugyanezen típus példányai kerültek elő a közeli Meszesen,³¹ amelynek a sírjai rítusukban is megegyeznek az alsótelekesi hamvasztásos sírokkal. A csákányforma Ártándról³² is ismert. A meghajlított karú, gombban végződő forma Párducz tagolása szerint az I. típus 2. változatához tartozik, mely igen kis számban képviselt a Kárpát-medencében.

A sírcsoportban talált csákányok harmadik változatát a 136/q helyen előkerült fokos képviseli (9. ábra 3., 15. ábra 3.), amely egy lándzsahegy (9. ábra 1., 15. ábra 4.) és egy nagyméretű vaskés (10. ábra 5., 16. ábra 9.) között a sírcsoport közepén feküdt. Alakja aszimmetrikus, rövid, szinte egyenes felsőrészrel és hosszú, ívelt alsó karral. A csákány foka lapos téglalap átmetszetű, egyenes záródású. Ugyanilyen csákány került elő a temető korábban feltárt részében, hasonló lelőköri körülmények között (*4/c sír*)³³, nagy kiterjedésű, kőpakolással borított sírcsoportéhoz tartozó sírban, hamvak mellett, vaskés kíséretében. Az alsótelekesi temető anyagának korábbi közlésekor a *4/c* sír fokosának párhuzamaként az ásató az alsómislyei (Nizhnia Misl'a, Szlovákia) vas raktárleletet említette.³⁴ Ez az aszimmetrikus forma jeleníti meg Párducz I. típusának 4. változatát.³⁵ Kissé eltérő alakban, szórványleletként ismerjük Törökszentmiklós-Surjánról, az itt talált példány azonban csak arányaiban emlékeztet az alsótelekesi csákányokra, alsó része a tárgyalta formáktól eltérően nem hajlított.³⁶ Szintén arányait tekintve sorolható e körhöz a Paszabról ismert fokos, annak fokát azonban kör alakú lap zárja le. A tárgyalta típus darabjait rejtették az erdős-sztyeppei övezet halomsírhajói, így pl. Csasztie 7. és 34. kurgánja is, melyek közül a 7. kurgánban talált fokos a paszabihoz hasonló, kerek lappal záródott. Liberov a két fokost egyidejűnek tartja, eltérő alakjuk a használati mód különbözőségére utal: a kerek záródású példányt kovácsszerszámmal határozta meg, de mindkét csákányt a 6–3. század közé keltezte.³⁷ Arányaiban hasonló Perebykovci 2. halom fokosa, melyet az újabb kutatás már a Kr. e. 7. század második felére datál.³⁸ Ugyanakkor Kozenkova a Kaukázus területén ismertté vált példányokat ennél későbbre, a Kr. e. 7. század végére, a 6. század elejére keltezi, sőt az e típushoz sorolható csákányok nagy részét a 6. század második felére, 5. század elejére helyezi.³⁹

Összességében elmondható, hogy ez a fegyvertípus kevésbé jellemző a Kárpát-medencére, elterjedése inkább az erdős-sztyeppei övezetben figyelhető meg,⁴⁰ eredete tehát inkább e területhez köthető. Miroššayová az alsómislyei raktárlelet feldolgozása során arra a következtetésre jutott, hogy a meglehetősen késői leletegyüttes a HD₃, még inkább a HD/LTA fordulójának időszakára (Kr. e. 5–4. századra) keltezhető. Tekintettel az alsótelekesi temető kronológiai helyzetére, to-

³⁰ Vulpe 1990, 127–130.

³¹ Leszih 1939, 86., IV. t. 20., Párducz 1965, 182.

³² Párducz 1965, IX. t. 7., X. t. 2., 182, 190.

³³ Patay 1961, IV. t. 3.

³⁴ Patay 1961, 38., 3. jegyzet. Újabb feldolgozását ld. Miroššayová 1980.

³⁵ Párducz 1965, 182., 11. kép

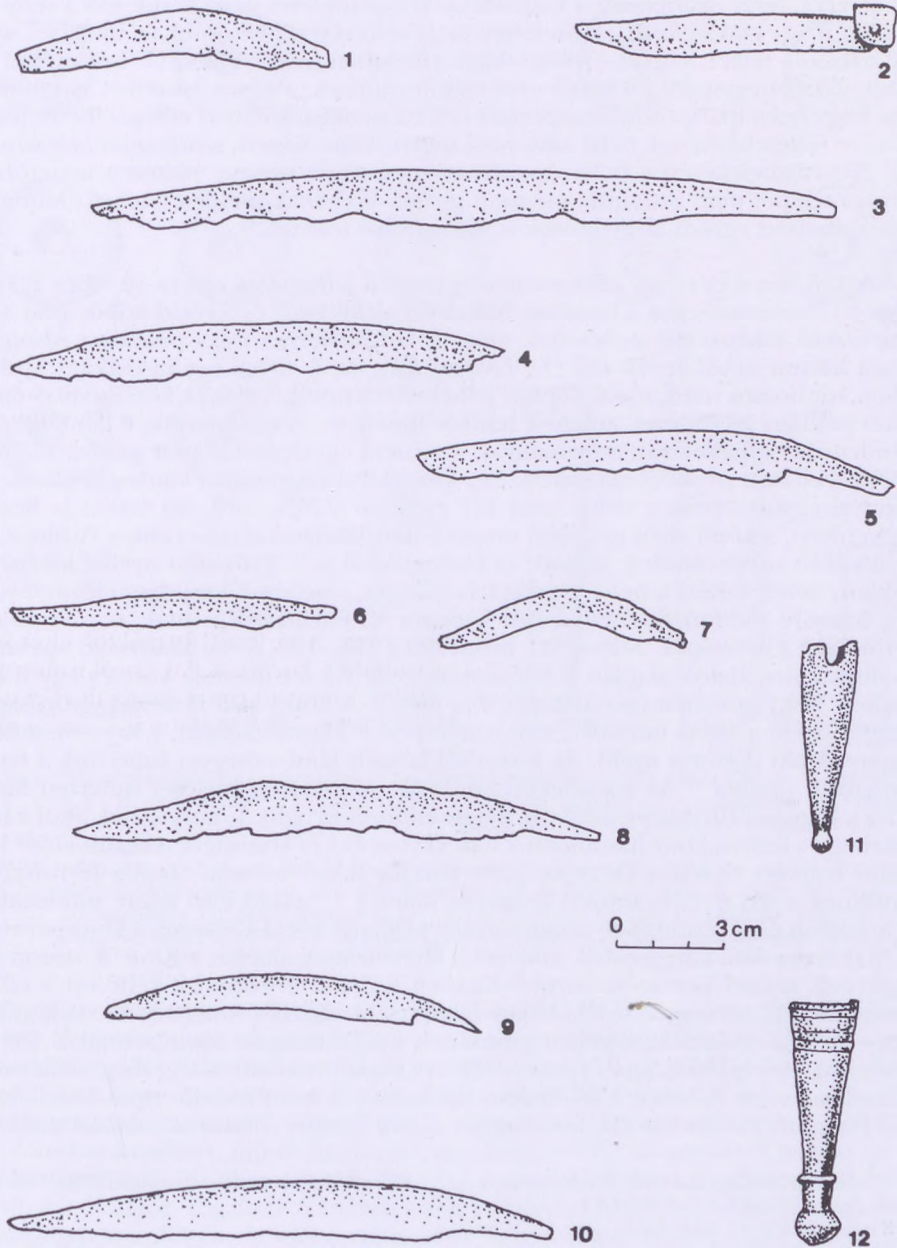
³⁶ Csalog–Kisfaludi 1985, 326., Abb. 6, 27.

³⁷ Liberov 1965, 17., 14. tábla 2, 7.

³⁸ Smirnova 1998., 455, 460, Abb. 11:10

³⁹ Kozenkova 1995, 72–73, XIX. t. 3–5.

⁴⁰ Meljukova 1964, 66ff.



17. ábra Alsótelekes-Dolinka. Kések és késhüvelyek a temetőből. 1: s) hely, 2: szórvány, 3–5: 142/b, 6: 144. sír, 7: 154. sír, 8: 161. sír, 9: 165. sír, 10: 164. sír, 11: szórvány az α) helyről, 12: szórvány a η) helyről

Abb. 17 Alsótelekes-Dolinka. Messer und Messerscheiden aus dem Gräberfeld. 1: Stelle s), 2: Streufund, 3–5: 142/b, 6: Grab Nr. 144, 7: Grab Nr. 154, 8: Grab Nr. 161, 9: Grab Nr. 165, 10: Grab Nr. 164, 11: Streufund von der Stelle α), 12: Streufund von der Stelle η)

vábbá arra, hogy semmilyen a kelta-időszakra utaló lelet nem került elő a temető területén, így csakánynuk tekintetében ezt a kelteződést túl későinek találjuk, a 7. század második felére, végére történő datálás azonban nem zárható ki. Tekintettel az Északi-középhegységre jellemző vasérc-előfordulásra, e típus esetében is lehetséges, hogy helyi ipar produktumaként került a sírokba, sőt az is elképzelhető, hogy Liberov feltételezésének helyt adva nem fegyverként, hanem szerszámként használták. Bár Alsótelekesen a helyi vasművességnek nincs nyoma, hiszen a temetőhöz tartozó telepet nem ismerjük, mégsem tartjuk kizártnak meglétét, amit a különlegesen díszített egyedi tárgytipusok is valószínűvé tesznek.⁴¹

A 136. sírcsoport vas *lándzsacsúcsa* a temető jellegzetes tárgya (9. ábra 1., 15. ábra 4.). Ismertetőjegye a keskeny, fűzfalevél alakú hegy és a rövid köpű, amit alul gyűrűszerű kiképzéssel erősítettek meg. E lándzsaforma négy példánya Alsótelekesen három sírból került elő (1., 136/q, 180.). Az 1. sírből egy vascsakány kíséretében két hosszú testű, rövid köpűjű példány származik, egyikük köpűje díszített.⁴² E két példány kivételével, amelyek lelőköörülményeit nem ismerjük, e lándzsatípus mindegyike kőpakolósos, szórthamvas, a temető egészéhez képest gazdag mellékletekkel ellátott sírokból származik. Egy kivételével valamennyi lándzsahegy vascsakánnyal együtt került a sírba, amit két esetben (136/q, 180. sír) vaskés is kísért. Ugyanilyen, a köpű alján gyűrűvel megerősített lándzsákat ismerünk a Párducz M. által közölt szilvásváradai 2. sírből⁴³ és Gyöngyösről is.⁴⁴ A díszített nyéllel kiképzett példány ismét felveti a helyi gyártás lehetőségét, amelynek esetleges előzményére egy hasonló módon díszített darab kapcsán V. Furmánek is utal: az andrásfalvi (Liptovská Ondrašová, Szlovákia) bronzkincs HB₂–HB₃ korú lándzsáját spektralanalitikai vizsgálatok alapján a Kárpát-medence É-i területéhez köti, és egy itteni műhely helyi gyártmányaként határozza meg.⁴⁵ A köpű alsó részének gyűrűszerű megerősítése a szkíta milióban sem ismeretlen.⁴⁶ Hasonló alakú, a Kr. e. 8. század végére datált díszített nyelű, de bronzból készült lándzsahegyet ismerünk a farszi temető 9. sírjából.⁴⁷ Az alsótelekesi lándzsák pontos megfelelőjét ismerteti Smirnova a középső Dnyeszter-vidékről, a már említett Kruglik 1. kurgánból, ahol a lándzsahegy – leletünkhöz hasonlóan – harci fokos és kés kíséretében került elő.⁴⁸ Hasonló fegyvert rejtett a Dnyeper jobb partján fekvő Starsaja Mogila férfisírja is, amelynek a Kr. e. 6–4. századi keltezése mára a 7. század első felére módosult.⁴⁹ Arányában és kiképzésében szinte azonos példányt közöl Galanina a Dnyeper-vidéki Makeevka 486. kurgánjából, amelyet a kísérőleletek alapján a Kr. e. 4. század közepére–3. század kezdetére sorol.⁵⁰ Szintén a Kr. e. 4. századra keltezett a szkíta környezetből, az Adygei vidéki Uljap 4. halom 11. sírjából ismertté vált vas lándzsahegy is.⁵¹ Az alsótelekesi példány korának meghatározása szempontjából fontos adat, hogy Ferigilén a Kr. e. 7. századtól a 6. század második feléig megtalálható ez a lándzsaforma: A. Vulpe a 27. halom lándzsáit a 2. kombinációs típus részeként a Dél-Ferigile-i fázisba sorolja, korukat Kr. e. 650 körülre, illetve a 7. század második

⁴¹ A helyi gyártást Chochorowski is valószínűnek tartja. Összefoglalóan ld. Chochorowski 1985, 100–101.

⁴² Id. Patay 1961, III. t. 1–2, 8. kép 1.

⁴³ Párducz 1969b, 11. tábla 1a–b.

⁴⁴ Márton 1908, II. t. 3.

⁴⁵ Furmánek 1970, 468., 11. t. 4, 12. t.

⁴⁶ Meljukova 1964, 15. tábla

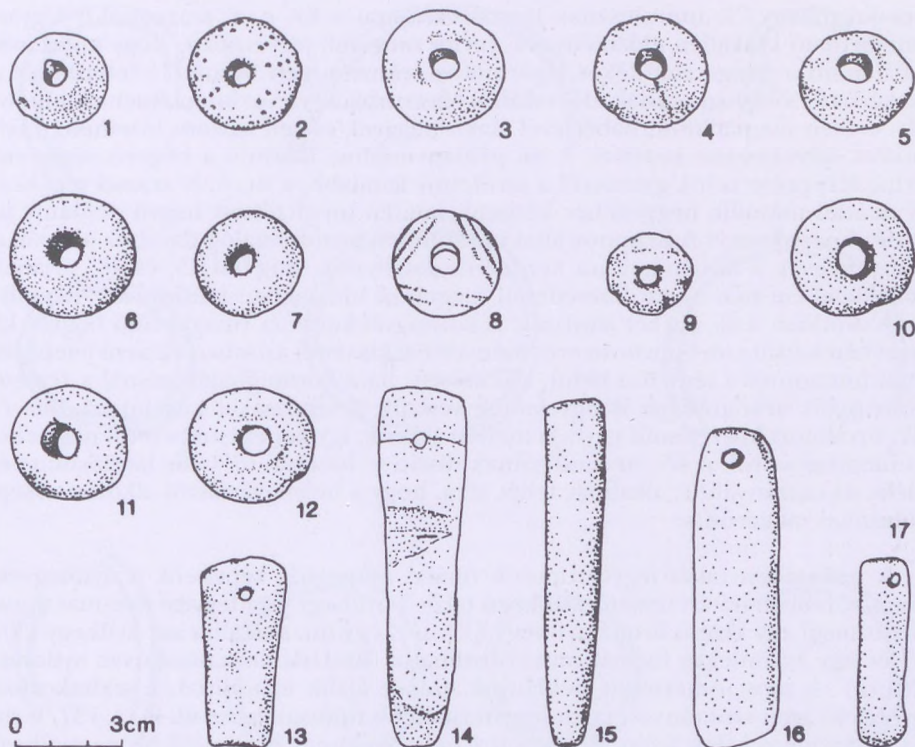
⁴⁷ Sokrovisca kurganov ... 59., 8. t.; Dudarev 1999, 95. t. 6.

⁴⁸ Smirnova 1993, 4. t. 6; Smirnova 1999, 47., 4. t. 6.

⁴⁹ Arheologija Ukrainkoj... 121., 30. t. 11.; Il'inszkaja 1968, 1. t. 2–3.

⁵⁰ Galanina 1977., 25., 9. t. 14.,

⁵¹ Sokrovisca kurganov ... 84.



18. ábra Alsótelekes-Dolinka. Orsógombok és fenékövek a temetőből. 1: 116. sír, 2: 121. sír, 3: 126. sír, 4-5 131. sír, 6: 136/i, 7: 137/c, 8: 137/f, 9: 137/h, 10: szórvány a B 4 szelvényből, 11: 142/d, 12: 176. sír, 13: 102. sír, 14: 109. sír, 15: 137/k, 16: szórvány a z) helyről, 17: szórvány a B 6 szelvényből

Abb. 18 Alsótelekes-Dolinka. Spinnwirtel und Wetzsteine aus dem Gräberfeld. 1: Grab Nr. 116, 2: Grab Nr. 121, 3: Grab Nr. 126, 4-5: Grab Nr. 131, 6: 136/i, 7: 137/c, 8: 137/f, 9: 137/h, 10: Streufund aus dem Schnitt B 4, 11: 142/d, 12: Grab Nr. 176, 13: Grab Nr. 102, 14: Grab Nr. 109, 15: 137/k, 16: Streufund von der Stelle z), 17: Streufund aus dem Schnitt B 6

felére teszi, míg az Észak-Ferigile-i fázisba tartozó 1. és 109. halom lándzsacsúcsát az ún. akinakész-sírok alapján a Kr. e. 6. század második felére datálja, bár nem zárja ki a korábbi keltezés lehetőségét sem.⁵² Az alsótelekesi példány korának meghatározásában ez utóbbi véleménnyel értünk egyet, és a lándzsacsúcsot a krugliki példányra utalva a Kr. e. 7. század utolsó negyedére/végére keltezzük.

Mind arányaiban, mind kiképzésében eltérő a 137. sírcsoport k helyén talált vas lándzsahegy (11. ábra 11., 15. ábra 5.), amely a 65. sír két példányával és az 1959. évi ásatáson rögzített R helyen talált példánnyal együtt a temető másik lándzsatípusát szemlélteti. Az előző változathoz képest szinte kétszer olyan hosszú köpű egyenes záródású, folytatásaként mind a négy darabon erőteljes gerinc fut végig, egészen a lándzsahegy csúcsáig. Bár hosszúságuk különböző, formai jegyeik egyeznek, és a sírba helyezés módja is azonos: e csoport valamennyi tagját meghajlították a sírba tétel előtt. A lándzsahegy formáját tekintve erősen emlékeztet

⁵² Vulpe 1977, 91. 9. t. B: c, b, 15. t. B: b, 17. t. A: b.

Pécs–Jakabhegy 75. tumulusának lándzsacsúcsára, a Kr. e. 8. századból.⁵³ Ugyan nem tartható közvetlen előzménynek, mégis meg kell jegyeznünk, hogy mind arányait, mind a penge szándékos elgörbítését tekintve igen hasonló leletet közöl a Kaukázus későbronzkorának időszakából Motzenbäcker (Verhnaja Rucha lelőhelyről), erősen meghajlított, babérlevél alakú hegygel, és vele azonos hosszúságú felhasított, átlukasztott köpűvel. A mi példányunkhoz hasonló a hegyen végigfutó gerinc kiképzése is.⁵⁴ Ugyanerről a területről fiatalabb, a Kr. e. 8. század végéhez, a 7. század második negyedéhez köthető, szintén meghajlított hegyű példányt ismertet Kozenkova.⁵⁵ A Krupnov által ugyaninnen közölt analóg darabok alapján e lándzsahegyek a Kobán-kultúra kezdetére datálhatók, míg Tli 45. és 46. sírjának mellékleteként már az ezt közvetlenül megelőző időszakban feltűnnek.⁵⁶ Kruglikhoz hasonlóan a 65. sír két lándzsája is korongolt kerámia (magas fülű bögre) kíséretében került elő, Smirnova eredményeire tekintettel azonban ez nem jelent későbbi horizontot a temetőn belül, különösen, ha a kormeghatározásnál a temető horizontális stratigráfiáját is figyelembe vesszük: a lándzsákat tartalmazó 136. és 137. sírcsoport közvetlenül egymás mellett fekszik, így keletkezésükben túl nagy eltérés nem valószínű. A 65. sír lándzsáinak díszítése hasonló az 1. sír lándzsáihoz és a 109. sír csákányához, alkalmas tehát arra, hogy a helyi gyártásról alkotott elképzelésünket megerősítse.

A temetőben talált fegyvertípusok önálló csoportját képviselik a nyílhegyek. A már korábban feltárt temetőrészekben talált 3 nyílhegy mindegyike más-más típust jelenít meg: egy kétélű bronz nyílhegy (71. sír), egy ún. szakállas vas nyílhegy (4/d sír) és egy különleges formát mutató miniatűr lándzsához hasonló vas nyílcsúcs (20. sír). A most ismertetett példányok ezeket újabb változattal, a szkítakorban egyébként igen szokványos, talán legelterjedtebb úppal egészítik ki. A 137/b sírből és a temető keleti felén megfigyelt *p* helyről egy-egy háromélű bronz nyílhegy vált ismertté, utóbbi olvadt, deformálódott állapotban (11. ábra 6–7.). Ezekkel kiegészülve az alsótelekesi temető a Kárpát-medencében ismert valamennyi nyílhegyformát elénk tárja, igaz, hogy az egyéb temetőkhöz képest igen szerény számban. A 20. sírből származó lándzsa alakú vas nyílhegy rokon darabjait az ásató Somotorból és Erdélyből említi.⁵⁷ Hasonló, de bronzból készült példányokat találunk az Észak-Kaukázus korábbi leletegyütteseiben, amelyek legkésőbb a Kr. e. 8. század közepére keltezhetők.⁵⁸ E párhuzam alapján ezt a különleges tárgyformát a temető zóna időszakához kapcsoljuk, bár meg kell jegyezzük, hogy ehhez a temetőn belül egyéb kronológiai támpontot nyújtó adat nem áll rendelkezésünkre. A szkítakori nyílhegyek összefoglaló értékelését legújabban elvégző Kemenczei T. rámutat arra, hogy ez a kétélű forma a Kr. e. 9–8. század kezdetén az ázsiai sztyeppe preszkíta időszakában alakult ki. A bulgáriai Endze sírleletére hivatkozva megállapítja, hogy a korai szkíta nyílhegytípusok, köztük ez a kétélű forma is, már a 7. század kezdete előtt eljutottak a Kárpát-medencébe: az északi hegyvidékre az erdős sztyeppi zóna közvetítette a korai szkíta nyílhegyeket, míg Erdélybe a sztyeppi szkíta kultúrájából jutottak el.⁵⁹ Ez az alsótelekesi temető nyugati csoportjának datálása szempontjából igen értékes adat.

⁵³ Török 1950, VI. tábla

⁵⁴ Motzenbäcker 1996, 79., 23. t. 1–2.

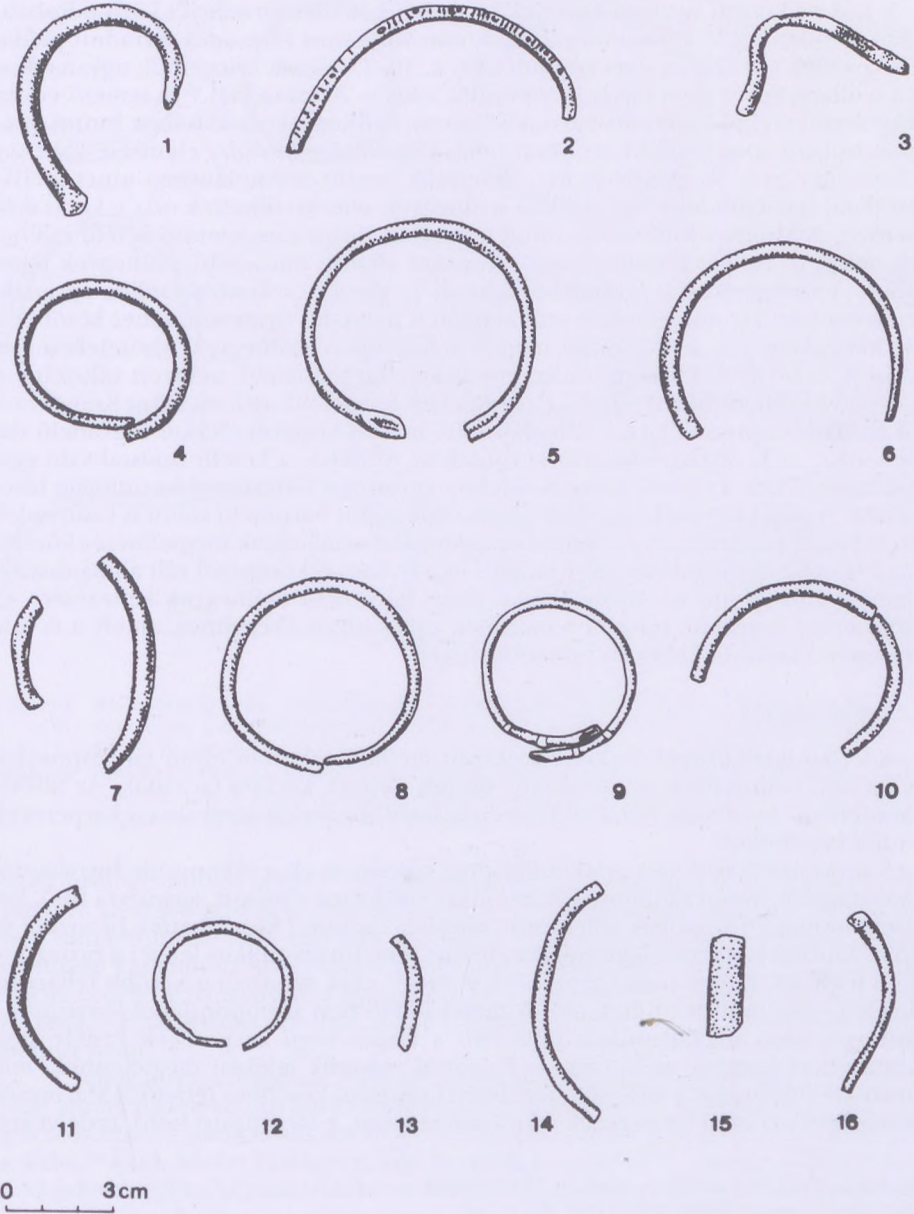
⁵⁵ Kozenkova 1995, 39., VI. t. 14.

⁵⁶ Krupnov 1960, 225, 6. t. 4–7.; Techov 1980, 9, 16. t. 2, 17. t. 3.; Motzenbäcker 1996, 79.

⁵⁷ Patay 1961, 39.o.

⁵⁸ Tereze 1. sír: Kozenkova 1995, 10., II. t. 5–6.

⁵⁹ Kemenczei 1994, 92.



19. ábra Alsótelekes-Dolinka. Bronz karperecek a temetőből. 1: 131. sír, 2: 136/h, 3: 138. sír, 4–5: 142/b, 6–7: 142/d, 8: 163./a, 9: 165. sír, 10–11: 175. sír, 12: 179. sír, 13: 143/b sír (dokumentációban jelzése β), 14: szórvány a ι helyről, 15: szórvány a μ helyről, 16: szórvány a π helyről

Abb. 19 Alsótelekes-Dolinka. Bronzene Armringe aus dem Gräberfeld. 1: Grab Nr. 131, 2: 136/h, 3: Grab Nr. 138, 4–5: 142/b, 6–7: 142/d, 8: 163./a, 9: Grab Nr. 165, 10–11: Grab Nr. 175, 12: Grab Nr. 179, 13: Grab Nr. 143/b (in der Grabungsdokumentation mit β) angedeutet), 14: Streufund von der Stelle ι , 15: Streufund von der Stelle μ , 16: Streufund von der Stelle π

A 4/d sír kétágú vas nyílhegyének bronzból készült előzményét közli a Kobán-kultúra területéről V. I. Kozenkova: tipikusan kaukázusi formának mondott példányok kerültek elő Seržen'-jurt település Kr. e. 10–7. századi rétegeiből, ugyanakkor ezt a nyílhegytípust nem tartja későbbinek a Kr. e. 8. századnál.⁶⁰ A temető eddig közöletlen részéből előkerült háromélű bronz nyílhegyek datálásához fontos adatokkal szolgált a szomolányi erődített telep (Smolenice-Molpír) elemzése kapcsán H. Parzinger és S. Stegmann-Rajtár. Érvelésük szerint Szomolányban nincs a HD₁ időszaknál fiatalabb lelet, így a szkíta nyílhegyek sem kerülhettek oda e korszakot követően. A Molpír-i földvárban mind a korábbi típust megjelenítő kétélű nyílhegyek, mind az ezeket felváltó, hosszú köpűvel ellátott háromélű nyílhegyek jelen vannak. A szerzőpáros az előbbieket a késői 7.–korai 6. századra datálja, ugyanakkor Szomolány kronológiai helyzete alapján a fiatalabb típus sem lehet későbbi a HD₁ időszaknál (Kr. e. 6. század eleje). A háromélű nyílhegyek Alsótelekesen is képviselt, belső tokkal kiképzett, Szentes-vekerzugi típusúnak nevezett változatát a Kr. e. 550 körüli időhöz kötik.⁶¹ Az alsótelekesi háromélű nyílcsúcsokat Kemenczei T. is fiatalabb típusnak tartja. A legkorábbi, hosszú köpűvel ellátott háromélű darabok a Kr. e. 7. század folyamán kerülnek az Alföldre, a kétélű típussal való egyidejű használatuk a század második felében egészen a 7–6. század fordulójáig bizonyítható. A rövid köpűvel, vagy belső tokkal kiképzett háromélű változat Csánytelek 208. sírja alapján csak a korai típusok egyidejű használatának megszűnését követően, a 7–6. század fordulóján jelent meg⁶² és a 6. század közepétől vált általánossá.⁶³ Véleményünk szerint az Alsótelekesen talált háromélű nyílhegyek keltezésére ez utóbbi nézet irányadó, mivel a temetőben nincs olyan síregyüttes, amely a 6. század végénél későbbi keltezést valószínűsítene.

Viseleti tárgyak

A férfiakhoz köthető, fentebb elemzett mellékletek után olyan tárgytipusokat is meg kell említenünk, amelyek női viseleti tárgyak körébe tartoztak. Az alsótelekesi temető korábban feltárt területén a legfőbb viseleti tárgyakat a karperecek és a tűk képviselték.

A karperecek között az ásató két fő típust különített el: a vékonyabb, huzalszerű, és a vastagabb, tömör példányokat. Mindkét csoportot a nyitott, egymásra futó, hegyesebb-tompább végződés jellemezte, darabjai egyaránt készülhettek bronzból és vasból. Előbbiek között a legkorábban feltárt temetőrész tipikus leletei a bronz huzalból hajlított, kúpos végű karperecek voltak,⁶⁴ ezek azonban a később feltárt területeken már nem fordultak elő. A temető keltezése szempontjából lényeges G. Marinescu azon megállapítása, miszerint a kúpos végű karperecek Erdély késő Hallstatt-kori sírjaiban már a Kr. e. 7. század második felében megjelennek, míg szórványos feltűnésük a sztyeppe területen csak jóval későbbre tehető.⁶⁵ Marinescu elveti a kónikus végű karperecek szkíta származását, e tárgytypust helyi, erdélyi ere-

⁶⁰ Kozenkova 1975, 70.; Kozenkova 1982, 15., XI. t. 22–24.

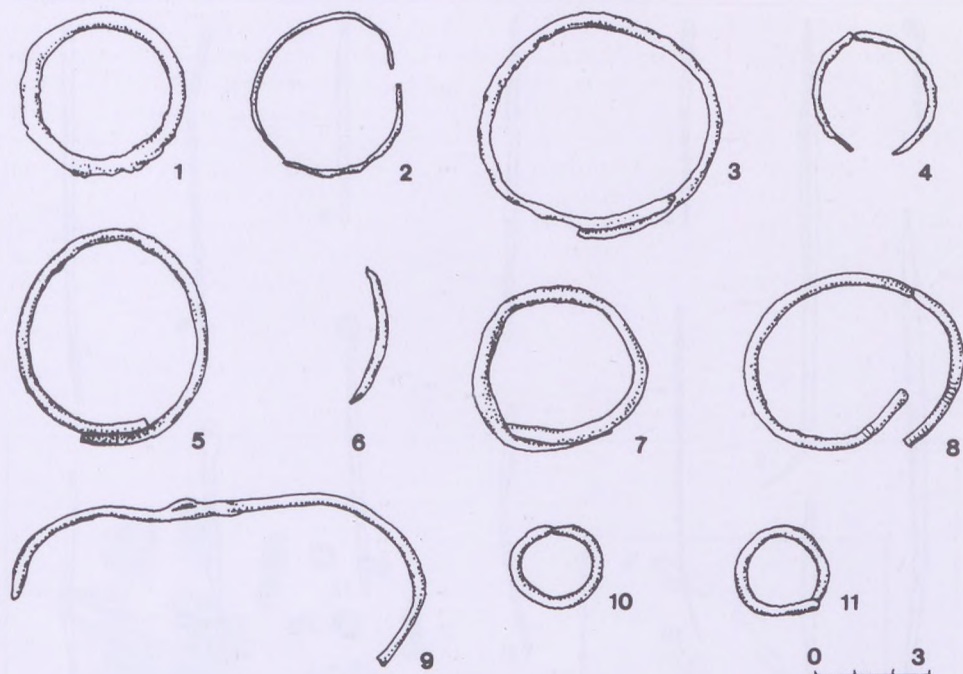
⁶¹ Parzinger–Stegmann–Rajtár 1988, 176–178.

⁶² Kemenczei 1994, 93, 98.

⁶³ Kemenczei 1986, 131.

⁶⁴ Patay 1961, 42., VI. t. 5, 9–10, 13–14.

⁶⁵ E karperecek szkíta miliőben való későbbi megjelenéséhez ld. Petrenko 1978, 49., 38. tábla: a bronzból készült példányok a Kr. e. 6. századból származnak (Gerasimovka, 1. kurgán, Veremeevka, 3. kurgán stb.), míg bronzból és vasból készült változataik csak az 5. század folyamán jutnak el az erdős sztyeppe vidékének csoportjaihoz, ahol a 3. századig kimutatható jelenlétük. Hasonló kormeghatározásra jut Liberov is. A Csaszúte 3. kurgán vasból készült példányát a Kr. e. 6–3. század közé helyezi. Ld. Liberov 1965, 24. t. 63.



20. ábra Alsótelekes-Dolinka. Vas karperecek és karikák a temetőből. 1: 98. sír, 2: 119. sír, 3: 136/k, 4: szórvány a B 6 szelvényből, 5: 165. sír, 6: 160. sír, 7: 133. sír, 8: szórvány a Θ helyről, 9: 136/C, 10: szórvány, 11: 110. sír

Abb. 20 Alsótelekes-Dolinka. Eiserner Armringe und Ringe aus dem Gräberfeld. 1: Grab Nr. 98, 2: Grab Nr. 119, 3: 136/k, 4: Streufund aus dem Schnitt B 6, 5: Grab Nr. 165, 6: Grab Nr. 160, 7: Grab Nr. 133, 8: Streufund von der Stelle Θ, 9: 136/C, 10: Streufund, 11: Grab Nr. 110

detű produktumnak tartja.⁶⁶ Meljukova szintén Erdélyből származtatja e tárgytypust, és az erdős sztyeppe övezetében való elterjedését a 6. századra, míg a Krímben való feltűnését az 5. századra helyezi.⁶⁷ Kemenczei T. a korai szkíta nyílhegyek elemzése kapcsán az alsótelekesi kúpos végű karperecek korának meghatározásánál az erdélyi párhuzamokat hangsúlyozva e tárgyak idejét a Kr. e. 7. század végére teszi.⁶⁸ E tárgytypus korának meghatározása a temető keltezéséhez fontos támpontot nyújt.

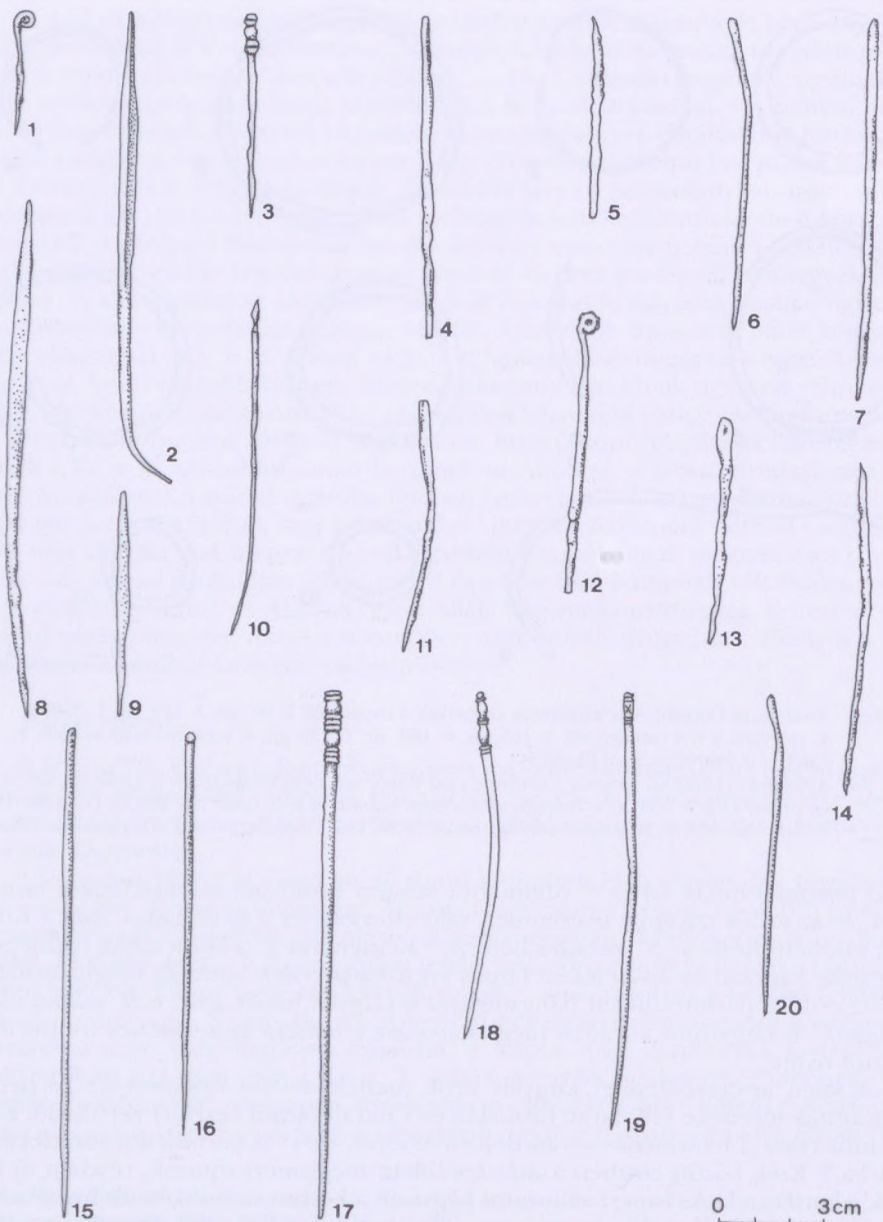
A jelen anyagközlésben tárgyalt sírok mellékleteként összesen 23 karperec, vagy annak töredéke (16 darab bronzból és 7 darab vasból készült) került elő. Ezek jelentős része a hamvasztás során deformálódott, ezért is kerülhetett töredékesen a sírba.⁶⁹ Ezek között részben a már korábban megismert típusok, részben új formák jelentkeztek. Az ismert változatot képviseli a három vasból készült huzalkarperec: 119. sír (20. ábra 2.), B6 szelvény (20. ábra 4.), θ hely (20. ábra 8.), továbbá közelebből meg nem határozott helyről egy kisméretű vaskarika egymásra hajló

⁶⁶ Marinescu 1984, 80., Budești–Finate (Budfalva–Fonács, Románia) 1., 3., 5. sír, Măriselu 2., 3. és 6. sír. Pl. 2. t. 1, 4. t. 4.

⁶⁷ Meljukova 1979, 231.

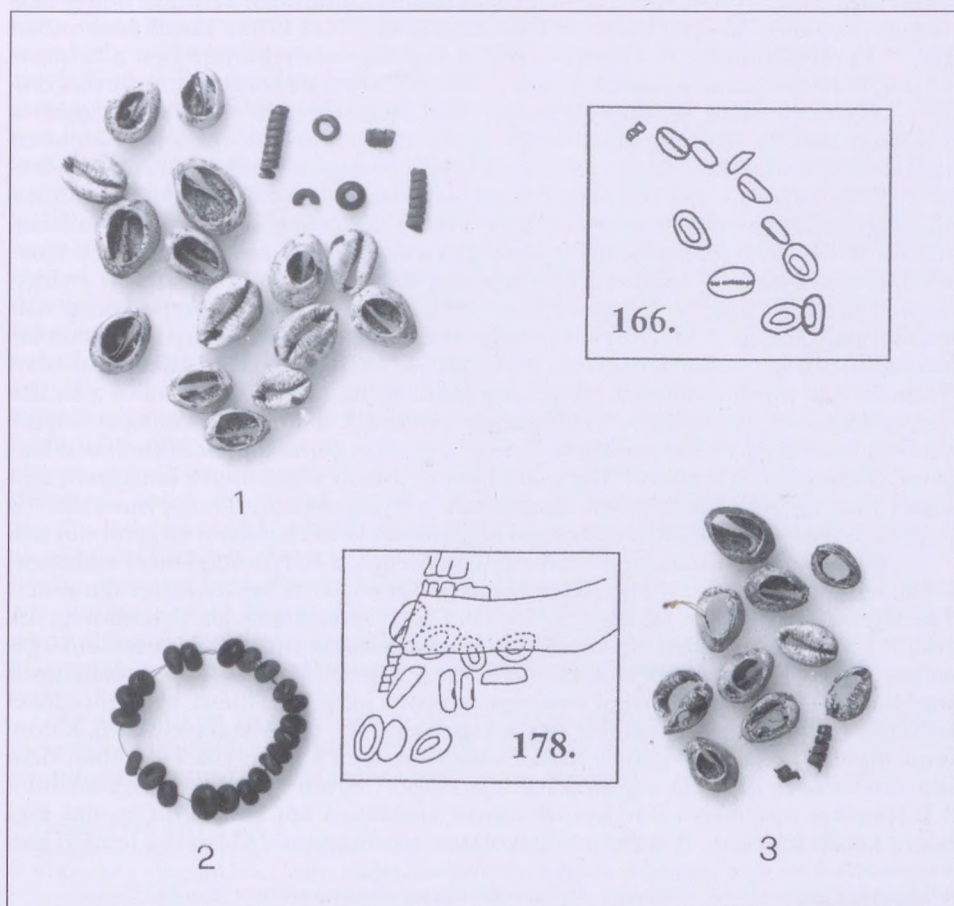
⁶⁸ Kemenczei 1994, 89. Abb. 3: 2, 6.

⁶⁹ Hasonló megfigyelést tett a szaniszlói temető kapcsán Németi is. Ld. Németi 1982, 123.



21. ábra Alsótelekes-Dolinka. Tűk a temetőből. Vas: 1: 108. sír, 2-3: 109. sír, 4-5: 110. sír, 6: 122. sír, 7: 137/s, 8: szórvány a B 6 szelvényből, 9: 142/a, 10: 142/c, 11: 144. sír, 12: 152. sír, 13: 161. sír, 14: szórvány az e) helyről. Bronz: 15: 141. sír, 16: 113. sír, 17: 130. sír, 18: 163. sír, 19: 164. sír, 20: 164/c.

Abb. 21 Alsótelekes-Dolinka. Nadeln aus dem Gräberfeld. Eisen: 1: Grab Nr. 108, 2-3: Grab Nr. 109, 4-5: Grab Nr. 110, 6: Grab Nr. 122, 7: 137/s, 8: Streufund aus dem Schnitt B 6, 9: 142/a, 10: 142/c, 11: Grab Nr. 144, 12: Grab Nr. 152, 13: Grab Nr. 161, 14: Streufund von der Stelle e); Bronze: 15: Grab Nr. 141, 16: Grab Nr. 113, 17: Grab Nr. 130, 18: Grab Nr. 163, 19: Grab Nr. 164, 20: 164/c.



22. ábra Alsótelekes-Dolinka. Nyakfüzérek a temetőből a 166. és 178. sír részletrajzával.

1: 166. sír, 2: 167. sír, 3: 178. sír.

Abb. 22 Alsótelekes-Dolinka. Halsschmücke aus dem Gräberfeld mit Detailzeichnungen von den Gräbern Nr. 166 und 178. 1: Grab Nr. 166, 2: Grab Nr. 167, 3: Grab Nr. 178

véggel, ami méretéből ítélve inkább gyűrű lehetett (20. ábra 10.). A leletek között a bronzból, illetve vasból készült, nyitott, többnyire egymásra hajló véggel megformált karperecek vannak túlsúlyban. Bronz karperecet, illetve annak töredékeit rejtették a 131. (19. ábra 1.), 136/h (10. ábra 2., 19. ábra 2.), 142/b (12. ábra 2., 19. ábra 4.), 163. (13. ábra 2., 19. ábra 8.), 175. (19. ábra 10., 11.), 179. (19. ábra 12.) sírok, míg vasból készült példányok voltak a 133. (20. ábra 7.), 136/k (10. ábra 1., 20. ábra 3.), 136/C (10. ábra 3., 20. ábra 9.) és 165. (14. ábra 5., 20. ábra 5.) sírban. Átmetszetük kör- vagy félkör alakú, díszített és díszítetlen példányok egyaránt előfordulnak közöttük. A 136. sírcsoport egy pontsorról díszített bronz-, egy nyitott végű, díszítetlen és egy szintén nyitott végű, de rovátkolt vaskarperecet rejtett, amelyek a sírcsoport különböző helyein (136/h, k, C), önálló leletként kerültek elő, így szorosabb keltezésükhöz formájukon és díszítésükön kívül egyéb kronológiai támpont nem áll rendelkezésünkre. Mindhárom példány a korábbi feldolgozásokban tömör típusnak nevezett csoportba tartozik, a bronz- és az egyik vaskarperec végei díszítettek. Utóbbi elterjedését és a szkítakori kultúrában betöltött helyét már vizsgálta az ásató,⁷⁰ a vonalkázott és bepontosított díszítésű bronz karperec azonban igen ritka területünkön. A sírcsoport egyéb mellékleteire tekintettel ezt a karperecet sem keltezhetjük a 6. század elejénél, illetve közepénél korábbra, amit megerősít a közelében talált korongolt, magas fülű bögre-töredék is. Chochorowski a vekezugi kultúra összefoglalása során egyéb tárgycsoportok mellett részletesen foglalkozott a szkítakori karperecek tipológiájával, kapcsolataik és koruk közelebbi meghatározásával. Anélkül, hogy megállapításait megismételnénk, elmondhatjuk, hogy e karperecek jelenléte általános a hazai vaskorban, többségük a Hallstatt-kultúra területén is jellemző, így kronológiai szempontból nem képviselnek közelebbi keltező értéket.⁷¹ Ugyanezt állapítja meg Kemenczei T. is, aki szerint e tárgycsoport darabjait a Kr. e. 6. század második fele és a 4. század közepe között bármikor előállíthatták.⁷² M. Dušek a rovátkolt végű, nyitott bronz karpereceket a kelet-magyarországi vaskor jellegzetes leletének, az itteni alapokból kifejlődött helyi fémművesség produktumának tartja még akkor is, ha mind az illír, mind a kaukázusi területen megtalálható.⁷³ Hasonlóan vélekedik a törökszentmiklósi leletek kapcsán Csalog Zs. és Kisfaludi J. is.⁷⁴ A helyi gyártás gondolata az alsótelekesi karperecek esetében is felmerül: bár a díszítetlen, nyitott végű, illetve bordázott, egymásra futó véggel ellátott bronz karperecek a Kyjatice-kultúrából is ismertek,⁷⁵ e tárgytípus esetében inkább a vaskorban általánosan kedvelt viseleti tárgyról van szó.

A temető eddig ismeretlen részének különleges, a Kárpát-medencei szkítakori kultúrában ritka leletei a kígyófejes bronz karperecek. A két kivételes darabot a 142. sírcsoport *b* helye (12. ábra 3., 19. ábra 5.), illetve a 165. sír (14. ábra 3., 19. ábra 9.) rejtette. Mindkét sír kőpakolással, szórthamvas rítusú volt, a temető egészéhez képest gazdag mellékletekkel ellátva. A kőpakolással borított, szórthamvas sírokból álló 142. sírcsoportból összesen öt bronz karperec, illetve azok töredékei kerültek elő, melyek közül kettőt (így a kígyófejest is), továbbá 3 ívelt hátú, különböző méretű vaskést a *b* sírhely foglalt magában. Itt a karperecek közelében nem volt értékelhető kerámia, ugyanakkor a sírcsoport egyéb helyein, többek között a 3 karperecet tartalmazó *d* helyen és annak közelében két korongolt, magas fülű bögre került felszínre. A szintén kőpakolással, szórthamvas 165. sír is a temető gaz-

⁷⁰ Patay 1961, 42.

⁷¹ Chochorowski 1985, 57–61.

⁷² Kemenczei 1986, 128–129.

⁷³ Dušek 1966, 35.

⁷⁴ Csalog–Kisfaludi 1985, 324.

⁷⁵ Kemenczei 1984, Szendrői-lát: CXIX. t. 25, 26, 28–33, Mezőkövesd: CXXII. t. 8, 11, 12.

dagabb mellékletekkel ellátott temetkezései közé tartozott. A kígyófejes bronz karperecen kívül egy tompa, egymásra futó végű vas karperec, egy cső alakú, tagolt kerámiagyöngy és egy ívelt hátú vaskés tartozott a sírhoz, melynek mellékletei között egy korongolt magas fülű bögre töredékei is előkerültek. A két karperec méretét és formáját tekintve eltért egymástól. A 142. sír példánya nagyobb, erőteljesebb. Végei nyitottak, egymástól kb. 2 cm távolságra helyezkednek el. A kerek átmetszetű sima bronz huzal az erősen profilált kígyófejtől eltekintve díszítetlen. A 165. sír kisebb darabjának végei ferdén egymásra hajlanak. A karperec kidolgozottsága igényesebb, a kígyófejek kiképzése is finomabb, életszerűbb, mint az előző darabé. Huzalát a kígyófejek előtt 2-2 borda tagolja. E típushoz áll közel a 142/d helyen talált nyitott végű tömör bronz karperec, amelynek épen maradt vége két rovátka által tagolt kis fejben zárul (12. ábra 7., 19. ábra 6.).

Az alföldi szkíta kultúra lelőhelyei közül a Szentese-vekerzugai temető öt sírja rejtett hasonló díszítésű karperecet, melyek közül leginkább a 31. női sír példánya hasonlít a mi karpereceinkhez.⁷⁶ A karperecek előképeit a Kobán-kultúrában találjuk meg: olyan csavart testű bronz karpereceket, melyek végét sematikusan kiképzett ragadozó- vagy kígyófejek díszítik.⁷⁷ E karperecek ázsiai előzményei Bukowski szerint a Kr. e. 9–7. századhoz köthetők.⁷⁸ A Fekete-tenger északi vidékén fekvő erdős-sztyepei szkíta terület felé a keleti formákat a Kobán-kultúra közvetíthette, amelynek hasonló darabjait is a Kr. e. 8–7. századra kelteznek.⁷⁹ Az erdős-sztyepei övezetben a 6. század folyamán bukkannak fel, és még az 5–3. század időszakában is megfigyelhetők.⁸⁰ Hasonlók ismertek a Ferigile-i temetőből is, a Kr. e. 6. század második felére keltezhető leletegyüttesekből.⁸¹ Kemenczei T. a zöldhalompusztai aranyszarvas vizsgálata kapcsán megállapítja, hogy a sztyeppevidéken kifejlődött elemei a Kr. e. 8. században, a preszkíta korban jutottak el a Kárpát-medencébe. A korai szkíta állatstílusú művészet a fa- és csontfaragás technikáját utánozta: ez a magyarázata az állatalakok egyes testrészeinek vonalakkal történő hangsúlyozásának. A szkíta művészet alkotóelemeit három csoportra bontja, melyek közül a legkorábbi a Kr. e. 8. század második felétől az Ural előterében kialakult realiztikus stílus, ezt követi a 7. századtól a Ciszkaukázus, illetve a Kobán-vidék szkíta-iráni jellegű művészete, míg a Kr. e. 7–6. század fordulójától a Fekete-tenger melléki görög gyarmatvárosok lépnek előtérbe. Véleménye szerint területünkön a szkíta-iráni jellegű művészet elemei figyelhetők meg, jellegzetes tárgyait keleti előképek alapján helyi mesterek is készíthették.⁸² Az ismertetett előzményekre tekintettel az alsótelekesi karpereceket sem keltezhetjük a Kr. e. 6. századnál korábbra. Ha figyelembe vesszük a két karperec közelében, illetve az egyikkel azonos sírban talált korongolt magas fülű bögrét, inkább a 6. század első felére utaló horizont bontakozik ki előttünk. Összgezésképpen tehát a kígyófejes karperecek olyan keleti eredetű tárgyak, melyek nem tartoznak a temető korai leletei közé.

Az alsótelekesi temető viseleti tárgyai között legnagyobb számban a bronzból és vasból készült *tűk* fordulnak elő. Mint a korábbi feltárások során is megfigyelhető volt, a tűk mindkét nem mellékletei között előfordulnak, így a helyi viselet álta-

⁷⁶ Párducz 1954, 31. Fig. 13.

⁷⁷ Kozenkova 1982, XXVI. t. 11, 14–15.

⁷⁸ Bukowski a Miecnikowo-i arany karperec ismertetése kapcsán megjegyzi, hogy bár korábban szkíta eredetűnek tartották, valójában pontos megfelelői ismertek Asszíriából, Luzisztánból és Szíriából, a Kr. e. 9–7. századból. Bukowski 1977, 220., további irodalommal.

⁷⁹ Kozenkova 1982, 45.

⁸⁰ Petrenko 1978, 39. t. 1–18, 20–22.

⁸¹ Vulpe 1967, XXV: 4.

⁸² Kemenczei 1999, 169–175.

lánosan használt kiegészítői lehetnek. Összesen 18 db vas- és 6 db bronztű került elő, valamennyi szórthamvas, részben kőpakolósos sírból.

A már korábban megfigyelt jellegzetes típusok⁸³ a most ismertetett temetőrészben is jelen vannak. A felső harmadukban négyszögletes keresztmetszetű tűk kivétel nélkül vasból készültek: 109. (7. ábra 3., 21. ábra 2.), 110. (8. ábra 6., 21. ábra 4.), 137/s (11. ábra 1., 21. ábra 7.), 142/a (12. ábra 5., 21. ábra 9.), 144. (21. ábra 11.), 161. sír (21. ábra 13.) és a B6 szelvény szórványlelete (7. ábra 5., 21. ábra 8.). Kettő közülük inkább szerszámnak, semmint viseleti tárgynak tartható, bár ez az értelmezés valamennyi e típushoz tartozó tűnél felvethető. A 142/a sír példányának nem a felső harmada, hanem a közepe van négyszögletesen megformálva, a tű mindkét vége hegyes. A sírban egyéb melléklet nem volt. A 144. sírban talált tű feje hasáb alakú, varrótüszzerű hasítás nyomával. A sír további melléklete egy vaskés volt. Amennyiben a tárgyalat típushoz társult mellékleteket vizsgáljuk, megállapítható, hogy a négyszögletes felsőrésű tűk inkább férfisírokra jellemző környezetből kerültek elő, vagy olyan semleges leletek kíséretében, amelyek akár férfiakhoz is tarthatók. Tipikusan férfi temetkezésének tarthatjuk a 109. sírt, amelyben ez a tűforma vascákány, profilált fejű vastű, vaskés és fenőző kíséretében került a földbe. Ehhez hasonlóan a 110. szórthamvas sír is egy további vastűt, átfúrt fogat, henger alakú csonttárgyat, vaskarikát és egy csontlapot rejtett, míg a B6 szelvényben vaskarika és fenőző társult e tűtípushoz. Véleményünk szerint ez a megvastagodó, négyszögletesen formált változat eszközként szolgált, feltehetőleg árként használták.

A vastűk további változatát a hurkos fejű példányok testesítik meg, melyek szintén ismertek a korábbi feltárásokból. Együttesen elmondható, hogy hurkos fejű tűt (ún. *Rollenkopfnadel*) csak vasból készítettek. A két új példánnyal (108. sír: 8. ábra 5., 21. ábra 1., 152. sír: 21. ábra 12.) számuk nyolcra emelkedett: közülük hat darab szórthamvas sírból, kettő szórványként került elő. A temetkezésből származó darabok kíséretében több esetben vas-, illetve bronz karperec, vagy olyan jellegzetlen melléklet volt, amely mindkét nemhez tarthat. Egyetlen esetben sem került elő ez a tűtípus kimondottan férfisírra valló környezetben. A forma általánosan ismert a szkíta környezetben, sőt feltűnik az Észak-Kaukázusban is: a Kobán-kultúra temetőinek jellegzetes tárgya, melynek két típusa (szélesre kalapált, visszapödrött fejű és vékony drótból hajlított változat) mind a férfi, mind a női sírokban megszokott.⁸⁴ Az erdős-sztyeppei övezetben is megtalálható, ahol a Kr. e. 7–3. század időszakában viszonylag gyakori leletnek számít.⁸⁵ Kárpát-Ukrajna erdős sztyeppei vidékén gyakran lép fel kis kúpos fejű tű kíséretében.⁸⁶

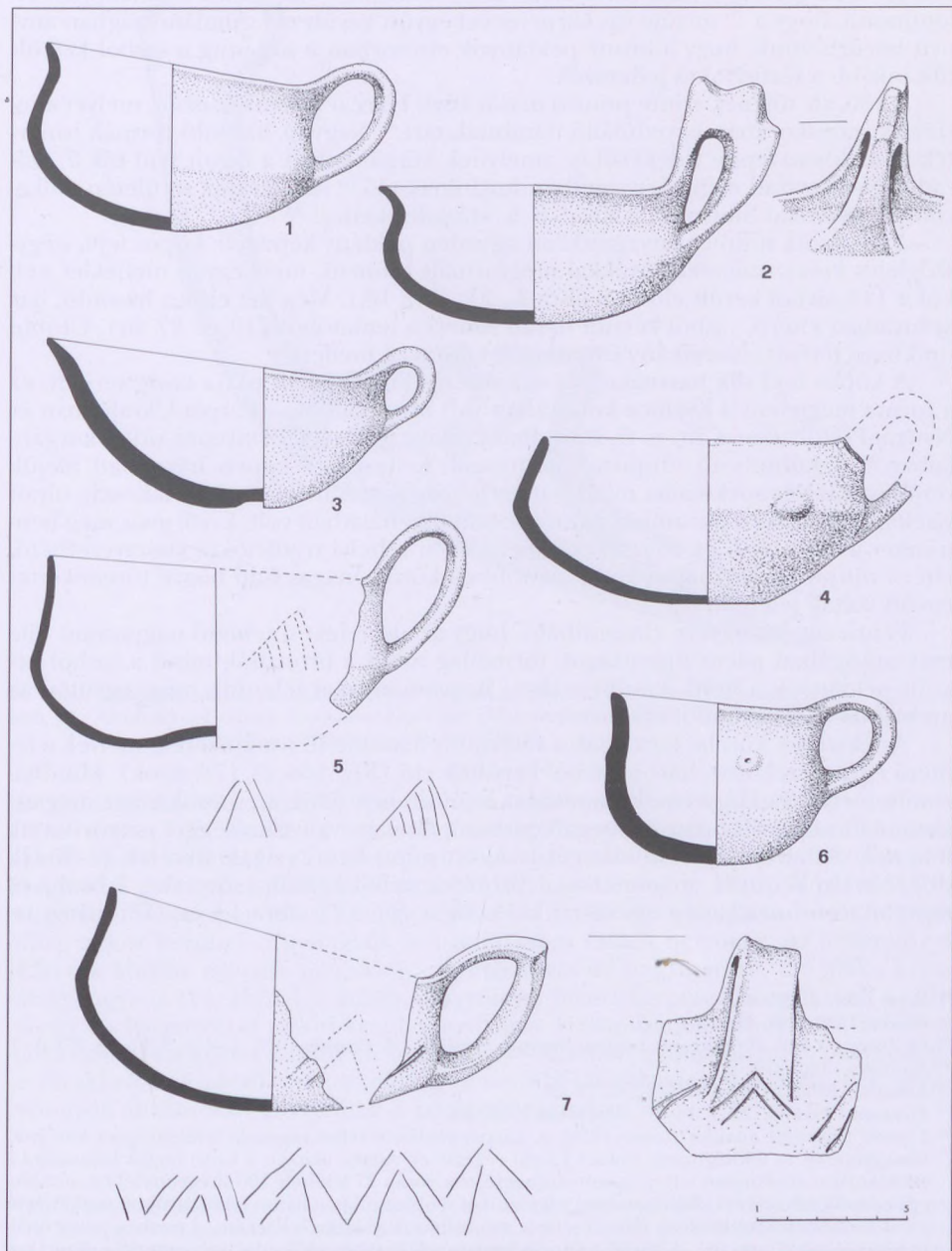
Bronzból és vasból egyaránt előfordulnak a tagolt fejű tűk. A most ismertetett anyagban 3 bronzból (130. sír: 13. ábra 4., 21. ábra 17., 163. sír: 13. ábra 1., 21. ábra 18., 164. sír: 14. ábra 1., 21. ábra 19.) és egy vasból készített példány (109. sír: 7. ábra 2., 21. ábra 3.) volt, ezt az arányt mutatta a korábbi anyag is (5 db bronz, 4 db vas), így e változathoz összesen 13 darab vált ismertté temetőnkben. A tűk fejének kiképzése igen változatos: 3–5 részből álló, többségében szimmetrikus tagolással, amelyet egy esetben egymást keresztező vésett vonalak díszítenek. A bronztűk inkább női sírokba utaló mellékletek kíséretében kerültek elő (bronztű, vaskés, bronz karperec), míg a vasból készült változat a 109. sír mellékleteként férfihoz tarthatott. Hasonló megfigyelést tehetünk a már közölt sírok anyaga alapján is: míg

⁸³ Patay 1961, 40–41, Patay 1962, 17.

⁸⁴ Hančar 1932, 178., 22. t. a, d, e (széles fejjel), 22. t. b, c (huzalszerű változatban); Faskau: *Motzenbacher* 1996, 11. t. 5.

⁸⁵ Petrenko 1978, 18., 13. t. 1–7.; Chochorowski 1985, 66.

⁸⁶ Arheologija Ukrainskoj ... 27. t.



23. ábra Alsótelekes-Dolinka. Magas fülű csészék a temetőből. 1, 3: 40. sír, 2: 55. sír, 4: 25. sír, 5: 12. sír, 6: szórvány, 7: 17. sír

Abb. 23 Alsótelekes-Dolinka. Tassen mit hochgezogenem Henkel aus dem Gräberfeld. 1, 3: Grab Nr. 40, 2: Grab Nr. 55, 4: Grab Nr. 25, 5: Grab Nr. 12, 6: Streufund, 7: Grab Nr. 17

az 1/a sír bronztüje bronz karperec mellett feküdt, a 78. sír vasból készült példánya egy igen gazdag férfisír mellékletei közé tartozott,⁸⁷ bár ennek némiképpen elmentmond, hogy a 7. sír tüje vas karpereccel együtt került elő. Általánosságban annyit lezűrhetünk, hogy a bronz példányok elsősorban a női, míg a vasból készült tük inkább a férfisírokra jellemzők.

A 130. sír tüjének szinte pontos mását közli Hančar a Kaukázusból, melyet a terület koravaskorában egyedülálló darabnak tart.⁸⁸ Nagyon hasonló formák ismeretek az erdős-sztyeppe vidékéről is, amelynek kurgánjaiban a tagolt fejű tük 7. század végi–6. század eleji környezetben fordulnak elő.⁸⁹ Az Ukrajna területén előkerült példányokat Smirnova a Kr. e. 6–5. századra keltezi.⁹⁰

A negyedik tűtűpust anyagunkban egyetlen példány képviseli: kúpos fejű, négy-szögletes keresztmetszetű nyakkal megformált bronztü, mely egyéb melléklet nélkül a 113. sírból került elő (13. ábra 3., 21. ábra 16.). Még két ehhez hasonló, bár arányaiban eltérő, vasból készült darab ismert a temetőből (10. és 87. sír). Utóbbi tipikusan férfisír: vascákány és vaskés feküdt a tű mellett.

A kúpos fejű tük használata az urnamezős kultúrától a szkíta korig terjedt, ez a forma megjelent a Kyjatice-kultúrában is.⁹¹ Megtalálhatók Kárpát-Ukrajnában és Nyugat-Podóliában a Kr. e. 6. században, illetve a középső Dnyeper-vidék kurgánjaiban.⁹² A különböző tűtűpusok pontosabb keltezése – éppen használati idejük rendkívül széles spektruma miatt – nem lehetséges. A helyi eredetű lakosság olyan viseleti tárgyat képezik, ami évszázadokon át használatban volt. Erről győző meg bennünket a 108., 161. és 163. sír is, amelyekben a helyi tradíciókra visszavezethető, eltérő tűtűpusok korongolt kerámia, többek között magas fülű bögre töredékeivel együtt voltak jelen.

Fentieket összegezve elmondható, hogy az alsótelekesi temető nagyszámú tüje csak anyagában jelent újdonságot, formailag mind a bronzból, mind a vasból készült példányok a helyi, későbronzkori hagyományokat jelenítik meg, egyúttal az archaikus viseleti módot is sejtetve.

Az ékszerek körébe tartoznak a változatos összetételű nyakfűzerek, melyek a temető egészét tekintve három sírból kerültek elő (81., 166. és 178. sírok). Mindhárom temetkezés kisgyermek csontvázát rejtette; helyzetük a csontok rossz megtartása miatt nem volt biztosan megállapítható, de nagy valószínűséggel zsugorítottak lehettek. A három fűzer többségét levágott púpú kauri csigák alkották (5–15–12 db),⁹³ melyeket a 81. sír esetében 1 bronzlemezből készült csövecske, 2 bronz és egy elektron huzalkarika egészített ki,⁹⁴ míg a 166. (22. ábra 1.) és 178. sírban ta-

⁸⁷ Patay 1961, 2., 36–37.

⁸⁸ Hančar 1932, 130. Abb. 5.

⁸⁹ Pl. Zsurovka 447. kurgánjának nagyon hasonló ezüsttüi. Ld. Petrenko 1978, 8., 1. t. 8, 11–19, 2. t. 1–7.

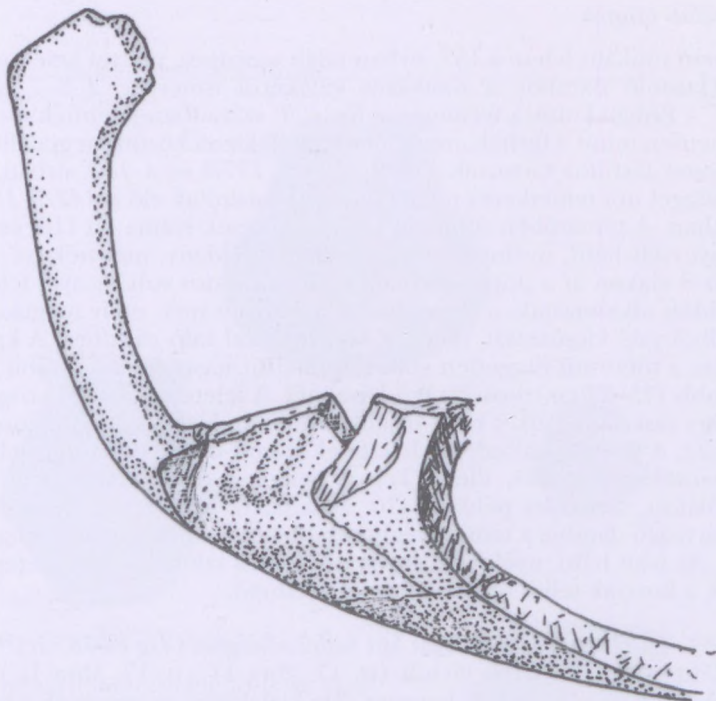
⁹⁰ Smirnova 1980, 250.

⁹¹ Kemenczei 1984, pl. LXXXIII: 22, C: 23–25

⁹² Puzikova 1981, 80., 39. t. 14–26., Meljukova 1958, 45.

⁹³ *Cypraea (Erosaria) annulus* (Linne 1758). A Kárpát-medence teljes régészeti leletanyagára kiterjedő összegyűjtését és feldolgozását Kovács László végezte el. Adatai alapján a kauri csigák használata a szkítakorban általánosan elterjedt volt: anyaggyűjtése során 37 lelőhely 100 síregyüttesében, továbbá egy településrétében állapította meg jelenlétüket. Többségükben háton fekvő, nyújtott testhelyzetű vázak mellékleteként kerültek elő, 9 esetben zsugorított rítus kísérőleleteként, 4 esetben pedig önálló lósírból váltak ismertté. A hamvasztásos temetkezések körében előfordulásuk igen ritka. Kauri csigák általában női vagy gyermeksírok (a meghatározható vázak esetében kislányok) mellékletei, mindössze 4 esetben fordultak elő férfinak tulajdonított temetkezésben. Valamennyi esetben a csiga púpját távolították el, a nyílás mérete arra utal, hogy valószínűleg varrással rögzítették. Kovács Lászlónak szíves szóbeli adatközléséért ezúton is köszönetet mondok.

⁹⁴ Patay 1962, 13., IV. t. 7–15.



24. ábra Alsótelekes-Dolinka. „Kakastaréjos” fülű csésze töredéke a 181. szórthamvas sírból.

Abb. 24 Alsótelekes-Dolinka. Fragment einer mit „Hahnenkamm”-ähnlichen Henkel versehenen Tasse aus dem Brandschüttungsgrab Nr. 181.

lált példányokat (22. ábra 3.) spirális bronz csövecskékkel (4, illetve 1 db), illetve a 166. sírban (22. ábra 2.) 1 kék üvegpaszta gyönggyel tették változatosabbá. Fentiekől eltérő nyakfűzérral temették el a 167. sír halottját: a 23 ép és 2 törött kék üvegpaszta gyöngyöt a bolygatott sír sarkában találta meg az ásató. A bal oldalán, zsugorított helyzetben fekvő váz egy része a bolygatás révén megsemmisült, valószínűleg akkor kerültek a gyöngyök is a feltáráskor észlelt helyükre. Az alsótelekesi ékszerek körébe tartozik még a 165. szórthamvas sír nagyméretű, cső alakú kerámiagyöngye is (14. ábra 4.), amely a kígyófejes bronz karperecek egyikével, továbbá egy vas karpereccel együtt került napvilágra. Hasonló motívumokkal – ferde vonalkázással és a közeit kitöltő vörös festéssel – díszített gyöngyök a Kárpát-medence északkeleti részének más szkítakori temetőiből is ismertek,⁹⁵ a lapos, kék üveggyöngyök általánosan elterjedtek a középső vaskorban.⁹⁶

⁹⁵ Pl. Kesznyéten–Szerűskert 13. (szhv.) és 21. (csv.) sír (*B. Hellebrandt* 1988, 117. 5. kép 7–8.), Heves A/3. (zsugorított gyermek) sír (*Szabó J. Gy.* 1969, XI. t. 4.), Hetény pl. 1–A temető, 76. (hamv.) sír, 1–B temető, 63. (csv.) sír (*Dušek* 1966, XLII. t. 9, LVIII. t. 1.) Szaniszló, 19. és 27. urnasír (Németi 1982, 8. t. 15, 11. t. 2.). Míg Alsótelekesen a gyöngyfűzések mindegyike zsugorított csontvázas gyermeksírból került elő, addig a felsorolt temetkezések között mindhárom rítus (zsugorított csontvázas, szórthamvas és urnasír) előfordul.

⁹⁶ Elterjedésükről a Hallstatt-kultúra területén ld. *Patek* 1982; a Hetényben nagy számban meglévő gyöngyökről: *Dušek* 1966, 33–34.; összefoglalóan: *Chochorowski* 1985, 51–52.

Használati tárgyak

A temető unikális lelete a 157. sírban talált *vascsipesz*, melyet keleti eredetűnek tartunk. Hasonló darabok a Kaukázus vidékéről ismertek, a 8–7. század időszakából,⁹⁷ a Kobán-kultúra területén a Kr. e. 7. században jelennek meg.⁹⁸

Feltehetően mind a férfiak, mind a nők mellékletei között megtalálhatók a *vas-kések*: biztosan férfihoz tartoztak a 109., 136/q, 137/k és a 180. sírban, míg nagy valószínűséggel női temetkezés mellékleteként fordultak elő a 142/b, 144., 164. és 165. sírokban. A temetőben újonnan előkerült példányok száma 26 (16. és 17. ábra). Valamennyi ívelt hátú, nyélnyújtvánnyal ellátott példány, melynek íve az egészen lapostól az S alakon át a púpos formáig igen változatos volt. A nyél felerősítésére két megoldást alkalmaztak: a bevagdosott nyélnyújtványt, mely megakadályozta a tüske nyélből való kicsúszását, illetve a szegecsekkel való rögzítést. A két technika alkalmazása a mérettől független volt, mindkettőt használták a kisebb (7–12 cm) és a nagyobb (15–22 cm) hosszúságú késeknél. A lelettársulásokat vizsgálva egyértelmű, hogy vaskést mindkét nem sírjába tettek, de kizárólag csak szórtamvas rítussal társult. A temető különleges leletének számít egy szórványként talált, kisméretű, összecusukható vaskés, illetve két, a pengével azonos szélességű nyélnyújtvánnyal ellátott, szegecses példány (10. ábra 6.; 16. ábra 8.). E típusnak a 136/d helyről származó darabja a temető leghosszabb kése, amely enyhén meghajlítva került sírba. Az ívelt hátú, nyélnyújtványos vaskések a szkítakor jellegzetes leletei, elterjedésük a korszak teljes területén megfigyelhető.

Az 1959. évi feltárás során talált két *késhüvelyvéghez* (4/g és 78. sír)⁹⁹ két újabb, szórványként előkerült darab társult (α : 17. ábra 11., η : 17. ábra 12.). A szerves anyagból készült hüvelyt borító lemezes rész kialakítása megegyezik a korábbi példányokéval, díszítésük azonban eltér az eddig ismerttől. Szemben a 78. sírban talált darab öntött állatfejes végződésével, mindkét szórvány darab csúcsán öntött bikónikus bronzgomb ül. Az egyik hüvelyvég lemezből hajlított része is díszített, gombja fölött éles borda fut körbe. Hasonló darabokat közül M. Dušek a dél-nyugatszlovákiai Hetényből (Chotin, Szlovákia), ahol bronzból és vasból egyaránt előfordultak.¹⁰⁰ Találkozunk e tárgytypussal a nógrádi dombvidéken (Piliny¹⁰¹) és a Tiszaháton is (Szaniszló/Saniszláu, Románia¹⁰²). Alföldi megfelelőik többek között Tiszabercelről, Nyíregyháza–Közvágóhídről¹⁰³, Szentes–Vekerzugról ismertek.¹⁰⁴ Számos igen hasonló darabot gyűjtött össze A. Vulpe Erdélyből és az Al-Duna vidékéről. Valamennyi hajlított vaslemezből készült, alakjuk hengeres, pecsétlőszerű véggel, vagy az alsótelekesi darabokkal megegyezően lefelé szűkülő, gombban végződő forma. Díszítésük általában egyszerű körbefutó vízszintes vonalakból áll. A vas hüvelyvégeket A. Vulpe a késő Hallstatt-korban gyakori tárgytypusnak tartja, amelyre használata elsősorban a Ferigile-csoport területén terjedt el. Keltezéshűzőhöz is a Ferigile-i temető szolgál alapul: mivel sem a nekropolisz legkorábbi, sem a legkésőbbi fázisára nem jellemzők, korukat a 2–4. kombinációs típus részeként a Kr. e. 7. század második felétől az 500 körüli időkig határozza meg.¹⁰⁵ Néme-

⁹⁷ Patek 1968, LXXVII: 9,10

⁹⁸ Gallus–Horváth 1939, 141., LXXIX. tábla

⁹⁹ Patay 1961, 40.

¹⁰⁰ Dušek 1966, VI:5, XLVII:5, LIV:12.

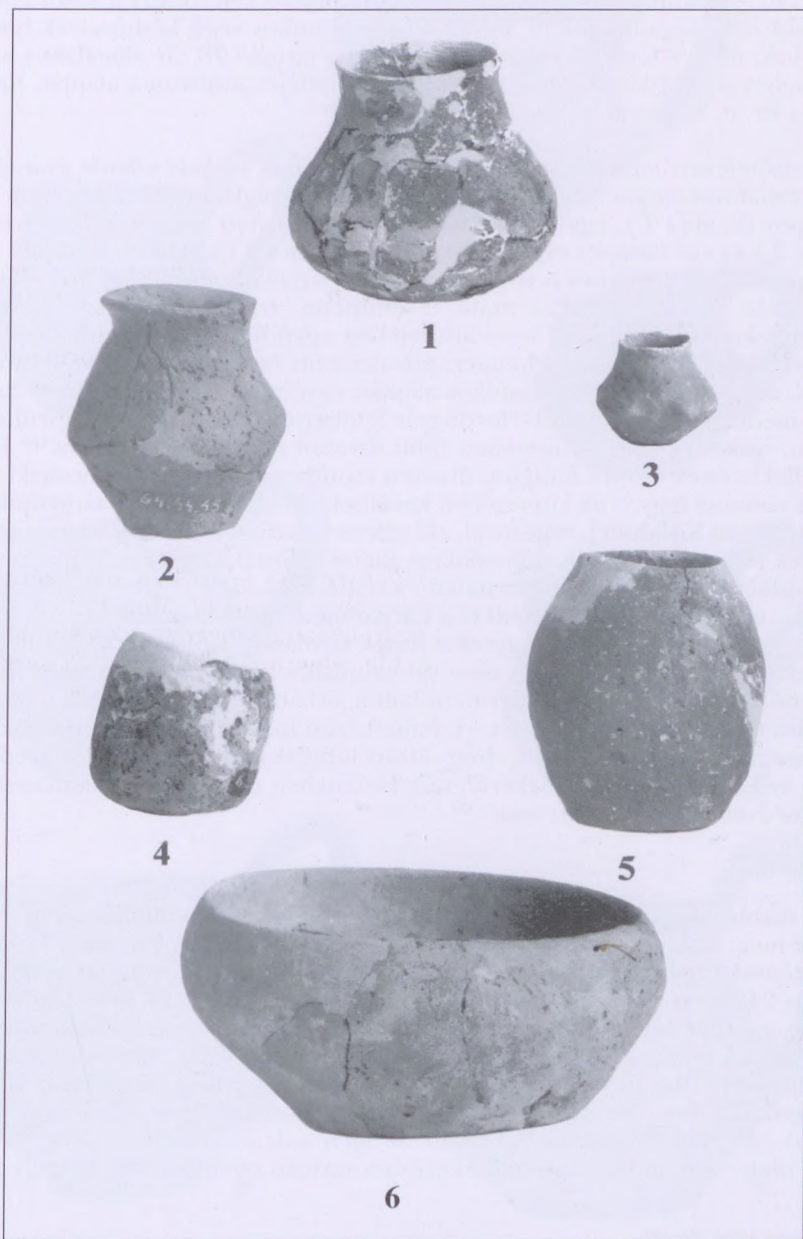
¹⁰¹ Patay 1955, XVI:8.

¹⁰² Németi 1982, 122., 16. t. 6.

¹⁰³ Bottyán 1955, 49–50., II: 1,7, VI:18

¹⁰⁴ Párducz 1955, XIII:4a–c, X:5, X:6

¹⁰⁵ Vulpe 1990, 98–102., 32–33. tábla



25. ábra Alsótelekes-Dolinka. Kézzel formált kerámia a temetőből. 1: 101. sír, 2: 175. sír, 3: 168. sír, 4: 126. sír, 5: 137/j, 6: szörvány a C 5 szelvényből

Abb. 25 Alsótelekes-Dolinka. Handgeformte Keramik aus dem Gräberfeld. 1: Grab Nr. 101, 2: Grab Nr. 175, 3: Grab Nr. 168, 4: Grab Nr. 126, 5: 137/j, 6: Streufund aus dem Schnitt C 5

ti a szaniszlói temető 58. sírjában talált példányt, mely méretében és formájában is szinte azonos az alsótelekesi darabokkal, a temető időrendi helyzetéből következően a Kr. e. 5. század második felére–4. század elejére keltezi. Ezt a késői kormeghatározást nem fogadhatjuk el, ugyanakkor a gombos végű keshüvelyek biztosan fiatalabbak, mint a temető nyugati csoportjához tartozó 78. sír állatalakos hüvelyvége, melyet a preszkita körhöz kapcsolható állatfejes motívuma alapján Kemenzei T. a Kr. e. 7. század végére keltezi.¹⁰⁶

Az alsótelekesi temető csontból készült leleteinek csekély számát gyarapítja a 110. szórthamvas sír, melynek mellékletei között egy téglalap alakú, középen átfúrt csontlapot (8. ábra 1.), egy bekarcolt vonalakkal díszített henger alakú töredéket (8. ábra 2.) és egy faragott végű, átfúrt fogat (8. ábra 3.) találunk. Középen átfúrt csontlapocskákból két darab is volt a temető 44. sírjában, melyekhez egy csontgyűrű töredéke társult. Mint az ásató is említette, hasonló csontlap került elő Szentes–Vekerzug 2. sírjából – az alsótelekesi együttesekhez hasonlóan – egyéb csonttárgyak, így kisebb csonthenger, átlukasztott farkasfog, faragott csontlemezek társaságában, az itt talált vasfokos alapján egyértelműen férfisírból.¹⁰⁷ Szintén férfisír melléklete volt Cegléd–Hordógyár lelőhelyen, ahol háromélű nyílhegyek, vasfokos, vaskés és vastű kíséretében több darabot is rejtett a sírkamra.¹⁰⁸ Férfisírok mellékletének tartja a faragott, díszített csonthengereket Chochorowski is, mivel ezek zömmel fegyverek kíséretében kerülnek elő.¹⁰⁹ Legutóbb e tárgy típus részletes vizsgálatát Kisfaludi J. végezte el, aki szoros összefüggést állapított meg a csonthengerek és agyagpecsétlők előfordulása, illetve használata között. Véleménye szerint mindkét tárgy típust nők használták: a testfestés kellékei voltak, amelynek szokása a Kr. e. 6–5. században terjedt el a Kárpát-medence keleti felében. A pecsétlők a test festésére, míg a csonthengerek a festék tárolására szolgáltak.¹¹⁰ E funkció az alsótelekesi síregyüttes esetében nem valószínűsíthető, ugyanis sem pecsétlő, sem egyéb, női tárgynak tartható lelet nem volt a sírban. Egyéb mellékletei alapján – elfogadva Chochorowski érvelését – e temetkezést inkább férfihoz köthetjük. Csak érdekességgéppen említem meg, hogy átfúrt lófogak már a Kr. e. II. évezredből ismertek az Észak-Kaukázus vidékéről, míg Hetényben (szintén szórthamvas sírban) átfúrt medvefogakat talált az ásató.¹¹¹

Kerámia

Az újabb feltárások során előkerült agyagedények a korábbi megfigyeléseket erősítik meg: a temetőben továbbra is túlnyomó többségben vannak a kézzel formált edények vagy edénytöredékek (összesen 74 db), míg a korongolt típusok csak az anyag 24%-át teszik ki (23 db). A kézzel formált edények (25. ábra) közé tartoznak a magas fülű, kihajló peremű, lapos *csészek* (26 db), a magas fülű bikónikus *bögrék* (21 db), a behúzott peremű *tálak* (12 db), a hordó alakú (9 db) és a *kettős kónikus edények* (7 db). Korongolt technikával készültek a jellegzetes szkítakori magas fülű *bögrék* (18 db) (26. ábra) és a *tálak* (5 db, a most közölt sírokban csak töredékekben). A temető egészére jellemző az igen sok töredékesen sírba helyezett edény, illetve a nem biztosan temetkezéshez tartozó edénytöredékek nagy száma.

¹⁰⁶ Kemenzei 1994, 88–89.

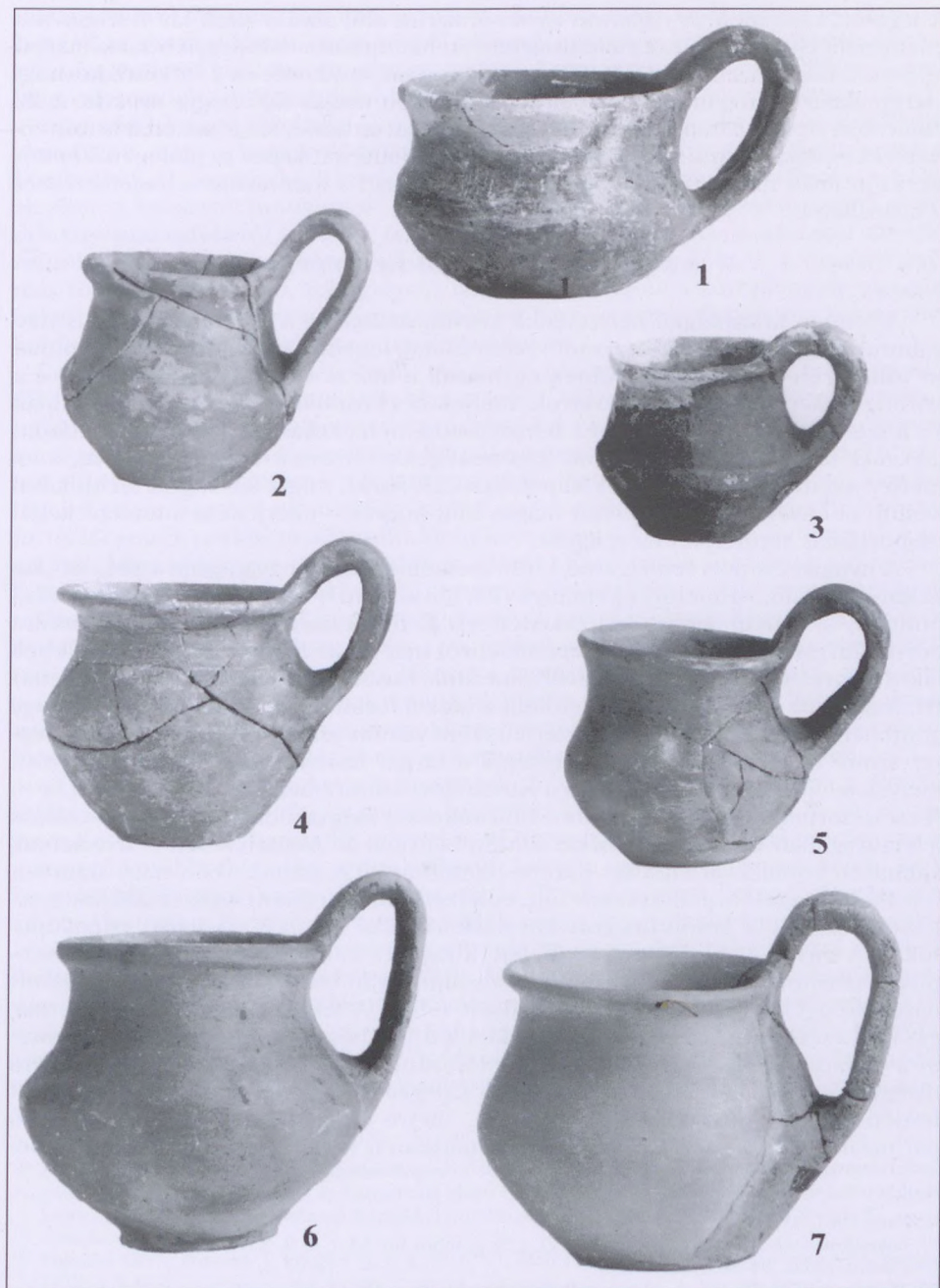
¹⁰⁷ Patay 1961, 43.; Csallány–Párducz 1944–45, 88., XLII. tábla

¹⁰⁸ Kemenzei 1986, 118–122. Abb. 4,5.

¹⁰⁹ Chochorowski 1985, 78.

¹¹⁰ Kisfaludi 1997, 80.

¹¹¹ Sokrovisca kurganov... II. tábla; Dušek 1966, XLV. t. 23–24.



26. ábra Alsótelekes-Dolinka. Magas fülű bögrék a temetőből. 1: 136/G, 2: 162. sír, 3: 137/e, 4: 142/d, 5: 142/e, 6: 160. sír, 7: 171. sír

Abb. 26 Alsótelekes-Dolinka. Becher mit hochgezogenem Henkel aus dem Gräberfeld. 1: 136/G, 2: Grab Nr. 162, 3: 137/e, 4: 142/d, 5: 142/e, 6: Grab Nr. 160, 7: Grab Nr. 171

A legtöbb kerámia a szórt hamvas sírokból került elő, ahol a sírok kb. felében volt edénymelléklet (79 sír). Értelemszerűen a hat urnasír mindegyike tartalmazott edényt, a hamvakat a 6. és 125. sírban füles csésze, a 92., 99. és 136/v sírban virág-cserép alakú edény, míg a 137/e sírban korongolt magas fülű bögre rejtette. A 22 csontvázas sír közül csak háromban talált kerámiát az ásató, azonban ezek is csak töredékek voltak, melyek sírhoz tartozása kétséges. Kivételt képez ez alól a 162. kettős sír, az itt talált magas fülű korongolt bögre azonban a hamvasztásos temetkezéshez is tartozhatott.

A TEMETŐ IDŐRENDI HELYZETE

A temető kronológiai helyzetének körvonalazásához a kerámiaanyagot is vizsgálnunk kell. Mint az már a temető feltárásának legelső fázisában is megállapítható volt, területileg is elkülönülnek egymástól a kézzel formált csészéket, illetve a korongolt kerámiát tartalmazó sírok, melyek két kronológiai horizontot rajzolnak ki. A széles szájú, kihajló peremű, felmagasodó, néha kakastaréjszerű füllel ellátott, cikkcakk mintával, vagy bekarcolt háromszögekkel díszített csészék kizárólag a temető nyugati részéből kerültek napvilágra (23. ábra), míg a korongolt technikával készült edények – túlnyomórészt magas fülű bögrék – elterjedése a temető keleti csoportjának területével esett egybe.

A nyugati csoport felmagasodó fülű csészéinek számát gyarapítja a 181. sír „kakastaréjs” fülű, kannelúras példánya (24. ábra), amely a nyugati csoport legkülső pontján, a temető szélén helyezkedett el. E fülformának a kustánfalvi kultúra edényművességében található kapcsolatairól már írt az ásató.¹¹² Hasonló füllel ellátott bögrét Kárpátalja területéről ismerünk Kustánfalva (Kušanovice, Ukrajna) III. halmából. A kustánfalvi temetőben a kézzel formált magas, szögben törő, vagy gombban végződő fülű csészék vezérelteként vannak jelen.¹¹³ A kakastaréjs kiképzés szinte tökéletes párhuzamát találjuk a tarpai hamvasztásos sír leletei között, melyek jelenlétét Párducz szintén a Kustánfalvi kultúra befolyásával magyarázza¹¹⁴. A csészeforma felhúzott és gombos fülű változata megtalálható a Cernoles-kultúra leletanyagában is, amelynek népe szintén kedvelte az Alsótelekesen is szívesen alkalmazott vonalakkal kitöltött háromszögmintát.¹¹⁵ A szkítákban nagy számban fellelhető kézzel formált, perem fölé emelkedő füllel ellátott csészék általános vélemény szerint a későbronzkori–koravaskori helyi alapból származó edénytípusok.¹¹⁶ A forma nem idegen a területen: a Kyjatice-kultúra népe igen változatos típusait készítette, melyeknek omphalosos aljú, belül bekarcolt, illetve vonalkázott háromszöggel díszített változata is kedvelt volt.¹¹⁷ A szélesen kihajló peremű, magas fülű csészeformát kedvelte a preszkíta kultúra népessége is, amelynek edényein a bekarcolt háromszög-motívum is előfordul.¹¹⁸ Utóbbi az alsótelekesi temető nyugati csoportjában talált csészék egyik jellegzetes díszítésmódja: a háromszöget ferdén kitöltő vonalkázás (23. ábra 5.), illetve ék alakban egymás fölött futó párhuzamos bekarcolás (23. ábra 7.) formájában is megjelenik. A különféle raffo-

¹¹² Patay 1961, 43, 45.

¹¹³ Böhm–Jankovich 1936, kakastaréjsos fül: VI. t. 3; gombos fül: VI. t. 4, 9, XVII. t. 10.

¹¹⁴ Párducz 1969a, 84–86. XXI. t. 3, 6.

¹¹⁵ Meljukova 1979, 26. t. 2, 4, a bekarcolt díszítésre ld. 25. t. 12, 14, 17.

¹¹⁶ Dušek 1966, 28.; Vasiliev 1972, 85.; Hänsel 1974, 210.

¹¹⁷ Kemenczei 1970, 37–38. Pl. XVIII. t. 7–12, XX. t. 6, 8.; D. Matúz 1994, 25. VIII. t. 3–4, 9.

¹¹⁸ Patek 1990, pl. Boconád, Gosztönyi-tanya: 2. t. 4; Füzesabony, Kettős-halom: 6. t. 2, 7. t. 27; 14. t. 2, Maklár, Koszperium 97. sír: 19. t. 7; bekarcolt háromszög alakú motívumok: Tarnaörs–Csárdamajor: 26. t. 9, 27. t. 1.

zással kitöltött háromszögminta a Kyjatice-kultúra késői szakaszában is kimutatható,¹¹⁹ mégsem valószínű az e körből való származása: a bekarcolt díszítés eredetével kapcsolatos két lehetséges magyarázat a keleti, szkíta területről, illetve – ami még valószínűbb – a Kustánfalvi kultúra területéről történő átvétel. Kemenczei T. a tiszaszlári lovasábrázolással díszített edény elemzése kapcsán arra a megállapításra jutott, hogy a bekarcolt geometrikus minták helyi előzményei hiányoznak a későbronzkori, koravaskori fazekasságból, így ezek nem származtathatók a helyi alaphól. A bekarcolt motívumok, így az ék-, a háromszög- és a rombuszminta az erdős sztyeppe vidékéről kerültek területünkre, ahol ezeket már a szkítakor első fázisától, a Kr. e. 7. század közepétől alkalmazták díszítőelemként.¹²⁰ A díszítést egymás fölött elhelyezkedő, fokozatosan nagyobbodó, azonos középtengely mentén bekarcolt, illetve ferde vonalkázással kitöltött háromszögek alakjában a kustánfalvi kultúra kézzel formált edényein is megtaláljuk.¹²¹

A temető középső részén került elő újabb három kézzel formált, felmagasodó fülű csészetöredék, finoman iszapolt agyagból, vékony fallal, sötétbarna, simított felülettel, a has törésvonalán sűrű kannelúrákkal (111., 129., 157. sír). A turbánteher mint díszítőelem használata a Kárpát-medencében a késő bronzkortól általános volt (urnasíros kultúra), a Kyjatice népe is alkalmazta edényein. Nincs kapcsolattjelző jelentősége,¹²² ugyanakkor a helyi hagyományt tükrözi. Magas fülű kézzel formált csészék párhuzamait említi Meljukova Nyugat-Podóliából, Sidlovcy II. kurgánból. Mint megjegyzi, az ilyen típusú edények igen ritkán fordulnak elő telepeken, elsősorban sírok mellékleteként ismertek.¹²³ A szkítakor jellegzetes típusának tekinti ezt az edényformát, amely meglehetősen széles időhatár között, a Kr. e. 6–3. században volt használatban. A Kr. e. 6. század második felét véli e csészék korának a Hetényt elemző Stoia, míg Hänsel a tagolatlan, csonkakúp alakú, ívelt fülű csészéket a ravnai és a dobrinai temető alapján a 6. századon belül korábbi típusnak tartja.¹²⁴ A krugliki leletek kronológiai helyzetének átértékelése révén a csészeformák idejét a Kr. e. 7. század utolsó harmadára, illetve negyedére tehetjük.¹²⁵

Összegezve az eddigieket a felmagasodó fülű, laposabb csészeforma a temető legkorábbi horizontját jelzi, amelynek közelebbi keltezése a bekarcolt díszítés alapján a Kr. e. 7. század harmadik negyedét, végét vetíti elénk. E keltezést erősíti meg a temető korábbi feltárásai során előkerült leletek, így a korai típusú kétélű nyílhegyek, kúpos végű karperecek Kemenczei T. által végzett beható elemzése,¹²⁶ amely Alsótelekes és az erdős sztyeppevidék szoros kapcsolatát, annak korai szkíta leletanyagával való közeli rokonságát mutatta ki, és amelyre bizonyítékkul egyebek mellett a tagolt fülű edények szolgáltak. Mindezek alapján a temető kezdetének, vagyis az ásátó által már az első feltárás során különállónak ítélt nyugati csoport létesítésének idejét a Kr. e. 7. század harmadik negyedére tesszük. A temető korai fázisa a sírok elhelyezkedése alapján is elkülönül: a temetkezések kb. egyharmadát magában foglaló kisebb sírszámú nyugati és a lényegesen nagyobb keleti csoport

¹¹⁹ D. Matúz E. szerint a Bükkszentlászló–Nagysánc leletein jelentkező, a pilinyi kultúra agygművességére visszavezethető vízszintes és háromszög alakú bekarcolt motívumok döntően a Kyjatice-kultúra késői fázisát megjelenítő barlangi leletekkel mutatnak rokonságot. D. Matúz 1994, 23–24, 32.

¹²⁰ Kemenczei 1983, 64.

¹²¹ Popovich 1997, Žornina I. kurgán (I. t. 4., V. t. 5.), Mali Heivci (I. t. 5.), Kuštanovice VIII. kurgán (VIII. t. 6.).

¹²² D. Matúz 1994, 31.; Kemenczei 1970, 39.

¹²³ Meljukova 1958, 47., 9. t. 10–13.

¹²⁴ Stoia 1975, 93., 102.; Hänsel 1974, 204ff.

¹²⁵ Smirnova 1999, 4. t. 5.

¹²⁶ Kemenczei 1983, 64.; Kemenczei 1986, 133., u.o. 1994, 88.

között egy meglehetősen széles üres sáv van. Az ásató által korábban tett megfigyelés a teljes leletanyag ismeretében is megerősíthető: míg a kézzel formált magas fülű csészék szinte kizárólag a nyugati csoport területén fordulnak elő, a fegyverek, díszesebb karperecek, tűk és a korongolt kerámia jelenléte csak a keleti részben mutatható ki. A keleti részt feltáró újabb ásatások során már nem került elő kúpos végű karperec, ugyanakkor a nyugati terület legkülső pontja rejtette az újabb kakastaréjos fülű csészét. A legkorábbi időszakban még nincsenek jelen az ún. fegyveres sírok: a mellékletek meglehetősen egységesek a férfi és női sírokban. Ugyanakkor kezdettől jellemzi a temetőt a szórthamvas sírok magas száma, amely azonban ekkor még nem párosul a sírok kőpakolással történő takarásának szokásával.

A temető második szakaszában létesült keleti csoport kezdetét a keleti előképekre visszavezethető korai szkíta jellegű tárgyak – a vasfokosok, lándzsák – és a korongolt kerámiaegyüttes feltűnése jellemzi és keltezi. A csákányok és lándzsacsúcsok elemzése során a Kr. e. 7. század közepétől az utolsó negyedéig terjedő időszak rajzolódott ki előttünk, ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy ezek a korai jellegű tárgyak korongolt kerámia kíséretében kerültek elő.

Míg a kézzel formált jellegzetes magas fülű csészék a nyugati sírcsoport jellegzetességei, a korongolt edények, elsősorban a magas fülű bögrék kizárólag a temető keleti csoportjában kerültek sírokba, így elemzésük révén közelebb jutunk a csoport időrendjének meghatározásához. A korongolt kerámia megjelenésének idejét a legújabb kutatások jelentősen módosították. Míg korábban a korongolás technikájának a görög gyarmatvárosokból való eredete mellett tört lándzsát a kutatás,¹²⁷ és annak idejét a Kr. e. 6. század második felére, végére datálta, a Prut és a Dnyeszter mentén előkerült, korai szkíta anyaggal társult korongolt kerámia e területnek már a Kr. e. 7. század második felétől játszott közvetítő szerepére utal. Smirnova a korai korongolt kerámia megjelenését a középső Dnyeszter-vidéken a Kr. e. 7. század közepe és vége (Kr. e. 650–600) közti időszakra teszi, pontosabban a század utolsó harmadára, esetleg negyedére. Nézete szerint a korongolás technikáját a barbárok a Fekete-tenger északnyugati partvidékének első görög gyarmatosítóitól vették át, és szerepet játszhattak a korongolt technika továbbadásában, a Kárpát-medence felé irányuló közvetítésben, melynek iránya ezen belül északról vezethetett dél felé.¹²⁸ Az erdős sztyeppe vidékén a területünkön is nagy számban képviselt korongolt magas fülű bögrék is megtalálhatók, így nemcsak e technika szórványos feltűnéséről van szó.¹²⁹ P. Romsauer szerint a korongolt áru gyártása nagyjából ugyanabban az időben kezdődik, mint a dunai–balkáni régióban, ahol a legkorábbi leletek a Kr. e. 6. század első felére keltezhetők. A középső Dnyeszter-vidék és a Fekete-tenger északi partvidéke között a Kr. e. 6. században fennállt intenzív kapcsolat közvetlen görög hatást mutat, amely a Kárpát-medencébe már közvetítők útján jutott el.¹³⁰ A Kr. e. 6. század második felére a korongolt áru széles körben elterjed az Alföldön, biztosra vehető tehát, hogy már a század közepe előtt jelen volt a Kárpát-medence északi részén is, annál is inkább, mivel Kemenczei T. éppen a Felső-Tiszavidék, illetve É-Magyarország e technikát továbbadó szerepét tartja valószínűnek.¹³¹ Figyelembe véve a vasfokosoknak, lándzsáknak és egyéb, keleti típusú tárgyaknak a korongolt edényekkel való együttes előfordulását, a már

¹²⁷ Olbia: Párducz 1973, 46–51; Kemenczei 1974, 327.; Szabó J. Gy. 1969, 70.; Crișan 1974, 112.; Histria, Odeuos: Dušek 1974, 369ff, Hänsel 1974, 210., Némethi 1982, 128.

¹²⁸ Smirnova 1999, 220.

¹²⁹ Smirnova 1999, 6. t. 4, 7. t. 1.

¹³⁰ Romsauer 1991, 365.

¹³¹ Kemenczei 1994, 89.

többször említett krugliki I. kurgán leletegyüttesére is támaszkodva a korongolt technika megjelenését nem határozzuk meg önálló kronológiai szintként, hanem a keleti csoport kezdetét – stratigráfiai helyzetét is figyelembe véve – a Kr. e. 7–6. század fordulójára, a 6. század elejére határozzuk meg.

Az I. és 136/q sírok, továbbá a 65. sír, 137/k és R hely igen hasonló lándzsái, a 4/c és a 136/q hely azonos típusba sorolható fokosai a temető K-i csoportján belül inkább annak nyugati felében, vagyis a temető egészét tekintve a terület középső részén helyezkednek el, ahol már a kőpakolással fedett sírok dominálnak. Ugyanakkor a keleti csoporton belül, annak széle felé, a temető legkeletebbre eső harmadában feltűnnek azok a tárgyak – kígyófejes karperecek és háromélű nyílhegyek –, amelyek már a Kr. e. 6. század első felére, közepére utalnak, bár a sírok elhelyezkedése és rítusa a használat folyamatosságát mutatja, és a leletanyag jellegében sincs változás. E legkeletibb temetőrész csekély sírszáma alapján joggal feltételezhetjük, hogy az itt élt népcsoport a 6. század folyamán felhagyta a temetőt, és további sírokat már nem létesített a dombon. A kelta jellegű tárgyak hiánya egyértelműen bizonyítja, hogy a temető létrehozó népesség a kelta betelepedést már nem érte meg.

ÖSSZEFOGLALÁS

A temető időrendi helyzetének meghatározása után röviden vázolni szeretnénk azokat a tényezőket, amelyek magyarázatot adhatnak a temető jellegére, hazai szkítakorunkban elfoglalt időrendi helyzetére. Véleményünk szerint Alsótelekes korai, hazai szkítakorunk legkorábbi horizontjába tartozó lelőhelyeként történő besorolását¹³² az alábbiak támasztják alá:

1. a túlnyomórészt hamvasztásos (szórthamvas) rítus, a kőpakolásos sírok magas száma,
2. a tűknek a hazai szkítakori leletanyaghoz képest szokatlanul nagy aránya,
3. a korai szkíta tárgyaknak a temető egészéhez viszonyított nagy száma,
4. a kézzel formált kerámia túlsúlya, edényformái és díszítésmódja.

Kemenczei T. az alsótelekesi temetőt létrehozó népességet az erdős sztyeppe vidékéről eredezteti: a korai szkíta típusú tárgyakat az onnan érkező népcsoport hozta magával.¹³³ A temető elemzése alapján véleményét el kell fogadnunk, azonban továbbra is kérdéses, kik voltak a beköltözők, és találtak-e itt helyi lakosságot. Alsótelekes első sírjainak közlésekor már felmerült a Kustánfalvi kultúrával való kapcsolat lehetősége. Emellett szól a hamvasztásos rítus dominanciája, a kézzel formált kerámia jellege, összetétele, jellegzetes bekarcolt díszítése és az ún. kakastaréjos fülű bögrék jelenléte. Szoros kapcsolatra utalhatnak a halmokat helyettesítő kőpakolások, alattuk esetenként több temetkezésből álló, feltehetően családi kapcsolatokra utaló sírcsoportokkal. Ugyanakkor a kustánfalvi kultúrán belül elsősorban az urnás, és nem a szórthamvas rítus dominál, a kultúrára nem jellemző a korongolt kerámia, nincsenek tűk és olyan nagy számban karperecek sem, mint Alsótelekesen. A kultúra leletanyagán belül jóval szerényebb számban vannak jelen a szkíta jellegű tárgyak, mint lelőhelyünkön. Így, bár komoly érvek szólnak a két terület kapcsolata mellett, az mégsem játszhatott kizárólagos szerepet Alsótelekes népességének eredetében. Smirnova az erdős sztyeppe vidékére történő

¹³² Kemenczei Tibor hazai szkítakorunk legkorábbi szakaszát a Kr. e. 7. század második felének sztyeppe emléktanyáig köthető leletpárhuzamok alapján különíti el, melyet Nagytarcsa, Sajószentpéter, Alsótelekes és Békéscsaba–Fényes idősebb szakasza képvisel. Kemenczei 2000, 47.

¹³³ Kemenczei 1994, 92–93.

szkíta beáramlás folyamatát a Kr. e. 8–7. század fordulójára, de legkésőbb a 7. század elejére keltezi, amely a század közepére a Közép-Dnyeper vidéke után a középső Dnyeszter-vidéket is elérte. A beköltöző népesség elsősorban férfiakból állt, akik az ott talált helyi lakossággal (Gáva-Holihrad- és Cernoles-kultúra) együtt alkották az új, már szkíta jellegű kultúra alapját, melynek mind kevert rítusa (csontvázas és hamvasztásos temetkezés), mind a használati tárgyak és a fegyverzet jellege közti különbség a helyi alaplakosság és a beköltözők kultúrájának és szokásainak keveredését mutatja. A beköltöző és a helyi népesség tagjai között létrejött családi kapcsolatokra utalnak az egy sírhalomban feltárt különböző rítusú temetkezések.¹³⁴ Nem zárhatjuk ki teljesen, hogy a keletről érkező társaság egy olyan helyi hagyományokkal rendelkező alaplakosságot talált, amely az újonnan jöttek letelepedése után is megőrizte temetkezési szokásait és viseletét. Ha figyelembe vesszük a férfiakhoz és nőkhoz kapcsolható mellékletek jellegét, inkább a női sírok azok, amelyek ezt a helyi tradíciót megőrizték, és a népesség hitvilágát, életmódját, öltözködési szokásait a keletről érkezettek beköltözése után is megtartották, sőt az újaknak is közvetítették. Nem gondoljuk, hogy ez az alaplakosság a Kyjatice-kultúra egy a preszkítáktól érintetlen maradt csoportja lett volna, bár D. Matúz E. és Kemenczei T. korábbi kutatási eredményei szerint a Kyjatice-kultúrát zömmel felszámoló preszkíta népesség az Északi-hegyvidék nehezebben megközelíthető részeibe nem nyomult be.¹³⁵ Hasonló eredményre jutott László A. a Gáva-Holihrad kultúra Kr. e. 8–7. századi továbbélését illetően a Maros-völgytől északra fekvő erdélyi területen, illetve a Kr. e. 7. század végén és a 6. század első felében Ny-Podóliában és Bukovinában.¹³⁶ Ugyanezt veti fel H. Budinský-Krička a vojnatina-i temető kerámiatípusainak elemzése során: a Gáva és Kustánfalva között egy átmeneti fázist különít el, amely Kelet-Szlovákia számos lelőhelyén kimutatható.¹³⁷ Ugyanezt a Kustánfalvi kultúra anyagának periodizációja kapcsán I. Popovich is feltételezi, sőt Kárpátalja korai kustánfalvi leletegyütteseinek alapján a kultúra kialakításában nemcsak a Gáva, hanem a preszkíták által kiszorított Kyjatice-kultúra szerepét is bizonyítottan látja.¹³⁸ Területünkön a Kyjatice-kultúra preszkíta időszak alatti, illetve azt követő továbbélésére nincs bizonyíték, így ez a hiátus – legyen bármely tetszőtől az elgondolás – ilyen módon nem hidalható át. A temető stratigráfiai elemzése és a területileg elkülönülő két csoport leletanyagában észlelt eltérések alapján biztosan leszűrhető egy olyan népesség jelenléte, amelyet bizonyítható szálak fűznek az erdős sztyeppe vidékéhez. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a temető nyugati csoportját létesítő alapnépesség a kustánfalvi kultúrával állt szoros kapcsolatban, anyagi kultúrájának új elemeit pedig az erdős sztyeppéről érkezők hozták magukkal. Ez az a terület, amellyel a népcsoport későbbi élete során sem szakadt meg a kapcsolat, hiszen két olyan lelethorizont is kirajzolódott, amelyek az erdős sztyeppe vidékének az alsótelekesi temetőt létrehozó népesség felé irányuló, a népesség élete során többször is kimutatható közvetítő szerepére utalnak. Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy az erdős sztyeppesi hatások még a beköltözés előtt érték a kustánfalvi népességet, és az Alsótelekes-dolinkai temető már egy kevert lakosság hagyatékának tekinthető, amely a keleti előképekre visszavezethető tárgyakhoz már helyi gyártás során jutott. A kérdésre a leletanyag és a temetkezési rítus kapcsolatainak behatóbb elemzése adhatja meg a választ.

¹³⁴ Smirnova 1998, 460, 463.

¹³⁵ Kemenczei 1970, 40–41.; Kemenczei 1984, 55–57.; D. Matúz 1994, 31–32.

¹³⁶ László 1984, 158–159

¹³⁷ Budinský-Krička 1976, 148.

¹³⁸ Popovich 1997, 95.

IRODALOM

- ARHEOLOGIJA UKRAINSKOJ... Arheologija Ukrainskoj SSR. Tom 2. Kiev 1986.
- BUDINSKÝ-KRÍČKA 1976. *Budinský-Krčka, H.*, Ein Vorkušanovicer Brandgräberfeld in Vojnatina. SIA 24 (1976) 147–149.
- B. HELLEBRANDT 1988. *B. Hellebrandt M.* Szkitakori temető Kesznyéten–Szérűskerten. 1984–1985. évi ásatás eredménye. HOMÉ 25–26 (1988) 107–126.
- BÖTTYÁN 1955. *Bötyán Á.* Szkiták a magyar Alföldön. RégFüz Ser. I. Bp.
- BÖHM–JANKOVICH 1936. *Böhm, J.–Jankovich, J. M.* Skytové na Podkarpatské Rus. Praze.
- BUKOWSKI 1977. *Bukowski, Z.* The Scythian influence in the area of Lusitan culture. Warszawa–Kraków.
- CHOCHOROWSKI 1985. *Chochorowski, J.* Die Vekerzug-Kultur. Charakteristik der Funde. Warszawa–Kraków.
- CHOCHOROWSKI 1996. *Chochorowski, J.* Problem recepcji elementów kultury antycznej (greckiej) w Kotlinie Karpackiej VI w. p.n.e. (Problem der Rezeption der Elemente der antiken (griechischen) Kultur im Karpatenbecken im 6. Jh. v.u.Z. In: Probleme der Bronze- und der frühen Eisenzeit in Mitteleuropa. Kraków.
- CHOCHOROWSKI 1998. *Chochorowski, J.* Die Vekerzug-Kultur und ihre östlichen Beziehungen. In: Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. (Hrsg. B. Hänsel und J. Machnik) München–Rahden. 473–491.
- CRİŞAN 1974. *Crîşan, I. H.* Siebenbürgen in der jüngeren Hallstattzeit (VI–IV. Jh. v.u.Z.). In: Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. Bratislava. 101–124.
- CSALOG–KISFALUDI 1985. *Csalog, Zs.–Kisfaludi, J.* Skythenzeitliches Gräberfeld in Törökszentmiklós–Surján–Újtelep. ActaArchHung 37 (1985) 307–344.
- D. MATÚŽ 1994. *D. Matúž E. A.* Kyjaticei kultúra földvára Bükkszentlászló–Nagysáncon. HOMÉ 32 (1994) 9–54.
- DUDAREV 1999. *Dudarev, S. L.* Vzaimootnošeniya plemen Severnogo Kavkaza s kočevnikami Jugo–Vostocnoj Evropy v predskifskuju epochu. Armavir.
- DUŠEK 1966. *Dušek, M.* Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín. Bratislava.
- EGG 1978. *Egg, M.* Eine thrakoskythische Stelai aus Hallstatt. AKorr 8 (1978) 111–117.
- FODOR 2001. *Fodor L.* Szkiták kori temető az Eger–Nagy-Eged déli oldalán. In: Hatalmasok viadalok. Az Alföld szkíta kora. Szerk. Havassy P. Gyula. 69–78.
- FURMÁNEK 1970. *Furmánek, V.* Ein Bronzehort aus Liptovská Ondrašová. SIA 18 (1970) 451–468.
- GALANINA 1977. *Galanina, L. K.* Skifskie drevnosti Podneprov'ja. Arheologija SSSR D1–33, Moskva.
- GALLUS–HORVÁTH 1939. *Gallus S.–Horváth T.* A legrégebb lovásnép Magyarországon. DissPan Ser. II. 9. Budapest.
- HANČAR 1932. *Hančar, F.* Die Nadelformen des prähistorischen Kaukasusgebietes. ESA 7 (1932) 113.182.
- HÄNSEL 1974. *Hänsel, B.* Zur Chronologie des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. im Hinterland von Odessos an der westlichen Schwarzmeerküste. PZ 49 (1974) 193–217.
- IL'INSKAJA 1968. *Il'inskaja, V. A.* Skify Dneprovskogo lesostepnogo Levoberež'ja. Kiev.
- KEMENCZEI 1970. *Kemenzei T.* A Kyjatice kultúra Észak-Magyarországon. HOMÉ 9 (1970) 17–78.
- KEMENCZEI 1980. *Kemenzei T.* Szkitakori lelet Balassagyarmatról. FolArch 31 (1980) 65–76.
- KEMENCZEI 1983. *Kemenzei, T.* Skythenzeitliches Gefäß mit Reiterdarstellung. FolArch 34 (1983) 51–71.
- KEMENCZEI 1984. *Kemenzei T.* Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Budapest.
- KEMENCZEI 1986. *Kemenzei T.* Mitteleisenzeitliche Köcherbeschläge aus dem Alföld. FolArch 37 (1986) 117–136.
- KEMENCZEI 1994. *Kemenzei, T.* Pfeilspitzen von Früh-Skythentyp aus Ostungarn. FolArch 43 (1994) 79–99.
- KEMENCZEI 1999. *Kemenzei T.* A zöldsáhpusztai aranyszarvas. HOMÉ 37 (1999) 167–180.
- KEMENCZEI 2000. *Kemenzei T.* Adatok a szkíták kezdetének a kérdéséhez az Alföldön. FolArch 48 (2000) 27–53.
- KISFALUDI 1997. *Kisfaludi, J.* Tonstempel und Knochenzylinder aus der mittleren Eisenzeit im Karpatenbecken. CommArchHung 1997, 75–107.
- KOSSACK 1983. *Kossack, G.* Tli Grab 85. Bemerkungen zum Beginn des skythenzeitlichen Formenkreises im Kaukasus. In: Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie. Bd. 5. Bonn.
- KOZENKOVA 1975. *Kozenkova, V. I.* Svjazi Severnogo Kavkaza s Karpato–Dunajskim mirom. In: Skifskij mir. Kiev.
- KOZENKOVA 1982. *Kozenkova, V. I.* Tipologija i chnrologiceskaja klassifikacija predmetov Kobanskoj kul'tury. Arheologija SSSR V2–5. Moskva.
- KOZENKOVA 1995. *Kozenkova, V. I.* Oružie, voinskoe i konskoe snaržazhenie plemen kobanskoj kul'tury. Arheologija Rossii V2–5. Moskva.
- KRUPNOV 1960. *Krupnov, E. I.* Drevnjaja istorija Severnogo Kavkaza. Moskva.
- KRUSELNICKA 1979. *Krúselnicka, L. I.* Studien zur Besiedlung der ukrainischen Karpaten und des Karpatenvorlandes zu Beginn der Eisenzeit. AAC 19 (1979) 73–96.

- LÁSZLÓ 1986. *László, A.* Zu den Beziehungen zwischen der oberen Theissgegend und dem nordöstlichen ausserkarpathischen Raum in der älteren Hallstattzeit. In: Hallstatt Kolloquium Veszprém. Budapest, 148–183.
- LESZIH 1939. *Leszih A.* Borsod megyei szkíta leletek. *FolArch* 1–2 (1939) 68–80.
- LIBEROV 1965. *Liberov, P. D.* Pamjatniki skifskogo vremeni na Srednem Donu. *Arheologija SSSR* D1–31, Moskva.
- MÁRTON 1908. *Marton L.* Skytha sírleletek Gyöngyösön. *ArchÉrt* 26 (1908) 37–54.
- MELJUKOVA 1958. *Meljukova, A. I.* Pamjatniki skifskogo vremeni lesostepnogo Srednego Podnestrov'ja. *MIA* 64 (1958) 1–102.
- MELJUKOVA 1964. *Meljukova, A. I.* Vooruženie skifov. *Arheologija SSSR* D1–4, Moskva.
- MELJUKOVA 1979. *Meljukova, A. I.* Skifija i frakijskij mir. Moskva.
- MIROŠŠAYOVÁ 1980. *Miroššayová, E.* Depot železných predmetov z Nižnej Mišle (Depot von Eisengegenständen aus Nižna Mišľa). *SlA* 28 (1980) 383–394.
- MOTZENBÄCKER 1996. *Motzenbäcker, I.* Sammlung Kossnierska. Der digorische Formenkreis der kaukasischen Bronzezeit. Berlin.
- MOZSOLICS 1985. *Mozsolics A.* Bronzefunde aus Ungarn. Budapest.
- NÉMETI 1982. *Némethi, I.* Das späthallstattzeitliche Gräberfeld von Sanislău. *Dacia* 26 (1982) 115–144.
- PARZINGER–STEGMANN–RAJTÁR 1988. *Parzinger, H.–Stegmann-Rajtár, S.* Smolenice-Molpír und der Beginn skythischer Sachkultur in der Südwestslowakei. *PZ* 63/2 (1988), 162–178.
- PATAY 1955. *Patay P.* Szkíta leletek a nógrádi dombvidéken. *FolArch* 7 (1955)
- PATAY 1961. *Patay P.* Az alsótelekesi vaskori temető. *FolArch* 13 (1961) 27–50.
- PATAY 1962. *Patay P.* Újabb ásatás az alsótelekesi vaskori temetőben. *FolArch* 14 (1962) 13–21.
- PATEK 1968. *Patek, E.* Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Budapest.
- PATEK 1982. *Patek, E.* Die hallstattzeitlichen Glasperlen Transdanubiens. *Savaria* 16 (1982) 161–180.
- PATEK 1990. *Patek E. A Szabó János Győző által feltárt „preszkíta” síranyag. A Füzesabony–Mezőcsát típusú temetkezések újabb emlékei Heves megyében. Agria 25–26 (1989–1990) 61–118.*
- PÁRDU CZ 1954. *Párducz, M.* Le cimetière Hallstattien de Szentes–Vekerzug II. *ActaArchHung* 4 (1954) 25–91.
- PÁRDU CZ 1955. *Párducz, M.* Le cimetière Hallstattien de Szentes–Vekerzug III. *ActaArchHung* 6 (1955) 1–22.
- PÁRDU CZ 1965. *Párducz, M.* Graves from the Scythian Age at Ártánd. *ActaArchHung* 17 (1965) 137–231.
- PÁRDU CZ 1969a. *Párducz M.* Szkítakori sír Tarpán. *JAMÉ* 9, 1968 (1969) 81–88.
- PÁRDU CZ 1969b. *Párducz M.* Szkítakori leletek Heves megyében. *EMÉ* 1969, 35–54.
- PÁRDU CZ 1973. *Párducz, M.* Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. *ActaArchHung* 25 (1973) 27–63.
- PÁRDU CZ 1974. *Párducz, M.* Die charakteristischen skythischen Funde aus dem Karpatenbecken und die damit verbundenen ethnischen Fragen. In: Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. Bratislava. 311–336.
- PETRENKO 1978. *Petrenko, V.G.* Ukrašeniya Skifii VII–III. vv. do n.e. *Arheologija SSSR* D4–5. Moskva.
- POPOVICH 1997. *Popovich, I.* Periodization and chronology of Kushtanovica type sites in the Transcarpathian region. *JAMÉ* 37–38 (1997) 77–114.
- PUZIKOVA 1981. *Puzikova, A. I.* Marickoe gorodisce v Posejm'e. Moskva.
- ROMSAUER 1991. *Romsauer, P.* The earliest wheel-turned pottery in the Carpathian Basin. *Antiquity* 65 (1991) 358–367.
- SMIRNOVA 1980. *Smirnova, G. I.* Naselenie Srednego Podnestrov'ja v VI–V. vv. do n.e. i ego zapadnye sosedy. In: *Actes du II^e Congr. Int. de Thrac.* Bucarest. 235–251.
- SMIRNOVA 1993. *Smirnova, G. I.* Pamjatniki Srednego Podnestrov'ja v hronologiceskoj sennaranneskifskoj kul'tury. *Rossijskaja Arheologija* 2 (1993) 101–118.
- SMIRNOVA 1998. *Smirnova, G. I.* Die Ostkarpatenregion zur Vorskyn- und Skythenzeit und die osteuropäischen Steppen: Kontakte und Migrationen. In: *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe.* (Hrsg. B. Hänsel und J. Machnik) München–Rahden. 451–465.
- SMIRNOVA 1999. *Smirnova, G. I.* Eše raz o seroj kružal'noj keramike iz ranneskifskich pamjatnikov srednego Podnestrov'ja. *ASGE* 34 (1999) 44–57.
- Sokrovisca Kurganov. *Sokrovisca Kurganov Adygei. Katalog vystavki.* Moskva 1981.
- STOIA 1975. *Stoia, A.* Bemerkungen über das birituelle Gräberfeld in Chotin. (CSSR). *Dacia* 19 (1975) 87–104.
- SZABÓ J. GY. 1969. *Szabó, J. Gy.* A hevesi szkítakori temető. Hozzájárulás az Alföld szkítakori népességének kérdéséhez. *EMÉ* 7 (1969). 55–120.
- TECHOV 1980. *Techov, B. V.* Skify i central'nyj Kavkaz v VII–VI vv. do n.e. Moskva.
- TÖRÖK 1950. *Török Gy.* Pécs-jakabhegyi földvár és tumulusok. *ArchÉrt* 77 (1950) 4–9.
- VASILIEV 1972. *Vasiliev, V.* Das skythische Gräberfeld von Blaj. *ActaMN* 9 (1972) 65–106.
- VULPE 1967. *Vulpe, A.* Necropola hallstattiană de la Ferigile. București.
- VULPE 1977. *Vulpe, A.* Zur Chronologie der Ferigile-Gruppe. *Dacia* 21 (1977) 81–111.
- VULPE 1990. *Vulpe, A.* Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Metallzeit in Rumänien. PBF VI. 9. München.

DIE UNPUBLIZIERTEN GRÄBER DES SKYTHENZEITLICHEN GRÄBERFELDES VON ALSÓTELEKES-DOLINKA

(Die Ergebnisse der Freilegungen der Jahre 1962 und 1964)

Auf dem Dolinka-Hügel in der Nähe der Gemeinde Alsótelekes (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Nordungarn) (Abb. 1) hat Pál Patay in den Jahren 1959-1964 in vier Grabungskampagnen ein skythenzeitliches Gräberfeld freigelegt. Die Ergebnisse der ersten zwei Jahre, insgesamt 96 Gräber wurden schon damals publiziert.¹ Die Zielsetzung dieser Studie ist die Veröffentlichung der Befunde der Ausgrabungen 1962 und 1964, was die Auswertung des vollständigen Grabungsmaterials und die Übersicht der Bestattungen, Bestattungssitten und der eigenständigen Beilagen ermöglicht.

Der Fundort befindet sich im zum Nördlichen Mittelgebirge gehörenden Rudabánya-Gebirge, auf einem O-W gerichteten Hügelrücken 274 m hoch über dem Meeresspiegel (Abb. 2). Er ist eine der am nördlichst liegenden skythenzeitlichen Fundstellen Nordungarns. Die Selbständigkeit dieses Gebietes innerhalb der skythenzeitlichen Kultur Ostungarns haben schon mehrere Forscher erkannt.⁵ Chochorowski hält diese kulturelle Eigenständigkeit für so stark, dass er anhand der früher publizierten Bestattungen des Gräberfeldes eine selbständige Gruppe namens "Alsótelekes-Saniszláu" innerhalb der von ihm als Vekerzug-Kultur genannten skythenzeitlichen Kultur der Tiefebene absondert.⁹ Die ersten Gräber kamen infolge von Steinbruch ans Tageslicht. Die Mehrheit der Bestattungen wurde unmittelbar in die 15–30 cm dünne Humusschicht, manchmal bis zum Fels eingetieft. Von den Steinbrucharbeiten wurde ein grosser Teil der Bestattungen vernichtet, so konnte weder in südlicher, noch in südwestlicher Richtung der Rand des Gräberfeldes festgestellt werden. Mindestens 50 Gräber sind zerstört worden, ihre Anzahl mag aber sogar 100 übersteigen. Während den Freilegungen 1959–1964 wurde eine Fläche von insgesamt 940 m² durchgeforscht (Abb. 3), die Forschungen ergaben 184 Gräber (192 Bestattungen), 1962 wurden die Gräber Nr. 97–141, 1964 die von Nr. 182–184 erschlossen, darunter 4 Grabgruppen (Nr. 4., 136., 137., 142.), wo neben den Bestattungen auch eine grosse Anzahl der ohne Knochenreste, vereinzelt vorkommenden Funde charakteristisch war.¹⁰ Im Interesse der entsprechenden Übersicht geben wir den Gesamtplan des kompletten Gräberfeldes an (Abb. 4). Im Bestattungsritus sind die Brandschüttungsgräber dominierend,¹¹ sie sind im allgemeinen reicher ausgestattet, als die insgesamt 6 Urnengräber, die entweder nichts, oder nur sehr bescheidenes Material (Messer, Spinnwirtel) enthielten. Die 22 Skelettgräber waren mit der Ausnahme von 4 Bestattungen Säugling- oder Kindergräber, die meist ohne Beigaben bestattet wurden (Abb. 5), drei von denen enthielten aber Bronzeröhrchen, Glasperlen und Kaurischnecken. Es ist festzustellen, dass die Dominierung der Brandgräber und besonders der Brandschüttungsbestattungen ein charakteristisches Merkmal der nordostungarischen Skythenzeit ist. In einigen Fällen konnte der Ausgräber solche Brandschüttungsgräber bemerken, die unter Steinpäckung, in kleinen Gruben gelegt worden sind. Es gibt Steinpäckungen, unter denen die Brandreste in mehreren Häufen lagen (Grabgruppen Nr. 4, 136, 137, 142). Diese können als Bestattungen von Mitgliedern einer Familie interpretiert werden, wie darauf in einigen Fundorten der Gáva-Holihrady-Kultur und in der Waldsteppenzone zu schliessen war. Es ist durchaus möglich, dass in unserem Fall die Steinpäckung den Erdhügel symbolisiert, oder, dass die flachen Hügel über den Bestattungen infolge der Erosion verschwunden worden sind (Abb. 6).¹²⁻¹³

Im mit Steinsetzung bedeckten Grab Nr. 109 wurde eine der schönsten Waffen des Gräberfeldes gefunden: es ist eine eiserne Hammeraxt, am Schaftloch deutlich verdickt, mit leicht abgerundetem, rechteckigem Nacken (Abb. 7, 1, Abb. 15, 1). Die gravierten Dreiecks- und Strichgruppenmuster auf dem verdickten Teil am Schaftloch erinnern an die eingeritzten Keilmuster der handgeformten, mit hochgezogenem Henkel versehenen Tassen des Gräberfeldes. Ein Exemplar vom selben Typ kam aus dem Grab Nr. 87 vor,¹⁴ das sowohl im Bestattungsritus (Brand-schüttungsgrab mit Steinpackung), als auch in den Beigaben (Kombination von Eisenaxt, Eisennadel und Eisenmesser) dem Grab Nr. 109 sehr ähnlich war. Obwohl dieser Typ im Karpatenbecken bekannt ist,¹⁵ macht ihn seine Verzierung doch alleinstehend: ein ähnliches Exemplar kennen wir nur aus Eger–Nagyeged.^{16–17} Äxte von solcher Form sind im mittleren Kaukasusgebiet aus dem ausgehenden 7., beginnenden 6. Jh. v. Chr. bekannt,^{18–21} sie waren auch in der Waldsteppenzone in Gebrauch (die Hügel von Lenkovci, Perebykovci, Kruglik).²² Die Axt aus dem Hügel Nr. 2 von Perebykovci wird auf die Mitte des 7. Jhs. v. Chr., der aus dem Hügel Nr. 1 von Kruglik anhand der dort vorgekommenen frühen scheibengedrehten Keramik auf den letzten Drittel, eventuell auf den letzten Viertel des 7. Jhs. v. Chr. datiert. Der letztere Grabbefund ist sehr wichtig vom Gesichtspunkt der Datierung von Alsótelekes aus, hier kamen nämlich solche, überzeugend ins 7. Jh. v. Chr. datierte typische Gegenstände in einem Grabkomplex vor, die auch in unserem Gräberfeld charakteristisch sind: Eisenaxt, Lanzenspitze, handgeformte Tasse mit hochgezogenem Henkel und scheibengedrehte Keramik.²³ Auf eine ähnliche Datierung kam A. Vulpe in Bezug auf die siebenbürgischen Exemplare, unsere Axt kann also aus der zweiten Hälfte, spätestens vom Ende des 7. Jhs. stammen.³⁰

Weitere Typen der Bewaffnung stellen die eisernen Äxte und Lanzenspitze der Grabgruppe 136 (Abb. 6) dar. Die hammerartigen Äxte mit gekrümmten Rücken, deutlich abgesetztem, knollenartigen Nackenknauf, am Schaftloch leicht verdickt (Abb. 9, 2, Abb. 15, 2) sind im skythenzeitlichen Material von NO-Ungarn gut bekannt (Meszes, Ártánd),^{31–32} obwohl sie nach der Meinung von M. Párducz in kleiner Zahl im Karpatenbecken vertreten ist. Das dritte, asymmetrische Exemplar von der Stelle *q* der Grabgruppe 136 vertritt einen Typ mit kurzem Oberteil, mit asymmetrischer Gestalt und querartigem Nacken. Es lag in der Mitte der Grabgruppe, auf der gleichen Stelle mit einer Lanzenspitze (Abb. 9, 1, Abb. 15, 4) und mit einem langen Eisenmesser (Abb. 10, 5, Abb. 16, 9), ähnlich wie das Stück selben Typs aus dem Grab 4/c.³³ Die Form ist im Karpatenbecken gut bekannt^{35–36}, wir kennen sie auch aus dem Depotfund von Nizhnia Misl'a (Slowakien).³⁴ Anhand der in der Waldsteppenzone gefundenen Exemplare lässt sich so viel feststellen, dass dort Äxte solchen Typs schon seit der zweiten Hälfte des 7. Jhs. v. Chr. bekannt waren,³⁸ während sie im Kaukasusgebiet erst später, am Ende des 7. Jhs. auftauchten, und bis zum Anfang des 5. Jhs. anwesend waren.³⁹ Wir halten es für wahrscheinlich, dass die Herkunft dieses Typs eher in der Waldsteppenzone zu suchen ist,⁴⁰ was auch ihre Datierung auf die zweite Hälfte/das letzte Drittel des 7. Jhs. für vorstellbar macht.

Die eiserne Lanzenspitze der Grabgruppe 136 ist ein charakteristischer Gegenstand des Gräberfeldes (Grab Nr. 1, 136/q, 180). Ihre Merkmale sind das schmale, weidenblattartige Spitze und die kurze Tülle, die unten mit einem Ring verstärkt ist, sogar die Tülle einer der Lanzenspitzen ist verziert (Abb. 9, 1, Abb. 15, 4).^{42–44} Im Falle von drei Exemplaren wurde auch eine Axt ins Grab gelegt, in zwei Fällen waren sie mit Eisenmessern vergesellschaftet. Solche Lanzenspitzen sind auch im skythischen Milieu bekannt,^{46–47} sie kommen auch im mittleren

Dnestr-Gebiet, aus der zweiten Hälfte des 7. Jhs. v. Chr. vor.⁴⁸⁻⁵⁰ In Ferigile ist diese Waffenart vom 7. bis zur zweiten Hälfte des 6. Jhs. vorhanden.⁵² Die Lanzen spitzen von Alsótelekes datieren wir nach dem Hügel Nr. 1 von Kruglik auf den letzten Viertel, oder auf das Ende des 7. Jhs. v. Chr. Einen anderen Lanzentyp stellen die Exemplare aus den Gräbern Nr. 65, 137/k (Abb. 11, 11, Abb. 15, 5.) und Stelle R aus dem Jahre 1959 dar. Ihre Tülle ist mindestens so lang, wie die Spitze, alle Mitglieder dieser Gruppe wurden zusammengebogen ins Grab gesetzt. Die Form kennen wir aus der präskythischen Epoche, aus dem 8. Jh. v. Chr.,⁵³ sie ist aber auch in der Spätbronzezeit des Kaukasus (Verhnaja Rucha),⁵⁴ und auch aus jüngerer Zeit dieses Gebiets, vom Ende des 8., aus dem zweiten Viertel des 7. Jhs. vertreten.⁵⁵⁻⁵⁶

In Alsótelekes sind mehrere Pfeilspitzen zum Vorschein gekommen: sie vertreten alle abweichende Typen. Aus dem früheren Material kennen wir zweiflügelige bronzene und eiserne Pfeilspitzen (Grab Nr. 4/d, Nr. 70), und eine Sonderform aus dem Grab 20, die einer miniaturten Lanzen spitze ähnlich ist.⁵⁷⁻⁵⁸ Diese werden jetzt mit einem weitverbreitetem Typ, mit dreikantigen Pfeilspitzen ergänzt (Abb. 11, 6-7). Nach T. Kemenczei haben sich die zweikanteiligen Varianten zu Beginn des 9./8. Jhs., in der präskythischen Phase der asiatischen Steppe entfaltet, und gelangten durch die Vermittlung der Waldsteppenzone schon vor dem Beginn des 7. Jhs. ins Karpatenbecken.⁵⁹ Zur Datierung der dreikantigen Pfeilspitzen liefert wichtige Angaben die befestigte Siedlung von Somolany, wo es keine jüngere Funde als die Phase Ha D1 gibt, so können auch die Pfeilspitzen nicht jünger sein.⁶¹ Während die frühen zweikantigen Typen auf das späte 7.- frühe 6. Jh. zu datieren sind, kann auch der jüngere Typ nicht später, als zu Beginn des 6. Jhs. v. Chr. erscheinen. Nach dem Standpunkt von T. Kemenczei tauchen die mit kurzer Tülle versehenen dreikantigen Varianten erst nach dem Aufhören des Gebrauchs der früheren Typen, an der Wende des 7./6. Jhs. auf, und werden von der Mitte des 6. Jhs. allgemein.⁶²⁻⁶³

Unter den Armbändern hat der Ausgräber zwei Leittypen abgesondert: die dünneren, aus einem Draht gefertigten, und die dickeren, gegossenen Exemplare, sowohl aus Bronze als aus Eisen. Unter den dünneren Armbändern befinden sich die typischen Funde des früher freigelegten Gräberfeldteils, die aus Bronzedraht mit konischem Ende hergestellt wurden.⁶⁴ Nach Marinescu sind sie lokale Produkte Siebenbürgens, die in den späthallstattzeitlichen Bestattungen des siebenbürgischen Gebiets schon in der zweiten Hälfte des 7. Jhs. v. Chr. erschienen, ihr sporadisches Vorkommen ist in der Waldsteppenzone erst später, auf das 6. Jh. zu datieren.⁶⁶⁻⁶⁷ Nach der Meinung von T. Kemenczei – aufgrund von siebenbürgischen Analogien – markieren diese Gegenstände auch bei uns das 7. Jh. v. Chr.⁶⁸ In den unpublizierten Gräbern kamen insgesamt 23 Armbänder oder deren Fragmente vor, keine haben aber den frühen Typ mit konischem Ende vertreten. Sie sind aus Bronze oder aus Eisen, mit offenen oder mit übereinandergreifenden Enden, verziert (gerippt, eingeritzt) oder unverziert (aus Bronze: Abb. 19, aus Eisen: Abb. 20). Diese Formen waren während der Eisenzeit allgemein verbreitet, ihre Mehrheit ist auch auf dem Gebiet der Hallstattkultur kennzeichnend, sie verfügen also über keinen näheren chronologischen Wert.⁷¹⁻⁷⁴ Als eigenständige, in der skythenzeitlichen Kultur des Karpatenbeckens seltene Funde sind die mit schlangenkopfförmigen Enden versehenen bronzenen Armbänder (Grab Nr. 142/b: Abb. 12, 3, Abb. 19, 5 und Grab Nr. 165: Abb. 14, 3, Abb. 19, 9). Beide stammen aus reich ausgestatteten Brandschüttungsgräbern, sowohl die Form als auch die Ausgestaltung der Schlangenköpfe sind aber voneinander abweichend. Das Stück aus dem Grab Nr. 142 ist grösser, kraftvoller, der Kopf ist eher stilisiert,

der Armring ist sonst unverziert. Das Exemplar aus dem Grab Nr. 165 ist kleiner, jedoch feiner ausgearbeitet, der Kopf ist realistischer, auch der Körper ist verziert. Diesem Typ steht der bronzene Armring mit offenen Enden aus dem Grab Nr. 142/d nahe, der in einem kleinen Kopf endet (Abb. 12, 7, Abb. 19, 6). Ähnliche Stücke kamen in fünf Gräbern von Szentes-Vekerzug vor.⁷⁶ Die Vorbilder dieser Typen stammen aus der Koban-Kultur: es sind tordierte bronzene Armringe, deren schematisch ausgebildete Enden Darstellungen von Raubtieren oder von Schlangen waren.⁷⁷⁻⁷⁹ In der Waldsteppenzone sind diese vom 6. bis 5-3. Jh. nachzuweisen,⁸⁰ in Ferigile tauchen sie in den Fundkomplexen aus der zweiten Hälfte des 6. Jhs. auf.⁸¹ Auch die Stücke von Alsótelekes können nicht früher, als das 6. Jh. v. Chr. bestimmt werden. Zieht man die in der Nähe, sogar im gleichen Grab mit einem der Armbänder gefundenen scheibengedrehten Becher mit hochgezogenem Henkel in Betracht, so zeichnet sich ein auf die erste Hälfte des 6. Jhs. hinweisender Horizont aus. Die Armbänder mit schlangenkopfförmigen Enden sind also solche Gegenstände östlicher Herkunft, die nicht zu den frühen Funden des Gräberfeldes gehören.

In Alsótelekes kamen in grösster Anzahl die aus Bronze und aus Eisen hergestellten Nadeln vor.⁸³⁻⁸⁴ Sie sind als Beigaben beiden Geschlechts ins Grab gelegt worden, sie waren also vermutlich allgemein benutztes Element der lokalen Tracht. Es sind insgesamt 18 Stück aus Eisen und 6 Stück aus Bronze vorgekommen, alle aus Brandschüttungsgräbern. Typisch sind die Nadeln mit gepertem, zwei- oder mehrgliedrigem Kopf, die Rollenkopfnadeln, die sich in der Mitte verdickenden ahlenartige Stücke und die Nähnadelformen. Man kann soviel feststellen, dass die bronzene Exemplare eher in Frauengräbern, die eisernen hingegen in Männergräbern häufig waren. Eine genauere Datierung ist – wegen des weiten Spektrums ihrer Benutzung – nicht möglich, sie stellen einen solchen Trachtzubehör der heimischen Bevölkerung dar, der Jahrhunderte lang in Gebrauch war.⁸⁵⁻⁹²

Zu den Schmuckgegenständen gehören jene abwechslungsreiche Halsschmücke, die als Beigaben von Kleinkindern bestattet wurden. Die Mehrheit der drei Halsschmücke bestand aus Kaurischnecken, stellenweise mit Bronzeröhrchen, kleinen Drahttringen oder blauen Glasperlen ergänzt (Abb. 22, 1–3).⁹³⁻⁹⁶ Ein unikatler Fund des Gräberfeldes ist eine eiserne Pinzette aus dem Grab Nr. 157, die in die Reihe der Gegenstände östlicher Herkunft gestellt werden kann (ähnliche Stücke sind im Kaukasusgebiet aus dem 8–7. Jh., und aus der Koban-Kultur aus dem 7. Jh. v. Chr. bekannt).⁹⁷⁻⁹⁸

Den früheren Freilegungen ähnlich brachten auch die beiden späteren Grabungskampagne viel Eisenmesser ans Tageslicht, die sowohl in Männer- als auch in Frauengräbern zu finden waren. Die Eisenmesser mit gebogenem Rücken und mit Griffdorn sind allgemein verbreitete Funde der Skythenzeit. Es sind zwei neue bronzene Messerscheiden ans Tageslicht gekommen. Im Gegensatz zu den bekannten Typen der Gräber Nr. 4/g und 78⁹⁹ sind diese mit einem kleinen bikonischen Knopf abgeschlossen. Ihre Parallelstücke aus dem Karpatenbecken sind gut bekannt.¹⁰⁰⁻¹⁰⁴ A. Vulpe hält die Exemplare aus Siebenbürgen aund aus der Gegend der Unteren Donau für die späte Hallstattzeit typisch, und bestimmt ihre Benutzung auf einen Zeitabschnitt von der zweiten Hälfte des 7. Jhs. bis zum 5. Jh. v. Chr.¹⁰⁵ Die in einem Knopf endenden Formen sind bestimmt jünger, als die mit Tiergestalt verzierten Stücke, die T. Kemenczei anhand ihres dem präskythischen Kreis anzuknüpfenden Tierkopfmotivs auf das Ende des 7. Jhs. datiert.¹⁰⁶

Wir erwähnen noch kurz die aus Knochen hergestellten Gegenstände des Gräberfeldes: eine durchbohrte kleine Knochenplatte (Abb. 8, 1), ein mit einge-

ritzten Linien verziertes Knochenzylinderfragment (Abb. 8, 2) und ein geschnitzter, durchbohrter Pferdezahn (Abb. 8, 3), alle aus dem Grab Nr. 110. Ähnliche Gegenstände aus einem für Männergräber kennzeichnenden Kontext sind aus dem Grab Nr. 2 von Szentes-Vekerzug¹⁰⁷ und aus der Fundstelle Cegléd-Hordógyár bekannt.¹⁰⁸ Zuletzt hat diesen Gegenstandstyp J. Kisfaludi untersucht, die einen engen Zusammenhang zwischen den geschnitzten, verzierten Knochenzylindern und der Tonpintaderas feststellte, die als typische Geräte der Frauen zur Körperbemalung dienten, und sich im 6–5. Jh. v. Chr. verbreitet haben.¹¹⁰

Die Gefässe der in dieser Studie veröffentlichten Gräber verstärken die früheren Beobachtungen: im Gräberfeld sind in überwiegender Mehrheit die handgeformten Gefässe oder deren Fragmente vorhanden (74 Stück), die scheibengedrehte Stücke bilden nur 24% des Materials (23 St.). Zu den handgemachten Gefässen (Abb. 25) gehören die flachen Tassen mit hochgezogenem Henkel und ausladendem Rand (26 St.), die bikonischen Becher (21 St.), die Schüsseln mit eingezogenem Rand (12 St.), tonnenförmige (9 St.) und bikonische Gefässe (7 St.). Auf Drehscheibe wurden die typischen skythenzeitlichen Becher mit hochgezogenem Henkel (18 St., Abb. 26) und Schüsseln mit eingezogenem oder geradem Rand (5 St., in den Gräbern nur fragmentarisch) hergestellt. Sehr charakteristisch sind im Gräberfeld die vielen, fragmentarisch ins Grab gelegten Gefässe, und die grosse Zahl der zu keinem Grab gehörenden Gefässbruchstücke. Wie das schon in der ersten Phase der Freilegung zu bemerken war, sondern sich die handgeformten Tassen und die scheibengedrehte Keramik enthaltenden Gräber auch territoriell ab, was auf zwei chronologische Schichten hinweist. Die mit breiter Mündung, mit ausladendem Rand, mit hochgezogenem, manchmal hahnkammartig ausgebildetem Henkel versehenen, mit Zickzackmuster oder mit eingeritzten Dreiecken verzierten Tassen (Abb. 23) kamen ausschliesslich aus dem westlichen Teil des Gräberfeldes vor. Die Verbreitung der auf Drehscheibe hergestellten Formen fiel hingegen mit dem Gebiet der östlichen Gräbergruppe zusammen. Im Gräberfeld von Kuštanovice sind die handgeformten Tassen mit hohen, im Winkel gebogenen oder in einem Knopf endenden Henkel als Leitfund zu erkennen.¹¹²⁻¹¹³ Eine vollkommene Entsprechung zur hahnkammartigen Ausbildung findet man unter den Funden des Brandgrabes von Tarpa, nach M. Párducz ebenfalls in Kuštanovice-Umgebung.¹¹⁴ Diese Tassenform ist auch im Kreis der Cernoles-Kultur kennzeichnend, deren das auch in Alsótelekes beliebte, mit eingeritzten Linien ausgefüllte Dreiecksmuster Volk gerne verwendet hat.¹¹⁵ Die in der Skythenzeit charakteristischen, weit verbreiteten handgemachten, mit hochgezogenem Henkel versehenen Tassen sind nach allgemeiner Auffassung aus spätbronzezeitlichem-früheisenzeitlichem Grund stammende Gefässtypen. Sie waren sowohl vom Volk der Kyjatice-Kultur als von den Präskythen beliebt, auf deren Gefässen sogar das Dreiecksmuster vorkommt.¹¹⁶⁻¹¹⁹ Letzteres ist ein typisches Motiv der Tassen der westlichen Gruppe von Alsótelekes (Abb. 23, 5, 7). Wir halten für wahrscheinlich, dass dieses Motiv und diese Form aus der Kuštanovice-Kultur übernommen wurde. Nach T. Kemenczei sind die eingeritzten Motive aus der Waldsteppenzone auf unser Gebiet gelangt, wo sie schon seit der ersten Phase der Skythenzeit, seit der Mitte des 7. Jhs. v. Chr. als Ziermotive benutzt waren.¹²⁰ Anhand der Interpretierung der chronologischen Lage von Kruglik können diese Tassen auf das letzte Drittel, bzw. Viertel des 7. Jhs. bestimmt werden.¹²⁵ Diese flache Tassenform mit hochgezogenem Henkel deutet den frühesten Horizont des Gräberfeldes aus dem letzten Drittel/vom Ende des 7. Jhs. an. Diese Datierung wird von der während der Freilegung der westlichen Gruppe ans Tageslicht gekommenen Funde: von den zweikantigen Pfeilspitzen frühen Typs und von den

Armbändern mit konischem Ende verstärkt, die auf eine enge Beziehung von Alsótelekes und der Waldsteppenzone, auf eine nahe Verwandtschaft mit deren frühskythischem Material hinweisen.¹²⁶ Auf diesem Grund datieren wir den Anfang des Gräberfeldes, und zugleich die Zeit des Anlegens der westlichen Gruppe auf das dritte Viertel/letztes Drittel des 7. Jhs. v. Chr.

Den Beginn der in der zweiten Phase des Gräberfeldes angelegten östlichen Gruppe charakterisiert das gemeinsame Vorkommen der auf östliche Vorbilder zurückzuführenden Gegenstände frühskythischen Typs, der Äxte und der Lanzen spitzen mit der auf Drehscheibe hergestellten Keramik, in erster Linie mit den Bechern mit hohem Henkel, die ausschliesslich im östlichen Gräberfeldteil zu finden waren. Solange die frühere Forschung die Herkunft der Drehscheibentechnik in den griechischen Städten des nördlichen Schwarzmeergebietes suchte und ihre Zeit auf die zweite Hälfte des 6. Jhs. legte,¹²⁷ weist die entlang der Flüsse Prut und Dnestr bekannt wordene, sich mit frühskythischem Material vergesellschaftete Drehscheibenkeramik auf eine vermittelnde Rolle dieses Gebiets von der zweiten Hälfte des 7. Jhs. v. Chr. hin. Anhand von Smirnova hält T. Kemenczei die obere Theissgegend, bzw. Nordungarn für jene Gebiete, die diese Technik weitergegeben haben.¹²⁸⁻¹³¹ Das gemeinsame Vorkommen der Eisenäxte, Lanzen spitzen und sonstiger östlichen Gegenstände mit den scheibengedrehten Gefässen in Betracht ziehend, und uns auf den Fundkomplex von Kruglik unterstützend, bestimmen wir das Erscheinen der neuen Töpfertechnik als keine selbständige chronologische Schicht, sondern wir setzen den Beginn der östlichen Gruppe – auch aufgrund ihrer stratigraphischen Lage – auf das Wende des 7./6. Jhs., oder auf den Anfang des 6. Jhs. v. Chr. Soweit diese Gegenstände eher im mittleren Teil der Ostgruppe dominieren, tauchen auf dem Rand der Gräbergruppe solche Funde – Armbänder mit Schlangenkopf, dreikantige Pfeilspitzen – auf, die eher auf die erste Hälfte, auf die Mitte des 6. Jhs. hindeuten, obwohl sowohl der Ritus als auch die Lage der Bestattungen auf die Ununterbrochenheit der Benutzung hinweisen, und es auch im komplexen Charakter des Fundgutes keine Veränderungen gibt. Anhand der kleinen Anzahl dieses am östlichsten liegenden Gräberfeldteils können wir mit Recht annehmen, dass das Volk von Alsótelekes während des 6. Jhs. das Gräberfeld aufgelassen hat. Der Mangel an keltischen Gegenständen beweist eindeutig, dass das Gräberfeld angelegene Volk die keltische Ansiedlung nicht mehr erlebte.

Alsótelekes kann als eine der frühesten Fundstellen unserer Skythenzeit interpretiert werden:¹³² diese Feststellung ist durch die überwiegende Zahl der Brandgräber, die hohe Anzahl der Steinpackungen, die ungewöhnlich vielen Nadeln, die zahlreichen frühskythischen Gegenstände, das Übergewicht der handgeformten Keramik sowie ihre Gefässform und Verzierungsart bedingt. Nach der Meinung von T. Kemenczei stammt das Volk von Alsótelekes aus dem Waldsteppengebiet.¹³³ Anhand der Analyse des Gräberfeldes können wir seiner Meinung zwar zustimmen, jedoch bleiben einige Fragen offen: wer die Einsiedler waren, und ob sie hier eine lokale Bevölkerung getroffen haben. Für die Beziehung mit der Kuštanovice-Kultur spricht die Dominanz der Einäscherung, die Typen und die eingeritzte Verzierungsart der handgeformten Keramik, die Tassen mit hahnenkammförmigen Henkeln. Auf eine enge Verbindung mögen die vermutlich Hügel ersetzenden Steinpackungen hindeuten, darunter fallweise mit aus mehreren Bestattungen bestehenden, vermutlich zu den gleichen Familien gehörenden Gräber.¹³⁴ Doch herrschen innerhalb der Kuštanovice-Kultur Urnenbestattungen statt der Brandschüttungsgräber, für die Kultur ist keine Anwesenheit oder nur in geringer Anzahl der scheibengedrehten Keramik kennzeichnend, weder die Na-

deln noch die Armbänder sind in so grosser Anzahl vertreten, wie es in Alsótelekes der Fall ist. Innerhalb des Fundmaterials der Kuštanovice-Kultur sind die Gegenstände skythischen Charakters in viel geringer Anzahl nachzuweisen, als in unserem Fundort. So, obwohl es gründliche Argumente für die Verbindung zwischen den beiden Gebieten gibt, mag es doch keine ausschliessliche Rolle in der Herkunft des Volkes von Alsótelekes gespielt haben. Wir können nicht vollkommen ausschliessen, dass die vom Osten her Ankommenden hier eine Grundbevölkerung mit lokalen Traditionen gefunden haben, die auch nach der Ansiedlung der neu angekommenen ihre Bestattungssitte und ihre Tracht aufbewahrt hat. Wir haben leider in unserem Gebiet kein Material beweisender Kraft¹³⁵ – obwohl man auf den benachbarten Gebieten eine Übergangsphase von der Spätbronze- zur Früheisenzeit eindeutig nachweisen konnte¹³⁶⁻¹³⁸ – dass das Fortleben der Kyjatice-Kultur während und nach der Präskythenzeit nachweisen könnte. Aufgrund der stratigraphischen Lage des Gräberfeldes und anhand der im Fundmaterial der beiden Gräberfeldgruppen nachzuweisenden Abweichungen kann man mit recht auf das Dasein einer solchen Bevölkerung schliessen, die in Beziehung mit dem Volk der Waldsteppenzone stand. Wir halten für vollstellbar, dass die westliche Gruppe des Gräberfeldes angelegene Grundbevölkerung mit der Kuštanovice-Kultur in enger Verbindung stand, die neuen Elemente ihrer Sachkultur haben aber jene aus der Waldsteppenzone mit sich gebracht. Mit diesem Gebiet hörten die Verbindungen auch während des späteren Lebens der Volksgruppe nicht auf, nachdem sich zwei solche Fundhorizonte entfalteten, die auf die sich auf die Bevölkerung des Gräberfeldes von Alsótelekes hinrichtenden, während dem Bestehen der Bevölkerung mehrmals nachzuweisenden vermittelnde Rolle hindeuten. Es kann nicht ausgeschlossen werden, dass die aus der Waldsteppenzone herrührenden Einflüsse die Kuštanovice-Bevölkerung noch vor ihrer Einsiedlung erreicht haben, und das Gräberfeld Alsótelekes-Dolinka als der Nachlass einer gemischten Bevölkerung zu betrachten ist, der zu den auf östliche Vorbilder zurückzuführenden Gegenständen infolge einer lokaler Produktion gelangte. Die Frage kann durch eine eingehende Analyse der Beziehungen des Fundmaterials und der Bestattungssitte beantwortet werden

Pál Patay–Zsuzsa B. Kiss

Übersetzung: *Zsuzsa B. Kiss*

ZWEI KELTISCHEN MÜNZSCHATZFUNDE IM UNGARISCHEN NATIONALMUSEUM

(Velem–Szentvid und Ostffyasszonyfa)

Melinda TORBÁGYI

Eine der charakteristischen Gruppen der keltischen Münzen in Ungarn stellt der sogenannte Velemer Typ dar. Die Benennung des Typs geht auf den ersten Fundort zurück. Einige Exemplaren des Ensembles wurden von dem Ungarischen Nationalmuseum erworben. In wohl 40 Jahre kam ein anderer, gleiche Typen enthaltenden Münzschatzfund vor, deren grösster Teil auch in den Besitz des Nationalmuseums gelangte. Beide Horte wurden in einer kurzen Veröffentlichung publiziert, aber waren weder Photographien noch Stempelvarianten mitgeteilt.¹ Der dritte und grösste Schatzfund von Velemer Typ kam in Güttenbach (Burgenland) zum Vorschein, den Alphons Barb ausführlich publizierte, zwar er nur mit einigen Photographien die von ihm gesonderten Varianten illustrierte.² In diesem Artikel möchte ich die im Münzkabinett des Nationalmuseums bewahrten Exemplaren nach Stempelvarianten gruppiert und mit Photographien illustriert im Rahmen der keltischen numismatischen Forschung der letzten Jahrzehnten vorstellen.

Im Katalogteil befinden sich – dem Laufenden-Nummer nach – die folgenden Angaben: Metall, Nominale, Gewicht, Stempelstellung, Inventarnummer oder Zitierwerke, Vs./Rs.– Stempel. Im Falle der Analogien stehen: der Bewahrungsort oder Zitierwerke, der Fundort (wenn er bekannt ist), Metall, Gewicht, Stempelstellung, Vs./Rs.-Stempel. Bei der mir nur aus Photographien bekannten Exemplaren ist die Bestimmung der Stempel – besonders bei den Rückseiten – nicht immer eindeutig, dafür der Nummer der Stempel steht im Klammer mit Fragezeichen.

MÜNZSCHATZFUND VON VELEM-SZENTVID

In März 1899 wurden etwa 60 Silbertetradrachmen in einem kleinen, dunkelgrauen, bauchigen Gefäss, dessen Durchmesser bei dem Bode 64 mm, bei dem Bauch 122 mm, Höhe 85 mm ist, gefunden. Es hat einen abgerundeten Rand, unter dem eine Rille läuft. Das Gefäss ist leider verschwunden. Aus dem Fund wurden 51 Stücke im Nationalmuseum vorgezeigt, die nach Ödön Gohl alle gleiche Typen – aber mit mehreren Stempelvarianten – waren. Das Museum verkaufte zuletzt 11 Exemplare.

- | | | | |
|---------------------------------|----------------|-----|------------|
| 1. AR Tetradrachme, 10.24 g, 12 | UNM 14.1900.5. | 1/1 | Abb. 1. 1. |
| 2. AR Tetradrachme, 10.44 g, 12 | UNM 14.1900.1. | 2/4 | Abb. 1. 2. |
- Rs.: vor dem Pferdehals ein winziger, runder Einschlag

¹ Gohl, Kerényi

² Barb

3. AR Tetradrachme, 10.32 g, 11 UNM 14.1900.4. 2/4 Abb. 1. 3.
Rs.: vor dem Pferdehals ein winziger, runder Einschlag,
Einhieb auf dem Pferdebauch
4. AR Tetradrachme, 10.31 g, 12 UNM 14.1900.10. 2/4 Abb. 1. 4.

Analogien: UNM R.I.6083 (AR 10.23 g, 12, 2/4), Forrer 304 = Castelin 1172 (vielleicht aus dem Fund von Velem-Szentvid, AR 10.00 g, 10, 2/(4?), Dembski 1401 (Güttenbach, AR 9.99 g, 1, 2/(4?))

5. AR Tetradrachme 10.44 g, 11 UNM 14.1900.3. 2/4a Abb. 1. 5.
Übergeprägt auf Verschwommener Typ (?)
(TKN Taf. 35. 4.).

Analogien: Barb Taf. 3. 1–3. (Güttenbach, AR, 2/4a?)

6. AR Tetradrachme 10.35 g, 12 UNM 14.1900.2. 2a/6 Abb. 1. 6.

Analogien: UNM R.I.6078 (AR 10.32 g, 12, 2a/6), Dembski 1399 = Pink 471 (AR 10.17 g, 2, 2a/(6?)), Dembski 1406 (AR 10.22 g, 1, 2a/(6?))

7. AR Tetradrachme, 10.33 g, 12 UNM 14.1900.11. 3/2 Abb. 1. 7.
8. AR Tetradrachme, 10.15 g, 1 UNM 14.1900.8. 3/3a Abb. 1. 8.

Analogien: UNM 37.1958. (AR 9.65 g, 12, 3/3a)

9. AR Tetradrachme, 10.01 g, 12 UNM 14.1900.7. 1a/7 Abb. 1. 9.

Analogien: UNM R.I.6974 (AR 8.10 g, 12, 1a/7), Dembski 1404 = Pink 473 (Güttenbach, AR 9.90 g, 2, 1a/(7?)), UNM R.I.6077 (AR 9.75 g, 12, 1a/7)

10. AR Tetradrachme, 10.62 g, 12 UNM 14.1900.9. 1a/8a Abb. 1. 10.

Analogien: Dembski 1403 (AR 10.22 g, 2, 1a/(8a?)), Barb Taf.3.11. (Güttenbach, AR, 1a/8a?)

11. AR Tetradrachme, 10.57 g, 12 UNM 14.1900.6. 1a/9 Abb. 1. 11.

Analogien: UNM 58.1908.5 (AR 8.89 g, 12, 1a/9), Dessewffy 735 (AR 9.59 g, 12, 1a/9)

EINZELFUNDE AUS VELEM-SZENTVID

Typ von Velem

1. AR Tetradrachme, 10.52 g Paulsen 27. 1/(1?)
2. AR Tetradrachme, 10.44 g, 7 Dess.482. (= Pink 472) 1/1a

Analogien: Dessewffy 736 (AR 9.70 g, 12, 3/1a)

3. AR Tetradrachme, 9.90 g, 12 UNM 30.1903.2. 1/1b Abb. 2. 12.
4. AR Tetradrachme, 9.38 g, 11 UNM 85.1903. 1/1b Abb. 2. 13.
Rs.: unter dem Pferdebauch ein winziger, runder Einschlag
5. AR Tetradrachme, 10.39 g Paulsen 22. 3/(1b?)

Analogien: UNM 17.1916.5 (AE 8.66 g, 11, 3/1b?)\



Abb. 1. Der keltische Münzschatzfund in Velem
 1. ábra A velemi kelta éremkinslelet

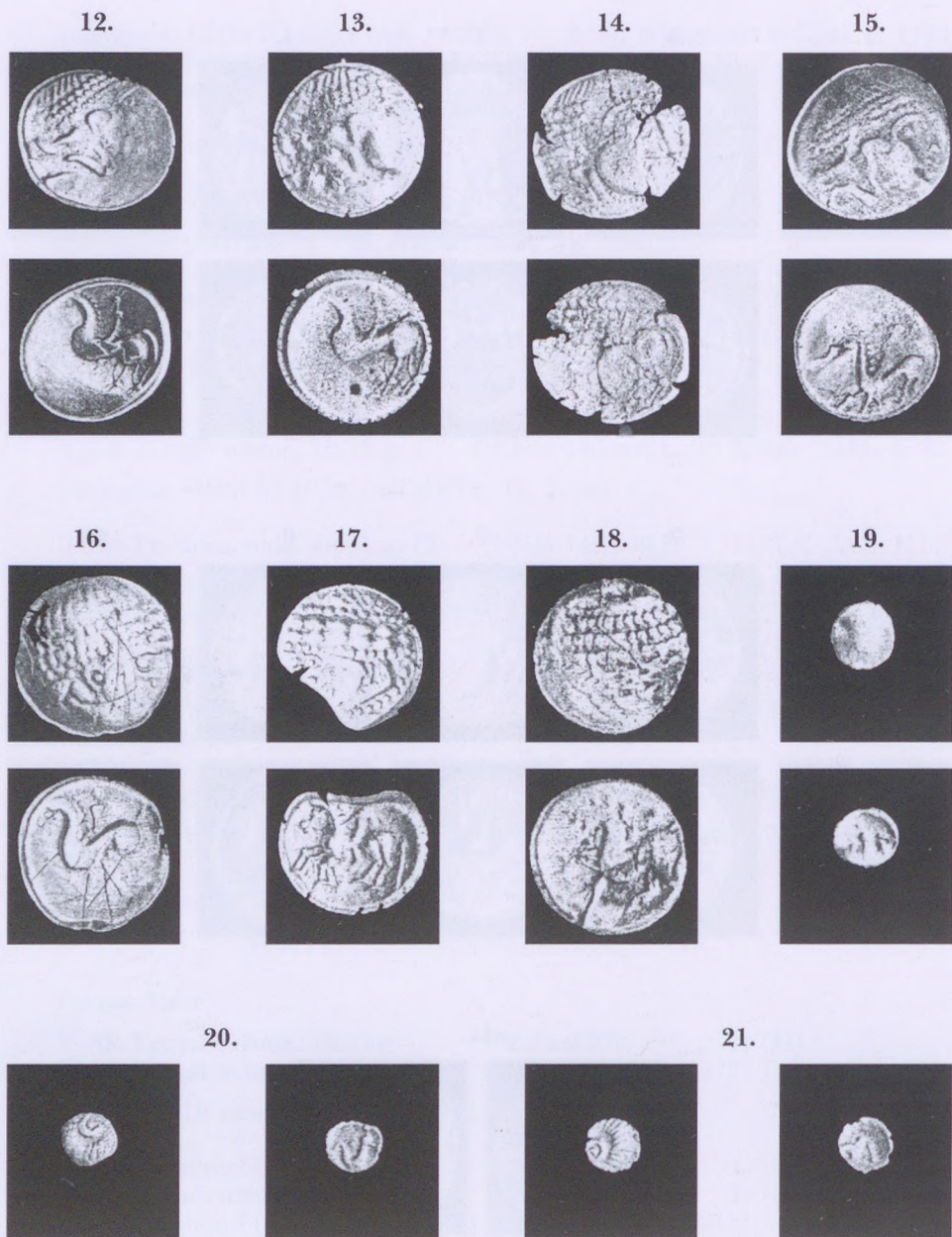


Abb.2 Einzelfunde in Velem
2. ábra Szórványérmek Velemen

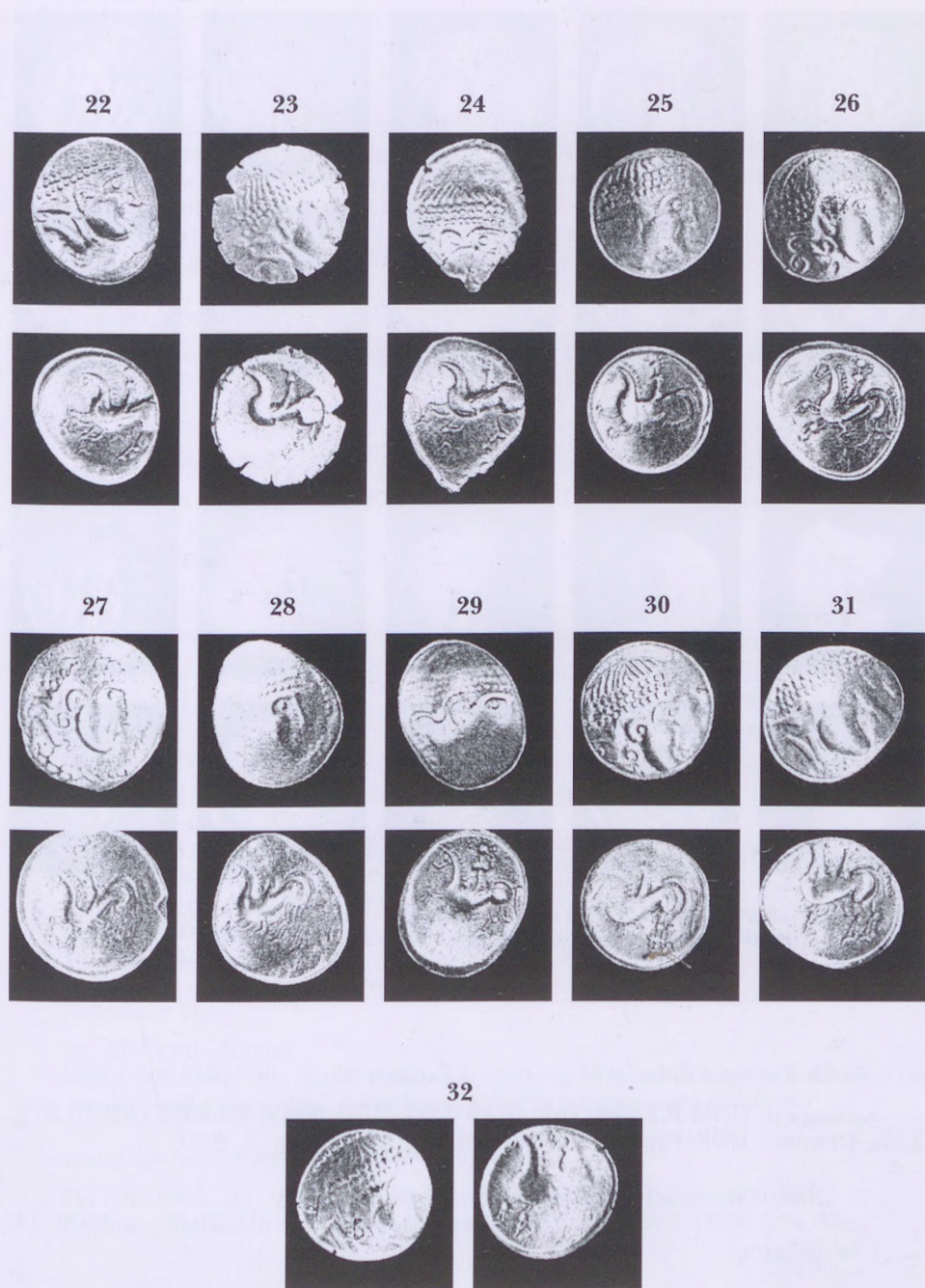


Abb. 3 Der keltische Münzschatzfund in Ostffyasszonyfa
 3. ábra A kelta éremkincslelet Ostffyasszonyfáról



Abb. 4 Der keltische Münzschatzfund in Ostffyasszonyfa
4. ábra A kelta éremkincslelet Ostffyasszonyfáról

6. AR Tetradrachme, 9.87 g

Paulsen 26.

2/5

Analogien: UNM R.I.6080 (AR 10.19 g, 12, 2/5), UNM R.I.6082 (AR 10.20 g, 2/5), Dembski 1398=Paulsen 25 (Güttenbach, AR 10.32 g, 2, 2/5)

7. Billon Tetradrachme, 9.62 g, 12

UNM 18.1901.1

= Pink 480

3b/?

Abb. 2. 14.

Überprägung

8. AR Tetradrachme, 8.98 g

Paulsen 23.

3b/?

Analogien: Pink 479 (3b/?)

- | | | |
|--|------------------------------|------------------|
| 9. AR Tetradrachme, 10.17 g | Paulsen 30. | 1a/(7?) |
| 10. AR Tetradrachme, 10.06 g, 12 | UNM R.I.6075
(= Pink 476) | 1a/9 Abb. 2. 15. |
| 11. Billon Tetradrachme, 8.48 g, 12
gebrochen | UNM 54.1902.1. | 1a/9a |
| 12. AR Tetradrachme, 9.91 g | Paulsen 29. | 1a/10 |
| 13. AR Tetradrachme, 8.42 g, 12 | UNM 44.1902.1. | Abb. 2. 16. |
- Vs. Cf. Dess. 740. (AR 10.38 g, 3), Dess 1156 = Pink 477 (AR 10.43 g, 12)
 Nach Pink ist sie die Vorlage des sogenannten Slovakischen Typs.
 Rs.: c.f. Barb Taf. 3. 16–18. (ähnlich zum Stempel 10R) Vs.: c.f. Dessewffy
 740 (AR 10.38 g, 3) und Dessewffy 1156 = Pink 477 (AR 10.43 g, 12)

Noricum „Kugelreiter“ Gruppe B 2

- | | | |
|---|----------------|-------------|
| 14. AR Tetradrachme, 9.38 g, 3.
Schrötlingfehler
TKN Taf. 3. 4–5. | UNM 18.1901.2. | Abb. 2. 17. |
|---|----------------|-------------|

Noricum „Gjurgjevac“ Typ

- | | | |
|---|---------------|-------------|
| 15. Billon Tetradrachme, 7.70 g
TKN Gjurgjevac 107 | UNM 47.1903. | Abb. 2. 18. |
| 16. AE Tetradrachme, 7.12 g
Stark abgenutzt | UNM R.I.6076. | |

„Slowakischer“ Typ

- | | | |
|--|-------------|--|
| 17. AR Tetradrachme, 11.89 g
c.f. Dembski 1409–1410 | Paulsen 24. | |
|--|-------------|--|

Boier Goldmünze

- | | | |
|---|-----------------|--|
| 18. AV 1/3–Stater, 2.23 g
Castelin Serie AA–VIII, 4. Taf. 55.
Fund von Deutsch-Jährendorf 8. Variante. ³ | UNM 51.1904. | |
| 19. AV 1/8–Stater, 0.83 g
Castelin Serie AA–VIII, 4. Taf. 56
Fund von Deutsch-Jährendorf 9. Variante | UNM 103.1902.1. | |
| 20. AV 1/8–Stater, 0.83 g | UNM 30.1903.1. | |

Kapostaler Typ

- | | | |
|--|--|--|
| 21. AE „Tetradrachme“
Miske 103. Abb. 10. Miske 102. nach kamen mehrere Stücke von diesem Typ
vor, die zur früheren Gruppe der Kapostaler Bronzemünzen gehören. ⁴ | | |
|--|--|--|

Kleinsilber, wahrscheinlich Lokalprägungen

- | | | |
|--|--------------|-------------|
| 22. AR Obole (?), 0.63 g
Raýman, M.: Ražby uprchlíků ze Stradonic. NumListy 7 (1952) 34–37. | UNM 14.1904. | Abb. 2. 19. |
|--|--------------|-------------|

³ Gohl Ö. Barbár aranypénzeink. NK 10 (1911) 57–59.

⁴ Torbágyi 1998. 632–634.

24. AR Obole (?), 0.46 g Paulsen II. Taf. 27. 671. ⁵	UNM 18.1901.3.	Abb. 2. 20.
23. AR Obole (?), 0.42 g Paulsen II. Taf. 27. 673.	UNM 18.1901.4.	Abb. 2. 21.
25. AR Obole (?), 0.23 g gebrochen	UNM 103.1902.2.	
26. AR Obole(?), 0.84 g	Paulsen 668.	
27. AR Obole(?), 0.82 g	Paulsen 666.	
28. AR Obole(?), 0.73 g	Paulsen 667.	
29. AR Obole(?), 0.69 g	Paulsen 672.	
30. AR Obole(?), 0.48 g	Paulsen 669.	
31. AR Obole(?), 0.41 g	Paulsen 674.	

MÜNZSCHATZFUND VON OSTFFYASSZONYFA

Dieser Fund wurde im Winter 1944–1945 am rechten Ufer des Flusses Raab von Soldaten gefunden. Er enthielt ursprünglich etwa 30 Stücke, von denen sich die folgenden Exemplaren im Ungarischen Nationalmuseum befinden:⁶

1. AR Tetradrachme, 9.22 g, 1	UNM 39.1953.1.	1/1	Abb. 3. 22.
2. AR Tetradrachme, 8.30 g, 11	UNM 21.1954.2.	1/1	Abb. 3. 23.
3. AR Tetradrachme, 8.90 g, 12	UNM 21.1954.3.	1/1	Abb. 3. 24.
4. AR Tetradrachme, 8.01 g, 12	UNM 21.1954.11.	1/1b	Abb. 3. 25.

Analogien: UNM R.I.6079 (AR 10.15 g, 6, 1/1b)

5. AR Tetradrachme, 9.19 g, 12	UNM 21.1954.7.	2/4a	Abb. 3. 26.
6. AR Tetradrachme, 9.24 g, 12	UNM 21.1954.1.	2/4b	Abb. 3. 27.
Überprägung			
7. AR Tetradrachme, 9.31 g, 12	UNM 39.1953.7.	2/4c	Abb. 3. 28.
8. AR Tetradrachme, 8.56 g, 12	UNM 21.1954.6.	2/5	Abb. 3. 29.
9. AR Tetradrachme, 9.19 g, 12	UNM 21.1954.9.	2a/6	Abb. 3. 30.
10. AR Tetradrachme, 9.95 g, 12	UNM 21.1954.5.	3/2	Abb. 3. 31.
11. AR Tetradrachme, 9.36 g, 1	UNM 21.1954.10.	3/2	Abb. 3. 32.

Analogien: UNM 17.1916.5. (AE 8.66 g, 11, 3/1b?), BMCC S153 (AR 10.30 g, 3/(1b?))

12. AR Tetradrachme, 8.54 g, 3	UNM 39.1953.2.	3/3	Abb. 4. 33.
13. AR Tetradrachme, 8.12 g, 12	UNM 39.1953.3.	3/3	Abb. 4. 34.
14. AR Tetradrachme, 9.20 g, 12	UNM 39.1953.4.	3/3	Abb. 4. 35.
Rs.: auf dem Pferdebrust, ein winziger Einschlag			
15. AR Tetradrachme, 9.20 g, 1	UNM 39.1953.5.	3/3	Abb. 4. 36.

Analogien: Dembski 1400 = Paulsen 21 (AR 10.22 g, 2, 3/(3?))

⁵ DLT 9472 stammt von Brettone, siehe Muret, E.–Chabouillet, M. A. Catalogue des monnaies galloises de la Bibliothèque Nationale. Paris, 1889. Nr. 9472., Paulsen 611 aus Stradonice.

⁶ Der Fund kam ins Museum in zwei Partie. In 1953 wurden 8 Stücke eingebracht, die dem Abgeber nach in einem Gefäß mit mehreren – c. 30 – gleichen Stücken waren. In 1954 neuere 13 Exemplaren wurden in Münzkabinett von einem anderen Person eingebracht, nach dem die Münzen in einem Behälter von Holz oder Textil seien könnten, weil die Erde bei der Münzen schon stark braun geworden war. Kerényi publizierte die allen Münzen als ein Fund. Mária Károlyi nach ist es mit völlig Sicherheit nicht auszuschliessen, dass es sich um zwei Funde handelt. Károlyi 406.

- | | | | |
|--|-----------------|------|-------------|
| 16. AR Tetradrachme, 9.54 g, 6 | UNM 21.1954.13. | 3/3a | Abb. 4. 37. |
| 17. AR Tetradrachme, 4.81 g
gebrochen | UNM 39.1953.8. | 3/? | Abb. 4. 38. |
| 18. AR Tetradrachme, 8.95 g, 1 | UNM 21.1954.12. | 1a/8 | Abb. 4. 39. |

Analogien: Barb Taf.3.8–10. (Güttenbach, AR, 1a/8?)

- | | | | |
|---|----------------|-------|-------------|
| 19. AR Tetradrachme, 8.80 g, 12
Rs.: in Mitte, ein winziger Loch | UNM 21.1954.4. | 1a/9a | Abb. 4. 40. |
|---|----------------|-------|-------------|

Analogien: UNM R.I.6081 = Pink 474 (AR 9.90 g, 3, 1a/9a), Dembski 1405 (Güttenbach, AR 10.24 g, 2, 1a/(9a?), Paulsen 28 (Güttenbach, AR 10.20 g, 1a/(9a?))

- | | | | |
|---------------------------------|----------------|----------|-------------|
| 20. AR Tetradrachme, 9.52 g, 12 | UNM 39.1953.6. | 1a/9a–b? | Abb. 4. 41. |
| 21. AR Tetradrachme, 8.67 g, 12 | UNM 21.1954.8. | 1a/9b | Abb. 4. 42. |

Der Vorgänger des Velemers ist im Kroisbacher Typ zu suchen. Die Vorlage der Vorderseite ist die Variante mit Geradenase des Kroisbacher Typs.⁷ Auf einem Exemplar des Fundes von Güttenbach⁸ kann man diese Verbindung sehr wohl feststellen. Die Rückseite könnte aus dem sogenannten Philippeus-Reiter im Fund von Kroisbach stammen. Beim Velemer Typ kann man sicher 6 Stempel für die Vorderseite und 20 Stempel für die Rückseite bestimmen. (Abb. 5.) Der früheste Vs-Stempel ist Vs.1, aber er ist wahrscheinlich kein Erstestempel, sondern Umschnitt des oben

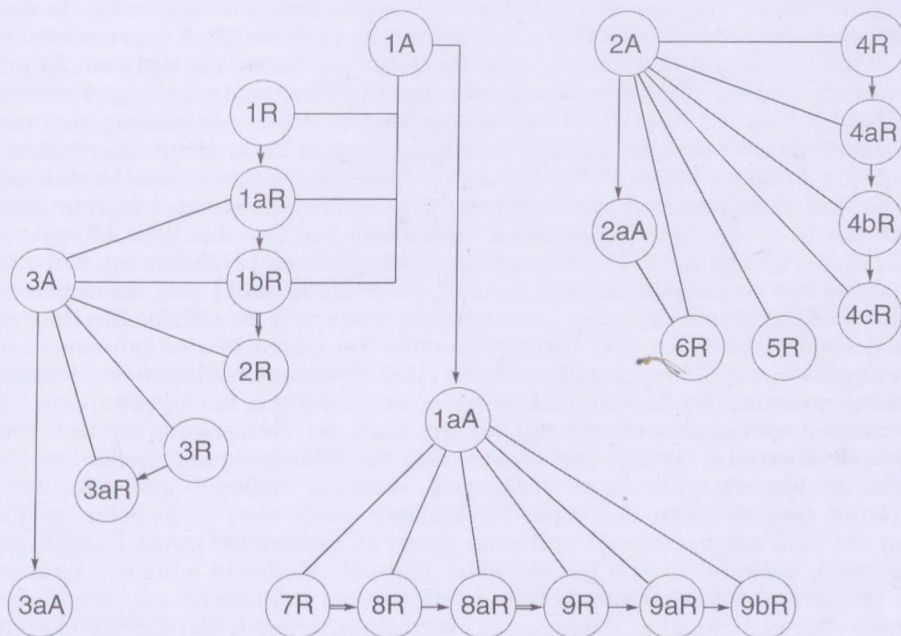


Abb. 5 Stempelverbindungen und Stempelabfolge
5. ábra Verőtőkapcsolatok és verőtősorrend

⁷ Torbágyi 1999.

⁸ Barb Taf. 3. 15.

erwähnten Exemplars von Güttenbacher Fund. Vs.1 ist im Stempelverbindung mit Rs.1, Rs. 1a und Rs.1b. Rs.1a. ist aus Rs.1. nachgeschnitten und bei ihm kommt zum erstenmal der spindelförmige Pferdekopf vor. Rs.2. entstand aus Umschnitt des Rs.1b.–Stempel. Der Herkunft des Rs. 3. ist nicht klar. Rs.3a. stammt aus dem Rs.3. Auf diesen letzteren zwei Rs.-Stempeln sind die Pferde mit gebeugtem Kopf zu sehen. Auf jeden bis jetzt erwähnten Rs.-Stempeln sind die Pferde mit eingebogenen Vorderbeinen dargestellt. Mit den Rs.1a., Rs.1b, Rs.2, Rs.3 und Rs.3a ist ein neuer Stempel – Vs.3. – in Verbindung. Vs.3. hat ganz anderer Charakter durch die auffällige grosse Nase und Punktreihe um Gesicht (Gesichtsrand bei Pink) als Vs.1. Es scheint mir, dass auch eine parallele Serie läuft, an deren Spitze Rs.4.–Stempel steht, der zwar ähnlich wie Rs.1. ist, aber der Pferdekopf ist schon spindelförmig und das linke Vorderbein ist nicht eingebogen. Der Pferderumpf ist schon ein wenig gebogener. Mit dem Rs.4.–Stempel kommt zum erstenmal der Vs.2. vor, der eine zartere Variante des Vs. 1.–Stempel ist. Seine Eigentümlichkeit ist die zwei Spiralen im Halsabschnitt. Vs.2. ist noch in Verbindung mit Rs.4a, Rs.4b, Rs.4c (die alle aus Rs.4.–Stempel stammen), sowie Rs.5 und Rs.6 auch. Rs.6. kommt aber auch mit Vs.2a. vor, der die erneuerte Variante des Vs.2.–Stempels ist. Die Eigentümlichkeit des Rs.6. ist ein stehendes Pferd. Die folgenden Rs.–Stempel scheinen bestimmt für eine spätere Gruppe, auf denen der Pferderumpf kräftig „U“-Gestalt annimmt. Ihre genaue Ableitung aus der früheren Gruppe ist noch derzeit unklar. Auf der Verbindung mit der früheren Gruppe weist eindeutig hin, dass jeder zu dieser Gruppe gehörende Rs.–Stempel nur mit einem einzigen Vs.–Stempel kombiniert ist. Er ist Vs.1a, der ein Nachschnitt des Vs.1. ist. Jede bekannte Stücke aus diesem Vs.1a.–Stempel zeigen sich sehr abgenutzt. In dem Fund von Güttenbach – obwohl er über 200 Stücke enthielt (Barb untersuchte 169 St.) – fehlen die mit den Vs.3., ferner Rs. 1–3a. geprägten Exemplaren. Es gibt aber einen neuen, in Funden von Velem und Ostffyasszonyfa nicht vorkommenden Stempel, Rs.10.⁹ Auf Grund von seinem Stil und seiner Ausführung gehört er zur späteren unter Rs.7–9b. gezeigten Gruppe. Paulsen 29. erwähnt einen solchen Stück mit Fundort Velem.¹⁰ Solcher Unterschied ist zwischen den Horten von Velem und Ostffyasszonyfa nicht. Die Verteilung der Rs.–Stempel ist zwar nicht ganz gleich, einige Stempelvarianten fehlen aus beiden, aber jede Gruppe ist wesentlich repräsentiert. (Es lohnt sich nicht die Stempelpaaren in den zwei Schatzfunden zu analysieren, weil sie sehr unvollzählig sind.) Aus dem oben gesagten unterstehe ich mich die nachstehende Folgerung zu ziehen. Die Prägung des Velemer Typs ist in zwei Periode zu teilen. Im ersten Period kann man mit einem intensiven Münzprägung rechnen, weil drei verschiedenen Vs.–Stempel gefertigt wurden. Die Rs.–Stempel mussten oft gewechselt, nachgeschnitten, umgeschnitten oder ganz neu verfertigt werden. Nach der Verfertigung des Rs.6. folgt wahrscheinlich eine Pause. Etwa später fing die Münzprägung wieder an. Zur Rückseite wurden ganz neue und stark stilisierte Stempel gefertigt, deren Herkunft derzeit unklar ist. Neuer Vs.–Stempel wurde aber nicht gefertigt, sondern der Vs.1. wurde erneuert und dann dieser Vs.1a–Stempel wurde fortwährend gebraucht, während er sich immer mehr abnutzte. Vielleicht lebte der Graveur, der Menschenkopf schneiden konnte in dieser Zeit nicht mehr, sein Nachfolger konnte aber es nicht, eher erneuerte er einen alten Stempel. Zu lange Zeit könnte zwischen den zwei Prägeperioden nicht vergehen, wenn der alte Stempel noch vorhanden war.

⁹ Barb 7. Taf. 3. 16–18.

¹⁰ Es ist nicht auszuschliessen, dass dieser Stück zum Münzschatzfund gehörte.

Das Gewicht der Münzen zeigt eine bedeutende Streuung zwischen 10.62 g und 8.01 g.¹¹ Man kann leider nur mit dem Durchschnittsgewicht rechnen, denn das Gewicht des Einzelstückes in dem grossen Fund von Güttenbach nicht gegeben ist. Wir kennen nur das Durchschnittsgewicht der von Barb festgestellten Stempelpaaren, weiterhin das Gewichtsbereich, innerhalb dem die Gewichte bewegen. So in den früheren als auch in den späteren Gruppen befinden sich schwerere und leichtere Exemplare, zwischen denen kein charakteristischer Unterschied sich zeigt. Das Durchschnittsgewicht der Velemer Münzen ist 9.75 g.

Die Münzen von Velemer Typ sind in einem wohl begrenzten Gebiet im Komitat Vas und im benachbarten Burgenland verbreitet. Neben den drei grossen Funden von Velemer Typ gibt es einige Einzelfunde aus Olad¹², aus Kisunyom¹³, aus Körmend¹⁴, aus Spielfeld¹⁵, aus Müllendorf¹⁶ und aus Hartberg¹⁷. (Abb. 2.) Die Verbreitung der Funde, weiterhin die zahlreichen Einzelfunde des Velemer Typs in Velem-Szentvid weist darauf hin, dass die Prägeort der Münzen hier zu suchen ist. Velem-Szentvid war in der prähistorischen Zeit ein Zentrum mit bedeutendem Metallhandwerk¹⁸ und auf diesem Grund ist die Betätigung einer Münzstätte wohl anzunehmen, obwohl es derzeit dafür kein direkter Beweiss ist.

Der Velemer Typ gehört zum Kreis der Münzen mit sogenanntem Apollokopf, die vor allem auf die keltische Münzprägung in Noricum charakteristisch sind. Auf diese Beziehung wurde schon den ersten Münzschatzfund – Velem-Szentvid – publizierende Odön Gohl aufmerksam, obwohl er darauf hingewiesen hat, dass der Velemer Typ auch mit manchen ungarischen Keltenmünzen in Verwandtschaft steht.¹⁹ Er stellt also einen Übergang zwischen der keltischen Münzprägung in Transdanubien und in Noricum dar. Im Gebiet der prähistorischen Siedlung von Velem-Szentvid Ausgrabungen geführter Kálmán Miske stellte die dort gefundenen Münzen mit der anderen vorgekommenen Münzen zusammen in die Zeit des spätlateinischen Oppidums.²⁰ In der Nahe des Fundorts des Münzschatzfundes von Ostffyasszonyfa befindet sich auch ein spätlateinisches Oppidum.²¹ Die relative Chronologie des Velemer Typs wurde von dem die ostkeltische Münzprägung zuerst systematisch bearbeiteten Karl Pink festgestellt.²² Er stufte den Velemer Typ auf Grund der typologischen Entwicklung – inhaltliche und stilistische Entfernung von den Vorbilder – und der Reduktion des Durchschnittsgewichts in die vierte Schichte der ostkeltischen Münzprägung ein, deren Anfang um 70 v. Chr. festgestellt wurde. Zur Datierung der Velemer Münzen geben die Verbindungen mit der norischen Münzen – bzw. mit manchen Gruppen von denen – Hinweise. Die Münzprägung von Noricum wurde von Professor Göbl in 1973 basierend und weiterführend des Werkes von Pink ausführlich bearbeitet.²³ In diesem Buch und

¹¹ Jede in obenem Katalog befindenden Exemplar ist in Betracht nehmen, nicht nur die Stücke der zwei Funde.

¹² Gohl 2.

¹³ Paulsen 73.

¹⁴ Dembski nr. 1409.

¹⁵ Pink 74.

¹⁶ Die Fundmünzen der römischen Zeit in Österreich. Abt. I/2. Burgenland. (Bearbeitet von F. Dick) Wie, 1984. 82. Nr. 95.

¹⁷ Dembski, G. Die keltischen Fundmünzen Österreichs. NZ 87–88. 1972. 69.

¹⁸ Miske

¹⁹ Gohl 3.

²⁰ Miske 102.

²¹ Károlyi

²² Pink 92. 94.

²³ TKN

den späteren Addenda zu seinem Werk brachte er eine grundlegende chronologische Abfolge der einzelnen Typenreihen, basierend auf Stempelkoppelungen und den sich daraus entwickelnden Reihen.²⁴ In diesen Werken waren noch Göbls Prägereihen in der Hinsicht der absoluten Chronologie unsicher und etwas vorsichtig, aber sie bekommen im Vergleich mit den Hexadrachmenprägungen der Grossboier eine viel mehr bestimmte zeitliche Zuweisung.²⁵ In diesem von ihm rekonstruierten Prägeablauf der grossboischen und norischen Münzen versuchte er auch die mit ihnen in Verbindung stehenden Transdanubischen Münztypen, so den Velemer, einzusetzen. Die nächste typologische Parallele der Velemer Münzen hinsichtlich der Rückseite wird von der in Kugelreiter-Gruppe gehörenden westnorischen Münzen mit COPO Legend geboten. Göbl setzte diese Münzen auf das Ende der 5. Stufe des von ihm aufgestellten chronologischen Systems und seiner Meinung nach war die Reiter auf der Rückseite von Velemer stark beeinflusst.²⁶ Der Velemer war also durchaus früher verfertigt worden. Für die relativchronologische Abstimmung sind die gegenseitigen Überprägungen sehr wichtig. Es wurden einige norische Typen auf Velemer überprägt: Kugelreiter C2²⁷, Frontalgesicht²⁸, Brezelohr/b²⁹, SC23³⁰, bzw. Velemer wurde auf den ostnorischen Gjurgjevac³¹, SC15–16³², Frontalgesicht³³ und Verschwommener³⁴ Typen überprägt. Göbl setzte den Kugelreiter C2 und den Anfang des Gjurgjevac-Typs in die 4. Stufe der norischen Münzprägung. Bei Gjurgjevac ist es eine lange Laufzeit auf Grund der mehr als 30 verschiedenen Vs.- und Rs.-Stempel anzunehmen. Die Typen von SC 15–16 werden auch in die 4. Stufe gesetzt. In der 5. Stufe sind der Anfang des Frontalgesichts und der erst kurze Zeit geprägte und nur in wenigen Exemplaren bekannte SC23-Typ, sowie der Verschwommener-Typ untergebracht. Der Brezelohr/b gehört aber zu einer wohl späteren Stufe, zu 8.³⁵ Nach den erwähnten Verbindungen laufen die Velemer Münzen parallel mit den Norikerhorizonten in 4 und 5. Stufen. Göbl versuchte auch eine absolute Chronologie aufzustellen, deren Ausgangspunkt die grossboische Hexadrachmenprägung bietet, mit der die jüngere Phase der westnorischen Münzprägung in engem Zusammenhang ist. Es handelt sich vor allem um die Münzen mit Legenden Adnamati, Atta, Nemet, die zusammen mit boischen Hexadrachmen in Schatzfunden vorkamen, weiterhin befinden sich einige Einzelstücke im Oppidum von Bratislava.³⁶ Göbl vermutete, dass sich ein Boier oder auch für Boier arbeitender Graveur

²⁴ Göbl 1989., *Göbl, R. Münzprägung und Geldverkehr der Kelten in Österreich*. Wien, 1992.

²⁵ Göbl 1994.

²⁶ TKN 83, 88.

²⁷ TKN 118. Nr. 8–9.

²⁸ TKN 131. Nr. 6 und Nr. 9–10.

²⁹ TKN 133. Nr. 12.

³⁰ TKN 138. Nr. 2.

³¹ Barb 23. erwähnte, dass der Velemer Typ auf Gjurgjevac geprägt wurde, und dann wurde es auch von Kerényi 4. übernommen. Göbl nach ist es ein Irrtum, in dem Falle der fraglichen Stücke des Fundes von Güttenbach gehören die Unterprägen zum Typ von SC 15–16. (TKN 33) Es ist bei zwei Exemplaren (Barb Taf. III. 28–29.) – bei denen es aufgrund der Photographien kontrolliert werden kann – sicher. Bei den anderen Exemplaren nehme ich vorläufig an, dass sie auf Gjurgjevac geprägt wurden.

³² Barb Taf. III. 28–29.

³³ Gohl Ö. Átvert barbár pénzek. NK 11. 1912. 44–48.

³⁴ UNM 14.1900.3. Siehe den obenen Katalog Nr.5.

³⁵ Göbl 1994. siehe Gesamtsynchron-Tafel

³⁶ Luschn von Ebengreuth, A. Keltenmünzen von der Gerlitzenalpe und aus Moggio. Jahrbuch der K. K. Zentral-Kommission für Kunst- und Historische Denkmale Bd. 2/1. 1904. 74–102., Kolníková 1996.

bei der Herstellung dieser zur jüngeren Phase gehörenden Münzen beteiligte.³⁷ Ein terminus post quem für Boier Hexadrachmenprägung bietet das römische Vorbild der ersten Serien von Biatec Münzen, weiterhin eine in die 6. Phase der 15 stufigen Prägung gehörende Didrachme mit Biatec-Legende, die einen in 46 v. Chr. geprägten römischen Denar nachahmt.³⁸ Da diese feste, zu bestimmten Jahren verbundene Chronologie bestreitbar ist, ist es sicher, dass die Hexadrachmenprägung irgendwann in den Jahren 60–40 v. Chr. durchgeführt wurde. Weitere Hinweise sind für die Datierung der norischen Münzprägung von einigen auf norischen Tetradrachmen vorkommenden Namen, wie Voccio, Suicca, Ec-caios, die mit der Zeit der Kriege von Caesar in Gallien in Verbindung stehen.³⁹ Schliesslich haben wir in diesem Moment keinen Grund die Datierung der mit der boischen Hexadrachmen in ganz oder in Teil parallel oder ihre Einstellung folgenden norischen Münzgruppen zu bezweifeln. Die absolute Chronologie für die früheren Phase der Münzprägung in Noricum ist doch problematisch. Die Zeitabschnitte der zum Buch über Hexadrachmen der Grossboier beigelegte Gesamtsynchron-Tafel vermuten eine fortsetzende, ungebrochene Prägetätigkeit während des ganzen Zeitalter der Münzprägung, deren Anfang Göbl um 70 v. Chr. bestimmte.⁴⁰ Es ist nämlich nicht notwendig, dass die verschiedenen Prägestufen in enger Zeitfolge kommen, es kann zwischen denen auch Hiatus vorkommen. Göbl liess aber diese sonst von ihm selbst erwähnte Möglichkeit ausser acht. Die über 11 g, ja über 12 g Gewichtsangabe der zur früheren Phase gehörenden Münzen zeigen ganz klar, dass man in unserem Falle kann, bzw. muss mit bedeutenden zeitlichen Abweichungen rechnen.⁴¹ Ein neuer in 1998 in Enemonzo (Oberitalien) gehobener Münzschatzfund bestätigt die frühere Datierung der ersten westnorischen Tetradrachmen, weil sie mit römischen Victoriaten zusammen zum Vorschein kamen.⁴² Der späteste Zeitpunkt seiner Verbergung ist auf Grund der Umlaufzeit der Victoriaten um 125 v. Chr., also diese norischen Münzen mussten schon vor dieser Zeit geprägt werden. Diese Datierung stimmt wohl auch mit der auf das 2. Jahrhundert v. Chr. angenommener Prägezeit des Kroisbacher Typs überein.⁴³ Da der Kroisbacher hinsichtlich der Typologie und des Gewichts der früheste Typ der Münzen mit Apollokopf ist, kann seine Datierung auf Grund des Fundes von Enemonzo auf die Mitte des 2. Jahrhunderts v. Chr. bestätigt werden. Der Fund von Enemonzo gibt zweifellos keinen direkten Beweis für die Prägezeit der weiteren Münzgruppe in Noricum, doch er weist darauf hin, dass die ganze

³⁷ TKN 59.

³⁸ Die drei wichtigsten römischen Vorbilder: Q. Fufius Calenus Denar 70 v. Chr. Crawford 403/1., C. Hosidius Geta Denar 68 v. Chr. Crawford 407., T. Carisius Denar (das Vorbild der Didrachme) 46 v. Chr. (Crawford 464/1.)

³⁹ TKN 28–29, 60, 70, 76.

⁴⁰ Göbl 1994, 38. Es gibt einen wenigen Unterschied hinsichtlich des Anfangs der Münzprägung: die Taurisker (also „Ostnoriker“) um 70 v. Chr. und die Noriker (also „Westnoriker“) um 65 v. Chr. begannen eigene Münzen zu prägen.

⁴¹ Die grösste Teil der Exemplaren bei der früheren Gruppen fällt in die folgenden Gewichtsbereiche: bei Taurisker Varasdin A 12.8 – 12.2 g, Varasdin B 12.4 – 11.1 g (auf Grund der Angaben in TKN), bei Noriker Kugelreiter a und AA1 12.30 – 11.60 g. (Auf Grund der Angaben in TKN, Göbl 1989, Gorini 1999)

⁴² Gorini 1999. Noch zwei neulich vorgekommenen Münzschatzfunde haben zu erwähnen – obwohl sie keine direkten chronologischen Anhaltspunkte bieten – die in Tinco-Copo Stufe gehörenden Münzen enthalten: Göbl, R. Der norisch-keltische Münzfund von Malta/Koschach 199. Carinthia I. 1998, 69–86., Dembski, G. Teil eines Schatzfundes norischer Tetradrachmen aus Kärnten. In: carinthia Romana und die römische Welt. Festschrift für Gernot Piccottini zum 60. Geburtstag. Klagenfurt, 2001, 291–299.

⁴³ Torbágyi 1999, 81.

norische Münzprägung nicht in der mittleren Dritte des 1. Jahrhunderts v. Chr. hineinzupressen ist. Sehen wir jetzt, welche die direkten Beweise für die genaue Datierung der mit der Münzen von Velemer in eng Verbindung stehenden norischen Münzgruppen sind. Die Kugelreiter C2-Gruppe ist mit relativer Sicherheit auf Grund der zu dieser Gruppe gehörenden Münzen mit Voccio-Legend auf die zweiten Hälfte der 50-er Jahren zu datieren. Zwei Exemplaren dieser Gruppe wurden auf Velemer überprägt, noch dazu ist das Gewicht beider Velemer sehr gering (7.05 g und 8.29 g) und ein ist subärat, d.h. die als Schrötling angewendete Münze von Velemer praktisch Bronze war.⁴⁴ Diese stehen offensichtlich nicht auf der Spitze der Prägereihe. Mit dem Frontalgesicht Typ – mindestens teilweise – darf der Velemer gleichzeitig sein, denn in deren Falle die Überprägung hin- und zurück beweisbar ist. Göbl datierte den Frontalgesicht nach 50 v. Chr., aber es gibt dafür keinen eindeutigen Beweis. Der Brezelohr/b wurde in der 30-er Jahren v. Chr. nach Göbels Chronologie hergestellt und auch er wurde auf Velemer überprägt. Da eine Münze noch im Umlauf ist, bedeutet nicht unbedingt, dass sie noch immer weitergeprägt wird. Im Fund von Güttenbach befinden sich drei Münze, die auf den zwischen 50–46 v. Chr. datierten SC15–16 Typ überprägt wurden, doch es gibt keinen bestimmten Beweis für diesen Zeitpunkt. Die auf diejenigen überprägten Velemer Münzen wurden durch die 1a/9 und 1a/9a Stempel verfertigt, d.h. sie gehören zur späteren Phase der Prägung. Der Nr.5. Exemplar des Fundes von Velem–Szentvid wurde auf einen – ebenfalls zwischen 50–46 v. Chr. datierten – Verschwommener Typ überprägt. Die Datierung ist auch in diesem Fall nur eine Vermutung ohne eindeutigen Beweis. Der Prägeanfang des Typs von Gjurgjevac, der ebenfalls als Unterpräge beim Velemer vorkommt, ist nach Göbels Chronologie die Mitte des 50-er v. Chr. Aber diese Datierung darf auch Göbl nach nicht als sicher betrachtet werden.⁴⁵ Es ist überhaupt nicht unvorstellbar, dass er schon früher geprägt wurde, besonders darum, weil sich die Prägezeit der den Gjurgjevac vorangehenden Münzgruppe in der Licht des Fundes von Enemonzo wohl früher verschieben kann. In 1983 kam ein Münzschatzfund in Umgebung von Zagreb zum Vorschein, der aus Tetradrachmen von Samobor A und B, sowie von Gjurgjevac bestand.⁴⁶ Solche Type wurden das erste Mal zusammen gefunden, was für ihre gleichzeitige Datierung spricht. Aber es gibt keinen bestimmten Beweis für die genaue Prägezeit. Auf Grund der oben erwähnten ist es nicht notwendig die Velemer Münzprägung nach der Mitte des 1. Jahrhunderts zu stellen. Auf einen früheren Zeitpunkt weiss auch die Tatsache hin, dass der Velemer nie – mindestens bis jetzt – mit boischen Hexadrachmen und zur jüngeren Phase der norischen Münzprägung gehörenden Typen zusammen vorkam. Kein einziger Velemer befindet sich im Oppidum in Bratislava und in seiner Umgebung.⁴⁷ In Velem–Szentvid kommen die boischen Hexadrachmen und norischen Münzen von jüngerer Phase auch nicht vor. Keine typologische Verbindung gibt es zwischen ihnen. Das Durchschnittsgewicht des Velemer Typs ist etwas höher als jenes der Münzen von Adnamati, Nemet, Atta Gruppen (9.46 g).⁴⁸ Im Mangel der chronologischen Fixpunkte ist es nur das sicher zu behaupten, dass die Prägung des Velemers schon in der ersten Hälfte des 1. Jahrhunderts ge-

⁴⁴ TKN 118. Nr. 8–9.

⁴⁵ TKN 102.

⁴⁶ *Mirnik, I.* Der Schatzfund von Pokupsko. In: *stephanos nomismatikos* Edith Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag. Berlin, 1998. 485–489.

⁴⁷ *Kolníková* 1996.

⁴⁸ Die Gewichtsangaben stammen aus dem Katalog in TKN.

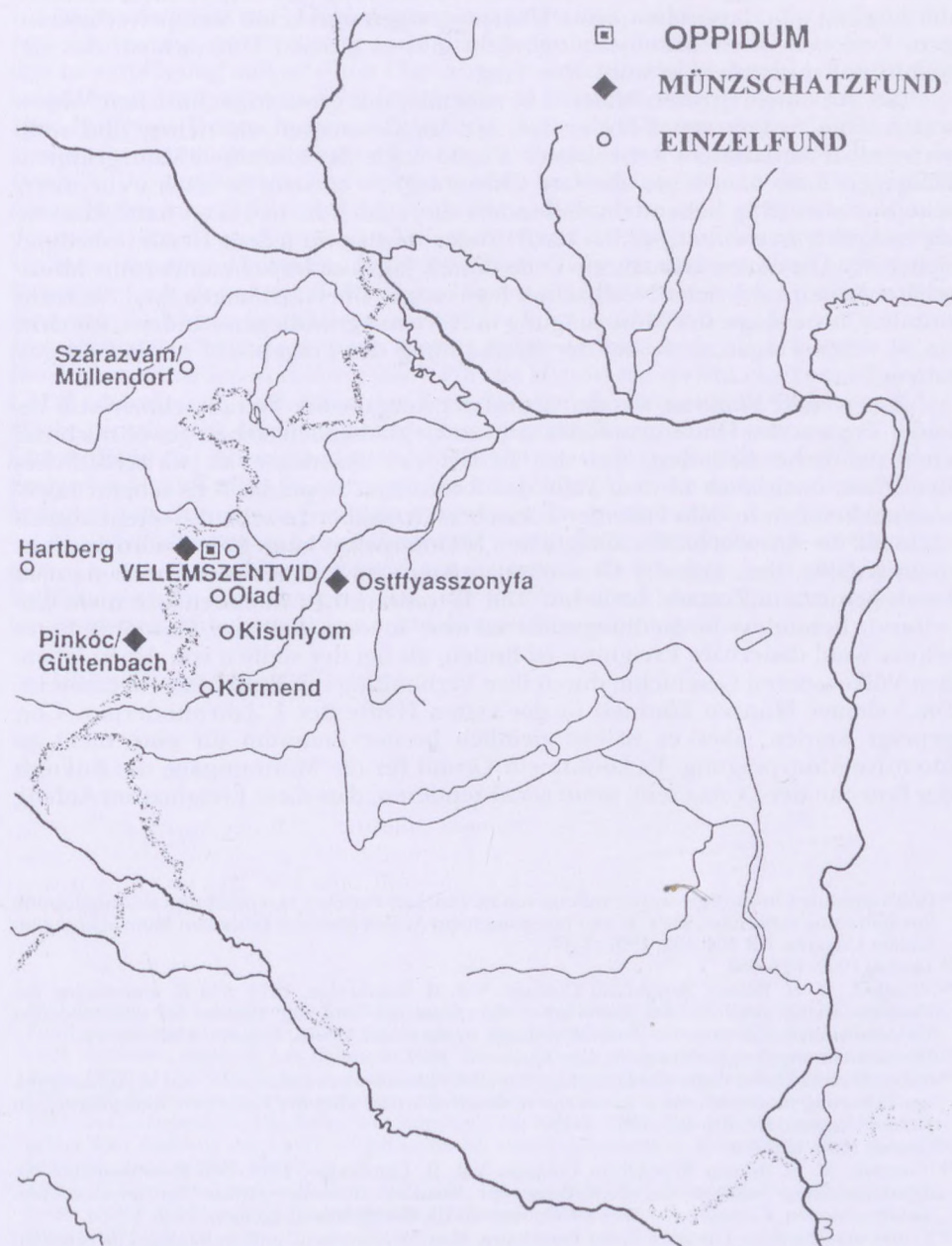


Abb. 6. Die Verbreitung der Velemer Münzen
6. ábra A velemeri pénzek elterjedése

rechnet werden darf. Es ist aber unwahrscheinlich seine Prägung früher als diese Zeit zu datieren. Er hat keine direkte Verbindung mit dem seinen typologischen Vorgänger betrachteten Kroisbacher Typ. Sie kommen nicht in gemeinsamen Schatzfunden zusammen vor, obwohl ihre Verbreitungsgebiet ganz nahe zueinander liegt. Es gibt dazwischen keine Überprägungen und keine Stempelverbindungen. Zwischen ihren Durchschnittsgewicht gibt es grossen Unterschied, das Gewicht des Kroisbachers ist wohl über 12 g.

Das auf einem grossen Material beruhende, mit grossem technischen Wissen untersuchte System von Göbl erwies sich im Gesamtheit als richtig und wohl verwendbar im Hinsicht der relativen Chronologie der einzelnen Münzgruppen. Hingegen muss man seine absolute Chronologie – so sehr sie nachstrebenwert scheint – vorsichtig behandeln, besonders da er auch nicht gesagt hatte, dass sie als endgültig betrachtet werden darf⁴⁹ (oder dass sie in jedem Detail unbedingt sicher ist). Die neuen Münzfunde Ende des 20. Jahrhunderts, besonders die Münzschatze legten zahlreiche Neuigkeiten legte sogar Überraschungen frei, die nicht nur die Chronologie der Münzprägung in Noricum grundlegend ändern, sondern sie in vielen Fragen, z. B. bei der Bestimmung der Prägeplätze neues Bild gestalten.⁵⁰

Eine weitere Frage ist, was der Grund der Ausgabe der Tetradrachmen von Velemer Typ war. Im Hintergrund der antiken Geldausgaben stehen gewöhnlich viel eher politische Gründen, wie der Bedarf der Staatskasse als wirtschaftliches Bedürfnis, noch auch in dem Falle der Römischen Republik.⁵¹ Es scheint höchstwahrscheinlich in dem Falle der keltischen Grossilber zu sein, die offensichtlich nicht für die Ansprüche des alltäglichen Münzverkehrs ausgegeben wurden. Es ist nicht zufällig, dass sich die Grossilber meistens in Schatzfunden, noch dazu in kaum benütztem Zustand befinden. Die Tetradrachmen kommen selten als Einzelfund, besonders in Siedlungsmaterial vor. In dem Fall von Pannonia ist es schwer wohl datierbare Ereignisse zu finden, als bei der südlich von Alpen lebenden Völker, deren Geschichte durch ihre Verbindung mit Rom besser bekannt ist. Die Velemer Münzen könnten in der ersten Hälfte des 1. Jahrhunderts v. Chr. geprägt werden, aber es ist ein ziemlich breiter Zeitraum für eine nicht zu intensive Münzprägung. Es könnte ein Grund für die Münzausgabe die Ankunft der Boier an der Donau sein, wenn wir akzeptieren, dass diese Ereigniss am Anfang

⁴⁹ Göbls absolute Chronologie wurde anfangs von zahlreichen Forscher akzeptiert und als Anhaltspunkt zur Datierung verwendet, wie z. B. von mir in meinem Artikel über der keltischen Münzprägung im Gebiet Ungarns. NZ 104–105. 1997. 7–17.

⁵⁰ Dembski 1999. 628–630.

⁵¹ Crawford, M. H. *Roman Republican Coinage*. Vol. II. Cambridge, 1974. 633 ff. untersuchte die Zusammenhang zwischen der Bedürfnisse der Staatskasse und der Grösse der verschiedenen Geldemissionen. Carradice, I. – Price, M. *Coinage in the Greek World*. London, 1988. 52–54.

⁴⁸ Die Gewichtsangaben stammen aus dem Katalog in TKN.

⁴⁹ Göbls absolute Chronologie wurde anfangs von zahlreichen Forscher akzeptiert und als Anhaltspunkt zur Datierung verwendet, wie z. B. von mir in meinem Artikel über der keltischen Münzprägung im Gebiet Ungarns. NZ 104–105. 1997. 7–17.

⁵⁰ Dembski 1999. 628–630.

⁵¹ Crawford, M. H. *Roman Republican Coinage*. Vol. II. Cambridge, 1974. 633 ff. untersuchte die Zusammenhang zwischen der Bedürfnisse der Staatskasse und der Grösse der verschiedenen Geldemissionen. Carradice, I. – Price, M. *Coinage in the Greek World*. London, 1988. 52–54.

⁵² Es gibt verschiedene Theorien in der Forschung. Manche historische und archäologische Angaben unterstützen die frühere Wanderung aus Italien, andere weisen auf eine spätere Zeit aus Böhmen hin. Die Diskussionen kamen noch nicht zu einem Ruhepunkt. Peyre, Ch. *La Cisalpine Gauloise du IIIe au Ier siècle avant J.C.* Paris, 1979. 51–52., Benadik, B. *Zur Frage von Chronologischen*

des 1. Jahrhunderts v. Chr. stattfand. Die Zeit der Wanderung der Boier ist aber sehr stark umstritten.⁵²

In Beziehung mit der Vergrabung der Münzschatze von Velemer Typ kann der Boi-Dakische Krieg in der Rede kommen, wenn sein Zeitpunkt auf die Jahre 60–50 v. Chr. zu datieren ist.⁵³ Göbl datierte zwar den Zeitpunkt dieser Ereignisse sehr entschieden auf 41–40 v. Chr. auf Grund der von ihm für die Boische Hexadrachmenprägung aufgestellten Chronologie, deren Eckstein die nach dem T. Carisius Denar verfertigte boische Didrachme ist. Von historischer Seite unterstützte aber Professor Dobesch diesen Zeitpunkt dadurch, dass er sagte: „*Es gibt keinen zwingenden Grund, Burebista vor 40 v. Chr., vielleicht auch noch etwas später, sterben zu lassen.*“⁵⁴ Die numismatische Forschung aber bezweifelt weiterhin die Originalität dieser Didrachme.⁵⁵ Also, der Zeitpunkt dieses Krieges ist auch nicht sicher. Durch die modernen Ausgrabungen in Velem–Szentvid ist der Bau des spätlateinischen Walls auf die erste Hälfte des 1. Jahrhunderts v. Chr. zu datieren. Der Anfang des Baues wird mit dem Angriff der Daken und das Aufhören mit der Arbeit mit dem Sieg von Burebista zu erklären versucht: „*Il serait tentant d'expliquer le caractere probablement inachavé de ce même rempart comme la conséquence de la victoire du roi Burebiste contre les Boiens et leurs alliés.*“⁵⁶ Für die Hypothese spricht ein Tongefäß von LTD2 Charakter in dem Rand der Festung, aber die neuzeitliche Planierung der Fläche ermöglicht leider nicht genaue statigraphische Beobachtungen.⁵⁷ Die Chronologie der oben erwähnten, auch Nordwest–Transdanubien berührenden Ereignisse ist also nicht in entferntesten klargelegt. Aber die numismatische Chronologie ist auch nicht so fest, dass man damit Ereignisse sicher datieren könnte.

Hoffentlich werden neue Münzfunde – auf deren Auftauchen ja es Chancen gibt –, wie z. B. das der Hortfund von Enemozo auch zeigt – und die weiteren archäologischen Forschungen, bzw. die ausführlichere Auswertung der älteren bestimmteren Anhaltspunkte zur absoluten Chronologie geben.

Übersetzung: Melinda Torbágyi

Beziehungen der keltischen Gräberfelder in der Slowakei. SlovArch 11/2. 1963. 376., Kolníková, E. Fund eines römischen Aes Grave gemeinsamen mit keltischen Münzen in Nitra. SlovArch 12/2. 1964. 402–408., Szabó, M. Les Celtes de l' est. Le second age du fer dans la cuvette des Carpates. Paris, 1992. 41–42, 52., Zachar, L. Mladšia doba železná. In: Najstaršie dejiny Bratislavy. Bratislava, 1993. 180 ff., Dobesch, G. Anmerkungen zur Wanderung der mitteleuropäischen Boier. Tyche 8. 1993. 9–17., Dobesch, G. Die Boier und Burebista. In: Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonauegebiet vom Ausklang der La Tène-Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert. Brno-Nitra, 1995. 15., Göbl 1994. 38., Dobesch 1994. 51–52.

⁵³ Alföldy, G. Noricum. London–Bostom, 1974. 40. „*The wars between teh Boii and the Dacians were probably fought c. 60 B.C. although we do not have any firm basis for dating.*“

⁵⁴ Dobesch 1994. 63.

⁵⁵ Dembski 1999.630.

⁵⁶ Szabó–Guillaumet–Cserményi 124.

⁵⁷ Szabó–Guillaumet–Cserményi 124.

BIBLIOGRAPHIE

- BARB *Barb, A.* Ein keltischer Münzfund aus dem Burgenland. *NZ* 21. 1928. 20–27.
- BMCC *Allen, D.* Catalogue of the Celtic coins in the British Museum. London, 1987.
- CASTELIN *Castelin, K.* Die Goldprägung der Kelten in den Böhmisches Ländern. Graz, 1965.
- CRAWFORD *Crawford, M. H.* Roman Republican Coinage. Cambridge, 1974.
- DEMBSKI *Dembski, G.* Münzen der Kelten. Wien, 1998.
- DEMBSKI 1999 *Dembski, G.* Keltische Münzen in Noricum. *Carinthia I.* 189. 1999. 625–636.
- DESSEWFFY *Gróf Dessewffy Miklós* barbár pénzei. Budapest, 1910.
- DOBESCH 1994 *Dobesch, G.* Zur Chronologie des Dakerkönigs Burebista. In: Göbl 1994. 51–68.
- FORRER *Forrer, R.* Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande. Strassburg, 1908.
- GOHL *Gohl Ö.* Velem–Szentvidi kelta pénzek és bronz tesserák. *NK* 5. 1906. 1–4.
- GORINI 1999 *Gorini, G.* Il ripostiglio monetale di Enemonzo. In: *I celti in Carnia e nell' arco Alpino centro orientale.* Atti della Giornata di studio Tolmezzo 30 aprile 1999. 173–193.
- GÖBL 1994 *Göbl, R.* Die Hexadrachmenprägung der Gross-Boier. Wien, 1994.
- GÖBL 1989 *Göbl, R.* Der norischen Tetradrachmenfund 1972 aus Haimburg in Kärnten: Versuch einer Gesamtrekonstruktion. Wien, 1989. /ÖAW Philosophisch-Historische Klasse Sitzungsberichte, Bd. 522, Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission Bd. 21./
- KÁROLYI *Károlyi, M.* The late Celtic hillfort at Ostffyasszonyfa–Földvár major. *ActaArchHung* 37. 1985. 391–418.
- KERÉNYI *Kerényi A.* A dunántúli barbárpénzeink egyik csoportja. (Ostffyasszonyfa–Velemszentvid–Güttenbach–Pinkóc) *NK* 52–53. 1953–1954. 3–4.
- KOLNÍKOVÁ 1996 *Kolníková, E.* Norische Münzen in oppidum Bratislava und in seinem Hinterland. *Slov-Num* 14. 1996. 9–55.
- MISKE *Miske K.* Velemszentvid kelta típusú pénzeinek leletkörülményei. *NK* 9. 1910. 100–104.
- PAULSEN *Paulsen, R.* Die Münzprägungen der Boier. Leipzig und Wien, 1933.
- PINK *Pink, K.* Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. 2. ergänzte und verbesserte Auflage. Hrsg. Von Robert Göbl. Braunschweig, 1974.
- SZABÓ–
GUILLAUMET–
CSERMÉNYI *Szabó, M.–Guillaumet, J.–P. –Cserményi, V.* Fouilles Franco–Hongroises a Velem–Szentvid: recherches sur la fortification. *ActaArchHung* 46. 1994. 107–126.
- TKN *Göbl, R.* Typologie und Chronologie der keltischen Münzprägung in Noricum. Wien, 1973.
- TORBÁGYI 1998 *Torbágyi, M.* Bemerkungen zur Chronologie der keltischen Münzen vom Kapos-taler Typ. In: *stephanos nomismatikos* Edith Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag. Berlin, 1998. 631–642.
- TORBÁGYI 1999 *Torbágyi, Melinda.* Der keltische Münzfund in Kroisbach (1910). In: *Festschrift für Katalin Bíró–Sey und István Gedai zum 65. Geburtstag.* Budapest, 1999. 76–83.

KÉT KELTA ÉREMKINCSLELET A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBÓL

(Velem–Szentvid és Ostffyasszonyfa)

A Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára két velemi típusú éremkből álló kincslet példányait őrzi. Sajnos egyik lelet sem teljes. Előkerülésüket követően mindkét leletről megjelent egy-egy rövid közlemény, de sem fényképeket nem közöltek, sem verőtő-változatokat nem különítettek el a publikálók. Jelen tanulmányban a kincsek fennmaradt darabjait mutatom be verőtő-változatok szerint csoportosítva, fényképekkel illusztrálva és beleillesztve az utóbbi évtizedek kelta numizmatikai kutatásainak keretébe.

A velemi típusú érmekek eredetét a rákosi típusban lehet keresni. Az előlap előzménye a rákosi típus ún. egyenes orrú változata, a hátlapé pedig az ún. philippeus lovas típus lehet. A velemi típusnál 6 előlapi és 20 hátlapi verőtő-változatot lehet megfigyelni. Ezek többsége azonban szoros kapcsolatban van egymással után-, illetve átvésések révén. A verőtő-változatok alapján a verésen belül két szakasz különíthető el. Az elsőben egy igen intenzív verés folyhatott, mivel ekkor három különböző előlapi verőtövet is készítettek, és a hátlapokat is sűrűn kellett cserélni, után vésni vagy átalakítani. Feltehetően egy rövid szünet után újra elkezdtek pénzt kibocsátani, de ekkor már nagyon erőteljesen stilizált hátlapi verőtöveket használtak. Ezekhez viszont csak egyetlen, egy a korábbi időszakban készült előlapi verőtő átvésésével készült verőtövet használtak.

A velemi típusú pénzek tipológiai párhuzamaik, 9,75 g-os átlagsúlyuk, valamint előkerülési környezetük – Velem–Szentviden a késő La Tène oppidum területe – alapján a Kr. e. 1. századra keltezhetőek. A finomabb kronológiához elsősorban a felülveretek nyújtanak támpontot. Velemi típusú pénzeket vertek rá a noricumi pénzverés egyes csoportjaiba tartozó érmekre, illetve azok közül egyeseket velemiekre. A noricumi pénzverés részletes feldolgozása Göbl munkáiban található. Az általa nagyon alaposan és részletesen kidolgozott relatív kronológia alapjainban maig megállja a helyét. Abszolút kronológiai keltezéseivel azonban óatosan kell bánni. Az utóbbi néhány év újabb leletei – elsősorban Enemonzo 1998 – világosan bizonyították, hogy a noricumi pénzverés egésze nem szorítható be a Kr. e. 1. század nagyjából középső harmadára. A noricumi pénzverés korai szakaszának kezdetét ma már egyértelműen a Kr. e. 2. század közepe, 3. negyede táján kell keresni. Nem kizárt, hogy ennek alapján más, ezt követő csoportok keltezése is módosulni fog, még ha ezekre ma még egyértelmű bizonyíték nem is áll rendelkezésre. A velemi típusú érmekkel kapcsolatban álló noricumi éremcsoportok sajnos éppen ebbe az utóbbi kategóriába tartoznak, ahol a keltezés bizonytalan. Jelenleg csak annyi tekinthető biztosnak, hogy a velemi érmekek verését valamikor a Kr. e. 1. század első felében kell keresni. Korábbi verésük valószínűtlen, mivel átlagsúlyuk lényegesen alacsonyabb, mint a biztosan Kr. e. 2. századra keltezhető c. 12 g-os érméké. A Kr. e. 1. század közepe vagy annál későbbi időpont sem valószínű, mivel ennek a korszaknak az éremveréseivel (boi hexadrachmák, noricumi éremverés fiatalabb fázisa) semmiféle kapcsolatban (tipológia, felülveretek, közös leletben való előfordulás) nincsenek.

Az érmekek készítői helye nagy valószínűséggel a Velem–szentvidi oppidum lehetett.

Torbágyi Melinda

ÜBER DIE HERKUNFT DER SOG. DECEBALKOPF-LAMPE

Zoltán KÁDÁR

In der antiken Keramik nehmen die menschenkopfförmigen Lampen einen spezifischen Platz ein, weil sie einen typologischen Übergang zwischen den einfachen Lampen und den Tonstatuetten bilden. Diese Lampen gehören in den Donauprovinzen des Imperium Romanum zu den Seltenheiten, und deshalb verdienen die beiden von Sándor Soproni veröffentlichten menschenkopfförmigen Tonlampen identischen Typs¹ besondere Bedeutung. Die eine² wurde 1972 vom Ungarischen Nationalmuseum angekauft: Nach Auskunft des Verkäufers wurde sie 1930 (!) in einem römischen Grab im zu Kercseliget (Kom. Somogy) gehörenden Bükkipusztá gefunden, der neben dem Grab freigelegte Grabstein ist zwischenzeitlich verschwunden.

(Abb.1). Die andere³ kam aus einem römischen Brandschüttungsgrab im moesischen Arrubium (Maëin) nach Braila ins Museum – sie gilt heute als verschollen bzw. als vernichtet.

Sándor Soproni ist der Ansicht, daß beide barbarenkopfförmige Lampen eine historische Person darstellen: Es handele sich um den Kopf des dakischen Herrschers Decebal, der nach dessen Tod abgeschnitten und zusammen mit dem rechten Arm zu Kaiser Trajan gebracht worden sei. Nachdem dieser sie dem Heer gezeigt habe, seien sie nach Rom überführt worden und nach ihrer Präsentation im Triumphzug in den Tiber geworfen worden.⁴

Diese Hypothese erweckt – abgesehen davon, daß es in der römischen Welt eine unübliche Barbarei gewesen wäre, den Kopf eines toten Herrschers auch als Lampe zu verwewigen – viele Zweifel. Vor allem verwewigen unseres Wissens die römischen Lampen niemals historische Personen – sei es nun ein römischer Kaiser oder ein Barbarenfürst –, sondern sie stellen immer Typen dar (vor allem Barbaren). Es läßt sich aus der Augenstellung auch nicht beweisen, daß es sich hierbei um die Abbildung eines toten Barbaren handelt, sind doch die Augen denen auf mehreren Lampen mit nordafrikanischen, bärtigen punischen Männern ähnlich.⁵ Da es sich um einen nachts verwendeten Gegenstand handelt, verwewigt der betreffende Lampentyp nicht das Bild eines toten, sondern eines friedlich schlafenden Mannes. Dabei ist das Attribut „friedlich“ kein „Epitheton ornans“, sondern Wirklichkeit: Wir kennen zahlreiche Barbarendarstellungen, aber keinen Barbaren mit so ausgesprochen sanftem, fast lächelndem Gesicht. Dieser Charakterunterschied steht an sich schon in scharfem Gegensatz zu allen Decebal zugeschriebenen Portraits, die selbstverständlich nicht aufgrund unmittelbarer Anschauung, sondern nach seiner Charakterbeschreibung und dem allgemeinen römischen

¹ Soproni 1988a, 115–132; Soproni 1988b, 133

² Soproni 1988a, 115–119, Abb. 1–5; Soproni 1988b, 133

³ Harpuche–Anastasiu 1976, 245, Nr. 55; Soproni 1988a, 117–118, Abb. 6; Soproni 1988b, 132

⁴ Soproni 1988a, 119–131, Abb. 7–12; Soproni 1988b, 132

⁵ Siehe Cintas 1950, 528; Abb. 36; Übergangstyp: Schindler 1977, 71, Abb. 227 (unten links)



Abb. 1 Öllampe, vermutlich von Kercseliget-Bükipusztai
1. ábra Az állítólagos Kercseliget-bükipusztai mécses

„Barbarenbild“ geschaffen wurden.⁶ Der dakische Herrscher gehörte bekanntlich zu den gefürchtetsten Gegnern der Römer. Auch Sándor Soproni zitiert Dio Cassius,⁷ der Decebal sogar dreimal mit dem Attribut *deinos* versieht (Hist. Rom. LXII 6,1), dessen mildeste Übersetzung „martialisch“, in Wirklichkeit eher „schreckenenerregend“ ist. Soproni zitiert auch Emiliu Panaitescu Beschreibung der Decebal-Portraits,⁸ die ebenfalls diesen Charakter der Darstellungen des großen dakischen Herrschers hervorhebt ...

Gerade deshalb ist es sinnvoll, die von Panaitescu vorgestellten Decebal-Darstellungen auch in ihren Details mit den Zügen der erwähnten Lampen und besonders der in vollkommenem Zustand erhaltenen „Kercseligeter“ Tonlampe zu vergleichen. Den Kopf Decebals bedeckt ein auch die Schläfen verbergender Pileus, wogegen auf der Kercseligeter Lampe den Kopf Haar bedeckt und nur die Grifforn dem Oberteil einer Mütze ähnelt. An den Decebal-Portraits sind der ihm energische Züge verleihende etwas dicke Mund, der massive und gleich dicke, an den Enden herabhängende Schnurrbart und der dichte – auf einzelnen Darstellungen spitze – Bart auffällig;⁹ demgegenüber sind für das Portrait auf der Lampe ein breiter, schmaler Mund und ein zweigeteilter kurzer Bart typisch. Die Decebal-Portraits zeigen – worauf Panaitescu hinweist¹⁰ – einen energischen, kämpferischen und robusten Mann (der rumänische Forscher vergleicht ihn direkt mit Titus Livius' Hannibal-Charakterisierung), was im scharfen Gegensatz zu dem in barbarischer Relation sanft wirkenden Portrait des Lampentyps steht. Den zwei so unterschiedlichen Portraits ist einzig gemeinsam, daß beide einen barbarischen Mann darstellen.

Auf der Suche nach Analogien der als „sanfter Barbar“ dargestellten kopfförmigen Lampe findet sich auf einer Abbildung in P. Cintas' Werk über punische Keramik neben den erwähnten menschenkopfförmigen Lampen ein völlig ähnliches Stück, das sich einzig darin von den in Sopronis Werk gezeigten unterscheidet, daß es außer der großen Flammenöffnung in der Stirnmitte nicht zwei, sondern drei kleine Löcher an den Bartenden hat.¹¹ (Abb. 3, 4, 5) Cintas zeigt auch andere Öllampen mit Barbarenkopf. Auch der Verfasser kaufte eine ähnliche Lampe mit „Punierkopf“ von einem Kaufmann in Sousse. Über diese Tonlampe schreibt P. Cintas unter anderem folgendes: „J'ai connu le potier de la Marsa qui fabriquait ces faux et je suis certain, – bien qu'il ait toujours prétendu le contraire, – qu'il n'avait pas inventé son oeuvre. Il avait dû posséder une lampe d'époque et, l'ayant un fois moulée par le reproduire, il l'avait probablement revendue au prix fort tout de suite après. C'est elle qu'il imitait. Pratiquement, sa reproduction était fort médiocre ... Avec la mort du vieux potier de La Marsa les feux du dernier tour de La Marsa se sont éteints eux aussi et les faussaires qui lui ont succédé ... les lampes 'à tête' vendues à ce moments ... autour de la cathédrale et du Musée Lavigerie à Carthage ...“¹²

Ein Exemplar desselben Lampentyps tauchte als „Karthagische Lampe“ bei einem New Yorker Antiquitätenhändler¹³ auf, und auch ein französischer Sammler

⁶ Giuliano 1960, 13

⁷ Soproni 1988a, 127

⁸ Panaitescu 1923, 407, 412; Soproni 1988a, 127

⁹ Panaitescu 1923, Abb. 2–10; Soproni 1988a, Abb. 7–12. Der kolossale Barbarenkopf vom Trajansforum (z. Zt. Musei Vaticani, Braccio Nuovo nr. 127) ist nach Giuliano 1960, 14 keinesfalls ein Decebal-Portrait.

¹⁰ Panaitescu 1923, 412

¹¹ Cintas 1950, 528: Abb. 36

¹² Cintas 1950, 528

¹³ Archeology 1970, 177



Abb. 2 In Afrika angefertigte Öllampe
(im Besitz von Á. Udvardy)
2. ábra Afrikában készült mécses
(Udvardy Á. tulajdona)



Abb. 3 Verfälschung einer römischen
Öllampe von La Marsa
3. ábra Római mécses hamisítványa
La Marsa-ból

veröffentlichte eine solche, der vom Verkäufer dahingehend informiert wurde, sie sei in einem marokkanischen Grab gefunden worden;¹⁴ ein etwas kleineres Exemplar – ohne Fundort – findet sich auch im Museum von Nicosia, es gleicht vollkommen dem von P. Cintas aus La Marsa vorgestellten: es hat keine Henkel.¹⁵ Ein einfacher ausgeführtes, in Tunis gekauftes Exemplar gelangte auch in ungarische Hände,¹⁶ und im Oktober 1998 sah der Verfasser dieser Zeilen bei einem Händler in Sousse eine solche barbarenkopfförmige Lampe aus grauem Ton (Abb. 2). Die Fachliteratur weiß auch von Exemplaren, die in verschiedene Sammlungen und in den Kunsthandel kamen, gefälschte Stücke des besagten dreiflam-migen Barbarenkopf-Lampentyps sind sehr weit verbreitet.

Der Zusammenhang der von Soproni veröffentlichten Lampe mit dem vorerwähnten Tonlampentyp bestätigt auch ein 2001 geschriebener Brief von Donald Bailey, dem Leiter der Keramiksammlung im British Museum, an den Verfasser. In diesem äußert der namhafte englische Experte unter anderem: „In my opinion

¹⁴ Eustache 1975, No. 84:84

¹⁵ Oziol 1977, 293: No. 899

¹⁶ Geschenk der Frau des Hochschul-Gastlehrers Zsigmond Hardy an Ágnes Udvardy

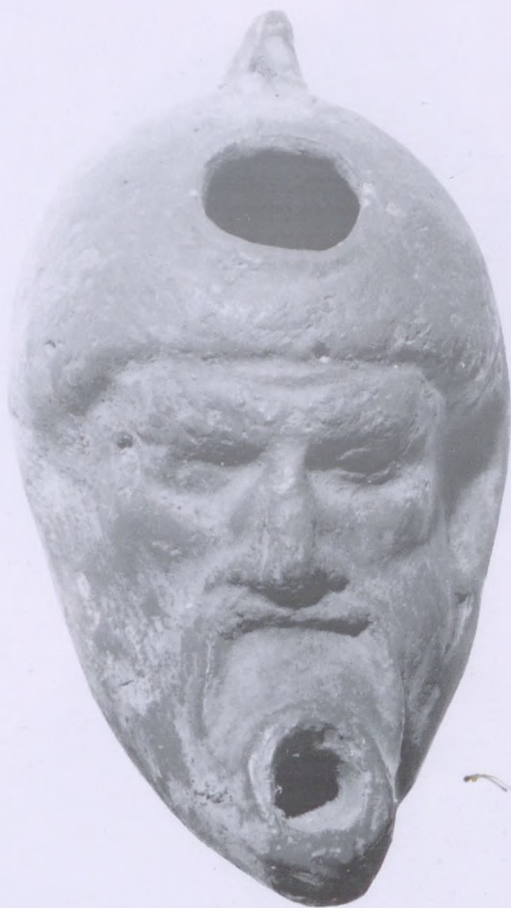


Abb. 4 Römische (?) Öllampe von Sousse (Hadrumetum). Privatbesitz.
4. ábra Római (?) mécsetes Sousse-ból (Hadrumetum). Magántulajdon.



Abb. 5 Öllampe von El-Rhazouani
5. ábra Mécses El-Rhazouani-ból



Abb. 6 Untersitz der Lampe von (?)Kercseliget-Bükipusztai (a), der in Afrika Angefertigten Lampe (b) und der römischen(?) Lampe von Sousse (Hadrumetum) (c).
 6. ábra Az állítólagos Kercseliget-bükipusztai (a), az Afrikában készült (b) és a római (?) Sousse- (Hadrumetum)-ból való (c) mécsesek alsó nézete

the lamp was made in Tunisia within the last 50 years ... Soproni's lamp differs from the bulk of the head-shaped lamps in having only two wicknozzles rather than tree, also its underside is far more decorative than is usual but I am sure that is product of the La Marsa workshop, perhaps early in its existence. The heartshaped base is found also on of the British Museum examples, no. Q 3467.¹⁷

Unter Berücksichtigung all dessen müssen wir auch die Angaben in bezug auf die von Soproni untersuchten Lampen genauer betrachten. Die Lampe von Kercseliget stammt nicht aus einer authentischen Grabung. Nach Auskunft des Verkäufers wurde sie zwar zusammen mit einem römischen Grabstein gefunden, doch ist letzterer spurlos verschwunden; auffällig ist weiter, daß zwischen der vom Verkäufer angegebenen Fundzeit der Lampe und ihrem Verkauf lange Jahre verstrichen sind.¹⁸ Auf der Lampe von Arrubium waren angeblich Brandspuren zu sehen, da sie der Mitteilung nach in einem Brandschüttungsgrab gefunden wurde,¹⁹ aber das Exemplar existiert nicht mehr, und die veröffentlichte Fotografie ist so minderwertig,²⁰ daß sie sich für genauere Detailuntersuchungen nicht eignet. Also ist die archäologische Authentizität beider Stücke bestreitbar.

Aufgrund der obigen Ausführungen ist die afrikanische Herkunft beider Lampen über jeden Zweifel erhaben. Sicher ist auch, daß es in Pannonien²¹ ebenso wie im Gebiet Moesia Superior²² im 2. Jahrhundert n. Chr. aus Afrika stammende Soldaten gegeben hat, doch beweist diese Tatsache an sich noch nicht, daß die betreffenden Keramiken wirklich in der römischen Kaiserzeit hergestellt wurden. Solange ein solches Stück nicht in einer authentischen Ausgrabung gefunden wird, ist nicht zweifelsfrei zu beweisen, daß es sich bei ihnen um Originale handelt.

Übersetzung: Friedrich Albrecht

BIBLIOGRAPHIE

- BAILEY 1980. *Bailey, D. A. A. Catalogue of the Lamps in the British Museum III. Roman Provincial Lamps*, London, 1980.
- CINTAS 1950. *Cintas, P. Ceramique Punique*. Paris, 1950.
- DI VITA-EVRARD 1994. *Di Vita-Evrard G. Légionnaires africains en Pannonie au I^{er} s.ap.J.C.in Hajnóczy, G. La Pannonia e l'Impero Romano*. Roma, 1994, 97–114.
- EUSTACHE 1975. *Eustache, D. Qui peut m'éclairer? Archeologia* No. Juillet 1975.
- GIULIANO 1960. *Giuliano, A. s.v. "Decebalu"* in: *Enciclopedia dell'antica classica ed orientale* III(1960) Roma, 13.
- HARTUCHE-ANASTASIU, A. *La catalogue sélect de la collection d'archeologie du Musée de Braila*. Braila, 1976.
- MÓCSY 1967. *Mócsy A. Moesia Superior romanizációja*. Akadémiai doktori értekezés, Budapest, 1967.
- OZIOI 1977. *Oziol, Th. Salamine de Chypre VII Les lampes du Musée de Chypre*. Paris, 1977.
- PANAITEȘCU 1923. *Panaiteșcu, En. Il ritratto di Decebalu*. EDR 1/192 387–413.
- SCHVINDLER 1977. *Schvindler, R. Führer durch das Landesmuseum*. Trier, 1977.
- SOPRONI 1988a. *Soproni, S. Tonlappe mit Decebalkopf*. *FolArch* XXXIX (1988) 115–132.
- SOPRONI 1988b. *Soproni, S. Decebal-kezes agyagmecsés*. *FolArch* XXXIX (1988) 133.

¹⁷ Bailey 1988, 442 = t. 138; Q 3467

¹⁸ Soproni 1988a, 115

¹⁹ Harpuche-Anastasiu 1976, 245, Nr. 55; Soproni 1988a, 117–118; Soproni 1988b

²⁰ Harpuche-Anastasiu 1976, 245, Nr. 55; Soproni 1988a, Abb. 6

²¹ Di Vita Evrard 1994, 97–114

²² Mócsy 1967, 206 (aus Carthago stammender Soldat der Legio VII Claudia in Viminacium)

AZ ÚN. DECEBAL-FEJES MÉCSES EREDETÉRŐL

A Magyar Nemzeti Múzeum 1930-ban egy magángyűjtőtől emberfej alakú agyagmécsest vásárolt, amely az eladó szerint a Somogy megyei Kercseligeten került elő egy római sírkővel együtt, ez utóbbi azonban elveszett. Soproni Sándor egy Mačin (a római Arrubium) területéről a romániai brailai múzeumba került (időközben elveszett, csak gyenge fényképről ismert) mécsessel összehasonlítva úgy véli, hogy a szakállas férfi Decebal dák uralkodót örökíti meg, aki a II. dák háború után öngyilkos lett, s fejét Rómába küldték.

A szóban forgó mécsesek Decebalnak a ró mavárosi Traianus-oszlopon történt ábrázolásaival alaposan összehasonlítva – Soproni kissé bizarr feltevését nem igazolják. Beható karakterológiai és morfológiai vizsgálat ugyanis semmi közös vonást sem talál az említett mécsesek ábrázolt szakállas barbár-ábrázolás és a dák uralkodó arcma sa között. Különösen feltűnő különbség, hogy a mécsesek egy meglepően szelíd tekintetű barbár férfit mutatnak be, holott írott forrásokból (pl. Dio Cassius) jól tudjuk, hogy a dák uralkodóra a deinos volt jellemző.

Donald Bailey, a londoni British Museum görög és római gyűjteményének kurátora úgy véli, hogy a Soproni által közzétett lámpa „Tunéziában készült, méghozzá az utolsó ötven évben”. A British Museum hasonló és más lámpákat őriz ugyanabból a műhelyből, amely La Marsában, Carthago mellett volt. P. Cintas úgy nyilatkozott, hogy a mécsést 1950-ben hamisították. Soproni mécsese abban különbözik a többi, zömében három kanóchnylásútól, hogy csak kettő van rajta, valamint az alja is díszítettebb a szokásosnál, ám az angol szakember biztos abban, hogy ez is a La Marsa-i műhelyből származik, méghozzá annak korai korszakából. A szív alakú talpforma szintén megtalálható a British Museum példányai között, ld. a q 3467. számút. Tuniszi műkereskedelemből magyar magánkézbe is került ilyen példány.

Kádár Zoltán

EIN NEUES MILITÄRDIPLOM IM UNGARISCHEN NATIONALMUSEUM

Barnabás LŐRINCZ

Im Januar 2002 sind 4 Militärdiplombruchstücke durch Kauf in die Römische Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums gekommen. Drei Diplome wurden schon publiziert¹. Im Folgenden wird das vierte Dokument bearbeitet².

Die *tabella II* der Urkunde ist in NO-Transdanubien (= Dunántúl) zum Vorschein gekommen, der genauere Fundort ist unbekannt. Das Diplom ist im fragmentarischen Zustand erhalten geblieben, es hat eine Höhe von 11, eine erhaltene Breite von 8 und eine Dicke von 0,1 cm. Das Stück ist im Ungarischen Nationalmuseum aufbewahrt (Inv.-Nr. 2002.2.1). Die Abschrift lautet wie folgt (*Abb. 1–2*):

extrinsecus	intus
M SERVILI [---]	[---]
L PVLLI [---]	TVSCO ET [---]
M SENTILI [---]	COH II ALPINOR [---]
TI IV++ [---]	T CAESIVS MARTI[---]
C IVLI [---]	EX PEDIT[---]
L PVLLI [---]	TERTIO DASENTLS (!) [---]
P OCILI [---]	

Die Datierung

Das Fragment gehört zu einer Auxiliarkonstitution. Auf der Außenseite sind die 7 Zeugnennamen zu lesen, die folgendermaßen ergänzt werden können:

M. Servili [Getae] | L. Pulli [Chresimi] | M. Sentili [Iasi] | Ti. Iu[li Felicis] | C. Iuli [Silvani] | L. Pulli [Velocis] | P. Ocili [Prisci].

Aufgrund der Zeugnennamen kann das Diplom in die Zeit 149 bis 153 n. Chr., d. h. in die Regierungszeit von Antoninus Pius datiert werden, da sie in dieser Reihenfolge weder früher noch später aufgezählt wurden³. Diese Zeitgrenzen ermöglichen eine genauere Datierung des Dokumentes, da in der erhaltenen 1. Zeile der Innenseite das Cognomen eines Konsuln erwähnt ist: *Tusco*. Dieser Senator kann einwandfrei mit L. Dasumius Tullius Tuscus identifiziert werden, der

¹ MNM Inv.-Nr. 2002.3.1. = *Lőrincz–Petényi* 1994, 200–204 Nr. 2, *Lőrincz–Petényi* 1998, 218–222 Nr. 2 (Tarján), MNM Inv.-Nr. 2002.4.1. = *Lőrincz* 2002, 31–33 Nr. 1 (Páty), MNM Inv.-Nr. 2002.5.1–2 = *Lőrincz* 2000, 197–202 (Adony).

² Wir danken den Mitarbeitern der Römischen Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums (László Kocsis, Zsolt Mráv und Ádám Szabó) für die Publikationserlaubnis.

³ CIL XVI 97 (5.7.149), 99 (1.8.150), 100 (5.9.152), 102 + p. 215 (24.12.153). *Terminus post quem*: CIL XVI 96, 179–180 (9.10. 148), *terminus ante quem*: RMD 47 (= CIL XVI 110) (27.9.154). Siehe dazu noch *Morris–Roxan* 1977, 312.



Abb. 1. Die Außenseite der *tabella II* des Militärdiploms (Foto: A. Dabasi, Magyar Nemzeti Múzeum).
1. ábra A katonai diploma külső oldala.

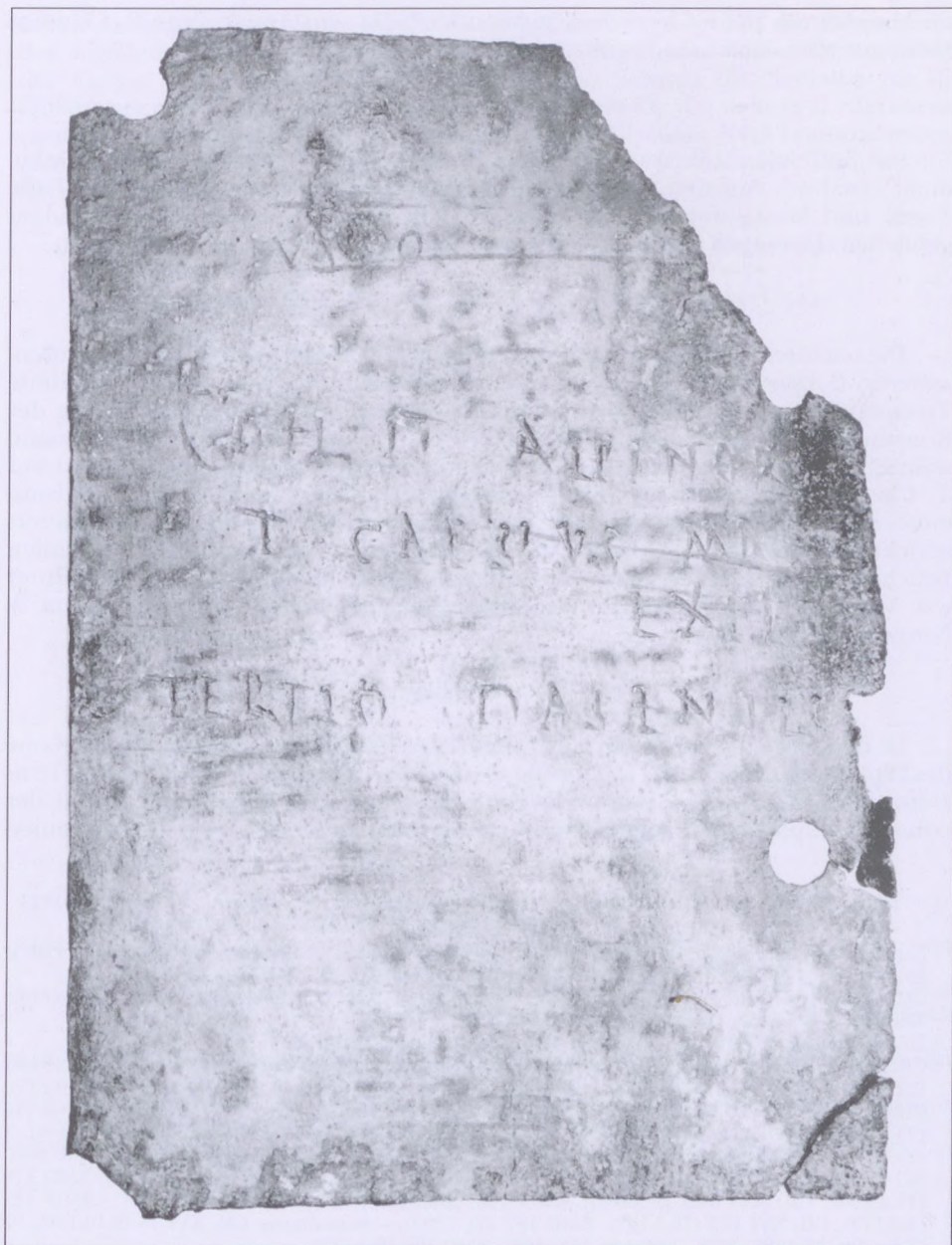


Abb. 2. Die Innenseite der tabella II des Militärdiploms. (Foto: A. Dabasi, Magyar Nemzeti Múzeum).

2. ábra A katonai diploma belső oldala.

im Mai–August 152 n.Chr. *consul suffectus* war⁴. Da sein Amtskollege L. Claudius Modestus war⁵, lautet die Ergänzung der Zeile wie folgt:

Tusco et [Modesto co(n)s(ulibus)].

Die Suffektkonsuln wurden in umgekehrter Reihenfolge auf diesem Dokument erwähnt⁶. Auf den 2. Innenseiten stehen zu dieser Zeit in der Zeile 1 die Tages- und Monatsangaben⁷. Von dieser Zeile sind keine Buchstaben erhalten geblieben. Deswegen ist die exakte Datierung des neuen Diploms unmöglich.

Die Truppe und der Truppenkommandeur des Diplomempfängers

Die nächsten 2 Zeilen können folgendermaßen aufgelöst und ergänzt werden: *coh(ortis) II Alpinor(um), [cui pra·e·est] | T(itus) Caesius Marti[- - - -]*. Die erwähnte Truppe, die *cohors II Alpinorum equitata* gehörte zur Zeit der Ausstellung der Konstitution zu den Hilfstruppen der Provinz Pannonia superior und sie stand wahrscheinlich im Auxiliarkastell Ad Flexum/Mosonmagyaróvár⁸. Ihr Präfekt war T. Caesius Marti[- - -], ein bisher unbekannter Ritter⁹. Sein Cognomen kann einstweilen einwandfrei nicht ergänzt werden¹⁰. Der Gentilname des Ritters spricht für eine italische Herkunft¹¹. Da die *origo*-Angabe auf dem fehlenden Bruchstück war¹², ist die genauere Bestimmung der Stadt unmöglich. Der Ritter war Vorgänger des M. Longinius Longus, der als Präfekt der Truppe am 3. November 154 bezeugt ist¹³.

Der Diplomempfänger

In den letzten zwei Zeilen der Innenseite stehen die Charge und der Name des Diplomempfängers. Die Ergänzung dieser Zeilen lautet wie folgt: *ex pedit[e] | Tertio Dasent i⁷s [f(ilio), Azalo]*. Der privilegierte Veteran war ein gemeiner Soldat der *cohors II Alpinorum equitata*.¹⁴ Sein Cognomen – *Tertius* – war in Pannonien

⁴ Degrassi 1952, 43, Alföldy 1977, 162, 376–377, Vidman 1982, 51, 131. Zum Senator siehe noch PIR² D 16 (*E. Groag*); *Eck* 1985, 63–64 Nr. 32; *Fitz* 1993–1995, 487–489 Nr. 289.

⁵ CIL IX 1574, siehe dazu PIR² C 938 (*E. Groag*); Degrassi 1952, 43; Alföldy 1977, 157 Anm. 76, 162, 376–377; *Eck* 1974, col. 101; Vidman 1982, 51, 131.

⁶ Zu den ähnlichen Fällen siehe zuletzt Alföldy–Lőrincz 2002, 214 Anm. 18.

⁷ CIL XVI 76 (2.7.133), 78 (2.4.134), 79 (15.9.134), 83 (28.2.139), RMD 38 (13.2.139), CIL XVI 87 (22.11.139), 177 (26.11.140), *Eck–Roxan* 1995, 79–97 = AE 1995, 1824 (1.8.142), RMD 44 (26.10.145), CIL XVI 178 (19.7.146), 95 (29.2.148), 179–180 (9.10.148), 99 (1.8.150), 100 (5.2.152), 102 + p. 216 (24.12.153), 104 (3.11.154), RMD 103 (8.2.157), CIL XVI 108 (8.7.158), *Weiß* 1999, 152–154 Nr. 3 (29.6.159), *Roxan* 1995, 101–112 = AE 1995, 1822 (7.2.160), RMD 105 (7.2.160), *Pferdehirt* 2001, 261–266 Nr. 1 (2.8.161), RMD 64 (21.7.164), CIL XVI 120 (18.2. 165), 121 (?3./4.166), RMD 179 (17.4.166), CIL XVI 123 (5.5.167), RMD 120 (160/167), CIL XVI 128 (23.3.178), RMD 123 (1.4.179), CIL XVI 133 (16.3.192), RMD 187 (31.8.203). – Ausnahmen: CIL XVI 96 (9.10.148), 97 (7.5.149), AE 1997, 1778 (148/149–153/154), RMD 102 (8.2.157).

⁸ Lőrincz 2001, 27–28 Nr. 2 mit weiterer Literatur; vgl. noch Spaul 2000, 264–265.

⁹ Zu den bekannten *Caesii*, die ritterliche Truppenkommandeure waren, siehe PME C 41–45.

¹⁰ Vgl. OPEL III. 60–62.

¹¹ PME C 41–45; OPEL II. 20; vgl. noch Alföldy 1986, 424 = Alföldy 1987, 119.

¹² Zu den *origo*-Angaben der Truppenkommandeure siehe Alföldy 1986, 423, 431–433 = Alföldy 1987, 118, 123–125; zuletzt Alföldy–Lőrincz 2002, 213.

¹³ CIL XVI 104; PME L 28; Lőrincz 2001, 28.

¹⁴ Zu den weiteren bekannten Fußsoldaten der Truppe siehe Lőrincz 2001, 134.

schon bekannt.¹⁵ Der Name seines Vaters – *Dases* – ermöglicht die Bestimmung der *origo*-Angabe. Dieser illyrischer Name war in Pannonien besonders im Gebiet der Civitas Azaliorum verbreitet¹⁶ und von dort wurden die Soldaten für die Hilfstruppen der pannonischen Provinzen, so auch für die *cohors II Alpinorum equitata* ausgehoben¹⁷. Der Fundort des neuen Diploms (NO-Transdanubien) entspricht der *origo*-Angabe. Dieser Umstand bedeutet, daß der Auxiliarsoldat nach der Entlassung nach Heimatdorf zurückgekehrt ist¹⁸.

Aufgrund der Obigen lautet der Gesamttext der *tabella II* wie vor:
tabella II extrinsecus

M. Servili [Getae]
L. Pulli [Chresimi]
M. Sentili [Iasi]
Ti. Iu[li Felicis]
 5 *C. Iuli [Silvani]*
L. Pulli [Velocis]
P. Ocili [Prisci]

tabella II intus

[- - -]
Tusco et [Modesto co(n)s(ulibus)]
coh(ortis) II Alpinor(um), [cui praeeest]
 5 *T(itus) Caesius Marti[- - -, - - -]*
ex pedit[e]
Tertio Dasent[us] [f(ilio), Azalo].

Deutscher Text: *Barnabás Lőrincz*

BIBLIOGRAPHIE

- ALFÖLDY 1969. G. Alföldy, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia. Beiträge zur Namenforschung N.F. Beiheft 4 (Heidelberg 1969).
 ALFÖLDY 1977. G. Alföldy, Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsschicht. Antiquitas I,27 (Bonn 1977).
 ALFÖLDY 1986. G. Alföldy, Die Truppenkommandeure in den Militärdiplomen. In: W. Eck–H. Wolff (Hrsg.) Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle (Köln Wien 1986) 385–436.
 ALFÖLDY 1987. G. Alföldy, Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962–1985. Mavors III (Amsterdam 1987).
 ALFÖLDY–LŐRINCZ 2002. G. Alföldy–B. Lőrincz, Ein neues Militärdiplomfragment und ein neuer Statthalter der Provinz Pannonia superior. ZPE 139 (2002) 211–218.
 DEGRASSI 1952. A. Degrassi, I fasti consolari dell'Impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo (Roma 1952).
 ECK 1974. W. Eck, Claudius 242. RE Suppl. XIV (München 1974) col. 101.

¹⁵ OPEL IV. 114–115.

¹⁶ OPEL II. 93. Zum Namen siehe noch Krahe 1929, 35; Mócsy 1959, 171; Alföldy 1969, 185.

¹⁷ CIL XVI 96, 97, 99, 104: *cohors II Alpinorum equitata*, 178, 180.

¹⁸ Zu den ähnlichen Fällen zusammenfassend Roxan 1989, 127–129, zu den pannonischen Angaben CIL XVI 31, RMD 152, CIL XVI 112 + RMD p. 132–133, CIL XVI 178, 96, 104.

- ECK 1985. W. Eck, Die Statthalter der germanischen Provinzen vom 1.–3. Jahrhundert. *Est* 14 (Köln–Bonn 1985).
- ECK–ROXAN 1995. W. Eck–M. M. Roxan, Two New Military Diplomas. In: R. Frei–Stolba–M. A. Speidel (Hrsg.) *Römische Inschriften–Neufunde, Neulesungen und Neuinterpretationen. Festschrift für Hans Lieb. Zum 65. Geburtstag dargebracht von seinen Freunden und Kollegen* (Basel 1995) 55–99.
- FITZ 1993–1995. J. Fitz, Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I–IV (Budapest 1993–1995).
- KRAHE 1929. H. Krahe, *Lexikon altillyrischer Personennamen* (Heidelberg 1929).
- LŐRINCZ 2000. B. Lőrincz, Ein neues Militärdiplom für die Provinz Moesia Superior. *ActaAntHung* 39 (1999[2000]) 197–202.
- LŐRINCZ 2001. B. Lőrincz, Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften. O. Harl (Hrsg.) *Wiener Archäologische Studien* 3 (Wien 2001).
- LŐRINCZ 2002. B. Lőrincz, Neue Militärdiplome aus Ungarn. *Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae* 16 (2001[2002]) 31–37.
- LŐRINCZ–PETÉNYI 1998. Lőrincz B.–Petényi S., Két új katonai diploma Pannoniából (Two new military diploma from Pannonia). *Komárom–Esztergom megyei Múzeumok Közleményei* 5 (1997[1998]) 215–228.
- MÓCSY 1959. A. Mócsy, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen (Budapest 1959).
- MORRIS–ROXAN 1977. J. Morris–M. Roxan, The Witnesses to Roman Military Diplomata. *AV* 28 (1977) 299–333.
- OPEL II. *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum Vol. II: Cabalicius–Ixus. Ex materia ab A. Mócsy, R. Feldmann, E. Marton et M. Szilágyi collecta composuit et correxit B. LŐRINCZ* (Wien 1999).
- OPEL III. *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum Vol. III: Labareus–Pythea. Ex materia ab A. Mócsy, R. Feldmann, E. Marton et M. Szilágyi collecta composuit et correxit B. LŐRINCZ* (Wien 2000).
- OPEL IV. *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum Vol. IV: Quadrata–Zures. Ex materia ab A. Mócsy, R. Feldmann, E. Marton et M. Szilágyi collecta composuit et correxit B. LŐRINCZ* (Wien 2002).
- PFERDEHIRT 2001. B. Pferdehirt, Vier neue Militärdiplome im Besitz des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. *AKorr* 31 (2001) 261–280.
- PIR³. E. Groag–A. Stein–L. Petersen–K. Wachtel–M. Heil, *Prosopographia Imperii Romani* (2Berlin 1933–).
- PME. H. Devijver, *Prosopographia militum equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum I–III. Suppl. I–II*. (Leuven 1976–1993).
- RMD. M. M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1954–1977* (London 1978); Dies., *Roman Military Diplomas 1978–1984* (London 1985); Dies., *Roman Military Diplomas 1985–1993* (London 1994).
- ROXAN 1989. M. M. Roxan, Findspots of Roman Military Diplomas of the Roman Auxiliary Army. *Institute of Archaeology–Bulletin* 26 (1989) 127–179.
- ROXAN 1995. M. M. Roxan, A Diploma of the Misene Fleet: 160 Febr. 7. In: R. Frei–Stolba–M. A. Speidel (Hrsg.) *Römische Inschriften–Neufunde, Neulesungen und Neuinterpretationen. Festschrift für Hans Lieb. Zum 65. Geburtstag dargebracht von seinen Freunden und Kollegen* (Basel 1995) 101–112.
- SPAUL 2000. J. Spaul, *Cohors². The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army. BAR Int. Ser. 841* (Oxford 2000).
- VIDMAN 1982. L. Vidman, *Fasti Ostienses* (2Praha 1982).
- WEIß 1999. P. Weiß, Ein Konsuln paar vom 21. juni 159 n.Chr. Drei Diplome für Kommilitonen der oberpannonischen Ala I Thracum victrix c. R. *Chiron* 29 (1999) 147–179.

EGY ÚJ KATONAI DIPLOMA A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN

2002 januárjában négy katonai diploma került vétel útján a Magyar Nemzeti Múzeum Római Gyűjteményébe. Ezek közül hármat már korábban közöltünk, a jelen tanulmányban a negyedik okmányt dolgozzuk fel.

Ebből csak a *tabella II* valamivel több mint fele maradt meg, a teljes magassága 11, szélessége (ez töredékes) 8 és vastagsága 0,1 cm (ltsz. 2002. 2. 1.). Pontos lelőhelyét nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy ÉK-Dunántúlon került elő.

Az okmány szövege a következő (1–2. ábra):

extrinsecus	intus
M SERVILI [- - -]	[- - -]
L PVLLI [- - -]	TVSCO ET [- - -]
M SENTILI [- - -]	COH II ALPINOR [- - -]
TI IV++ [- - -]	T CAESIVS MARTI[- - -]
C IVLI [- - -]	EX PEDIT[- - -]
L PVLLI [- - -]	TERTIO DASENTLS (!) [- - -]
P OCILI [- - -]	

A diploma külső oldalán 7 tanú neve maradt meg. Bár a cognomenek hiányoznak, kiegészítésük semmiféle problémát nem jelent, mivel a 149–153. években szerepelnek ezek a tanúk ebben a sorrendben a katonai diplomákon (CIL XVI 97, 99, 100, 102 + p. 215.). Így az új okmány Antoninus Pius korára keltezhető, és a belső oldal I. megmaradt sorában lévő *consul suffectus* – *Tuscus* – L. Dasumius Tullius Tuscusszal azonosíthatjuk, aki Kr. u. 152 májusától augusztus végéig töltötte be L. Claudius Modestusszal együtt e tisztséget. Mivel a consulnevek feletti sor azon része, ahol a dátumadat szerepelt, nem maradt meg, ennél pontosabban nem keltezhetjük a diplomát. A következő két sorában az elbocsátott katona csapata és parancsnoka szerepel. Ez alapján bizonyos, hogy a császári rendeletet Pannonia superior segédcsapatai számára bocsátották ki, mert a cohors II Alpinorum equitata 152-ben e tartomány haderejéhez tartozott, táborhelye valószínűleg Ad Flexumban (Mosonmagyaróvár) volt. A lovagrendű parancsnok, *T. Caesius Marti*[- - -], aki a gentiliciuma alapján itáliai származású volt, eddig ismeretlen volt a kutatás számára. A belső oldal utolsó két sorában az elbocsátott katona beosztása és neve szerepel. Bár az *origo*-adat nem maradt meg, az apja neve – *Dases* – alapján bizonyos, hogy a *civitas Azaliorum* területéről sorozták be 127 körül.

A diploma kiegészített szövege a fentiek alapján a következő:

tabella II extrinsecus

	<i>M. Servi</i> li [Getae]
	<i>L. Pulli</i> [Chresimi]
	<i>M. Senti</i> li [Iasi]
	<i>Ti. Iu</i> [li Felicis]
5	<i>C. Iuli</i> [Silvani]
	<i>L. Pulli</i> [Velocis]
	<i>P. Ocili</i> [Prisci]

tabella II intus

[- - -]

Tusco et [Modesto co(n)s(ulibus)]

coh(ortis) II Alpinor(um), [cui pra·e·est]

5 T(itus) Caesius Marti[- - -, - - -]

ex pedit[e]

Tertio Dasent^{us} [f(ilio), Azalo)].

Lőrincz Barnabás

SKELETON OF MARE WITH FOAL FROM THE ROMAN FORTRESS AT PILISMARÓT-SZOBI RÉV

István VÖRÖS

The third phase of the archaeological survey preceding the erection of the Danube dam at Nagymaros–Gabcikovo had started in 1978. The working site A. (MRT 5. site 17/22) was to the W of Pilismarót–Szobi rév (ferry), outside of the flood protection dike, between cca 300–450 m, where prehistoric, Roman and Árpád features and finds came to light (Kemenczei–Stanczik 1979., 1982).

During the excavations a cca third part of a Roman fossa, encircling a –most probably– military minor fortress was found. The E–W length of the fossa (measuring along the outer side of the E and W sections) is 64 m., the length of the inner area is 58 m. The Southern 25 ms' section of the ground of the fortress was excavated (Fig. 1.). The upper width of the V-shaped fossa (after a bulldozer had removed the earth) was 2,4–3 m. its average depth is 1,5 m. The angles of the fossa are rounded. At the S side in the middle a cca 5 ms' section of the fossa was not dug up.

In situ remains of buildings were not found within the excavated area. The archeological finds of the fossa – wall and roof fragments from buildings, weapons, sets of harness and draught, human and animal bones – all refer to a quick clearance, to the infilling of the trench, following some violent action.

The storming and destruction of the fortress can be connected with the 167–180 A.D. Markomann–Quad wars (TÓTH 1982. 79), or rather 252 A.D., OR BETWEEN 258–260 A.D. military attack (MÓCSY 1962. 565–566). In certain parts of the fossa the bone remains of animals cut into pieces were found in a great number while in other parts of it there was only one skeleton or part of skeleton. Animal bones came to light in the S fossa from section A/I. pit 1., section A/IV (KEMENCZEI-STANCZIK 1979. 9–11. Figs. 3–4.), at 5 m to the W of section S/IV. trench 3., Nr. 18–19., section XX–XXI. trench 3., to the E from the entrance; Nr. 1–9, between 20–30 m, from the S part of the W fossa and from the E fossa part, Nr. 10–11 and from the N part (Fig. 1.).

The most interesting, and at the same time an unique, find assemblage, that is a skeleton (*without limbs*) of a mare with foal came to light from pit 1. in section A/I.

Skeleton of mare with foal (Fig. 2.)

The skeleton of this horse found *without limbs* (head – vertebral column – chest) lay on her left side in the S part of “pit” A/I. at a depth of 130 cm, with E–W orientation. The head was at a higher level, the trunk was at a deeper one. The cervical-thoracal region of the column is continuous with a regular arch. It is bent in the lumbal region: the row of lumbal vertebrae lay in a SW direction while the sacrum, separated from it as well as the hip bones lay in an SE direction –partly put over the chest– on their lower (ventral) side. The left side 5th, 7th and 8th ribs are broken in their lower third parts, their lower ends moved their original places. Between the right side ribs Nr. 9th és 10th a poorly preserved flat, angular iron

PILISMARÓT – SZOBI RÉV 1979.

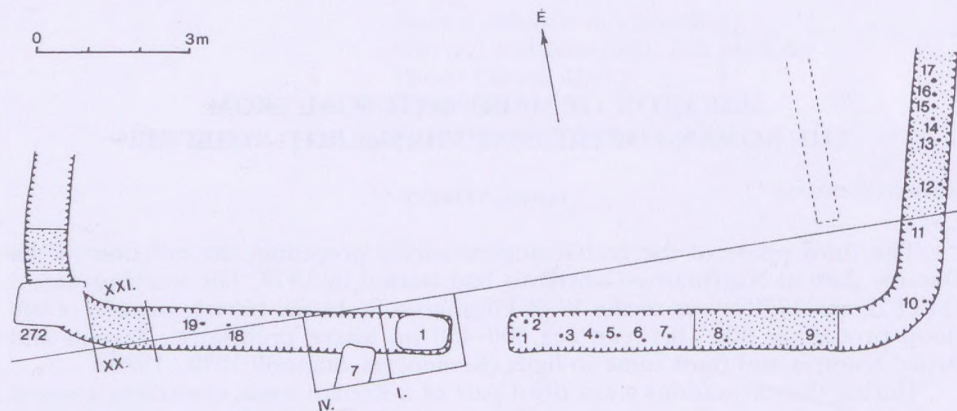


Fig. 1. Pilismarót-szobi rév 1978–79. Ground plan of Roman fossa (With the help of TÓTH 1982. Fig.1.).

1. ábra. Római fossa alaprajza (Tóth 1982. 1. kép felhasználásával).

object (cca. 80 × 50 mm, Fig. 6. 1.) was found. The end of the right side hinder leg (t-mt-ph bones) was found in front of the trunk in the same line as the head, though at a higher level (at cca. 100/110 cm). The leg (mt) was found to the W in a nearly horizontal position, the foot (phs) was found as bending forward and downward.

The *right side foreleg of the horse* (c-mc-ph bones) was in the infilling of “pit” A/I., though still over the skeleton.

The *right side tibia of the horse* was found in the infilling of trench 3 (fossa) of section A/IV. (1978)

The *left side foreleg (mc ph-bones)* of the horse was found in the S section of the fossa, to the E of the entrance within the find assemblage Nr. 1. (trench A/3, 1979. 1.).

Directly beside the skeleton of the horse, to the S, SW and W of it, either at the same level or at a higher one, stones, Roman tegula fragments, pig and human bones came to light. The bone remains of the horse foetus were found only when the skeleton of the adult horse was unearthed and picked up.

Bone remains 127 pieces (Inv. Nos. 82.7. 1–2., 83.2.24–42).

The *skull* (Fig. 3. 1–2., Fig. 4.) is long, narrow with a thin wall. The low neurocranium is small, flat, laterally protruding. The wide-flat occipital region is low, bending upwards. The profile of the calvaria part is waued, the top of the head is slightly convex, the frontal part is deeply concave, the ridge of the nose outstands in its lower third part. The linea aspera is only slightly protruding. It ends behind the L. sutura. The wide orbits are rounded, the zygomatic is low. The linea face is strongly developed. The short, narrow nose ridge is high; the praemaxilla, too, is short. The alveolar part of the maxilla is low, the palate is flat.

The *mandible* (Fig. 1. 3., Fig. 4.) is long, the corpus is high, thin. The lower edge is slightly arched, the inc. vasorum is deep. The angle of the mandible is narrow, the ram. mandibulae is growing narrow upwards. The dimensions of the skull and mandible are on Table 1.

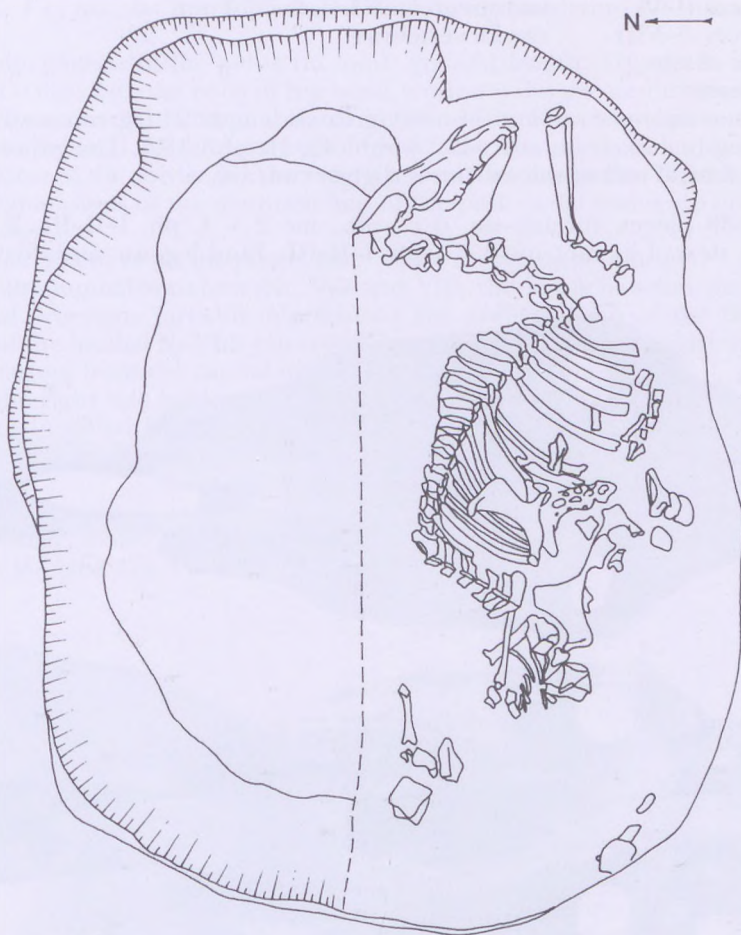


Fig. 2. Pilismarót-szobi rév 1978. Roman fossa, skeleton of mare with foal (Section A/I., Pit 1.).
2. ábra. Római fossa, vemhes ló csontváza (A/I. szelvény, 1. gödör).

The microdont dentition is complete: I 1-3, P 2-4; M 1-3., the row of molars is long. The wear of the grinding surface is waved; the frontal point of lower P 2 had got sharp from wear, the third prism of the M 3 is more deeply worn out. In the lower teeth row the P 2-4 column parts are high, the frontal height of P 2 is 30 mm. It is interesting that the right side upper and left side lower rudimentary canines are present, piercing the wall of the osseous alveolus. The alveolar length of the upper C is 6mm! (Fig. 1. 2-3).

Trunk-86 pieces

/7 pieces (I-VII)

18 pieces (I-XVIII)

6 pieces (I-VI)

cervical vertebrae physiol 1: 530 mm, in situ 1: 420

thoracal vertebrae physiol 1: 770 mm, in situ 1: 710

lumbal vertebrae physiol 1: 280 mm, in situ 1: 300

5 pieces (I-V)
7 pieces (I-VII)
18 pair of ribs
7 stenebra

sacrum greatest length: 210 mm
caudal vertebrae

The dimensions of sarcum (in mm): greatest length: 210, greatest width: 195, physiol length: 195, cran. artic. fac. width: 45, Height: 18,5. The processus are short, the ventral wall of the sacrum is slightly concave.

Limbs—38 pieces, foreleg—sin. 6 c., mc., mc 2 + 4, ph. I–II–III, 2 o. sesamoides, dext. 1 c., mc., mc 2 + 4, ph. I–II–III., hind leg—sin. and dext. pelvis,

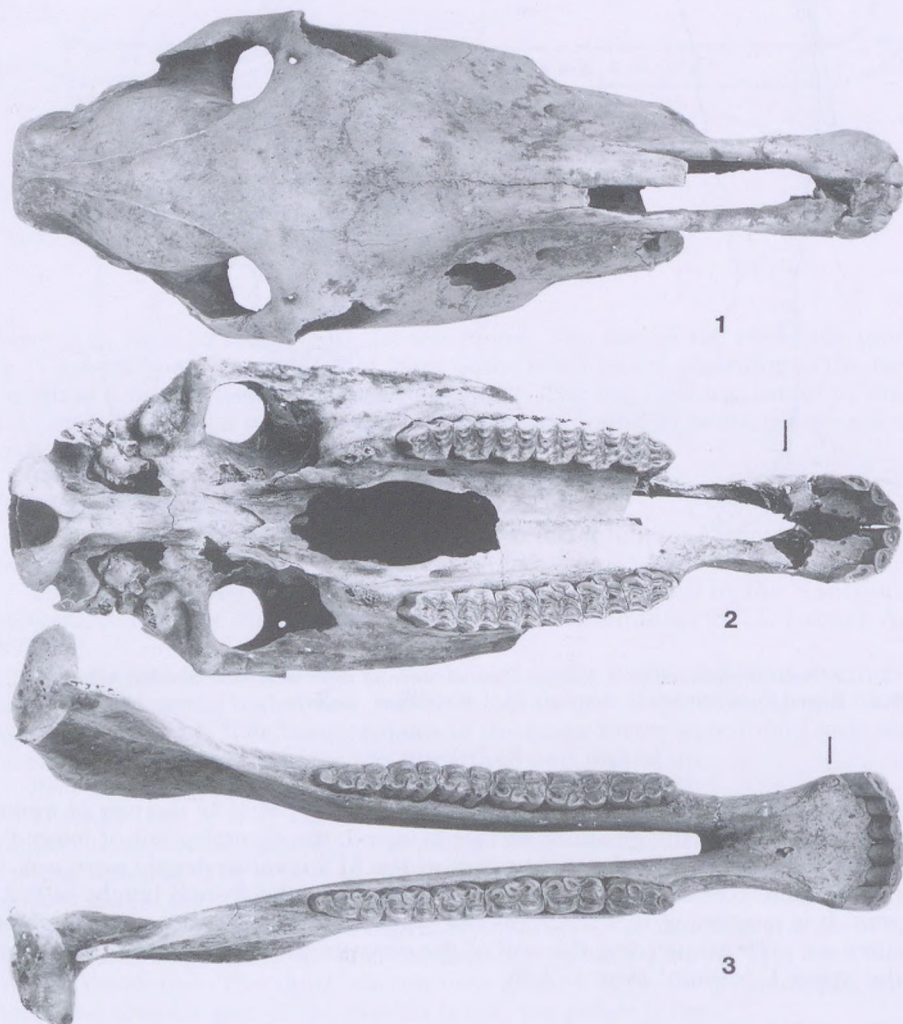


Fig. 3. Pilismarót-szobi rév 1978. Római fossa, 1.–2. skull of mare with foal

(norma dorsalis and norma basalis), 3. mandibula of mare with foal (norma dorsalis).

3. ábra. 1.–2. a vemhes ló koponyája (n. dorsalis és n. basalis), 3. a vemhes ló mandibulája (n. dorsalis).

dext. tib., 4 t., mt., mt 2 + 4, ph. I-II-III., 3 o. sesamoideum, sin. tib. dist.piece (Fig. 5.).

The dimensions of the pelvis (in mm): greatest length: 410, width of the hip bone (ala o.illi): 240, the body of hip bone (corpus o.illi) greatest diameter: 34, its smallest diameter: 25, ischium (tub. o. ischii) width: 100, symphysis length: 150, width of o. pubis 31. Width of acetabulum: 62, the distance between the two articular surfaces of the cotyle: 38. The length of oval for. obturatum: 73, its height: 54.

The dimensions of the dentition and of the postcranial bones are on Table 2.

Pathology

- development of an incipient "pike" teeth (prognathia inferior),
- on the lumbal vertebrae Nr. Vth and VIth the joints between the left side transversal processus (articuli intertransv.) are ossified. Each of the two lateral margins of the lumbal Nr.VIth caput vertebrae are blocked by an initial stage bone fascicle starting from the caudal margins of lumbal vertebra Nr. Vth.,
- in the right side hock article the lateral tarsus bone ($T_4 + T_5$) and the mt 4 below it had ossified (Fig. 5. 5.),
- on the ventral surface of ph.I.P. diaphysis runs a rough bone bar along both sides.

Sex: female, mare

Age of the horse: cca 6 years.



Fig. 4. Pilismarót-szobi rév 1978. Roman fossa, head of mare with foal (skull and mandibula), norma lateralis.

4. ábra. A vemhes ló feje (koponya és mandibula), n. lateralis.



Fig.5. Pilismarót-Szobi rév 1978. Roman fossa, postcranial bones of mare with foal.

5. ábra. A vemhes ló postcranialis csontjai.

1. sin. mc., 2. sin. o.ph.I., 3. sin. o.ph.II., 4. o.ph.III., 5. dext. mt4+T4-5 (ossified, összecsontosodott), 6. sacrum, 7. dext. mt., 8. dext. o.ph.I., 9. dext. o.ph.II.

Withers height, stature of the horse: The average withers value estimated by the VITT method (1952) from the base length of the skull (Table 1.) and from the length dimensions of the four long bones (Table 2.) is 133,5 cm, meaning a low body height. The metepoidel bones and finger bones (ph. I.) are medium long and medium slender. The slenderness index value of mc bones is 14,9 (sin.)–15,0 (dext.). The mc/mt longitudinal ratio is 0,820. The coffin-bones (ph. III.) are narrow. The back is relatively short, the chest is long, shallow.

The skeleton of the foetus (Fig. 6.).

When the trunk of the adult horse was unearthed and cleared a skeleton of a foal was found, partly slipped caudally into the set of ribs, partly in the abdominal parts. The foetus was in the uterus still in breech presentation. The skull had been collapsed, the left side mandible is intact, the teeth (di 1–2, dp 2–4) are still in the alveolus. The points of the reddish brown/black teeth crowns are of lighter colour. The bones of the limbs remained in their original position and were found close

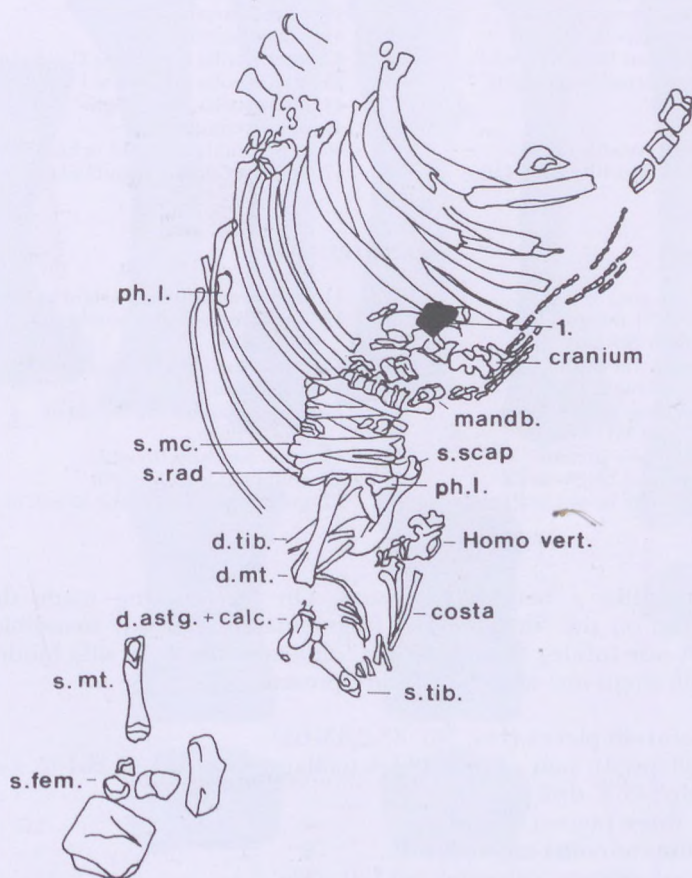


Fig. 6. Pilismarót-szobi rév 1978. Roman fossa, trunk of mare with foal (detail) together with „in situ” foal. 1. iron object.

6. ábra. A vemhes ló törzse (részlet) és a magzat „in situ”. 1. vastárgy.

Table 1.

Pilismarót-szobi rév 1978. Roman fossa. Skull and mandibula dimension of mare with foal (in mm): A vemhes ló koponya és mandibula méretei (in mm).

Skull			
1. basal length (B-P)	470	24. If-If distance	76
2. profil length (A-P)	505	25. nasale breadth (F1-F1)	106
3. neurocranium dorsal length (A-Ect lin.)	175	26. nasale breadth (Ni-Ni)	48
4. viscerocranium dorsal length (Ect. lin.-P)	340	27. teeth row length (P-Pd)	284
5. neurocranium length (A-N)	228	28. diastema length	88
6. interparietal length (L-A)	40	29. cheekteeth row length (P-M)	165
7. parietale length (L-Br)	62	30. premolar row length P2-4	88
8. lacrimale dors. length (Lmo-F1)	41	31. molar row length M1-3	77
9. lacrimale oral height (Lmo-Lzm)	28	32. P - Mol lin. distance	210
10. proc.zyg.o.temp. height	27	33. occipitale height (O-A)	58
11. proc.zyg.o.front. breadth	22	34. asterion breadth	62
12. proc.temp.o.zyg. height	9	35. foramen magnum breadth	32
13. orbit horizontal diameter	59	36. foramen magnum height (B-O)	40
14. orbit vertical diameter	57	37. occip. condyles distance (c-c)	82
15. maxilla dors.length (Lmo-Ni)	92	38. po-po distance	118
16. intermaxilla dors.length (P-Ni)	177	39. fossa mandibula breadth	53
17. neurocranium breadth (eu-eu)	107	40. palatal breadth (Mol)	115
18. neurocranium least breadth (fs-fs)	84	41. palatal breadth (Pm)	67
19. frontal greatest breadth (Ect-Ect)	193	42. intermaxilla breadth at C	51
20. Ent-Ent distance	143	43. intermaxilla breadth at I	64
21. Sp-Sp distance	130	44. intermaxilla least height	31
22. viscerocranium breadth (M-M)	148	45. neurocranium height	100
23. viscerocranium breadth (Lmo-Lmo)	90	46. neurocranium height behind M3	130
		47. height of skull + mandibula	320

MANDIBULA

1. total length (id-goc)	395	11. corpus mandibulae height at M3	105
2. lower edge length (id-gov)	275	12. ramus mandibulae height at proc.m.	272
3. transversal length (id-cm)	410	13. ramus mandibulae height at incisura m.	226
4. teeth row length (id-M3)	273	14. ramus mandibulae height at proc.artic.m.	240
5. cheekteeth row length (P-M)	167	15. proc. condylus breadth	50
6. premolar row length P2-4	86	16. symphysis least breadth	36
7. molar row length M1-3	80	17. greatest breadth at the alveoli of I3	63
8. angulus mandibulae breadth	130		
9. corpus mandibulae height at P2	48		
10. corpus mandibulae height at P4/M1	70		

to each other, like a bellows extension. On the drawing made during the excavation (Fig. 6.) the "in situ" skull fragments, the left side mandible with the teeth, the left side foreleg (scap-hum-rad/ulna-mc), the right side hinder leg (tib-astragalus/calcaneus-mt) and the ribs are present.

Bone remains—48 pieces (Inv. No. 83.2.43-63)

Skull (collapsed), pair of mandibles (collapsed) s. dp1, d. di1-2, s.-d. dp2-4, d. di1-2, d. dp2-3, s. dp2-4,

Atlas (in three pieces), 8 costae,

s. scap-hum-rad/ulna-mc-o.ph.I-II.,

s. fem., s.-d, tib-astg/calc-mt-o. ph.I-II. (Fig. 7.).

The diaphysis of the radius had been twisted along its longitudinal axis, the latero-medial axes of prox. and dist. epiphyses diverge from each other at angle of 45°. The length of the mc diaphysis is 153, that of the mt. diaph. is 182 mm.

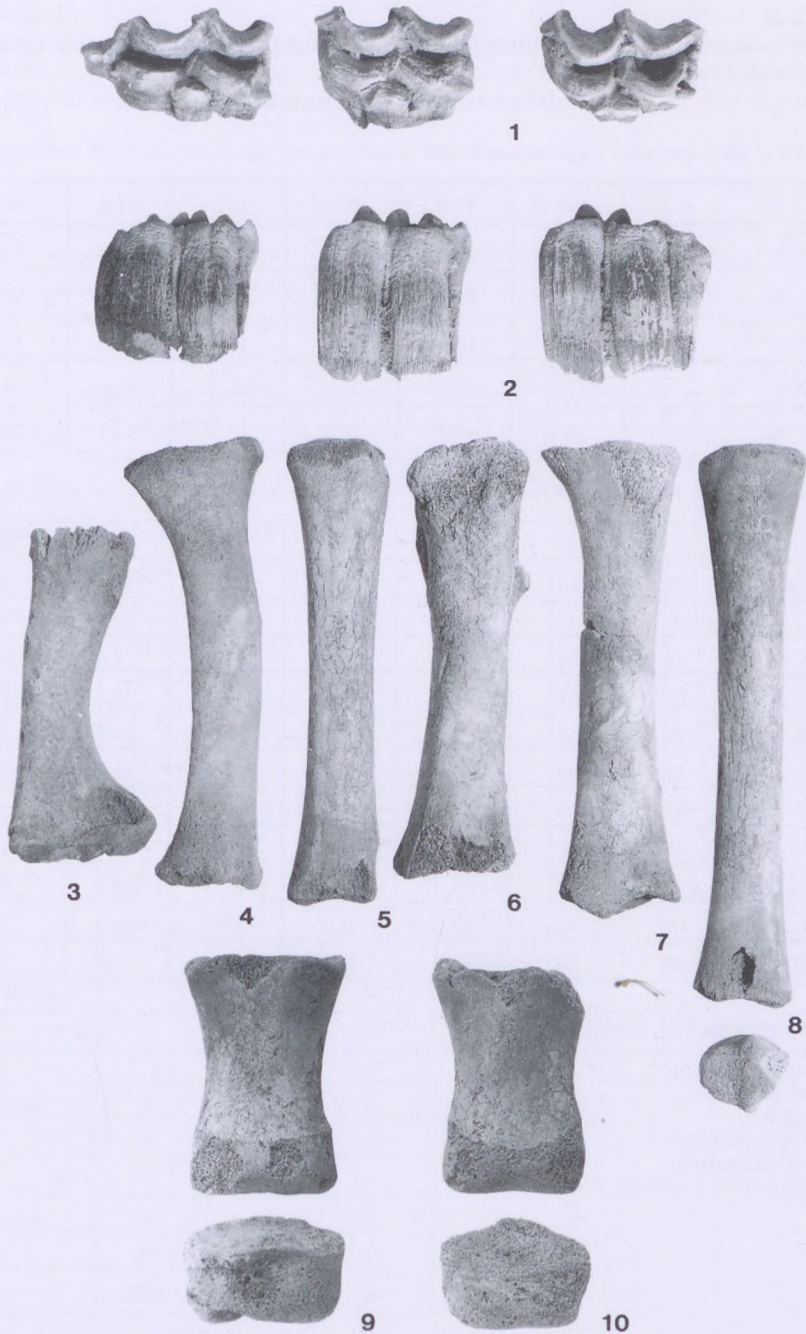


Fig. 7. Pilismarót-szobi rév 1978. Roman fossa, teeth and bone remains of foal.

7. ábra. A lómagzat fog- és csontmaradványai.

1. superior dp 2-4, 2. inferior dp 2-4, 3. sin. hum., 4. sin. rad., 5. sin. mc., 6. sin. fem., 7. dext. tib., 8. dext. mt., 9. dext. o.p. I-II. ant., 10. dext. o.p. I-II. post.

2. Táblázat

Pilismarót–szobi rév, 1978. Roman fossa. Teeth and postcranial bone dimensions of mare with foal (in mm)

A vemhes ló fog- és postcranialis csontméretei (in mm)

Dimensions of teeth crowns – Fogkorona-méretetek

	P 2	P 3	P 4	M 1	M 2	M 3
superior I.	33,8	27,6	26,0	24,0	25,0	27,0
br.	23,0	25,6	25,3	24,6	25,0	21,0
Pc. I.	0	10,7	10,6	11,0	12,0	12,4
inferior I.	31,0	28,0	26,0	23,7	24,0	31,0
br.	15,0	16,3	16,6	15,0	14,1	13,2

Dimensions of bones – Csontméretetek

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
metacarpus s.	208	48	31,0	45,0	32,0	22,0	35
d.	210	47	31,5	46,5	31,5	22,0	35
o. ph. I. A. s.	83	52	31,0	43,5	35,0	18,0	25
d.	85	51	31,0	43,5	35,0	18,5	25
o. ph. II. A. s.	40	50	43,0	47,0	30,0	21,0	26
d.	41	50	43,5	48,0	30,0	21,0	26
tibia d.	353	95	42,0	71,5	–	29,0	45
s.	–	–	–	–	–	–	45
metatarsus d.	256	48	30,0	46,0	43,0	24,0	36
o. ph. I. P. d.	81	54	33,0	41,0	37,0	18,0	25
o. ph. II. P. d.	43	50	40,5	44,0	30,0	22,0	26

length, br. breadth, Pc.I. protoconus length.

1. length,

2. prox. epiph. breadth,

3. smallest diaph. br.,

4. dist. epiph.br.,

5. prox.epiph.diameter,

6. smallest diaph.diam.,

7. dist.epiph.diam. s. sinister, d. dexter.

3. Táblázat.

Pilismarót–szobi rév 1978. Roman fossa. Teeth and bone dimensions of the foal (in mm).

A ló magzat fog- és csontméretei (in mm)

Dimensions of teeth crowns – Fogkorona-méretek

	dp. 2	dp. 3	dp. 4
superior	s. d.	s. d.	s. d.
l.	38 39	31 32,0	32,0 32,5
br.	20 21	21 22,0	21,5 22,0
Pc. l.	– –	9 9,5	9,8 10,0
h.	30 32	30 31,0	32,0 34,0
inferior l.	32 32	31,5 31	35
br.	13 13	13,0 12	12
h.	30 –	31 31	33

Dimensions of bones Csontméretek

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
humerus s.	107	–	25	(50)	–	24	–
radius s.	145	(47)	24	(45)	(25)	15,5	(24)
metacarpus s.	168 1	–	22	32,5	23	15,5	24
femur s.	143	–	23	–	–	19	(28)
tibia s.	157	–	24	(38)	–	20	(29)
d.	152	–	23	(38)	–	19	(28)
metatarsus d.	200 1	34	20	32,5	28	18,5	25
s.	–	33	20	–	28	18	–
o.ph.I.A. s.	45 1	(30)	21	27,5	(20)	14,4	16,5
P. d.	441	–	22	26,5	(22)	14,0	17,0
P. s.	–	–	21,5	26,0	–	14,0	16,0
o.ph.II.A. d.	18	–	30	–	–	17,5	–
P. d.	18	–	27	–	–	18,0	–

astragalus	1.	2.	3.
s.	37	36	34
d.	39	37	33,5
calcaneus	1.	2.	3.
s.	56	26	25
d.	57,5	28	29

length, br. breadth, Pc.1. protoconus length h. height. 1–7. measurements: the same as those of the Table 2., but at 1. length (only diaphysis; by 1 diaph.+dist.epiph. !). (value in parentheses – diaph. dimensions !).

1–3. 1.length, 2. breadth, 3. height. s. sinister, d. dexter.

The surface of the skull and of the postcranial bones is porous, velvety like some felt to the touch. The wall of diaphyses consists of concretionary laminae, the diaphyses are hollow, the surfaces of diaphyses with diploe are perforated in a diffused manner.

To determine the age of the foetus the dimensions of bones can be used (Table 3.). The diaphysis dimension values of the foetus from Pilismarót are distributed between those of a 7 and of a 10 months old foetus. (230 and 300 days old foetus, without bone dimensions, PRUMMEL 1987. Fig. 4., 6., 10., 14., 16., 19., 20.)

As for the dimensions the mp of the Pilismarót foetus is by 10 per cent, its femur is by 5 per cent, its tibia is by 10 per cent, its humerus-radius is by 20–25 per cent shorter than the respective bone dimensions of a 10 months old horse foetus.

The Pilismarót horse foetus had been perished most probably when it was 8–9 months old. Considering a springtime covering and an average 11 months gestation period the mare had been killed in January–February.

3. Other bone remains in the fossa

The distribution of finds was not even within the fossa. Most of them was found within the E part of the S fossa and in the N part of the E fossa. The majority of them was found at about 30–60 cm over the bottom of the fossa at the same level while part of them was at the side of the fossa at a higher level. The find assemblages were documented and collected either as numbered (from 1 till 19) or according to parts/sections (Fig. 1.):

- Southern fossa, pit I/1. 1978.–human, horse (sk), pig,
- Southern fossa, to the E of the entrance, Nr. 1–9., between 20–30 m, 1979:

- Nr. 1. cattle, horse, sheep, pig, dog (sk),
- Nr. 2. dog,
- Nr. 3. human, cattle, horse,
- Nr. 4. human, cattle, horse, sheep, pig,
- Nr. 5. human, cattle, sheep,
- Nr. 6. cattle,
- Nr. 7. human,
- Nr. 8. Roman pot,
- Nr. 9. cattle, goat, pig, dog,

between 20–30 m: cattle, dog, red deer,– Southern fossa, to the W of the entrance, section IV., section IV. + 5 m to the W 1978, Nr. 18–19, section XX–XXI, 1979.

- Nr. 18. human, cattle,
- Nr. 19. human (infant sk.),
- Section IV.: human, cattle, horse, sheep, pig, red deer, wild swine,
- Section IV + 5 m to the W: cattle, sheep, pig, dog, red deer.
- Section XX–XXI: human,

- Western fossa, 5–7 m to the N end of it 1979: cattle, horse, red deer,
- Western fossa, part 3 (till Medieval house 272. 1979): cattle, horse, pig, hen.
- Eastren fossa 1979:

From its N end till 0–5 m: cattle, sheep, pig, hare,
till 5–11 m: dog (sk)

till 11–15 m: cattle, horse, sheep, pig, dog, roe deer,

Nr. 10., 12., 16.: cattle, Nr. 14–15., 17.: human, cattle, Nr. 13.: cattle (sk), dog, Nr. 11.: dog (sks).

The distribution of the 779 animal bones of the fossa according to species (pieces):

cattle	266	hen	1
shee	25		
goat	5	red deer	3
pig	46	roe deer	2
horse	197	wild swine	1
dog	232	brown hare	1
	<u>771</u>		<u>8</u>

Among the horse remains 175 pieces belong to the mare and her foal (127 + 48) and only 22 pieces (bone and teeth) belong to other horse individuals. Similarly, as for dog remains 210 belong to three skeletons and only 22 pieces belong to other dog individuals.

Among cattle there were medium individuals (withers height: 114 cm, MATOLCSI 1970), large-medium ones (withers height. 120,4–127,3 cm) and high ones (133,2–139,7 cm). The large-medium and high statured animals—oxen—were used as draught animals. An iron hook find, belonging to a throat yoke, also proves the local presence of this activity. (TÓTH 1982. Fig. 3. 1.). Sheep were medium statured individuals. Among dogs there were medium statured ones (withers height 51,3–56,6 cm, KOUDELKA 1886) and large (withers height 60,0 cm) watching-protecting animals. A large puppy was 43,3 cm high.

On the basis of ages can be determined by the examination of bone remains—besides mature individuals—among the cattle there were individuals which did not live to their first, second and third years. Among the pigs there were animals which did not live to their cca. Second year. These animals were killed before March/April and this can be correlated well with the January/February mortality of the mare with foal.

4. Conclusions

Section A/I. (1978) was marked out over the later identified Roman fossa (working site A., feature 3., trench 3.). In the southern part of pit 1, within section A/I, which appeared as a large oval spot, the skeleton without limbs of the mare with foal (Fig. 2.) was found at a 130 cms, depth (at 55 cm from the level left after scraping by a bulldozer). After the skeleton of the horse had been picked up and collected it became clear that the pit had a further 127 cms depth. Only after the excavation of the whole pit and during the excavation of trench 3., situated below a part of an Árpád period house in section IV/7. became evident that "pit" 1. of section A/I. was the extension of "trench" 3. of section IV., that is part of the Southern fossa.

When the documentation of the whole Southern fossa, excavated in 1979, together the W and E parts of the fossa was prepared the 1978 sections, trial trenches and the index points of the fossa were not recorded. Therefore I tried to identify the place of section A/I. on the original 1:50 scale excavation drawing (Kemenczei T. Pilismarót–Szobi rév, Excavation records 1979, MNM At. XXIV 222/1980) of the published fossa ground plan (TÓTH 1982. Fig. 1.). On the "sterile" ground plan of the fossa the E–W direction basic axis of working site A is present and it cuts the Southern wall of the fossa from the NR. 11 find assemblage of the E fossa at the W end of the S fossa at the W side of sections Nr. XX–XXI. Along this basic axis section A/I. is situated in the W part of the entrance. The entrance was in the middle of the S fossa, in the line of the N–S axis of the minor fortress. This is corroborated by the observation according to

which the find assemblage No. 1. was at a 0,5 ms distance to the W from the entrance (Fig. 1.).

The E–W length of the quadrangular fossa of the 2nd century A.D. Roman minor fortress at Pilismarót–Szobi rév is 64 m and it encircles an unusually large inner area of 58 m. In the Danube Bend region it is only the fossa of the 4th century A.D. Pilismarót–Malompatak minor fortress which has a N–S length of cca. 60 m (SOPRONI 1978. Tal. 18.).

Along the Pilismarót Danube section the 2nd century A.D. wooden watch-towers (Nr. 2., 3.) were found directly at the–present–river bank and the Szobi-rév minor fortress, is at an about 50 ms distance inwardly from the river (KEMENCZEI–STANCZIK 1982. Fig. 1.). The inner buildings of the minor fortress are unknown, therefore we can only try to guess the function of this military building. It could have been a logistic center or – according to Endre TÓTH – a right bank fortress of an early bridge-head.

The military attack against the Roman military minor fortress at Pilismarót–Szobi rév took place between 167 and 180 A.D. and at winter-time (January–February). The ferocity and cruelty of the battle between the enemy which had crossed the Danube covered with ice and the defenders is well illustrated by the presence of those human corpses and animal carcasses found in the fossa part of which bear marks of cutting and cleaving. That is the enemy was not contented with the killing of human and animals, it even cut up and into pieces them mercilessly (see KEMENCZEI–STANCZIK 1979 fig. 4., section A/IV. moreover sections I. and XX–XXI and fossa Nr. 3–5., 7., 14–15., 17–19.).

That is why they did not spare even the mare being already seemingly with foal. There was no need for a Roman horse which 2–3 months later would foal. The horse was stabbed (a fragment of an iron object among her ribs) then they cut off the limbs from the trunk. The remains of the horse were found within a nearly 15 m long sector, though not all of her bones were found, because the sin. – dext. scapula-hum-rad-ulna, the sin.– dext. fem., sin.tib.prox., sin. – dext. astragalus/cal-caneus, sin. mt. are missing. The enemy had broken the spine of two dogs (Nr. 11.), one of them was hacked up (Nr. 1.).

The outcome of the military attack was clear-cut. The defenders had cleared the ruins and victims in haste then left the fortress. The invaders, too, had losses, their weapons were found in the fossa (TÓTH 1982. 78. Fig. 2.).

The corpses, carcasses and objects were found in the fossa at a higher level over its bottom and nearly at the same level, suggesting that the lower part of the fossa had been filled up, silted up, thus forming an about 30–60 cm thick silty layer.

Translated: *Erzsébet Bácskay*

IRODALOM

- KEMENCZEI-STANCZIK 1979 *Kemenczei, T.-Stanczik I.*: Előzetes jelentés a Pilismarót-szobi révnél 1978-ban végzett ásatásról. Vorbericht über die im Jahre 1978 bei der Fahre von Pilismarót-Szob durchgeführten Ausgrabungen. Dunai Régészeti Híradó 1. MNM Budapest 1979. 7-22.
- KEMENCZEI-STANCZIK 1982 *Kemenczei, T.-Stanczik, I.*: A Pilismarót-szobi révnél végzett ásatás 1979-ben. Die Ausgrabung bei Pilismarót-szobi rév im Jahre 1979. Dunai Régészeti Közlemények 1979 (1982) 5-9.
- KOUDELKA 1886 *Koudelka, F.*: Das Verhältniss der Ossa longa zur Skelethöhe bei den Säugethiren. Verhandl. d. Naturforsch. Ver. Brünn. 1885 (1886). 24., 127-253.
- MATOLCSI 1970 *Matolcsi, J.*: Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial. Zeitsch. f. Tierzücht.u. Züchtungsbiol. Bd. 87.2. Hamburg 1970. 89-137.
- SOPRONI 1978 *Soproni, S.*: Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Budapest. 1978.
- PRUMMEL 1987 *Prummel, W.*: Atlas for identification of foetal skeletal elements of Cattle, Horse, Sheep and Pig. Part2. Archaeozoologia I. 2. 1987. 11-42.
- TÓTH 1982 *Tóth, E.*: Pilismarót-Szobi rév, római erődítmény. Pilismarót-szobi rév római Festung. Dunai Régészeti Közlemények 1979 (1982) 77-82.
- VITT 1952 *Vitt, O. V.*: Losadi pazyrykskih kurganov. Sov.Arkh. 16. 163-205.

EGY VEMHES KANCA CSONTVÁZA A PILISMARÓT-SZOBI RÉVI RÓMAI KISERŐDBEN

A Nagymaros–Gábčíkovo Dunai Vízlépcső építését megelőző régészeti feltárások harmadik szakasza 1978-ban kezdődött el. Pilismarót-szobi révtől Ny-ra kb. 300–450 m között volt az A. munkahely (MRT 5. 17/22.), ahol őskori, római és Árpád-kori objektumok és leletek kerültek elő (KEMENCZEI-STANCZIK 1979., 1982.). A kiserőd területének D-i kb. 25 m-es sávja került feltárássra (1. kép). A kiserődöt körülvevő négyszög alakú római kori fossa D-i 1/3-da került elő; K–Ny-i hossza 64 m, a belső terület hossza 58 m. Az erőd elpusztulása a Kr. u. 167–180-as markomann–kvád háborúval (TÓTH 1982. 79.), illetve Kr. u. 252., vagy a 258–260-as évek barbár támadásaival (MÓCSY 1962. 565–566.) hozható kapcsolatba. Állatcsont maradványok az A/I. szelvény 1. gödör, A/IV. szelvény, az A/IV. szelvénytől 5 m-re Ny-ra (3. árok), Nr. 18–19. leletegyüttes, XX–XXI. szelvény (3. árok); a bejáratától K-re : Nr. 1–9. leletegyüttes, 20–30 m között; a Ny-i fossa szakasz D-i, és a K-i fossa szakasz Nr. 10–11. leletegyüttes, és az É-i részén voltak (1. kép).

A legérdekesebb és egyben unikális leletegyüttes az A/I. szelvény 1. gödörben (3. árok) levő végtagok nélküli vemhes ló csontváza volt (2. kép).

A ló feje, összefüggő gerincoszlopa és mellkasa a „gödör” D-i felében 130 cm mélyen K–Ny-i irányban a bal oldalán feküdt. A gerincoszlop nyak–háti régiója összefüggő, íve szabályos; az ágyéki régió részben megtörik: az ágyék csigolyasor DNy-i, a róla leválasztott keresztcsont és a kettéhasított medencecsontok DK-i irányban – részben a mellkasra helyezve – az alsó (ventralis) oldalukon feküdtek. A jobb oldali 5., 7. és 8. borda alsó harmadában törött, alsó vége a helyéről elmozdult. A jobb oldali 9. és 10. borda között egy rossz megtartású szögletes lapos vastárgy (kb. 50 × 80 mm, 6. kép 1.) került elő. A jobb oldali hátulsó lábvég (t–mt–ph-ok) a törzs előtt, a fej vonalában, de magasabb szinten feküdt. A lábszár (mt) Ny-i irányban közel vízszintesen, a lábfej (ph-ok) előre és lefelé hajolva került elő. A jobb oldali mellső lábszár (c–mc–ph-ok) a „gödör” betöltésében, de még a csontváz fölött volt. A jobb oldali tibia a A/IV. szelvény (3. árok) fossa betöltésében (1978), a bal oldali mellső lábszára (mc–ph-ok) a fossa D-i szakaszán a kaputól K-re a Nr. 1. leletegyüttes volt (1979). Közvetlenül a ló csontváza mellett D-re, DNy-ra, illetve Ny-ra vele egy magasságban vagy magasabban – kövek, római téglatöredékek, ser-tés- és emberi csontok kerültek elő.

A vemhes ló csontmaradványa –127 db.

A koponya (3. kép 1–2., 4. kép) hosszú keskeny, vékony falú. A mandibula (3. kép 3.) hosszú, a corpus magas, vékony. A microdont fogazat teljes, érdekessége, hogy a bal oldali alsó-, és a jobb oldali felső csőkevényes caninus megvan (1. kép 2–3.). Törzs: 7 nyak-, 18 hát-, 6 ágyék-, 5 keresztcsont, 7 farokcsigolya; 18 pár borda és 7 stenebra. Végtagok: sin. 6 c., mc, mc₂₊₄ ph. I–II–III., 2 o. sesamoideum, dext. 1 c., mc, mc₂₊₄ ph. I–II–III.; sin.-dext. pelvis, dext. tib., 4 t., mt, mt₂₊₄ ph. I–II–III. 3 o. sesamodideum, sin. tib. dist. db (5. kép).

A koponya és a mandibula méreteit az 1., a fogazat és végtagcsontok méreteit a 2. táblázat tartalmazza.

A vemhes kancának kezdődő csukafogazata (prognathia inferior) volt, az V. és a VI. ágyékcsigolyán a bal oldali harántnyúlványok közötti ízületek (articuli intertransv.) összecsontosodtak. A jobb oldali csánkizületben a lateralis tarsus csont (T₄+T₅) és az alatta levő mt₄ összecsontosodott (5. kép 5.). A ph-I. post. diaphysis ventralis felületén kétoldalt egy-egy érdes csontléc húzódik végig. A ló neme: nős-

tény. A ló életkora: kb. 6 éves. A ló marmagassága, testalkata: a koponya alaphossza és a három hosszúcsont hosszúságméretéből (VITT 1952) számított marmagassági átlag: 133,5 cm, alacsony testmagasságú. A mp-ok és az ujjcsontok (ph.I.) középhosszúak és középkarcsúak. A mc-ok karcsúsági index-értéke: 14,9 (sin.) – 15,0 (dext.). A mc/mt hosszúsági méretarány 0,820. A patacsontok (ph.III) keskenyek. A hát relatíve rövid, a mellkas hosszú, sekély.

A lómagzat csontváza (6. kép) – 48 db

Az adultus ló törzsének bontásakor a 9. és 10. bordáktól caudalisan a bordák közé csúszva, illetve a hasüregi részen került elő a magzat csontváza. A lómagzat az uterusban még a hátán, farfekvésben feküdt.

A koponya összeroppant és a mandibulapár, fogazat s dp1, d. di1–2, sin.-dext. dp2–4, d. di1–2, d. dp2–3, s. dp2–4. Törzs: atlas, 8 borda. Végtagok: sin. scap-humrad /ulna-mc-c-ph.I-II., sin.fem., sin.-dext tib-astrg/calc-mt-ph.I-II. (7. kép). Az eredeti helyzetben maradt végtagok csontjai egymás mellett szorosan – harmonikászerűen – helyezkedtek el.

A vörösesbarna/fekete fogkoronák csúcsai világos színűek. A koponya és a postcranialis csontok felülete porózus, „posztószerűen” bársonyos tapintású. A diaphysisek falát koncentrikus lemezek alkotják, a diphysisek üregesek. A szivacsos állományú epiphysisek felületei szórta perforáltak. A lómagzat fogazatának és csontozatának méreteit a 3. táblázat tartalmazza. A pilismaróti lómagzat elpusztulása 8–9 hónapos korában történhetett. A tavaszi fedeztetésű, átlagosan 11 hónapig vemhes kanca esetében az állat leölése január-februárban történt.

A fossa 779 db állatcsont maradványának fajok szerinti megoszlása (db):

Szarvasmarha	266	házi tyúk	1
Juh	25		
Kecske	5	gímszarvas	3
Sertés	46	őz	2
Ló	197	vaddisznó	1
Kutya	<u>232</u>	mezei nyúl	<u>1</u>
	771		7

A szarvasmarhák között közepes (114 cm marmagasságú), nagyközepes (120,4–127,3 cm marmagasságú) és magas (133,2–139,7 cm marmagasságú) egyedek; a juhok között közepes; a kutyák között közepes (51,5–56,6 cm marmagasságú) és nagytestű (60,0 cm marmagasságú) őrző/védő egyedek voltak. A fossában talált fiatal állatokat március–április hónapok előtt ölték le, és ez az adat jól korrelál a vemhes ló január–februári mortalitásával.

A pilismaróti Duna szakaszon a II. századi faőrtornyok (Nr. 3., 5.) közvetlenül a – mai – folyóparton találhatók. A szobi révi kiserőd pedig kb. 50 m-rel van beljebb a Dunától (KEMENCZEI–STANCZIK 1982. 1. kép). A kiserőd logisztikai központ, vagy TÓTH Endre szerint egy korai hídfőállás jobb parti erődjének is feltételezhető.

A Pilismarót–szobi révi római kis erődöt ért katonai támadás téli (január–február) időszakban történt. A befagyott Duna jegén átkelt ellenség és a védők között lefolyt ütközet hevességére és kíméletlenségére ad közvetlen bizonyítékokat a fossában talált emberi és állati tetemek sora, melyek egy részén vágási, hasítási sérülések találhatók. Nem elégedtek meg az emberek és az állatok megölésével, azokat kíméletlenül fel- és szét darabolták (lásd KEMENCZEI–STANCZIK 1979. 4. kép A/IV. szelvény, továbbá I. és XX–XXI. szelvények és a fossa Nr. 3–5., 7., 14–15., 17–19.). Így történhetett meg, hogy a – már felismerhetően – vemhes kancát sem

kímélték. Nem volt szükség egy római lóra, ami 2-3 hónap múlva szaporulatot adott volna. Maradványai közel 15 m-es szakaszon kerültek elő. Nem minden része, mert a sin.-dext.scap-hum-rad/ulna, a sin.-dext fem., sin. tib. prox., sin.-dext. astagalus/calcaneus, sin. mt hiányzik. Két kutya gerincét összetörték (Nr.11.), egyet összevagdostak (Nr. 1.).

A katonai támadás kimenetele nem lehetett kétséges. A romokat és az áldozatokat gyorsan eltakarították, majd elhagyták az erődöt. A támadó félt is érhatték veszteségek, fegyverei szintén a fossába kerültek (TÓTH 1982. 78., 2. kép). A fossában talált tetemmaradványok és tárgyak, a fossa aljától magasabban, közel azonos szinten voltak. Ez azt jelenti, hogy a fossa alja kb. 30–60 cm vastagon be volt már iszaposodva, temetődve.

Vörös István

Photo: *D. Zsuzsanna Erdőkürti*

Excavation drawing: *Márta Galántha*

Graphic: *Ágnes Vári*

AZ ELEKI ÉREMLELET NUMIZMATIKAI ADATOK A BARBARIKUM 3. SZÁZAD ELEJÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ

FARKAS Edit

Egy adott korszakról nem minden esetben áll rendelkezésünkre írott forrás, és ilyenkor a tárgyak jelentik a kiinduló pontot az adott terület eseménytörténetének rekonstruálásához.

A szarmaták által lakott terület történelmi kutatásának is egyik fontos eleme a numizmatikai adatok összegyűjtése és elemzése. Sajnos még számos hiányosság tapasztalható ezen a területen. Egyik fontos feladat, hogy a leletek összegyűjtése után számos darabot a ma már rendelkezésre álló korszerűbb katalógusok alapján ismételten meg kell határozni. Nagyban nehezíti a feladat megoldását azon sajnálatos tény, hogy a korábbi időszakokban a legtöbb esetben nem tartották egyben a kincsleleteket. Egy-egy leletből kiválasztották a múzeum gyűjteményébe szánt darabokat, a többi darabnak holléte pedig mára már kideríthetetlen. Ezen ok miatt sok esetben nem áll rendelkezésre az eredeti példányok tanulmányozása, így a korábbi meghatározásokból kell kiindulni. Az alábbiakban egy egykoron a szarmaták által lakott területen talált lelettel szeretnék foglalkozni, amelynek egyes darabjait a Magyar Nemzeti Múzeum vásárolta meg éremgyűjteménye számára.

1939-ben előkerült egy dénárokból álló éremlelet Elek község határában. A leletet bevitték az Éremtárba feldolgozás céljából¹. A kincs eredetileg egy cserépedényben volt elrejtve, amit annak idején Gallus Sándor szarmata eredetűnek határozott meg, s korát a 2. század végére keltezte. A 47 darabból álló leletből a Múzeum 9 darabot tartott meg a gyűjtemény számára. Sajnos a többi darabról nincs tudomásunk, így nem lehet azokat eredetiben tanulmányozni.

Az alábbiakban közlöm a leletet, amelynek egyes darabjai a BMC (British Museum Catalogue)² alapján lettek újrahatározva. A hiányzó darabok a hajdani meghatározások alapján lettek feldolgozva.

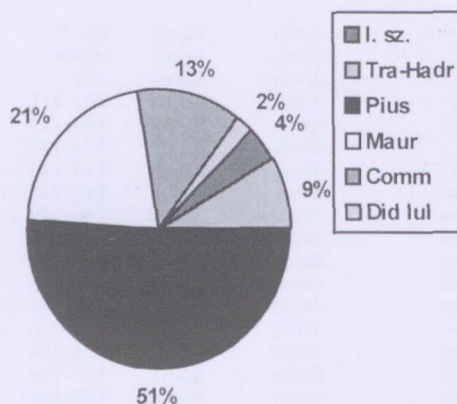
1.	Vespasianus	dénár	Róma	69–71	BMC 35	
2.	Domitianus	dénár	Róma	95–96	BMC 234	
3.	Traianus	dénár	Róma	100	BMC 68	
4.	Traianus	dénár	Róma	103–111	BMC 276	
5.	Traianus	dénár	Róma	103–111	BMC 315	
6.	Hadrianus	dénár	Róma	134–138	BMC 823	
7.	Antoninus Pius	dénár	Róma	140–144	BMC 180	
8.	Antoninus Pius	dénár	Róma	147–148	BMC 621	
9.	Antoninus Pius	dénár	Róma	148–149	BMC 670	
F 10.	Antoninus Pius	dénár	Róma	150–151	BMC 735	7.1940–5
11.	Antoninus Pius	dénár	Róma	151–152	BMC 765	
12.	Antoninus Pius	dénár	Róma	154–155	BMC 829	
13.	Antoninus Pius	dénár	Róma	154–155	BMC 834	
14.	Antoninus Pius	dénár	Róma	155–156	BMC 851	
15.	Antoninus Pius	dénár	Róma	155–156	BMC 853	
F 16.	Antoninus Pius	dénár	Róma	157–158	BMC 908	7.1940–6.
F 17.	Antoninus Pius	dénár	Róma	158–159	BMC 956	7.1940–7.

¹ A leletről Kerényi András tudósított. NK 38/39 (1939–40) 65.

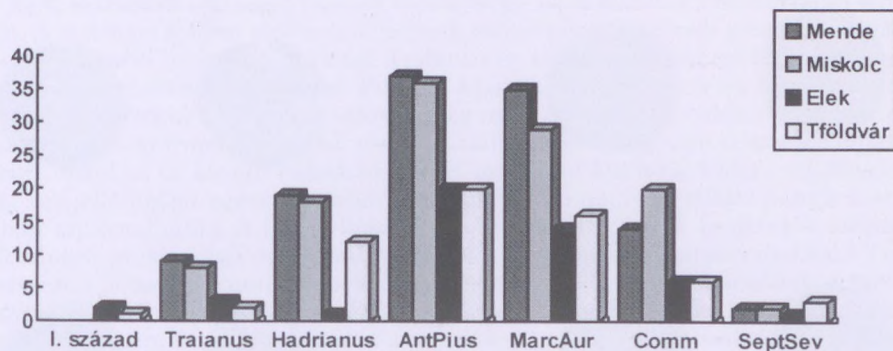
² Coins of the Roman Empire in the British Museum II–V.

18.	Antoninus Pius	dénár	Róma	145–161	BMC 530	
19.	Divus Antoninus Pius	dénár	Róma	161	BMC 48	
20.	Diva Faustina	dénár	Róma	141–161	BMC 345	
21–22.	Diva Faustina	dénár	Róma	141–161	BMC 373	
23.	Diva Faustina	dénár	Róma	141–161	BMC 421	
24–25.	Diva Faustina	dénár	Róma	141–161	BMC 428	
26.	Diva Faustina	dénár	Róma	141–161	BMC 467	
27.	Faustina 2	dénár	Róma	147–161	BMC 1092	
28.	Lucius Verus	dénár	Róma	165–166	BMC 431	
29.	Lucius Verus	dénár	Róma	167–168	BMC 483	
30.	Lucilla	dénár	Róma	164–169	BMC 349	
31.	Marcus Aurelius Caes	dénár	Róma	145–160	BMC 594	
32.	Marcus Aurelius Caes	dénár	Róma	157–158	BMC 920	
F 33.	Marcus Aurelius Caes	dénár	Róma	158–159	BMC 960	7.1940–8
34.	Marcus Aurelius Caes	dénár	Róma	158–159	BMC 963	
35.	Marcus Aurelius	dénár	Róma	162–163	BMC 209	
36.	Marcus Aurelius	dénár	Róma	163–164	BMC 271	
37–38.	Marcus Aurelius	dénár	Róma	166–167	BMC 439	
F 39.	Marcus Aurelius	dénár	Róma	173–174	BMC 607	7.1940–9
40.	Divus Marcus Aurelius	dénár	Róma	180	BMC 20	
F 41.	Commodus Caes	dénár	Róma	175–176	BMC 6	7.1940–2
F 42.	Commodus	dénár	Róma	181–182	BMC 70	7.1940–3.
43.	Commodus	dénár	Róma	183–184	BMC 148	
F 44.	Commodus	dénár	Róma	186	BMC 192	7.1940.4.
45.	Commodus	dénár	Róma	192	BMC 316	
46.	Crispina	dénár	Róma	180–183	BMC 37	
F 47.	Didius Iulianus	dénár	Róma	193	BMC 7	7.1940–1.

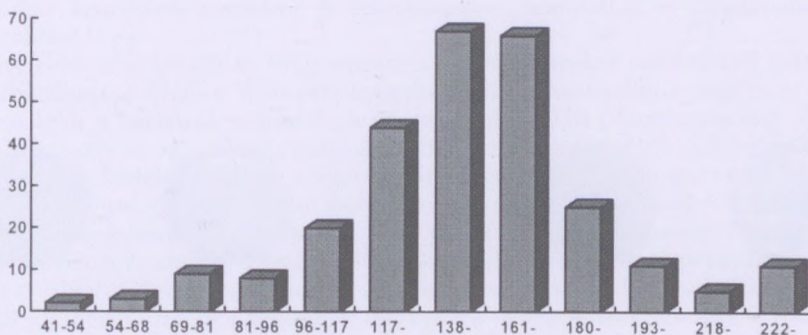
Az eleki kincslelet legkorábbi darabja Vespasianus dénárja. Az első századot még Domitianus verete képviseli. Traianus és Hadrianus pénzei mindössze 9%-át teszi ki a kincsnek. A lelet több mint felét (51%) Antoninus Pius pénzei alkotják, s ugyancsak nagymértékben vannak képviselve Marcus Aurelius veretei is (21%). Commodusnak valamivel kevesebb pénze fordul elő a leletben az előző uralkodókhoz képest (13%). A lelet záródását Didius Iulianus 193-ban kibocsátott pénze adja. / a: IMP CAES M DID IVLIAN AVG r.RECTOR ORBIS / (1. ábra)



1. ábra Az eleki kincs összetétele
Fig.1. Composition of the Elek hoard find



2. ábra A mendei, miskolci, eleki és tiszaföldvári kincsleletek összetétele
Fig.2. Composition of the hoard finds from Mende, Miskolc, Elek and Tiszföldvár



3. ábra 1–3. századi szóránypénzek a barbarikum területén
Fig.3. Scattered coins from the 1st–3rd centuries from the territory of the Barbaricum

A barbarikum területén ez idáig négy olyan kincsről van tudomásunk, amelyeknek záródása szinte pontosan megegyezik egymással. Az eleki kincslelet, mint fentebb említve volt, záró évszámát Didius Iulianus 193-ban vert pénze adja, a Miskolcon és Tiszföldváron talált leletek záró vereteit pedig Septimius Severus, ugyancsak 193-ban, a Mendén talált leletnek záró darabját pedig 193 és 195 között kibocsátott pénzei adják.

A leletekben szereplő pénzek uralkodók szerinti megoszlása és előfordulási gyakorisága nagy hasonlóságot mutat. (2. ábra)

Eltérés a kincsekben szereplő legkorábbi veretek között van: az eleki és a tiszaföldvári leletekben a legkorábbi veretek Vespasianus pénzei, a mendei és a miskolci leletekben pedig csak Traianustól kezdődően szerepelnek pénzek. Mindegyik leletben Antoninus Pius veretei szerepelnek a legnagyobb számban. Valamivel kevesebb darabszámú Marcus Aurelius veretei, Commodus pénzei pedig ennél is kisebb mennyiségben vannak képviselve. Ha összevetjük a kincsekben szereplő pénzek előfordulási gyakoriságát a barbarikumi szórvány pénzleletekben szereplő egyes uralkodók által kibocsátott pénzek előfordulásának gyakoriságával, igen hasonló képet kapunk.³ (3. ábra)

³ A barbarikumi pénzanyag közlései: Huszár 1955. Kerényi 1955–56. Kőhegyi 1966–67 Kőhegyi 1999. Vaday 1975.



10



16



17



33



39



41



42



44



47

Az 1. századból származó pénzek mennyisége nem jelentős a barbarikum területén. A szarmata földön előforduló pénzek többségét a 2. századi pénzek alkotják. Az első nagyobb mennyiségű pénzt Traianus és Hadrianus veretei képezik. Nagy kiugrás tapasztalható Antoninus Pius és Marcus Aurelius veretei tekintetében. Ezeknek a pénzeknek a jó része valószínűleg mint zsákmány került a szarmatákhoz a markomann–szarmata háborúk során. Commodusnál nagyobb visszaesés tapasztalható, majd az őt követő császárok érmei már jóval kisebb számban találhatók meg, s ez jellemző az egész 3. századra is. (Ismételten nagyobb számú pénz a 4. században tapasztalható.) A barbarikum területén talált pénzek uralkodók szerinti előfordulási gyakorisága nagyjából megfelel a Pannoniában tapasztaltakkal.⁴ Természetesen a barbarikumi pénzek mennyiségileg jóval alatta maradnak a tartományban tapasztalt pénzmennyiségnek. A Severus kor kivételt képez a pénzforgalom tekintetében. Ezen időszakban Pannoniában gazdasági konjunktúra kezdődik, s ez nyomon követhető a pénzforgalom alakulásában is. Pannoniában a severusi békés korszakot az éremforgalomban tapasztalt fellendülés is egyértelműen bizonyítja. A barbarikumba ugyanezen korszakból jóval kevesebb pénz kerül, holott más római árucikkek továbbra is folyamatosan áramlanak a tartományból a szarmatákhoz.⁵

Felvetődik az a kérdés is, hogy ezeket a római pénzeket miként kell értelmezni a barbarikum területén. Mint pénzforgalmi eszközt használták-e vagy mint nyersanyag szolgált a barbárok számára. A szarmatáknál talált pénzmennyiség „túl kevés” ahhoz, hogy itt egy valós pénzforgalomról lehessen beszélni. A Római Birodalomban a kereskedelem alapját a saját készítésű pénz képezte, a szarmaták viszont, minthogy egységes, önálló államot nem alkottak, saját pénzveréssel sem rendelkeztek. Belkereskedelmük alapját nem a pénz jellemezte. Természetesen ismertek az ún. barbár pénzek, amiket a szarmaták készítettek, illetve római pénzekről másoltak. Ezek valószínűleg pénzhamisítás céljából készültek. Az 1–2. században a mindennapi életben szükséges aprópénz szerepét a bronzpénzek jelentik a római világban és ez tapasztalható a szórvány pénzletek tekintetében is. A szarmata földön az 1–2. századi pénzletek többsége ezüst, tehát a váltópénz szerepét betöltő fizetési eszköz hiányzik. Ez egyértelműen azt támasztja alá, hogy a szarmatáknál a római pénz nem mint fizetési eszköz szerepelt, legalábbis nem a saját belkereskedelmükben. Természetesen a római pénz szolgálhatott pénzként is a szarmaták és a római kereskedők között. A barbár a kereskedőnek nyilván pénzzel fizetett a különféle portékákért. A szórványpénzek lelőhelyei a barbarikumi területen keresztülmenő kereskedelmi utak mentén jellemzőbb⁶. A Tisza-földváron előkerülő fibulaöntő műhely közelében feltárt gödrök összetört bronzedényei és feldarabolt római pénzek utalnak arra, hogy a pénzeket mint nyersanyagot hasznosították ékszerek készítéséhez.⁷

Az eleki kincslelet szorosan illeszkedik a barbarikum területén talált szinte azonos időszakban záródó kincsleletek sorába. Mint utaltam rá ugyancsak 193-ban verték az utolsó darabját a miskolci, a mendei és a tisza-földvári dénárleleteknek.⁸ Ezekkel a kincsekkel egy időben kerülhettek földbe a tyukodi, csurogi és a heténygy-

⁴ Pannonia provincia római pénzforgalmának összefoglaló elemzése még nem készült el. A provincia mai megyénkénti leleteinek összegyűjtése: FMRU I–III. Egyes korszakok pénzforgalmának elemzése Fitz 1973–74 Fitz 1978 Lányi 1969 Lányi 1979. Farkas 1997. Burger 1981. Redő 1986. 239.

⁵ Gabler 1968. Gabler–Vadai 1992. Vadai 1998.

⁶ Kőhegyi 1972. 103–115.

⁷ Vadai 1998. 136.

⁸ Miskolci: Bíróné 1990. 61. Leszih 1943. 57. Mende: Kerekes 1914. 71. Tisza-földvár: NK 1942. 66.

házi leletek is, amiknek záró darabjai pár évvel korábbiakról származnak.⁹ A tyukodi lelet záró veretét 189-ben, a hetényegyházi lelet záró darabját 192-ben verték. Ugyancsak Commodus császár idejéből való a Csurogon talált lelet, aminek utolsó darabját 187 és 188 között verték.¹⁰ Septimius Severus veretével zárul a Kecel környékén talált éremlelet.¹¹ Bár a kincs záródását jelentő pénz jó pár évvel későbbi, 211–217 közötti évekből származik, illeszthető e korszak kincsleletei közé. A keceli kincsben szereplő dénárok nagy száma (2596 darab) is felhívja a figyelmet a leletre.

Máig vitatott kérdés ezeknek a kincseknek földbe kerülésük időpontja. Egy kincs záródásának évszáma természetesen nem jelenti egyben a kincs földbe kerülésének dátumát is. A szarmata földön előkerülő pénzek esetében nagyon óvatosan kell kezelni a pénz keletző értékét, erre utalnak a temetőkből feltárt pénzmelékleletes sírok.¹² 4. századi sírokban gyakran lehet találkozni 2. századi pénzekkel. A Kecel környékén talált másik lelet, amely 4. századi pénzeket tartalmazott, szerepeltek 2. századi dénárok is.¹³ Az 1. és 2. századból származó jó ezüstöket még használták tehát a 4. században is, erre egyértelműen utal a sírokban talált érmek és a keceli lelet összetétele is. Bár a szóban forgó kincsleletek kis számban első századi, nagyobb mértékben második századi pénzeket tartalmaznak, mégsem valószínű, hogy a 4. században kerültek volna elrejtésre. Erre a leletek összetételének jellege is utal. A kincsek elrejtésének közelebbi időpontjának meghatározásához támpontot jelenthet egy, a 19. század végén előkerült kincslelet. A dénárokból álló leletet Gerendán találták.¹⁴ A lelet 28 darabból áll, legkorábbi darabja egy Marcus Aurelius dénár. A zömét a Severus-dinasztia császárainak veretei adják, záró verete pedig III. Gordianus 238–239 között vert antoninianusa.¹⁵ Az olyan leletek, amelyek több uralkodó pénzeit foglalják magukba, egyben tükrözik a záródásukat megelőző évek pénzforgalmát. A gerendai kincs összetétele a severusi pénzek forgalmáról tanúskodik. A 3. századi pénzekre nem igazán jellemző késői, 4. századi használatuk. A 4. századi kincsleletek egyike sem tartalmaz 3. századi vereteket. Valószínűleg erre a rosszabb minőségük is ad okot, nem volt értelme ezeket a darabokat őrizgetni. Ha a fent említett leleteket a 3. század második felében rejtették volna el, kellett volna tartalmazniuk legalább egy-két későbbi veretet is. Legvalószínűbb, hogy ezek a kincsek a 3. század 20-as éveiben már minden bizonnyal földbe kerültek.

A jelenleg ismert barbarikumi leleteknek majdnem a felét teszik a Severusok uralkodásának időszakában földbe kerülő leletek.¹⁶ A Severus kor Pannonia provinciának egy békés korszakot jelentett, ugyanekkor a szarmaták földjén valamiféle zavaros időszakkal kell számolni. Nemcsak a háborús időszakokban, de még a

⁹ Tyukod: NK 1973–74. 97. Hetényegyháza: Bíróné 1997–1998. 17–21

¹⁰ Éremleletek 57/1876

¹¹ Bíróné 1987. 29

¹² Köhegyi–Vörös 1995. 183–199.

¹³ Alföldi 1920–22. 99. A IV. századi leletben szerepelt Faustina, Marcus Aurelius és Commodus névével kibocsátott érmek.

¹⁴ Éremleletek 196/1890.

¹⁵ A leletben szerepel: Marcus Aurelius (1 db) Septimius Severus (3 db) Iulia Domna (1 db) Caracalla (2 db) Plautilla (1 db) Elagabalus (3 db) Iulia Maesa (2 db) Severus Alexander (12 db) Iulia Mamaea (2 db) III. Gordianus (1 db)

¹⁶ Az eddigi ismert kincsleletek a következők: Jászdósa (Nero veretével zárul) Tiszanagyrev (Hadrianus veretével zárul) Abony, Nádudvar (Antoninus Pius veretével zárulnak) Kiszombor (Marcus Aurelius veretével zárul) Gerenda (III. Gordianus veretével zárul) Kunfehértó (3. századi) Hajdúnánás, Ócsöd, Kecel II (4. századi)

békeidőszakban is a föld mélye nyújtotta a legbiztonságosabb rejtékhelyet az embereknek vagyonuk elrejtésére. Azonban, hogy ilyen sok kincset nem tudtak a tulajdonosok kiásni, mindenképpen komoly oka kellett hogy legyen.

A 2. század végén erőteljes népmozgások tapasztalhatók a Kárpát-medencében. Új szarmata csoportok bevándorlása a Duna völgyén át terjeszkedéssel járt az Alföldön. A 2. század végén–3. század elején történt a Felső-Tiszavidék megszállása, a Körösök vidékének elfoglalása és a Bánátban való terjeszkedés. Az e korszakban elrejtett kincsek minden bizonnyal ennek a mozgalomnak a numizmatikai bizonyítékai.

IRODALOM

- ALFÖLDI 1920–22. *Alföldi András*: A keceli lelet ArchÉrt 29 (1920–22) 99–102
- BÍRÓNÉ 1986. *Bíróné Sey Katalin*: A keceli éremlelet Cumania 9 (1986) 27–71.
- BÍRÓNÉ 1990. *Bíróné Sey Katalin*: Borsod megyei római éremleletek és szórványok FolArch 41 (1990) 61–72.
- BÍRÓNÉ 1997–98. *Bíróné Sey Katalin*: Római, II. századi denárlelet Hetényegyházáról NK 96–97 (1997–98) 17–21.
- BURGER 1981. *Burger Alice*: Late roman coin money circulation in South-Pannonia RégFüz II 22.
- FARKAS 1997. *Farkas Edit*: The coin-circulation of Pannonia during the reign of the Severus dynasty in: XII. Interbacionaler Numismatischer Kongress Berlin 1997 Berlin, 2000. 521–523.
- FITZ 1973–74. *Fitz Jenő*: Adatok Pannonia pénzforgalmához Vespasianus trónralépéséig NK 72–73 (1973–74) 15–25.
- FITZ 1978. *Fitz Jenő*: Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donauebiet Mitte des 3 Jahrhunderts Bonn 1978.
- GABLER 1968. *Gabler Dénes*: Terra sigilláták a Kelet-Pannoniával szomszédos barbaricumban ArchÉrt 95. 1968. 211–242.
- GABLER–VADAY 1986. *Gabler Dénes–Vadai Andrea*: Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und dazien Font ArchHung 1986.
- HUSZÁR 1955. *Huszár Lajos*: Das Münzmaterial is den Funden der VölkerWanderungszeit im Mittleren Dunaubecken ActaArchHung (1955) 61–109.
- KEREKES 1914. *Kerekes Pál*: A budai és mendei éremleletek NK 13 (1914) 71.
- KERÉNYI 1939–40. *Kerényi András*: Eleki éremlelet NK 38–39 (1939–40) 65.
- KERÉNYI 1955–56. *Kerényi András*: Magyarországi szarmata pénzek NK 54–55. (1955–56) 14–20.
- KÓHEGYI 1966–67. *Kőhegyi Mihály*: MFMÉ (1966–67) 103.
- KÓHEGYI 1972. *Kőhegyi Mihály*: A római pénzforgalom és kereskedelem az Intercisa és Csongrád közötti útvonalon Cumania 1 (1972) 113–117.
- KÓHEGYI 1999. *Kőhegyi Mihály*: Újabb adatok a római pénzforgalom és kereskedelem Lugio–Szeged közötti szakaszához. Emlékkönyv Bíró–Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára. Szerk.: Torbágyi Melinda Argumentum 1999. 191–207.
- KÓHEGYI–VÖRÖS 1996. *Kőhegyi Mihály–Vörös Gabriella*: A madarasi temető római pénzei. A numizmatika és a társtudományok II. szerk.: Krankovics Ilona Debrecen 1996. 183–195
- LÁNYI 1969. *Lányi Vera*: The coinage of Valentinian I in Siscia ActaArchHung 21 (1969) 33–46.
- LÁNYI 1979. *Lányi Vera*: Pannonia pénzforgalma az I. században ArchÉrt 106 (1979) 187–198.
- LESZIH 1943. *Leszih Andor*: Római pénzleletek Miskolcon és Borsod megyében NK 42. (1943) 57.
- REDŐ 1986. *Ferenc Redő*: Frequency analyses of Roman coins in: Proceedings of the 10th International Congress of Numismatics London 1986. 239–244.
- VADAY 1975. *Vadai Andrea*: A Szolnok megyei éremtani adatok Hild Viktor jegyzeteiből. Szolnok 1975.
- VADAY 1998. *Vadai Andor*: Kereskedelem és gazdasági kapcsolatok a szarmaták és a rómaiak között in: Jazogok, roxolánok, alánok (Szarmaták az Alföldön) Gyulai Katalógusok 6. Gyula 1998. 117–137.

THE ELEK COIN HOARD

NUMISMATIC DATA TO THE HISTORY OF THE BARBARICUM IN THE BEGINNING OF THE 3RD CENTURY A. D.

The collection and revision of numismatic evidence is an important element in the study of the land inhabited by the Sarmatian people. The Elek hoard find belongs to the horizon hidden into the ground on Barbarian territory at the beginning of the 3rd century.

The hoard found in 1939 comprised 47 Roman denarii. 9 of them are preserved in the Numismatic Collection of the Hungarian National Museum.

Almost half of the hoard finds known from the Barbaricum were hidden during the reign of the Severus dynasty (the hoards from Csurog, Tyukod, Hetényegyháza, Mende, Miskolc and Tiszaföldvár were all closed by coins between 189 and 193). The closing coin of the Elek find was issued by Didius Iulianus in 193.

The Elek hoard find is similar to the others not only in the closing coin piece but also in its general composition. The bulk of the find assemblage is formed by denarii of the 2nd century, mainly coins of Antonius Pius and Marcus Aurelius. The frequency of coins by rulers agrees well with the same value of scattered finds in the Barbaricum.

The exact period of hiding these hoards is still debated, but it can be supposed that they were already buried by the 20-ies of the 3rd century.

By the end of the 2nd century, new groups of Sarmatian people entered the Carpathian Basin. Probably the hoard finds dated to this period are the numismatic proofs of their spreading on the Alföld region.

Edit Farkas

Translated by *Katalin T. Bíró*

EINE LITTERAE AUREAE-INSCHRIFT AUS INTERCISA¹

Zsolt MRÁV

Im römischen Lapidarium des Ungarischen Nationalmuseums wird seit annähernd einem Jahrhundert das Fragment einer Kalksteintafel aufbewahrt (MNM, Inv. Nr. 62.172.1; Maße: H: 107 cm, B: 58 cm, D: 25 cm) (*Abb. 1–2*), deren Bedeutung jedoch trotz dieses Zeitraums bislang unerkannt blieb.

Die rechte Seite des Steindenkmals ist beschädigt, die an der Bruchfläche der linken Seite sichtbaren Werkzeugspuren deuten darauf hin, dass die Steintafel zerstückelt wurde. Rahmen und Inschriftfeld zeigen auf der Oberfläche deutliche Spuren der Benutzung eines Zahneisens. Den linken Rand des an mehreren Stellen stark beschädigten Inschriftfeldes beschließt ein Volutenmotiv mit komplizierter Linienführung, dessen mehrfach profilierte Wellen ursprünglich eine rotbemalte Astragalosreihe begleitete. Allerdings ist das Astragalosmotiv nur entlang des oberen Leistenrahmens und in der oberen Hälfte der Voluten sauber, unten dagegen eher oberflächlich ausgearbeitet. Die Wellenlinienverzierung sowie den unteren und oberen Leistenrahmen der Inschrift hob man durch rote Bemalung hervor. Die Rinne des oberen Rahmens wurde vollständig mit Stuck ausgefüllt und dieser bis zum Rand des Inschriftfeldes rot bemalt. In der in der Ecke beginnenden senkrechten Rinne trug man den Stuck keilförmig auf, bemalte ihn rot und führte dessen Linie – die Wellen der Wellenlinienverzierung des Rahmens berührend – in senkrechter Richtung fort. Einzelne Abschnitte der hinter dem norisch-pannonischen Volutenmotiv lediglich durch Bemalung angedeuteten senkrechten roten Linie sind gut sichtbar erhalten geblieben. Am oberen Abschluss der Steintafel befindet sich ein 1,9 x 2,2 cm großes und 5,1 cm tiefes Dübelloch, in dem ursprünglich ein mit Blei fixiertes Eisenband steckte. Die rechteckige Rinne des 1,8 cm breiten Eisenbandes verläuft in das Dübelloch.

Der Fundort des Steindenkmals ist Intercisa (Dunaújváros, Komitat Fejér), die genaue Stelle und näheren Umstände seiner Auffindung sind jedoch nicht bekannt. Als problematisch erweist sich auch die Bestimmung des Typs der Steintafel und ihrer Funktion. Antal Hekler hatte das Steindenkmal 1912 als Sarkophagfragment identifiziert und lediglich in einem Satz seines Artikels über die neuen Steindenkmäler von Intercisa das römisch-keltische Weiterleben des das Inschriftfeld säumenden, der klassischen Kunst fremden Volutenmotivs betont.² Der von F. Fülep und G. Erdélyi zusammengestellte, 1954 erschienene Katalog der Inschriften und Steinmetzarbeiten von Intercisa befasst sich ebenfalls nur kurz mit dem Steindenkmal (noch ohne Inv.Nr.), und zwar im Rahmen des

¹ Das Manuskript entstand während meines einmonatigen Stipendiaufenthaltes am Lehrstuhl Seminar für Alte Geschichte der Heidelberger Universität. Dafür sowie für die mir beim Abfassen des Artikels gewährte Unterstützung bin ich Herrn Prof. Dr. Dr. mult. h. c. Géza Alföldy zutiefst zu Dank verpflichtet. Die Fotos sind Arbeiten von András Dabasi, die im Text vorkommenden Zeichnungen stammen von der Hand des Verfassers.

² Hekler 1912, 183 u. 179, Abb. 117. Vgl. Erdélyi 1929, 36–39, der es ebenfalls als Sarkophagfragment ohne Inschrift bezeichnete.



Abb. 1. Foto der Steintafel von Intercisa
1. ábra Az intercisai kőtábla fotója

Kapitels Grabbauten-Bestandteile, da man es für das linksseitige Fragment einer Tafel hielt.³ Auch auf der Museums-Karteikarte der Steintafel wird sie als linksseitiges Fragment der Vorderplatte eines Sarkophags beschrieben. Alle Beschreibungen betonen ausdrücklich, dass das Inschriftfeld leer ist. (Vielleicht wurde sie deshalb nicht in den die Inschriften von Intercisa katalogisierenden RIU-Band aufgenommen.)

Die das Steindenkmal als Seitenplatte eines Sarkophags identifizierenden Forscher haben sich jedoch höchstwahrscheinlich geirrt, gewiss weil ihnen ein für die Interpretation der Tafel entscheidendes, wenngleich auf den ersten Blick ins

³ Erdélyi – Fülep 1954, 312. Nr. 219, Taf. LXIX/7.

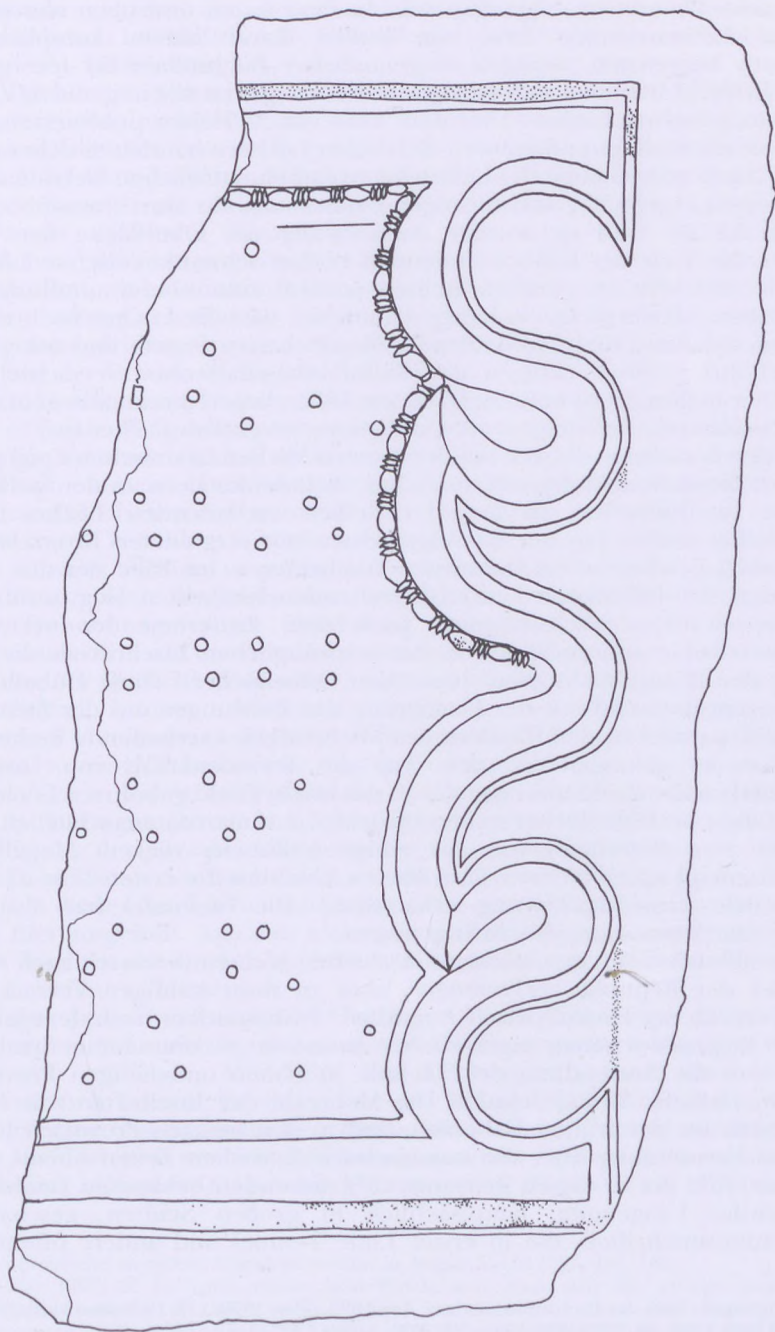


Abb. 2 Zeichnung der Steintafel von Intercisa
 2. ábra Az intercisai kőtábla rajza

Auge fallendes Phänomen entgangen war. In dem unten und oben von einem profilierten Leistenrahmen bzw. am linken Rand einem komplizierten Volutenmotiv begrenzten, mangels eingemeißelter Buchstaben für leer gehaltenen Inschriftfeld befinden sich eine ganze Reihe (genau 42) in geraden Zeilen angeordnete, gebohrte Löcher. (Auf dem 1912 von A. Hekler publizierten Foto kann man sie ebenfalls gut erkennen.) Bei diesen Löchern handelt es sicher nicht um die für das poröse Gefüge des Kalksteins typischen natürlichen Gebilde, denn sie haben einen regelmäßig kreisförmigen Querschnitt, ihr Durchmesser beträgt einheitlich 0,9 cm und sie wurden rechtwinklig zur Oberfläche der Tafel eingebohrt. Die Tiefe der konisch endenden Löcher schwankt zwischen 1,8 und 2,2 cm, sie verlaufen in geraden Reihen parallel zum oberen und unteren Leistenrahmen. All das weist eindeutig darauf hin, dass die Löcher nach einem bestimmten, am Rand des Steindenkmals ausgerichteten System und mit einem Bohrer gebohrt wurden. (Wegen der Kalksteinbeschaffenheit versuchte man einige Löcher mehrmals zu bohren. In diesen Fällen liegen direkt nebeneinander zwei sich berührende Bohrungen, wovon die eine wesentlich flacher ist.)

Unter den Forschern, die sich mit der römerzeitlichen lateinischen Epigraphie befassen, ist dieses System der auf römischen Steindenkmälern an der Stelle der Inschriften zu findenden, in geraden Reihen verlaufenden Löcher nicht unbekannt. Bei einem Typ der im Allgemeinen mit vergoldeten Bronzelettern (*litterae aureae*) geschriebenen luxuriösen Inschriften – im Falle der aus nicht eingebetteten, frei befestigten Lettern bestehenden Inschriften (sog. *scrittura a caratteri applicati*) – blieb nämlich nach dem Entfernen der wertvollen Bronzelettern keine andere Spur von der ursprünglichen Inschrift als die zum Befestigen der Bronz Buchstaben dienenden Dübellöcher.⁴ Diese Dübellöcher bilden, übereinstimmend mit der Platzierung der Bohrungen auf der Steintafel von Intercisa, parallel zu den Rändern des Inschriftfeldes verlaufende Reihen.

Nachdem es gelungen ist, den Typ des Steindenkmals von Intercisa (Inschrifttafel) sowie die Platzierung der in das Inschriftfeld gebohrten Löcher zu klären und diese als Dübellöcher zu identifizieren, darf man daraus schließen, dass die Löcher zum Befestigen von aus einige Millimeter dickem Metallblech ausgeschnittenen Lettern dienten. (Am oberen Abschluss der ersten Zeile ist sogar die eingeritzte Linienmarkierung erkennbar.) Die Steintafel hat also mit Sicherheit eine *litterae aureae*-Inschrift getragen.

Mit Metallbuchstaben geschriebene Inschriften können vereinzelt auch schon im Zeitalter der Republik vorkommen⁵, aber zu ihrer häufigen Verwendung kommt es erst ab der Herrschaftzeit Augustus'.⁶ Insbesondere nach dem Jahr 17 v. Chr., mit Beginn des neuen augusteischen *aurea aetas*, als eines seiner Symbole⁷, verbreitet sich die Anwendung der Technik in Italien und einigen Provinzen (Hispanien, Gallien, Afrika) schnell. Die Mehrzahl der Inschriften mit *litterae aureae* stammt aus der frühen Kaiserzeit, und in den meisten Provinzen ist die Mode ihrer Verwendung über die traianisch-hadrianischen Zeiten hinaus nicht nachweisbar. Alle der in diesen Zeitraum zu datierenden bekannten Denkmäler sind in ziviler Umgebung, hauptsächlich in großen Städten, geschaffene Repräsentationsinschriften, die in erster Linie Tempel und andere öffentliche

⁴ Zur Befestigungstechnik der Bronz Buchstaben: Amy 1970, ; Amy 1979, 177; Di Stefano Manzella 1987, 141–142; Alföldy 1990, 68–74; Alföldy 1995, 205–208; Alföldy 1997, 4–8.

⁵ Zusammenfassend über das Vorkommen von Inschriften mit Metallbuchstaben (z.B. in der Pflasterung der Foren von Asisium und Feretrium) siehe: Alföldy 1990, 68–70.

⁶ Alföldy 1990, 70–71.

⁷ Gros 1976, 41f. mit Anm. 184; Alföldy 1990, 72–73; Alföldy 1992, 72; Alföldy 1997, 6.

Gebäude zierten. (In Ausnahmefällen kann man die Technik auch auf persönlichen Inschriften – an Altären⁸ und als lokale Mode auf Grabinschriften in Baetica⁹ – beobachten.)

Doch in der Severerzeit tauchen außerhalb Roms erneut mit Metallbuchstaben geschriebene Inschriften auf, noch dazu in überraschend großer Zahl und in solchen Gebieten bzw. in einer Milieu, von wo sie aus früherer Zeit nicht bekannt waren. In den nördlichen Militärprovinzen des Römischen Reiches, hauptsächlich in den Kastellen am obergermanischen und raetischen Limes, kamen unter Kaiser Caracalla errichtete Ehreninschriften mit vergoldeten Bronzelettern zum Vorschein, die man ursprünglich über den Festungstoren eingemauert hatte. Die Inschriften mit bekanntem, rekonstruierbarem Text sind alle in den Zeitraum des Aufenthaltes Caracallas in Germania superior und Raetien, seines siegreichen Vergeltungsfeldzuges gegen die Alamannen und seiner anschließenden Reise entlang der Donau, in das Jahr 213 n. Chr., zu datieren.¹⁰

1. Holzhausen (Taunus, Hessen), Fragmente zweier Tafeln.

a) Bei der Ausgrabung der *porta principalis sinistra* fand man – teils in dem durch das Tor führenden Kanal, teils zwischen den verkohlten Resten der Deckbretter – 23 Fragmente einer Inschrift mit Bronzebuchstaben tragenden, in mehrere Teile zerbrochenen Kalksteintafel. Der Text der 75 cm hohen und 9,6 cm dicken Tafel war zu fünf – aus 9,7–9,9 cm hohen Lettern bestehenden – Zeilen geordnet. Die teilweise an ihrer ursprünglichen Stelle verbliebenen Buchstaben hatte man aus Bronzeblech ausgeschnitten, vergoldet und mit Weißmetallnieten befestigt. Die früher angefertigte Zeichnung der Tafel bedurfte der neuerlichen Rekonstruktion, da die Abstände zwischen den Fragmenten nicht stimmten. Die Lesung der Inschrift: *[Imperator] Caes(ari) M(arco) Aur(elio) A[ntonino] pio] f[el]lici / [Par]t(hico) max(imo) Brit(tanico) ma[x(imo) Ger(manico) ma[x(imo) [p]on(tifici) max(imo) / trib(unicia) p(otestate) XVI imp(eratori) III co[(n)s(uli) IIII proco(n)s(uli) p(atri) p(atriciae)] / invictissimo Aug(usto) c[oh](ors) II A[nton]in[i]ana / Tre(verorum) d<e>v[o]lta ac dicat[a] m[a]i(esta)ti eius.¹¹ (Die ergänzte Länge: 214 cm) (Abb. 3)*

b) 36 Fragmente einer 9,5 bis 10 cm dicken Kalksteintafel wurden bei der Freilegung der *porta praetoria* gefunden. In diesem Fall blieben nur das Bett und die Dübellöcher der Buchstaben erhalten. Die zur Befestigung der 10 cm hohen Lettern dienenden Löcher waren paarweise gebohrt und bei den Enden der *hasta* mit Blei ausgefüllt. Aus den kleineren und stärker verbrannten Fragmenten ist eine Inschrift mit ähnlichem Text zu rekonstruieren¹² (Abb. 4).

2. Saalburg (Hessen)

Auf dem Bruchstück der rechten oberen Ecke einer Metallbuchstaben tragenden Steintafel ist neben den Dübellöchern auch das Bett der Lettern erhalten geblieben. Mit Hilfe des Eckfragments kann man die Inschrift zeichnerisch rekonstruieren, wobei die Rekonstruktion etwas von der im CIL publizierten Lesung abweicht¹³: *[Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Aurel(io) Anton]ino / [pio] felici Part(hico) max(imo) Brit(tanico)] max(imo) / [Germ(anico) max(imo) pontif(ici) ma[x(imo) trib(unicia) p / [otestate XVI imp(eratori) III co(n)]s(uli) IIII p(atri) p(atriciae) /*

⁸ Beispielsweise an einem Aesculapius-Altar in Augst: *Speidel* 1993, 185–188.

⁹ *Alföldy* 1997, 6. Es kann daher kein Zufall sein, dass sich die einzige Grabinschrift mit Metallbuchstaben in Rom ausgerechnet am Grabmal einer aus Baetica stammenden Senatorenfamilie befindet: CIL VI 41086 (= 31817); vgl. *Alföldy* 2000, 86, 91; *Alföldy* 2001, 34.

¹⁰ *Radnóti* 1972, 53; *Schönberger* 1985, 412–413; *Alföldy* 1997, 34–35, Anm. 78.

¹¹ CIL XIII 7616; ORL B Nr. 6, S. 35, Taf. VII/23; *Baatz* 1982, 358–359, Abb. 301.

¹² CIL XIII 7617; ORL B Nr. 6, S. 36, Nr. 2, Taf. VIII/9a–b.

¹³ CIL XIII 7465a.

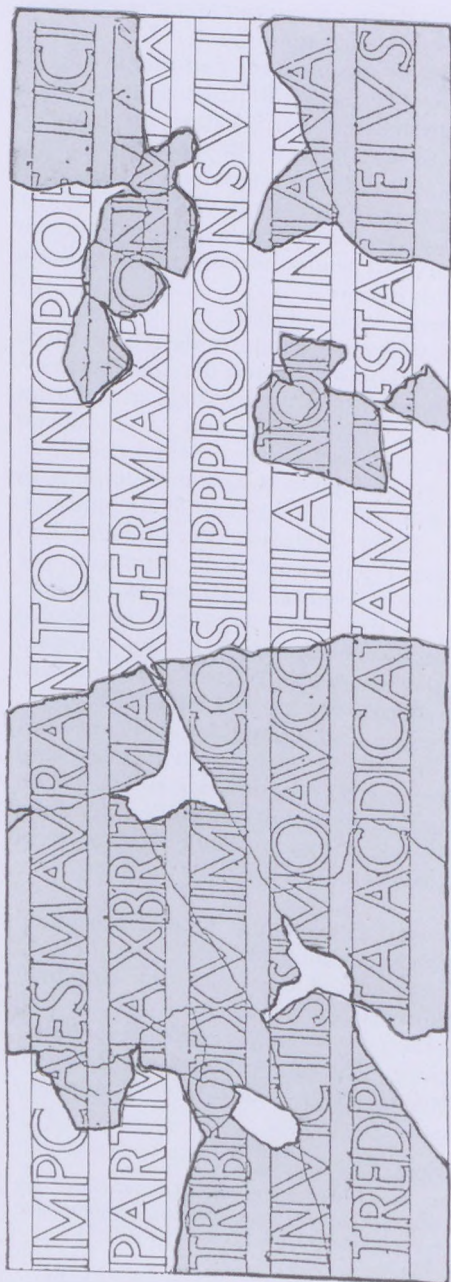


Abb. 3 Mit *litterae aureae* geschriebene Inschrift zu Ehren Caracallas aus dem Holzhausener Auxiliarkastell, ursprünglich über der *porta principalis sinistra* platziert (Kat. Nr. 1.a)
3. ábra Caracalla tiszteletére állított *litterae aureae*-vel írt felirat a holzhauseni táborból. Eredetileg a *porta principalis sinistra* fölé helyezték el.

imp. C IIII S. M. aurel Antonino P. F.
P. A. R. T. M. A. X. B. R. I. T. M. A. X. I. M. I. A. N. O.
trib. pot. xvi imp. iii cos iii procos p. p.
in uictissimo aug. coh ii antoniniana
tre. deuota ac dicata m. A. E. S. T. A. T. I. E. I. U. S.

Abb. 4 Inschrift mit vergoldeten Bronzelettern aus dem Auxiliarkastell von Holzhausen, ursprünglich über der *porta praetoria* eingemauert (Kat. Nr. 1.b)
4. ábra Aranyozott bronzbetűvel írt felirat a holzhauseni táborból. Eredetileg a *porta praetoria* fölé falazták be.

[*proconsuli invicti*](simo) ino[centissimoq(ue) Aug(usto) coh(ors) II Raet(orum)] / [*Ant(onianiana) c(ivium) R(omanorum) devota maiestati eius (?)*]. (Abb. 5)

3. Traismauer (Augustiana, Noricum)

Fragment vom linken Rand einer Tafel (H: 95,5 cm, D: 15,5 cm). In das von einem Leistenrahmen begrenzte Inschriftfeld waren Dübellocher viereckiger Form gebohrt, in denen man Bleireste von der die Buchstaben haltenden Dübelung fand. Die vierte Zeile der fünfzeiligen, symmetrisch angeordneten Inschrift befand sich gewiss in der Mitte. Die Inschrift dürfte ursprünglich über der *porta principalis dextra* der Auxiliarkastell Augustiana eingemauert gewesen sein, denn bei diesem Tor kam das Fragment zum Vorschein.¹⁴ Nach E. Weber liest sich die Inschrift: IMP. [—] / MAX[—] / MAXI[—] / [—] / ALA. I A[—]¹⁵, Prof. Dr. Géza Alföldy hat sie ergänzt und zeichnerisch rekonstruiert: *Imp(eratori) [Caes(ari) M(arco) Aurel(io) Antonino p(io) f(elici) Aug(usto) Parthico] / max[imo Brittanico maximo Germanico] / maxi[mo pont(ifici) max(imo) trib(unicia) pot(estate) XVI imp(eratori) III co(n)s(uli) IIII] / [p(atr) p(atriae) proco(n)s(uli)] / ala I A[ug(usta) Thracum —]*. (Die ergänzte Länge: 400 cm) (Abb. 6)

In den Kastellen von Kapersburg,¹⁶ Feldberg¹⁷ und Zugmentel¹⁸ wurden Bruchstücke von Inschriften tragenden Steintafeln gefunden, deren Text nicht rekonstruierbar ist, und aus mehreren Festungen (Gross-Krotzenburg, Stockstadt, Mainhardt, Aalen, Steinkirchen, Eining, Kösching, Pfünz, Weissenburg, Gnotzheim, Oberhochstadt, Pförting, Rainau-Buch, Böbingen a. d. Rems, Stuttgart-Bad Cannstatt, Faimingen¹⁹) sind nur Fragmente von vergoldeten Bronze- oder Kupferbuchstaben bekannt, wobei die genannten, zusammen mit Inschriften tragenden Tafeln zum Vorschein gelangten oder auf Grund dieser vermuteten Lettern eine ähnliche Größe bzw. Form haben, und auch die Technik ihrer Herstellung bzw. Befestigung ist identisch. Daher nimmt man zurecht an, dass die dazugehörigen Inschriften gleichaltrig und mit ähnlichem Text wie die Caracalla gewidmeten Ehreninschriften²⁰ versehen gewesen sein müssen. Das bekräftigen auch die zwölf aus 1 mm dickem Blech ausgeschnittenen, vergoldeten Bronz Buchstaben, die man im Schirenhofer Katell in der Nähe der *porta principalis dextra* fand.²¹ Darunter waren die 9 cm hohen Buchstaben A, N, T, O, I und S ursprünglich in einer Reihe platziert und gehörten höchstwahrscheinlich zu dem Wort [—] ANTO[N]I[NO? —].²² Vergoldete Bronzelettern kamen auch im

¹⁴ Ubl 1974, 112–114; Ubl 1975, 17–18.

¹⁵ Hainzmann, ILLPRON 897 (Lesung nach E. Weber); Alföldy 1997, 34–35, Anm. 439.

¹⁶ CIL XIII 7443.

¹⁷ CIL XIII 7494d.

¹⁸ CIL XIII 11972; ORL B Nr. 8, S. 108, Nr. 4. Jacobi 1910, 36–37 hält die Inschrift für eine Caracalla gewidmete Ehreninschrift ("Ehreninschrift auf Caracalla, vermutlich an einem Tore des Kastells angebracht."). Der erhalten gebliebene Inschrifttext: *Imp(eratori) Caes(ari) — / VA[—] / V[—] / [—]*, Buchstabenhöhe: 9,5 cm.

¹⁹ S. zusammenfassend und mit der einschlägigen Literatur: Schönberger 1985, 412–413, Anm., 439; M. Klein, Das römische Limeskastell Schirenhof-Schwäbisch Gmünd (unpublizierte Dissertation, Freiburg 1986). Aus Britannien wurden jüngst vergoldete Bronze- und Kupferlettern publiziert. Bei einem Teil davon handelt es sich um Motivbuchstaben, die im Gebiet von Tempeln zutage kamen. Im Falle des anderen Teils könnte möglicherweise ein Zusammenhang mit dem Aufenthalt des Septimius Severus und seiner Familie in Britannien bestehen: Tomlin-Hassall 2000, 397–389. Ich danke G. Wesch-Klein dafür, dass sie mich auf die britannischen Funde aufmerksam gemacht hat.

²⁰ Radnóti 1972, 53; Schönberger 1985, 412–413; Alföldy 1997, 34–35, Anm. 78.

²¹ CIL XIII 13543, 14370; Filtzinger 1975, 41, Nr. 5. 1; Filtzinger 1983, 111, Nr. 5.

²² M. Klein, Das römische Limeskastell Schirenhof-Schwäbisch Gmünd (unpublizierte Dissertation, Freiburg 1986), 940–941, 960–961. Auch auf diesem Wege möchte ich Gabrielle Wesch-Klein und M. Klein für ihre freundliche Hilfe danken.

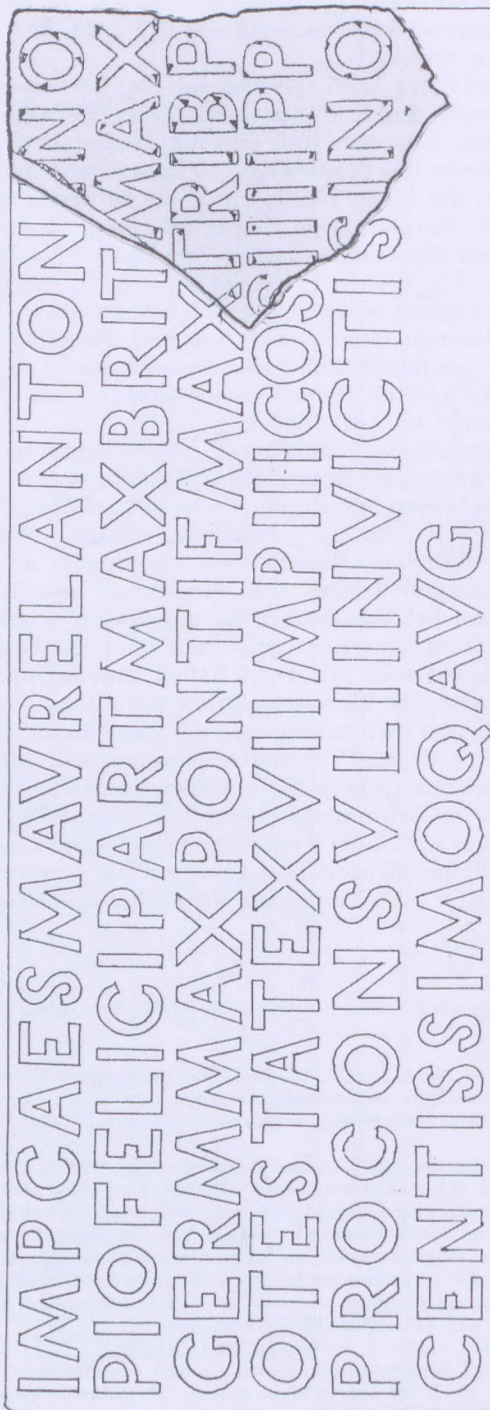


Abb. 5 *Litterae aureae*-Inscription aus dem Saalburger Kastell (Kat. Nr. 2)

5. ábra *Litterae aureae*-al írt felirat a saalburgi táborból



Abb. 6 *Litterae aureae*-Inscription aus dem norischen Traismauer (Augustiana) (Kat. Nr. 3) Ergänzt von Prof. Dr. Géza Alföldy
 6. ábra *Litterae aureae* felirat a noricumi Traismaurból (Augustiana) Prof. Dr. Alföldy Géza kiegészítése

raetischen Faimingen (Phoebiana) ans Licht.²³ Das lokale Kultzentrum des Apollo Grannus in Phoebiana suchte Caracalla persönlich auf, um seine Krankheit zu kurieren, und hier richtete er während des Feldzuges auch seine Hauptquartier ein.²⁴

Schon seit langem knüpft man die zum Vorschein gelangten und auf Grund der Bronz Buchstaben vermuteten Inschriften - wegen ihrer Gleichzeitigkeit und ihrer aus den Militärlagern des früheren Zeitraums unbekannten, repräsentativen Technik - an die Ereignisse des Caracalla-Aufenthaltes in Obergermanie und Raetien. Wenn mit ihrer Hilfe, entgegen der Annahme von A. Radnóti,²⁵ auch nicht die Reiseroute Caracallas zu ermitteln ist, darf man dennoch vermuten, dass viele Kastelle - vielleicht sogar alle - sich in Form einer mit *litterae aureae* geschriebenen Ehreninschrift auf den möglichen Kaiserbesuch vorbereitet haben.²⁶ (Angesichts des mehrmonatigen Verweilens des Imperators im alamannischen Grenzgebiet war das tatsächlich zu erwarten.) Das gleiche gilt für die im norischen Traismauer (Augustiana) gefundene Ehreninschrift. Im Verlaufe der schnellen Schiffsreise, bei der der Kaiser der Reihe nach die Militärlager an der Donau besuchte, konnte man durchaus auch in einzelnen norischen Garnisonen mit seinem persönlichen Erscheinen rechnen.

Zahlreiche Argumente sprechen dafür, die in Metallbuchstaben ausgeführte Inschrift von Intercisa ebenfalls dieser caracallischen Inschrift-Gruppe zuzuordnen:

1. Auf Grund der im Inschriftfeld befindlichen Dübellöcher stimmt die Befestigungstechnik der Buchstaben mit den im Falle der germanischen, raetischen und norischen Inschriften angewandten Techniken überein. (Wahrscheinlich wurden die Dübel auch bei der Inschrift von Intercisa mittels Blei fixiert, obwohl sich in den Dübellöchern keine Bleireste fanden.) Ähnlich wie bei dem in Traismauer gefundenen Tafelfragment verwendete man auch an der Inschrift von Intercisa kein Buchstabenbett. (Den Text hob nicht nur die Goldfarbe der Lettern, sondern auch deren sich aus der Dicke des Blechs ergebende, leicht plastische Wirkung von dem weißen Hintergrund ab.) Textlänge, Zeilendichte und Größe der Buchstaben sind bei den aufgezählten Inschriften aus der Zeit Caracallas ebenfalls annähernd identisch. Die in Intercisa gefundene Inschrift bestand aus sechs Zeilen, die in den aufeinander folgenden Zeilen befestigten Buchstaben haben folgende Höhe: 1. Zeile: 14 cm, 2. Zeile: 8 cm, 3. Zeile: 9 cm, 4. Zeile: 9 cm, 5. Zeile: 10 cm, 6. Zeile: 11 cm. (Da die Zeilenhöhen anhand des Abstandes der Dübellöcher errechnet wurden, kann die Höhe der befestigten Buchstaben um einige Millimeter von diesen abweichen.)

2. Beide Ränder des Inschriftbildes zierte ursprünglich ein mehrfach profiliertes sog. norisch-pannonisches Wellenlinienmotiv mit komplizierter Linienführung. Die zur waagerechten Mittellinie der Inschrift achsensymmetrische, mehrfach profilierte Volute verläuft von der Mitte an in Form zweier geweihartiger Gebilde in jeweils entgesetzte Richtungen, um dann an den wieder zurücklaufenden Geweihspitzen je eine S-förmige Welle zu beschreiben. Die sich aus den Spitzen der geweihförmigen Gebilde zurückwindenden S-förmigen Wellen schließen keinen Kreis, sondern ein blatt- oder tropfenförmiges Feld ein. (Deshalb fehlen in den Beugen auch die bei Volutenmotiven ähnlicher Linienführung häufig angewandten, Nietköpfe imitierenden Knöpfe.) Zum Glück

²³ Radnóti 1967, 20, Anm. 41.

²⁴ Cass. Dio 78, 15, 6; IvEph Nr. 802; vgl. Dietz 1983, 136-137; Dietz 1985, 81-86; Halfmann 1986, 223, 225-226; Kellner 1995, 316.

²⁵ Radnóti 1967, 20.

²⁶ Schönberger 1985, 412-413.



Abb. 7 Sarkophag des M. Ulpius Romanus aus Brigetio
7. ábra M. Ulpius Romanus szarkofágja Brigetióból

kann man den Zeitraum der Benutzung und Mode des die Inschrift von Intercisa umrahmenden Volutenmotivs relativ leicht bestimmen, so dass der Entstehungszeitpunkt der Inschrift begrenzt ist.²⁷ Am häufigsten wurden die Inschriftfelder der in den Siedlungen längs der Donau, in Brigetio, Aquincum und Intercisa²⁸, gefundenen Sarkophage künstlerisch umrahmt, was darauf hindeutet, dass die Rahmenornamentik erst nach der Verbreitung der Sarkophagbestattung wirklich in Mode kam. (Selten kann man diese Verzierung als ein das Inschriftfeld oben abschließendes Motiv auch an Skulpturenbasen, Altären und den die Sarkophagbestattung mehr und mehr verdrängenden Grabstelen sehen.) Die Mehrzahl der Sarkophage ist ins severische Zeitalter zu datieren, und die bedeutendsten und schönsten darunter – wie z.B. der Sarkophag des M. Ulpius Romanus aus Brigetio²⁹ – entstanden gerade während der Herrschaftszeit Caracallas (Abb. 7). All das zeigt, dass die Blütezeit der Anwendung des aus der

²⁷ Zu Ursprung, Vorkommen und Datierung des Typs des Wellenlinienmotivs auf der Inschrift von Intercisa: Erdélyi 1929, 34–39; Nagy 1942, 611, 644, Anm. 185–195; Barkóczi 1944–1945, 184, 191; Nagy 1945, 537, 538, Anm. 17; Nagy 1950, 379, Anm. 51; Erdélyi 1954, 189–200, mit der bis dahin erschienenen vollständigen Literatur, s. Anm. 188; Nagy 1971, 136–138.

²⁸ In Intercisa war das Rahmungsmotiv bzw. seine nahen Varianten besonders beliebt, das beweist ihr häufiges Erscheinen an den Sarkophagen: Erdélyi 1954, 199–200. Die erwähnten Sarkophage von Intercisa entstanden entweder in Aquincum oder sie sind Arbeiten von Steinmetzen, die aus Aquincum nach Intercisa umzogen: Erdélyi 1954, 200.

²⁹ Barkóczi 1944–1945, 184–192; RIU 590.

kaiserzeitlichen keltischen Ornamentik abzuleitenden, für ein Grundmotiv gehaltenen Volutentyps die Severerzeit gewesen ist.³⁰ (Denkmäler mit einer beidseitig von diesem norisch-pannonischen Volutenmotiv gesäumten Inschrift, die man gesichert in eine frühere als die Severerzeit setzen könnte, kennen wir nicht.³¹ Das früheste Denkmal, der Sarkophag von Aurelia Asclepiodota, kann nicht früher als in die erste Hälfte des 3. Jahrhunderts datiert werden.³² Simplere, weniger schwungvolle bzw. schwerfällige Varianten des Motivs blieben auch nach der Severerzeit in Mode, ihre Anwendung läßt sich noch bis ans Ende des 3. Jahrhunderts nachweisen.) Gelegentlich schmückte das Volutenmotiv der mit *litterae aureae* geschriebenen Inschrift von Intercisa auch die Ränder von Bauinschriften. Jede dieser Inschriften stammt ebenfalls aus der Severerzeit. Das schönste Anwendungsbeispiel ist die Bauinschrift eines in Savaria freigelegten Tempels, der den alexandrinischen Göttern geweiht war (Abb. 8). Die über den beiden Mittelsäulen der *hexastylis*-Front platzierte, in einen Marmorfries gefasste Bauinschrift gedachte des Wiederaufbaus des Tempels im Zeitalter der Severer.³³ Im Jahre 217 n. Chr. entstand in Brigetio der Apollo und Hygieia geweihte *porticus* und dessen Bauinschrift, an deren beiden Rändern man eine nahe Variante dieses Volutenmotivs sehen kann.³⁴

Das die Inschrift von Intercisa umrahmende Wellenlinien-Volutenmotiv ist also vorwiegend für die in der Severerzeit geschaffenen Steindenkmäler typisch, obwohl spätere Varianten auch Ende des 3. Jahrhunderts noch vorkommen. Ein beidseitig eine Inschrift säumendes Rahmenmotiv mit gleicher oder ähnlicher Linienführung aus früherer als der Severerzeit ist nicht bekannt, so dass die Steintafel mit Goldlettern von Intercisa nicht früher als in diesen Zeitraum datiert werden kann.

3. Zwei im 4. Jahrhundert n. Chr. in Rom entstandene *litterae aureae*-Inschriften (Triumphbogen des Kaisers Constantinus I.,³⁵ unter Constantinus I. restaurierter Saturnus-Tempel³⁶) ausgenommen³⁷ läßt sich die Technik der Inschriften mit Goldbuchstaben höchstens bis zur Herrschaft Caracallas belegen, weshalb eine im

³⁰ Diesem Zeitraum entstammen auch die schönsten, am sorgfältigsten ausgearbeiteten Sepulchraldenkmäler mit norisch-pannonischer Volutenverzierung, die *aediculae*. Kranz 1986, 204–212; *Beszédes* 1996, 150–151.

³¹ Das Auftauchen einzelner Typen des norisch-pannonischen Volutenornaments kann man in die Mitte des 2. Jahrhunderts n. Chr. setzen. Das früheste genau datierbare Denkmal ist der in das Jahr 164 n. Chr. zu datierenden sog. Altar von Nádorkert, dessen Volutenmotiv nicht an den beiden Seiten der Inschrift, sondern als eine das Inschriftfeld oben abschließende Rahmenverzierung erscheint. *Erdélyi* 1974, 116; *Pochmarski* 2001, 204. E. Pochmarski gelangte bei der Untersuchung des Sarkophages mit norisch-pannonischem Volutenornament aus Brigetio zu folgendem Ergebnis: „..., die Sarkophage mit norisch-pannonischem Volutenornament und weiterer bildhauerischem Schmuck stammen also frühestens aus der frühseverischen Zeit.“: *Pochmarski* 2001, 204.

³² *Nagy* 1950, 379, Anm. 51.

³³ Zur Datierung des Frieses am Iseum von Savaria in die Severerzeit: *Tóth* 1975–1976, 101; *Tóth* 1996–1997, 332; *Mráv* o. J.

³⁴ *Barkóczy* 1944–1945, 226; *RIU* 337, Abb. LXII.

³⁵ *CIL* VI 1139 (cf. 31245 und p. 3778) = *ILS* 694.

³⁶ *CIL* VI 937 (cf. 31209 und p. 3070, 3777) = *ILS* 3326. Zur Datierung der Inschrift an der Fassade des Saturnus-Tempels in die Zeit Konstantins I.: *Pensabene* 1984, 61–63.

³⁷ Das späteste bekannte Denkmal mit Metallbuchstaben aus dem Zeitraum, der der Entstehung der beiden erwähnten *litterae aureae*-Inschriften des 4. Jahrhunderts n. Chr. unmittelbar vorausging, ist auch in Rom ein severisches Monument: die Inschrift am Triumphbogen des Septimius Severus, deren Text unter Caracalla geändert wurde. *CIL* VI 1033 (cf. 31230) und 36881 = *ILS* 425. An die Stelle des aus der Geta-Inschrift gelöschten Namens *P. Septimio Getae nobilissim(o) Caesari* schob man die Formulierung *optimis fortissimisque principibus* in den Text ein. Die Lesung ist Prof. Dr. G. Alföldy zu verdanken: *CIL* VI p. 4318.

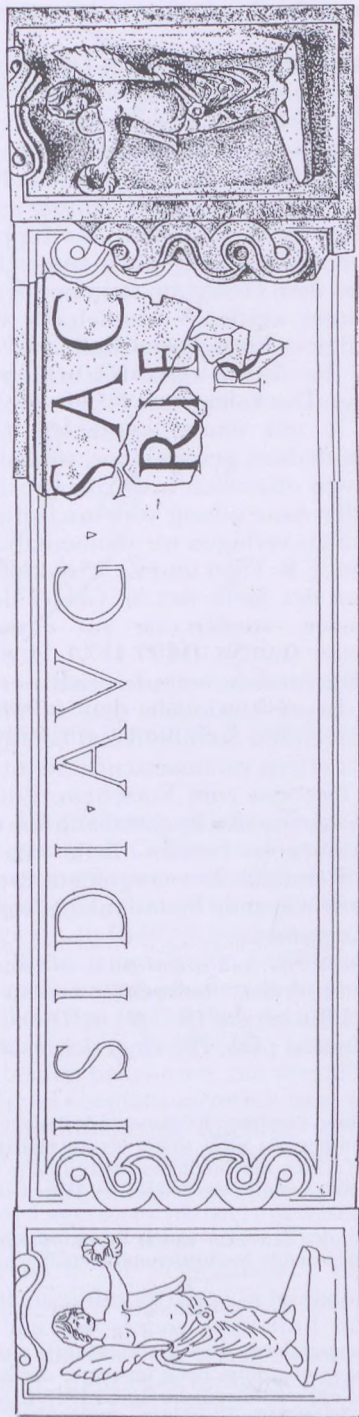


Abb. 8 Bauinschrift vom Iseum in Savaria
8. ábra A savariai Iseum építési felirata

Vergleich dazu spätere Datierung der Inschrift von Intercisa ebenfalls nicht in Betracht kommt.³⁸

4. Auch die Inschrift von Intercisa kam in einem Gebiet zum Vorschein, aus dem Beispiele für die frühkaiserzeitliche Anwendung von Inschriften mit Metallbuchstaben bis dahin nicht bekannt waren. Was die nördlichen Militärprovinzen betrifft, wurden im Grenzgebiet von *Germania superior*³⁹ sowie im gesamten Gebiet der Provinzen *Raetia* und *Noricum* – ebenso wie in Pannonien – bislang keine ins 1. bis 2. Jahrhundert n. Chr. zu datierenden *litterae aureae*-Inschriften aus ziviler Umgebung gefunden. (Der beim Heiligtum des Iuppiter Dolichenus in Adony entdeckte, aus Silberblech schlechter Qualität ausgeschnittene Buchstabe P kann – ähnlich den anderen aus dem Heiligtum stammenden Metallbuchstaben – eher als Motivbuchstabe gedeutet werden.⁴⁰ Ähnlich wie die im Dolichenus-Heiligtum zum Vorschein gelangten Motivgegenstände war der Buchstabe aus Silber und nicht aus dem für die *litterae aureae*-Inschriften charakteristischen vergoldeten Bronzeblech gefertigt. Das kleine, nur 5,5 cm große, ungeschickt aus Bronzeblech ausgeschnittene R mit einem vertikalen *hasta*-Fragment von Poetovio fand man an einen Holzbalken genagelt vor, weshalb man sie nicht zu den mit *litterae aureae* geschriebenen offiziellen Inschriften rechnen kann.⁴¹) Über gesicherte Angaben bezüglich der Anwendung von Inschriften mit vergoldeten Bronzelettern im Gebiet Pannoniens verfügen wir momentan nur aus Intercisa.

5. Bei einer Fundbergung, die E.B. Vágó und Zs. Visy 1969 ca. 100 m von der SO-Ecke des Kastells Intercisa, an der Stelle des im Gebiet des *vicus* errichteten neuen Wasserturms, durchführten, stießen sie auf eine aus Bronzeblech ausgeschnittene, vergoldete S-Letter (Inv.Nr. IM 77.117.1, H: 8,2 cm, B: 4,4 cm, D: 0,03 cm) (Abb. 9).⁴² An dem S-Buchstaben befinden sich vier mit einem 0,2 cm Bohrer gebohrte Löcher, was darauf hindeutet, dass er ursprünglich an vier Punkten an dem die Inschrift tragenden Steindenkmal befestigt war. Sowohl die aus Metallblech ausgeschnittene Lettern voraussetzende Steintafel wie auch der S-Buchstabe kamen am Fundort Intercisa zum Vorschein. Zudem entspricht die Höhe des S-Buchstabens (8,2 cm) genau der Buchstabenhöhe um 8 cm in der mit den kleinsten Lettern geschriebenen zweiten Zeile der im Ungarischen Nationalmuseum aufbewahrten Steintafel. Der vergoldete Bronzebuchstabe und das eine Inschrift mit Metalllettern tragende Steindenkmal von Intercisa gehören demnach ohne jeden Zweifel zusammen.

1975 fand Zsolt Visy im Raum Nr. 4/11, der sich nördlich vom Sektor der *principia* des Auxiliarkastells Intercisa befindet, erneut eine vergoldete Bronzeletter. Der 6,7 cm hohen I-Buchstabe (B: 1,9 cm, D: 0,05 cm) wurde unten und oben von je zwei Dübeln gehalten (Abb. 10). Angesichts seiner geringen Höhe

³⁸ Das Vorkommen der Technik in einzelnen Provinzen hat datierende Bedeutung: Alföldy 1997, 34–35. Beispielsweise kann das Aquädukt von Segovia nicht später als ins hadrianische Zeitalter datiert werden, denn das späteste Relikt der Technik der Goldletter-Inschriften in Hispanien, die Inschrift am Mars-Tempel von Mérida (CIL II 468), stammt aus den letzten Jahren von Hadrians Herrschaft. Alföldy 1997, 34–35, Anm. 79.

³⁹ Eine Ausnahme bildet die älteste Stadt der Provinz, Augusta Rauricorum, wo mehrere in die erste Hälfte des 1. Jahrhunderts n. Chr. zu datierende Inschriften mit Metallbuchstaben ans Licht kamen: Speidel 1993.

⁴⁰ Bánki 1981, 113, Taf. XIII/5; Religions 1998, 97, Nr. 169.

⁴¹ Abramčič 1914, 121, Abb. 106.

⁴² In den Vorberichten über die Rettungsgrabung wird das Fundstück nicht erwähnt. Vágó 1971, 112–115; Visy 1974, 246. Zu sehen ist es allerdings noch immer in der Ausstellung des Intercisa-Museums. Das Foto der vergoldeten S-Letter veröffentlicht: Alföldy 1997, 6, Anm. 15, Taf. 14/1. Zsolt Visy schulde ich großen Dank, dass er die Publikation der Metallbuchstaben an mich abtrat.

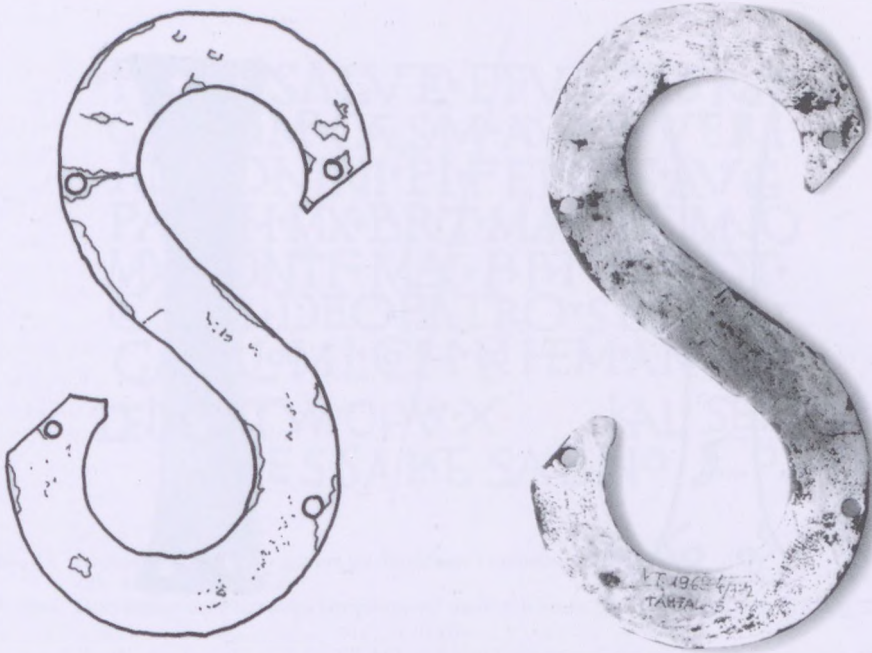


Abb. 9 Bronzevergoldeter S-Buchstabe aus Intercisa (Fundbergung von E.B. Vágó und Zs. Visy 1969)

9. ábra Aranyozott bronz S betű Intercisából. B. Vágó E. és Visy Zs. leletmentése 1969

und der doppelten Verankerung gehörte er eindeutig zu einer anderen *litterae aureae*-Inschrift, die gewiss im Gebiet des Kastells angebracht war. (Man darf also damit rechnen, dass eine weitere, vergoldete Bronzelettern tragende Steintafel zum Vorschein kommt.) Über den Toren des Holzhausener Truppenlagers hatte man Caracalla dedizierte, in Goldbuchstaben geschriebene Ehreninschriften identischen Alters und Textes eingemauert. An den Dübelpunkten der Lettern der über der *porta principalis sinistra* platzierten Inschrift gibt es nur ein Loch (s. Kat. Nr. 1a), während sich an den Buchstaben der über der *porta praetoria* angebrachten Inschrift Doppelbohrungen (s. Kat. Nr. 1b) befinden. Es wäre daher denkbar, dass Alter und Text der beiden bekannten, mit vergoldeten Bronzelettern geschriebenen Inschriften von Intercisa ebenfalls identisch bzw. ähnlich waren und dass nicht nur die den I-Buchstaben enthaltende Inschrift, sondern auch die im Ungarischen Nationalmuseum aufbewahrte Steintafel und der dazugehörige S-Buchstabe ursprünglich auf dem Gelände des Kastells von Intercisa (vielleicht in der *principia* oder über einem der Lagertore) platziert gewesen sein dürften.

Eindeutig bekräftigt wird diese Vermutung, ebenso wie die Datierung der Steintafel von Intercisa in die Regierungszeit Caracallas, durch die begrenzten Ergänzungsmöglichkeiten des erhalten gebliebenen Teils der Inschrift.

6. Die Buchstaben der ersten Zeile sind höher (14 cm) und in weiteren Abständen gesetzt als die übrigen. Der letzte Buchstabe dieser Zeile kann – auf Grund des erhaltenen Abdruckes und der Anordnung der vier dazugehörigen Dübellöcher – eindeutig als A-Buchstabe identifiziert werden. (Der linke A-Balken

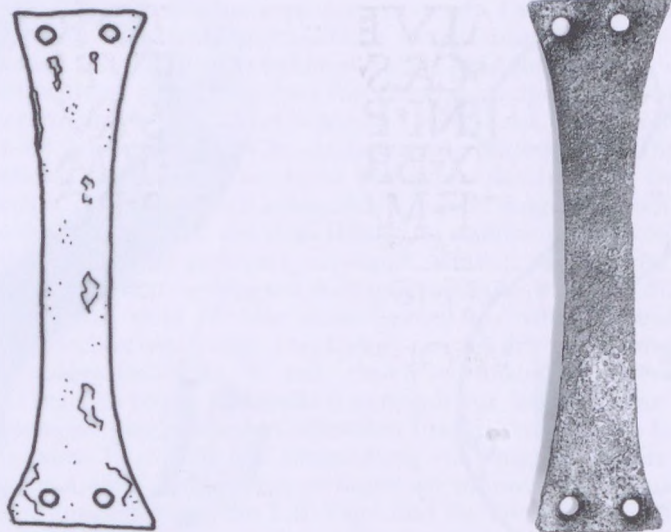


Abb. 10 Bronzevergoldeter I-Buchstabe aus der *principia* des Auxiliarkastells Intercisa (Grabung von Zs. Visy 1975)

10. ábra Aranyozott bronz I betű az intercisai tábor *principiájából*. Visy Zs. ásátása 1975

ist zweimal, der rechte dagegen nur einmal verdübelt. Die Löcher wurden also ohne jedes System gebohrt.) Vor dem A-Buchstaben ist das rechteckige Loch eines das untere Ende eines senkrechten *hasta* fixierenden Dübels erkennbar. In der ersten Zeile blieben folglich die Buchstaben [–]IA erhalten. Die beiden letzten Buchstaben haben weder zu einem abgekürzten, noch einem abgetrennten, sondern gewiss zu einem ausgeschriebenen Wort gehört. Unter den sich anbietenden Möglichkeiten der Wortendungen: [–]IA, [–]HA, [–]NA bzw. [–]MA ist für das Ende der ersten Zeile der Inschrift nur die Form [–]IA denkbar.⁴³ Zu ihrer Ergänzung eignet sich lediglich die Dedikationsformel [*pro salute et victor]ia*, die bei der überwiegenden Mehrzahl der Inschriften am Anfang des Textes steht. In Pannonien charakterisiert diese Formel in erster Linie die zur Herrschaftszeit Caracallas entstandenen Inschriften – eine häufige, ja geradezu unerläßliche Wendung ist sie vor allem an den Altären und in Tempelbauinschriften, die einer dem Kaiser besonders nahestehenden Gottheit, dem über kosmische Macht verfügenden, heilenden und siebringenden Sarapis, dediziert sind. (An diese alexandrinische Gottheit dürfte sich der zum Feldzug rüstende, kranke Imperator in Pannonien – zugleich der Provinzelite mit gutem Beispiel vorange-

⁴³ Die Wortendung [–]MA ist nicht interpretierbar, während die Endung [–]NA nur als auszeichnendes Attribut einer Truppe: [–Antoninia]na in Betracht kommen kann. Doch die im Nominativ stehende Bezeichnung einer Truppe in der ersten Zeile der Inschrift wäre überaus ungewöhnlich.

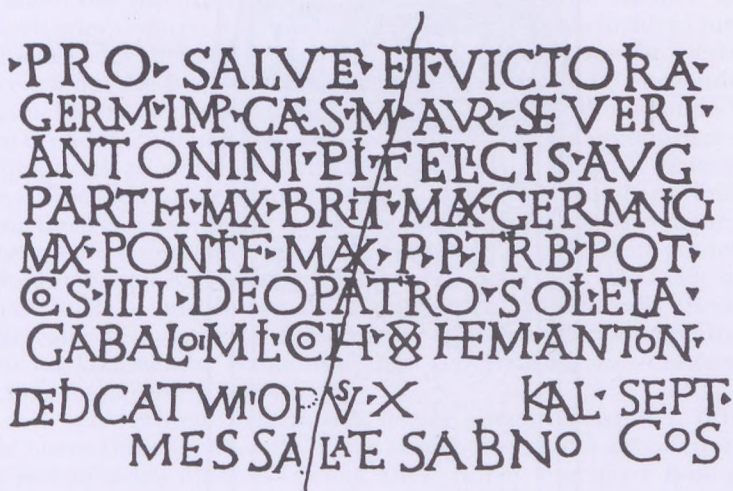


Abb. 11 Bauinschrift des *Deus patrius Sol Elagabalus*-Tempels von Intercisa (23. Aug. 214 n. Chr.)

11. ábra *Deus patrius Sol Elagabalus* templomának építési felirata Intercisából (Kr. u. 214 aug. 23)

hend – gewandt haben, um von ihr Heilung und Sieg zu erbitten.⁴⁴) Auch die am 23. August des Jahres 214 n. Chr. fertiggestellte Bautafel des *deus patrius Sol Elagabalus*-Tempels von Intercisa beginnt mit der Wendung: *pro salute et victoria Germanica*. Die Erbauer des Tempels: *mil(ites) coh(ortis) (milliariae) Hem(esenorum) Anton(iniana)* (Abb. 11).⁴⁵ Die verschiedenen Typen der Dedikationsformeln kommen hauptsächlich in sakraler Umgebung vor, in Altar- bzw. Tempelbauinschriften sowie im Text der den Kaisern gewidmeten Ehreninschriften,⁴⁶ obwohl sie in Ausnahmefällen auch in profanem Kontext anzutreffen sind.⁴⁷ Vermutlich war die mit der Wendung *pro salute et victoria* beginnende Goldletter-Inschrift demnach entweder im Gebäude des Lagerheiligtums⁴⁸ oder aber, ähnlich den germanischen, raetischen und norischen *litterae aureae*-Inschriften, als Ehreninschrift über einem der Lagertore eingemauert worden.

Die nächste Zeile mit 7,5 cm hohen Buchstaben ist vorschriftsgemäß durch einen im Genitiv stehenden Kaisernamen zu ergänzen. Das rechte obere der beiden den letzten Buchstaben der zweiten Zeile haltenden Dübellöcher wurde

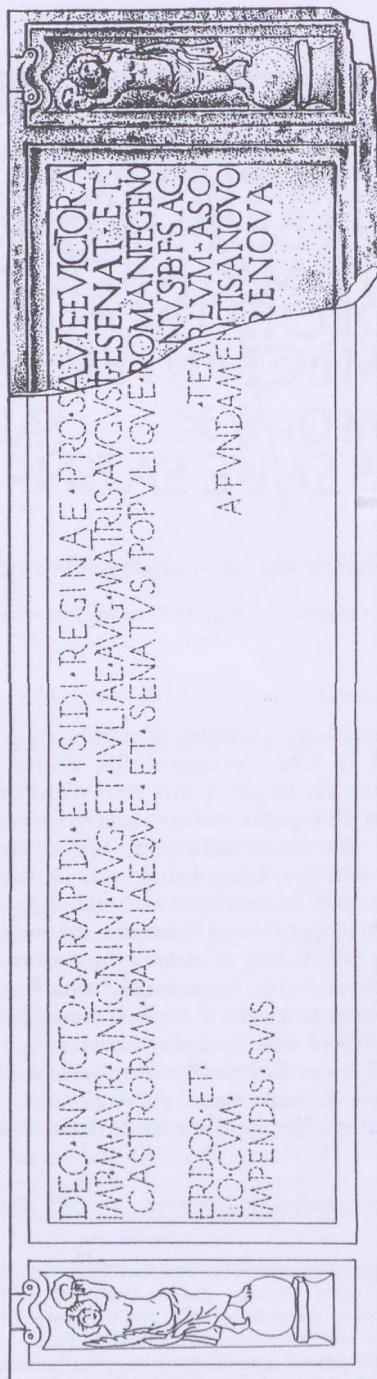
⁴⁴ Zum Sarapis-Kult im Zeitalter Caracallas s.: Tóth 1974, 347–348; Mráv 2000, 80–83; neuerdings Kuzmová 2001, 115–125.

⁴⁵ RIU 1139.

⁴⁶ Die meisten der *pro salute principis* gestifteten Inschriften, die in den *principia* der Militärlager zum Vorschein kamen, haben sakralen Bezug: Reuter 1995, 43. Oftmals beginnen auch die Ehreninschriften mit dieser Formel: Ankersdorfer 1973, 106 ff.; Reuter 1995, 49.

⁴⁷ In Pannonien z.B. auch an einer *praesidium*-Bauinschrift: RIU 1353.

⁴⁸ Am wahrscheinlichsten ist, dass sie über dessen Eingang angebracht war. In einer überdachten Halle vor dem Heiligtum stand auch eine doppelt lebensgroße Statue Caracallas. Den Text an der Basis der Statue hat man mit der nachträglichen Annahme des Namens *Germ(anicus) max(imus)* gerade im Jahre 213 n. Chr. aktualisiert: RIU 1140; vgl. Visy 1983, 73–74; Visy 1988, 146; Lőrincz 2001, 250, Nr.



ganz am Rand des Inskriptionsfeldes gebohrt. Die meisten Buchstaben würden mit dem rechten oder unteren Rand wahrscheinlich über das Schriftfeld hinausragen. Das Verhältnis der beiden Dübellöcher zueinander engt die verbleibenden Möglichkeiten auf die Buchstaben C oder G ein, wobei es naheliegender scheint, ein G anzunehmen, da das in der kaiserlichen Titulatur vorkommende Wort AUG mit einem G endet. Zudem kann man die beiden vor dem G gebohrten und durch einen Schrägstrich zu verbindenden Dübellöcher nur als ein V deuten, während das erste Dübelloch den rechten Balken eines A-Buchstabens festhielt. Die Platzierung des Textes sowie die in der ersten Zeile niedergeschriebene Wendung *pro salute et victoria* setzen einen die ganze Länge der zweiten Zeile einnehmenden, voll ausgeschrieben Kaisernamen voraus. Vor dem Wort AVG läßt sich an der verfügbaren Stelle – und innerhalb des besagten Zeitintervalls (Severerzeit) – außer Caracalla kein anderer Kaisername einfügen. Die zu ergänzende, am häufigsten vorkommende Namensvariante ist: *[Imp(eratoris) Caes(aris) M(arcus) Aur(elii) Antonini pii felicit] Aug(usti)*.⁴⁹

Das den senkrechten Balken des letzten Buchstabens der dritten Zeile fixierende obere Dübelloch wurde höher ausgebohrt als die am oberen Abschluss der Zeile verlaufenden übrigen Löcher. Diese höher angesetzte Bohrung diente eindeutig zur Befestigung einer *I-longa*, welche als letzter Buchstabe eines Namenwortes gut zu der durch die Dedizierung vorausgesetzten Genitivformulierung paßt. (Die Benutzung der *litterae longae* wird nicht datierend gewertet, da ihr Vorkommen während der ganzen Kaiserzeit – so auch im 3. Jh. n. Chr. – nachweisbar ist.⁵⁰ In Intercisa findet man sie beispielsweise an der Inschrift der Basis einer 240 n. Chr. für Gordianus III. gestifteten Statue.⁵¹) Der erste erhaltene Buchstabe dieser Reihe (von hinten gerechnet der dritte) war mittels drei Dübeln an der die Inschrift tragenden Steintafel befestigt. Die in den Spitzen auf den Kopf gestellter Dreiecke gebohrten Dübellöcher weisen eindeutig auf die Befestigung eines T-Buchstabens hin. Das letzte Wort der dritten Zeile endet also mit den Buchstaben [–]T[–]I. Unter den in der kaiserlichen Titulatur vorkommenden Namen und Titeln kann man zur Ergänzung ausschließlich den Ausdruck *[nos]tri* in Betracht ziehen. Die vier zwischen dem T- und dem I-Buchstaben befindlichen Dübellöcher könnten problemlos einen R-Buchstaben fixiert haben. Das Wort *[nos]tri* wurde nach dem Namen des Kaisers aufgeschrieben, es dürfte also – die Möglichkeit einer Interpretierung als *Dominus noster* abschließend – nicht zum Namen und zur Titulatur des Imperators gehört haben. Bleibt als einzige Möglichkeit zur Deutung des Wortes *nostri*, auch den Namen und die Titel der Iulia Domna – die in den während der Alleinherrschaft Caracallas entstandenen Ehreninschriften oftmals mit ihm gemeinsam genannt wird – im Text der Inschrift unterzubringen, und zwar in der Form *[Iuliae Aug(ustae) matris Aug(usti) nos]tri*. Diese Formulierung läßt sich an der verfügbaren Stelle der Zeile exakt einfügen.

In der folgenden vierten Zeile waren gewiss die Titel *mater castrorum et senatus et patriae*, die Iulia Domna vor dem 4. Februar 211 n. Chr. erhalten hatte, angeführt.⁵² Diese füllen die Zeile nicht in voller Länge aus, und auch die beiden

⁴⁹ Zu den vorkommenden Formen des offiziellen Namens von Caracalla s.: Mastino 1981; Kienast 1996, 163–164.

⁵⁰ *Litterae longae* sind in den Inschriften der Stadt Rom, mit wechselnder Häufigkeit, ab dem 1.–2. Jahrhundert v. Chr. bis in die erste Hälfte des 5. Jahrhunderts n. Chr. anzutreffen. RICCI 1992, 18. RIU 1143.

⁵² Benario 1958, 67–70; Kettenhofen 1979, 86–97; Mastino 1981, 142; Kienast 1996,

letzten Buchstaben des Wortes *patriae*, das in der Regel den Schluss bildet, decken sich nicht mit den am Ende der Zeile erhalten gebliebenen Löchern. Der letzte Buchstabe der vierten Zeile muss ein T gewesen sein, da das Verhältnis der Dübel zueinander genau das gleiche wie im Falle des T-Buchstabens der dritten Zeile ist. Dieses T war höchstwahrscheinlich der letzte Buchstabe des Bindewortes *et*, was die mögliche Ergänzung der fünften Zeile als auch die Anordnung der Dübellöcher zulässt.

Die fünfte Zeile endet ebenfalls mit einem I-longa. Der davor stehende Buchstabe schließt gewiss mit einem senkrechten *hasta* ab, denn die Löcher unten und oben lassen sich durch eine senkrechte Linie verbinden. Da die Endung II nicht wahrscheinlich ist, kommt hier nur die Buchstabenvariation NI in Betracht. Beim ersten erhaltenen Buchstaben der Zeile dürfte es sich, da die beiden Dübellöcher durch eine schräge Linie zu verbinden sind, um einen A-Buchstaben handeln. Das letzte Wort der fünften Zeile endete also mit den Buchstaben [—]ANI, zu deren Ergänzung die Form *[Rom]ani* geradezu auf der Hand liegt. Der Ausdruck *veterani et cives Romani* ist nicht wahrscheinlich, weil man die Inschrift zum einen im Gebiet des Katells platziert hatte und zum anderen in der letzten Zeile die in Intercisa stationierte Truppe benannt ist (s. unten).⁵³ Auf den severischen Inschriften kann man häufig die der Dedikation folgende Wendung *pro salute principis et senatus populi Romani* lesen.⁵⁴ Für diese Formulierung gibt es in den Donauprovinzen mehrere Beispiele.⁵⁵ Zum Beispiel eine in Ad Statuas (Ács-Vaspuszta) oder in Brigetio zum Vorschein gelangte Tempelbauinschrift aus der Zeit Caracallas wurde: ... *pro salute et victoria [d(omini) n(o)stri] oder imp(eratoris) M(arci) Aur(elii) Antonini Aug(usti) et Iuliae Aug(ustae) matris Augus[ti] et senatus et [castrorum et patriae et senatus populi] Romani* ... errichtet (Abb. 12).⁵⁶ Dieselbe Textvariation muss man sich auch im Falle der Inschrift von Intercisa vorstellen. Da jedoch der Ausdruck in dieser Form, gemessen an der Zeilenlänge, zu kurz ist, halte ich die Zeile in voller Länge ausfüllenden Lösungen *[imperi(i) et senatus populi] Rom[ani]* oder *[senatus totiusque populi Rom]ani* für annehmbarer. (Zu beiden Formulierungen kennen wir Beispiele aus der Severerzeit.⁵⁷)

In der mit 11 cm hohen Buchstaben geschriebenen sechsten und letzten Zeile der auch den oder die Stifter benennenden Inschrift wurde das letzte, auf die Mittellinie gesetzte Dübelloch – ähnlich der letzten Verdübelung in der zweiten Zeile – unmittelbar am Rand des Inschriftfeldes ausgebohrt. Nachdem bei dieser Inschrift kein Buchstabe nur einmal verdübelt war, dürften auch die beiden davor liegenden Dübellöcher zur Befestigung des letzten Buchstabens gedient haben. Keines davon befindet sich am unteren bzw. oberen Abschluss der Zeile, sondern alle drei liegen nahe beieinander. Infolge dessen sind die Löcher nur mit einem D- oder O- oder Q-Buchstaben zu besetzen. Am allerwahrscheinlichsten ist die letzte Möglichkeit, wo es sich um den letzten Buchstaben der Abkürzung EQ des im Namen der in Intercisa stationierten Truppe enthaltenen Wortes *equitata*

⁵³ Für eine von *veterani et cives Romani* gestiftete repräsentative *litterae aureae*-Inschrift gibt es kein einziges Beispiel. Zu den im Auftrag der *veterani et cives Romani*-Organisationen der Auxiliardörfer entstandenen Inschriften s.: Kovács 1999, 114–119; Kovács 2000, 49–62.

⁵⁴ Siehe z. B. an dem zu Ehren des Septimius Severus, des Caracalla und der Julia Domna errichteten Dolichenus-Altar in Rom (...et S. P. Q. R.) oder in einer Grußinschrift für Caracalla aus Lambaesis: CIL VIII 2637 = ILS 342 (*pro salute Imp. Antonini Aug. Pii et senati (!) p. R.*).

⁵⁵ Aus Pannonien: RIU 645; vgl. Mráv 2000, 82, Abb. 12; aus Dazien: IDR Apulum 284, Nr. 364; 300–301, Nr. 388.

⁵⁶ RIU 645; vgl. Mráv 2000, 82, Abb. 12.

⁵⁷ Siehe z. B.: IDR Apulum 114–115, Nr. 147; 141–142, Nr. 185; 278–279, Nr. 356–357; 284, Nr. 364; 300–301, Nr. 388. Zur Formel *senatus totiusque populi Romani* s.: Apul. Met. 11, 17.

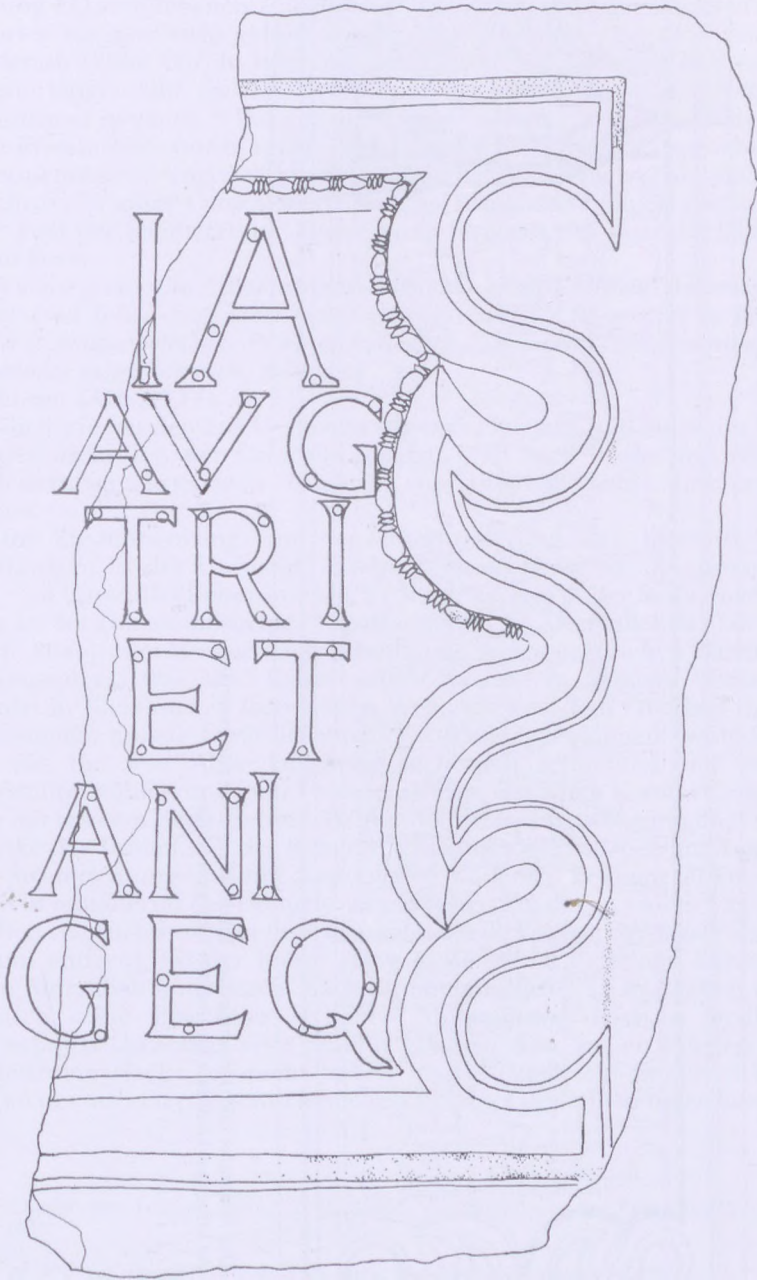


Abb. 14 Vorschlag zur Ergänzung der *litterae aureae*-Inschrift von Intercisa
 14. ábra Az intercisai *litterae aureae*-vel írt felirat kiegészítési javaslata



Abb. 13 Der Steintafel mit dem ergänzten Inschriftfragment von Intercisa
13. ábra Az intercisai kőtábla a kiegészített szövegrédekkel

handeln könnte. Das scheint auch die Position der drei davor gebohrten, sich mit einem E-Buchstaben deckenden Dübellöcher zu bekräftigen. Die beiden vor der Abkürzung EQ verbliebenen Dübellöcher schließlich dürften zur Abkürzung SAG des Wortes *sag(gitariorum)* gehört haben. Hinzu kommt, dass sich der offizielle Name der ab 176 n. Chr. in Intercisa stationierten Einheit exakt in dieser letzten Zeile unterbringen läßt: *[coh(ors) I (milliaria) Hemes(enorum) Aur(elia) Anton(iniana) sa]g(gitariorum) eq(uitata)*.⁵⁸ Das zur offiziellen Form des Namens gehörende Sigle *c(ivium) R(omanorum)* wurde nicht – wie es den Vorschriften entsprochen hätte – im Truppennamen angegeben. Sein Fehlen ist beispielsweise auch in der Bauinschrift des unter Caracalla erbauten *Sol Elagabalus*-Tempels nachweisbar.⁵⁹

Der Text der Steintafel mit *litterae aureae*-Inschrift von Intercisa läßt sich also in der in Form

[Pro salute et victor]ia / [Imp(eratoris) Caes(aris) M(arci) Aur(elii) Antonini pii felicitis] Aug(usti) / [et Iuliae Aug(ustae) matris Augusti nos]tri / [et senatus ac patriae] et / [imperi(i) et senatus populi]que Rom[ani] / [coh(ors) I (milliaria) Hemes(enorum) Aur(elia) Anton(iniana) sa]g(gitariorum) eq(uitata)

ergänzen (Abb. 13-14).

Ähnlich wie bei den aus Germania superior, Raetien und Noricum stammenden Ehreninschriften der Caracalla-Zeit hat man auch in der mit vergoldeten Bronzelettern geschriebenen Inschrift von Intercisa keine Interpunktionen verwendet.

7. Im Zusammenhang mit der Interpretierung der Inschrift nicht zu vernachlässigen ist der Umstand, das Intercisa – ebenso wie Augustiana (Traismauer) – an Caracallas Reiseroute lag, in deren Verlauf er der Reihe nach die Garnisonen an der Donau aufsuchte.⁶⁰ Spätestens am 17. Dezember des Jahres 213 n. Chr., d.h. knapp zwei Monate nach Beendigung seines siegreichen alamannischen Vergeltungszuges, war der Kaiser schon wieder in seinem Winterquartier Nicomedia in Kleinasien.⁶¹ Den langen Weg zwischen dem Oberlauf der Donau und Nicomedia musste Caracalla möglichst schnell bewältigen, weshalb er zum Reisen das für sein Alter langfristig sicherlich schnellste und bequemste Verkehrsmittel wählte, und zwar vermutlich eine mit allem Komfort ausgestattete Galeere mit starkem Begleitschutz. Wegen der zahlreichen Biegungen, Felsen und Sandbänke der Donau war das Reisen nachts unmöglich. Doch am Tage konnte man in Stromrichtung und mit ausgeruhten Ruderern bequem 60 km zurücklegen. Das ist annähernd das Doppelte der Wegstrecke, die an einem Tag zu Lande zu schaffen ist. Auch Intercisa liegt stromabwärts 60 km von der Provinzhauptstadt Aquincum entfernt, wo der Kaiser seine Reise gewiss für einen kürzeren oder längeren Aufenthalt unterbrach. Nach Aquincum dürfte die strategisch wichtigste und durch seine Bewohner syrischer Abstammung reichste Siedlung des Limesabschnitts Caracallas erste Station gewesen sein, wo er anlegen ließ und mindesten eine Nacht verbracht haben mag.⁶² (Vielleicht finden sich in den Festungen des norisch-pannonischen Grenzgebietes deshalb weniger *litterae aureae*

⁵⁸ Zur Geschichte der Truppe: Lőrincz 2001, 35–36. Zur Benutzung der Bezeichnung *Antoniniana*: Lőrincz 1985.

⁵⁹ RIU 1139.

⁶⁰ Herod. IV. 8, 1; vgl. Fitz 1961, 11; Šašel Kos 1986, 386; Halfmann 1986, 223–226.

⁶¹ Scheid 1998, 445.

⁶² Das Kastell Augustiana (Traismauer) liegt zwei Schiffstagerreisen (ca. 120 km) von Lauriacum (Lorch/Enns) entfernt. Die Inschrift mit Goldlettern wurde also nicht zufällig gerade in dieser Festung gefunden.

Ehreninschriften für Caracalla, weil der Kaiser im Gegensatz zum Landweg nicht durch alle Kastelle in Noricum und Pannonien gereist, sondern an den meisten davon nur mit dem Schiff vorbei gefahren ist.) Auch die oberflächliche Bearbeitung der Steintafel deutet darauf hin, dass man die Inschrift überaus eilig und zu einem bestimmten Anlass hat fertigstellen müssen.

Die mit *litterae aureae* geschriebene Inschrift von Intercisa wurde – auf Grund der Befestigungstechnik der Buchstaben, die von den im Jahre 213 n. Chr. in den Truppenlagern in Germania superior, Raetien und Noricum errichteten, mit dem Caracalla-Besuch in Zusammenhang gebrachten "Goldletter"-Inschriften in den erwähnten Gebieten früher nicht bekannt war, ferner der Platzierung der Inschrift in einem Militärlager sowie der Datierung des das Inschriftfeld umrahmenden norisch-pannonischen Volutenmotivs in die Severerzeit und der begrenzten Ergänzungsmöglichkeiten für den erhalten gebliebenen Text der Inschrift – von der in Intercisa stationierten *cohors I milliaria Hemesenorum* zu Ehren Caracallas und der gemeinsam mit ihm reisenden Iulia Domna errichtet. Wahrscheinlich kommt es der Wahrheit ziemlich nahe, wenn man annimmt, dass man Caracalla – ähnlich wie auf den germanischen, raetischen und norischen Stationen seiner Reise im Jahre 213 n. Chr. – auch in Pannonien mit *litterae aureae*-Ehreninschriften begrüßt hat.

Übersetzung: *Bartus Imréne*

BIBLIOGRAPHIE

- ABRAMIČ 1914, *Abramič*, M. Archäologische Funde in Pettau. JÖAI 17 (1914) 87–150.
- ALFÖLDY 1990, *Alföldy*, G. Der Obelisk auf dem Petersplatz in Rom. Ein historisches Monument der Antike. Heidelberg 1990.
- ALFÖLDY 1992, *Alföldy*, G. Studi sull' epigrafia augustea e tiberiana di Roma. Vetera 8. Roma 1992.
- ALFÖLDY 1995, *Alföldy*, G. Eine Bauinschrift aus dem Colosseum. ZPE 109 (1995) 195–226.
- ALFÖLDY 1997, *Alföldy*, G. Die Bauinschriften des Aquäduktes von Segovia und des Amphitheaters von Tarraco. Madrider Forschungen 19. Berlin–New York 1997.
- ALFÖLDY 2000, *Alföldy*, G. Zur Präsenz hispanischer Senatoren in Rom: Ehren- und Grabmonumente aus der hohen Kaiserzeit. in: De Augusto a Trajano. Un siglo en la historia de Hispania. (Eds C. Castillo, F. J. Navarro, R. Martinez) Pamplona 2000, 69–91.
- ALFÖLDY 2001, *Alföldy*, G. *Pietas immobilis erga principem* und ihr Lohn: Öffentliche Ehrenmonumente von Senatoren in Rom während der frühen und hohen Kaiserzeit. in: Inschriftliche Denkmäler als Medien der Selbstdarstellung in der römischen Welt. (Hg. G. Alföldy, S. Panciera) HABES 36. Stuttgart 2001, 11–46.
- AMY 1970, *Amy*, R. L'inscription de la Maison Carrée de Nîmes. CRAI (1970) 670–686.
- AMY 1979, *Amy*, R. L'inscription in: *Amy*, R.–Gros, P. La Maison Carrée de Nîmes. 38. Suppl. Gallia. Paris 1979, 177–188.
- BAATZ 1982, *Baatz*, D. Holzhausen an der Haide. in: Die Römer in Hessen (Hg. Baatz, D.–Hermann, F. R.) Stuttgart 1982, 358–359.
- BARKÓCZI 1944–1945, *Barkóczy*, L. Ein dakischer Dolmetscher in Brigetio. ArchÉrt 1944–1945, 184–192.
- BÁNKI 1981, *Bánki*, Zs. Heiligtum des Iuppiter Dolichenus in Vetus Salina. ARegia 19 (1981) 95–133.
- BENARIO 1958, *Benario*, H. W. Julia Domna mater senatus et patriae. Phoenix 12 (1958) 67–70.
- BESZÉDES 1996, *Beszédes*, J. Dioscuros ábrázolású sarokkő Alsóhetényből. – Eckstein mit der Darstellung von Dioskur aus Alsóhetény. FolArch 45 (1996) 133–155.
- DIETZ 1983, *Dietz*, K. Zum Feldzug Caracallas gegen die Germanen. in: Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress, Aalen 1983. Stuttgart 1983, 135–138.
- DIETZ 1985, *Dietz*, K. Zwei neue Meilensteine Caracallas aus Gundelfingen. Ldkr. Dillingen a. d. Donau, Reg.-Bez. Bayerisch-Schwaben. Germania 63 (1985) 75–86.
- ERDÉLYI 1929, *Erdélyi*, G. A pannoniái síremlékek ornamentikája. [Die Ornamentik pannonischer Grabmonumente.] A budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti Intézetének Dolgozatai X. Eger 1929.

- ERDÉLYI 1974, *Erdélyi*, G. Római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. [Römisches Steinmetzhandwerk und Steinplastik in Ungarn.] Apollo könyvtár 5. Budapest 1974.
- ERDÉLYI 1954, *Erdélyi*, G. Steindenkmäler. in: Intercisa I. (Dunapentele–Sztalinváros) Geschichte der Stadt in der Römerzeit. Arch. Hung. Ser. Nova XXXIII. Budapest 1954, 169–231.
- ERDÉLYI - FÜLEP 1954, *Erdélyi*, G.-*Fülep*, F. Katalóg der Steindenkmäler. in: Intercisa I. (Dunapentele–Sztalinváros) Geschichte der Stadt in der Römerzeit. Arch. Hung. Ser. Nova XXXIII. Budapest 1954, 277–340.
- FILTZINGER 1983, *Filtzinger*, Th. Limesmuseum Aalen. Stuttgart 1983³
- FITZ 1961, *Fitz*, J. Il soggiorno di Caracalla in Pannonia nel 214. Accademia d'Ungheria in Roma, quaderni di documentazione II 2. Roma 1961.
- FITZ 1972, *Fitz*, J. Les Syriens á Intercisa. Coll. Latomus Vol. 122. Bruxelles 1972.
- GROS 1976, Gros, P. Aurea templa. Recherches sur l'architecture religieuse de Rome á l'époque d'Auguste. Paris–Roma 1976.
- HALFMANN 1986, *Halfmann*, H. Itinera principum. Geschichte und Typologie er Kaiserreisen im Römischen Reich. HABES 2. Stuttgart 1986.
- HEKLER 1912, *Hekler*, A. Forschungen in Intercisa. JÖAI 15 (1912) 174–196.
- KELLNER 1995, *Kellner*, H. J. Caracalla und die Alamannen. in: Die Römer in Bayern. (Hrsg.: Czysz, W., Dietz, K., Fischer, Th., Kellner, H. J.) Stuttgart 1995, 316–318.
- KETTENHOFEN 1979, *Kettenhofen*, E. Die syrischen Augustae in der historischen Überlieferung. Antiquitas Reihe 3. Bd. 24. Bonn 1979.
- KIENAST 1996, *Kienast*, D. Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie. Darmstadt 1996².
- KOVÁCS 1996–1997, *Kovács* P. A „katonai territorium” és a *veterani et cives Romani* szervezet. [Das „Militärterritorium” und die Organisation *veterani et cives Romani*.] ArchÉrt 123–124 (1996–1997) [2000] 49–62.
- KOVÁCS 1999, *Kovács* P. Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén. [Beziehung zwischen vicus und castellum am niederpannonischen Limes.] Studia classica I. Piliscsaba 1999.
- KRANZ 1986, *Kranz*, P. Die Grabmonumente von Sempeter. Beobachtungen zur Entwicklung der Bildhauerkunst in Noricum während der mittleren und späteren römischen Kaiserzeit. Bj. 186 (1986) 193–239.
- KUZMOVÁ 2001, *Kuzmová*, K. Bemerkungen zum Sarapis-Kult am nordpannonischen Limes. in: Anodos. Studies of Ancient World 1/2001. Trnava 2001, 115–125.
- LŐRINCZ 1985, *Lőrincz*, B. Zu den Kaiserbeinamen der römischen Truppen im 3. Jahrhundert. ActaArchHung 37 (1985) 177–189.
- LŐRINCZ 2001, *Lőrincz*, B. Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften. WAS 3. Wien 2001.
- MASTINO 1981, *Mastino*, A. Le titolature di Caracalla e Geta attraverso le iscrizioni (indici). Studi di storia antica 5. Bologna 1981.
- MRÁV 2000, *Mráv*, Zs. Der Besuch Caracallas und der Deus Invictus Serapis-Kult in Pannonien. CommArchHung 2000, 67–97.
- NAGY 1945, *Nagy*, L. A budai hegyvidék újabb szórványos sírleletei. [Neue Grabfunde aus dem Budaer Bergland.] BudRég 14 (1945) 535–560.
- NAGY 1950, *Nagy*, T. Római emlékek Transaquincum területéről. [Römische Steindenkmäler vom Gebiet Transaquincums.] BudRég15 (1950) 359–388.
- PENSABENE 1984, *Pensabene*, P. Tempio di Saturno. Lavori e studi di archeologia pubblicati dalla soprintendenza archeologica di Roma 5. Roma 1984.
- POCHMARSKI 2001, *Pochmarski*, E. Zur Ikonographie und Chronologie der römischen Sarkophage aus Brigetio. BudRég 34 (2001) 201–221.
- RADNÓTI 1967, *Radnóti*, A. Die germanischen Verbündeten der Römer. Deutsch–Italienische Vereinigung Frankfurt/Main. 3 (1967).
- RADNÓTI 1972, *Radnóti*, A. Römischer Meilenstein aus Wehringen (Ldkr. Schwabmünchen). Bvbl 37 (1972).
- Religions*, Religions and Cults in Pannonia. (Hrsg. J. Fitz) Bulletin du Musée Roi Saint-Étienne. Ser. A No. 33. Székesfehérvár 1998.
- REUTER 1995, *Reuter*, M. Zur Inschriftausstattung römischer Auxiliarstabsgebäude in den nordwestlichen Provinzen Britannien, Germanien, Raetien und Noricum. SJ 48 (1995) 26–51.
- RICCI 1992, *Ricci*, C. Lettere montanti nelle iscrizioni latine di Roma. Un'indagine campione. Opuscula Epigraphica 3. Roma 1992.
- ŠAŠEL KOS 1986, *Šasel Kos*, M. A Historical Outline of the Region between Aquileia, the Adriatic, and Sirmium in Cassius Dio and Herodian. Ljubljana 1986.
- SCHEID 1998, *Scheid*, J. Le protocole arvale de l'année 213 et l'arrivée de Caracalla á Nicomédie. in: Epigrafia Romana in area Adriatica. Actes de la IX^e rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain. (a cura di S. Paci) Macerata 1998, 339–451.

- SCHÖNBERGER 1985, *Schönberger*, H. Die römischen Truppenlager der frühen und mittleren Kaiserzeit zwischen Nordsee und Inn. BRGK 66 (1985) 324–496.
- SPEIDEL 1993, *Speidel*, M. Goldene Lettern in Augst. Zu zwei frühen Zeugnissen der Kaiserverehrung und des goldenen Zeitalters in der colonia Augusta Raurica. ZPE 95 (1993) 179–189.
- DI STEFANO MANZELLA 1987, *Di Stefano Manzella*, I. Mastiere di epigraphista. Guida alla schedatura del materiale epigrafico lapideo. Vetera I. Roma 1987.
- TOMLIN–HASSAL 2001, *Tomlin*, R. S. O.–*Hassal*, M. W. C. Inscriptions. in: Roman Britain in 2000. Britannia 32 (2001) 387–400.
- TÓTH 1975–1976, *Tóth* I. Az Iseum szobrászati díszítéséhez. [Zum bildhaurischen Schmuck des Iseums.] Savaria 9–10 (1975–1976) 93–104.
- TÓTH 1996–1997, *Tóth* I. A savariai Iseum kutatásának eredményei és feladatai. [Ergebnisse und Aufgaben der Erforschung des Iseums von Savaria.] Savaria 23/3 (1996–1997) 329–350.
- UBL 1974, *Ubl*, H. J. Traismauer. FÖ 13 (1974) 112–114.
- UBL 1975, *Ubl*, H. J. Die Lagerbauinschrift von Traismauer-Augustiana. PAR 25 (1975) 17–18.
- VÁGÓ 1971, *Vágó*, E. B. Ausgrabungen in Intercisa. ARegia 11 (1971) 109–119.
- VÍSY 1974, *Visy*, Zs. Előzetes jelentés Intercisa 1970–72. évi feltárásáról. – Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen von Intercisa in den Jahren 1970–1972. ARegia 13 (1974) 245–263.
- VÍSY 1977, *Visy*, Zs. Intercisa. Budapest 1977.
- VÍSY 1983, *Visy*, Zs. Basen und Fragmente von Kaiserstatuen in Intercisa. ActaArchHung 35 (1988) 73–85.
- VÍSY 1988 *Visy*, Zs. Kaiserbasen in den Limeskastellen der Provinz Pannonia Inferior. Akten der 9. Internationaler Tagung über antike Bronzen. (Hrsg. Gschwantler, K.–Bernhard-Walcher, A.) Wien 1988.

EGY LITTERAE AUREAE FELIRAT INTERCISÁBÓL

A Magyar Nemzeti Múzeum római kögyűjteménye már közel egy évszázada őriz egy Intercisából (Dunaújváros) származó mészkö táblatöredéket (MNM Inv. Nr. 62.172.1; méretei: m.: 107 cm, sz.: 58 cm, v: 25 cm) (1–2. ábra), amelyet tévesen egy felirat nélküli szarkofágtöredékként értelmeztek. A feliratos mezőben azonban párhuzamosan futó lyukak sora látható, amely egyértelműen arra utal, hogy a kőtábla eredetileg aranyozott bronzbetűkből álló feliratot hordozott. Az intercisai *litterae aureae*val írt feliratot – Germania superior, Raetia és Noricum katonai táboraiiban Kr. u. 213-ban állított, Caracalla látogatásával kapcsolatba hozott aranybetűs feliratok betűinek a felsorolt területekről korábban nem ismert rögzítési technikája, a felirat katonai táborban való elhelyezése, továbbá a feliratos mezőt keretelő noricum-i–pannoniai volutamotívum Severus-kori keltezése és a felirat megmaradt szövegének behatárolt kiegészítési lehetőségei alapján – az Intercisában állomásozó *cohors I milliaria Hemesenorum* állította Caracalla és a vele együtt utazó Iulia Domna tiszteletére. Valószínűleg nem állunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy Caracalla Kr. u. 213. évi útjának germaniai, raetiai és noricum-i állomásaihoz hasonlóan a császárt – valószínűleg központi ösztönzésre – Pannoniában is *litterae aureae*val írt tisztelegő feliratokkal köszöntötték.

Mráv Zsolt

ZUR PANNONISCHEN SPHINX KULT

Ádám SZABÓ

I. Aus Savaria und seiner Umgebung sind jene zwei unverzierten, mittelgroßen Altäre aus Sandstein bekannt, die durch ihre ehemaligen Errichter seltenerweise¹ den herrlichen Sphingen beziehungsweise der Sphinx oder ergänzt auch den Sphinxen gewidmet wurden. Von der Widmung des Altarbruchstückes, veröffentlicht in die RIU – Nr. 30² (Abb. 1), ist nur das Wort Sphinx erhaltengeblieben, was auch als Sphinxi ergänzt werden könnte. Als weitere Ergänzungsmöglichkeit kann auch angenommen werden, daß hier der Name gekürzt angegeben wird, so könnte die Widmung, im Kenntnis der des anderen Altars, auch Sphin[x(ibus)] sein, nach der sich der Text mit einer näher nicht deutbare Buchstabengruppe – METILI – fortsetzt. Letzterer kann ein Teil des Namens des Errichters sein – wahrscheinlich Metili[a?].

Auf dem anderen Altarfragment, veröffentlicht in die RIU – Nr. 104.³ (Abb. 1), ist der erhaltengebliebene Textteil etwas größer. Die Widmung ist eindeutig lesbar: Sp(h)incibus / Augg(ustis) sac(rum). Wegen der Fragmentiertheit des Altars ist der Name des Stifters unsicher lesbar. Es kann als Domitia Victorina gelesen werden, bezeichnend eine weibliche Stifter bezeichnend. Die letzte Zeile des erhaltengebliebenen Inschriftsteiles bildet eine undeutbare Buchstabengruppe. Die nicht allzu häufige Buchstabenkombination EN oder FN bildet vielleicht den letzten Buchstaben eines gekürzten Wortes und den ersten des darauffolgenden.

Eine folgende sehr fragmentarische Sphinx Altär, aus Aquincum⁴ ist bekannt – CIL, III, 6460 (verschollen): –] Sp(h)inc[ibus] / –] INAEI [– / –] D [–] / [–.

Die bei der Widmung der Altäre vorgekommenen Variationen der Götterbenennungen können auch als Folge des unterschiedlichen Wortgebrauchs auftreten, wofür im Falle der Sphinx mehrere Beispiele bekannt sind⁵, aber mit einer Verschreibung muß auch gerechnet werden. Der Dedikation nach ist der zweite Altar von Savaria und der Altar von Aquincum interessanter. Der Ausdruck Sp(h)incibus und Sphinc[ibus] könnte eine Göttergruppe mit unsicherer Mitgliederzahl bezeichnen, aber aus der gekürzten Schreibweise des darauffolgenden Elementes des Gottesnamens (RIU, 104) – Augg(ustis) – folgt, daß der verdoppelte Buchstabe G hier auf zwei göttliche Persönlichkeiten hindeutet⁶. Die drei Steindenkmäler sind eindeutig Altäre, und zwar aus religiösem Anlaß aufgestellte Votivaltäre. Als Datierung kann eine breitere Errichtungsperiode, 3. Jh. n.

¹ „Eine ähnliche Dedikation ist anderswoher nicht bekannt“ – Tóth I., 1998, 9. Siehe noch M. Malaise 1984, 1615–1691, auf dem besprochenen Gebiet erwähnt er keine Sphingen.

² Siehe noch CIL, III, 10913 = RSS 43 weiters T. Buocz 1964, 274–275.

³ Der Altar befindet sich im Lapidarium von Szombathely, seine näheren Fundumstellen sind unbekannt – siehe noch CIL, III, 10914 = RSS, 42 und T. Buocz ebenda 275.

⁴ Römer F. 1869, 60. – Alt-Ofen im Garten des Hauses nr. 726 – verschollen.

⁵ Siehe Herbig 1929, 1703–1704; LTL, 448.

⁶ Siehe H. Demisch 1977, 106 – Sphingenpaare, 231 – Die ägyptische Doppelsphinx.

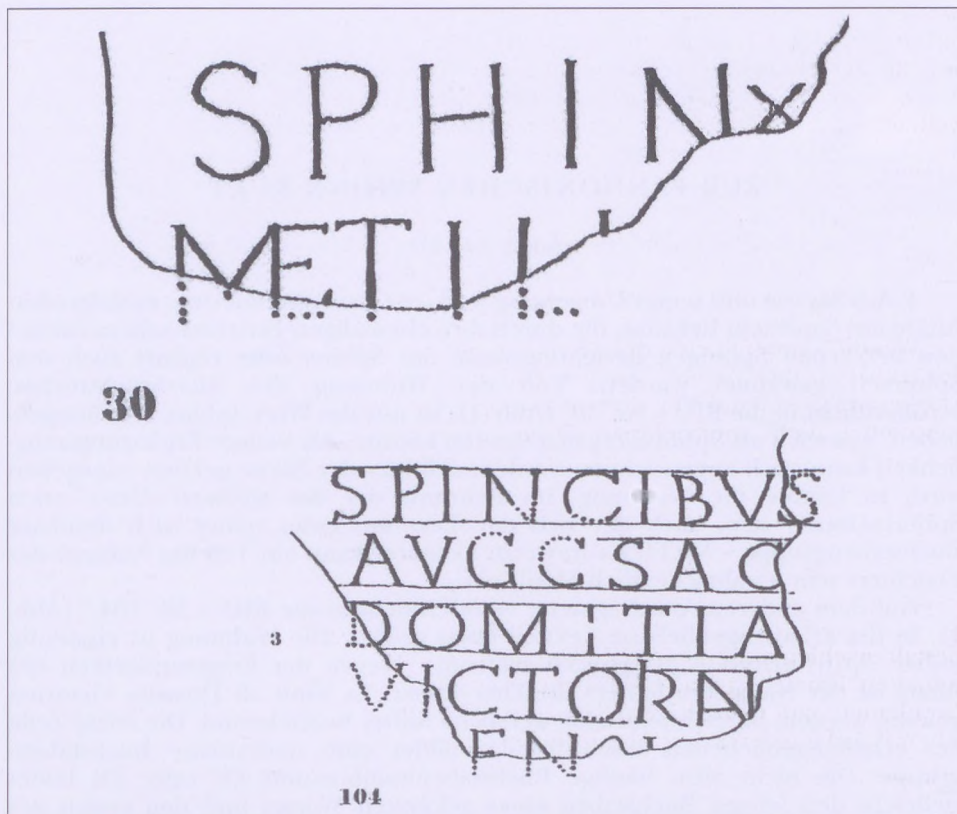


Abb.1 Die Abbildungen der Inschriften der den Sphinxen von Savaria gewidmeten Altäre aufgrund RIU Nr. 30 und Nr. 104. Die Fundstelle des Altars RIU Nr. 30. ist sicher. RIU Nr. 104. wird im Savaria Museum von Szombathely aufbewahrt, seine näheren Fundumstellen sind unbekannt. Es mußte irgendwoher aus der Nähe ins Lapidarium gelangen.

1. ábra A savariai Szphinxeknek szentelt oltárok képeit a RIU, 30 és 104 rajzai szerint mutatjuk be. A RIU, 30 lelőhelye biztos: az Iseum mellett. A másik is valahonnan a közelből került a szombathelyi kőtárba.

Chr., angenommen werden.⁷ Mehrere Forscher haben sich schon (nur) mit savarischen Altären beschäftigt, dementsprechend sind mehrere, wegen der ungewöhnlichen Erscheinung auch nicht allzu ausführliche Interpretationen entstanden. Nach Lajos Balla ist der Kult der Sphinx in Savaria ein Ergebnis der Mischung der östlichen und örtlichen, keltischen religiösen Vorstellungen⁸, anderswo schreibt er aber, daß für die Sphinx errichteten Statuen, Reliefs und Inschriften (?) auch in den ägyptischen Isisheiligtümern bzw. im Isistempel von Rom standen⁹. Ich habe ähnliche Inschriften auch nicht gefunden, nur ein

⁷ T. Buocz ebenda.

⁸ L. Balla 1971a, 474.

⁹ L. Balla 1971b, 42. Zum Sphinxstatuetten aus verschiedene Isistempels aus Rom, siehe zB. Rouillet 1972, 23–51, Cat. Nr. 277–313.

exemplar aus Aquincum¹⁰, wie ist die selbst wie die savarischen Altäre. Die Sphinxaltäre von Savaria gehören nach Vilmos Wessetzky zu den Denkmälern der sich an ägyptische Götter bindenden oberpannonischen Religiosität¹¹. Anderen Auffassungen nach bilden sphinxes Gestalten einer solchen eigenartigen Götterwelt, die man mit den Zügen der interpretatio romana von Tacitus nicht umschreiben kann¹². Diese Feststellung ist vollkommen annehmbar, aber es muß ergänzt werden. Einerseits war eine ähnliche und heute mit diesem Namen bezeichnetes Wesen in Italien längst bekannt, andererseits ist es so eigenartig, daß diese Erscheinung mit nichts Anderem ersetzt werden kann, so ist die Deutung ihrer eventuellen aus anderen Gebieten kommenden Aspekten auf römische Art¹³ wirklich unmöglich. Die Meinungen sind insofern einig, daß es sich im Grunde genommen um apotropäische Gottheiten handelt.¹⁴

Was die Vorgeschichte des Themas betrifft, war die Sphinx unter den Völkern des östlichen des Mediterraneums eine gewöhnliche, sozusagen eine berühmte Erscheinung. Anhand der drei pannonischen Inschriften und dieser Vorlesung kann ich es nicht unternehmen, ihren kulturhistorischen und religionsgeschichtlichen Hintergrund ausführlich darzulegen¹⁵. Am frühesten treffen wir die Sphinx in Ägypten, wo sie zugleich Hüter und Verkörperung des Herrschers war.¹⁶ Wir sehen sie in den minoischen und mykenischen Kulturen wieder, genauso in Vorderasien, Syrien, Phönizien, wir erblicken sie in Griechenland, in Italien und letztlich in den n. Chr. eroberten römischen Provinzen, das heißt die Gestalt des Unwesens kann in den historischen Zeiten bis zur endgültigen Verbreitung des Christentums gefolgt werden.¹⁷ In welcher Form treffen wir die Sphinx? Ihre Gestalt erschien auf eine Unzahl von klein- und großplastischen Denkmälern, auf gemalten Darstellungen, Gebrauchsgegenständen, aber sie ist einfach auch als Zierelement, auf Grabaltären, Sarkophagen einsam oder in Paaren dargestellt, zu sehen.¹⁸ Anfang der Kaiserzeit trat sie nach Suetonius auf dem Siegel von Augustus auf,¹⁹ zur Zeit Hadrians schmückte ihre vierkörperige Gestalt den Revers der Münzen.²⁰ Wie sah sie aus? Nach mehreren Beschreibungen und Abbildungen war ihre Gestalt ziemlich veränderlich, was es uns erschwerte, ihre allgemeine Funktion zu bestimmen. Sie wurde hauptsächlich mit Flügeln dargestellt, aber sie kommt ohne diese auch vor. Ihre einfachere Erscheinungsform ist ein Weibchen mit menschlichem Gesicht und Löwenleib, so ist sie aus Ägypten bekannt, wo diese flügellose Gestalt am frühesten auftauchte. Komplizierter ist die Erscheinung jener Sphinx, die mit Gesicht und Arm eines jungen Mädchens, mit Löwenfüßern, menschlicher Rede, Hundekörper, Drachenschwanz, Vogelflügeln dargestellt ist,

¹⁰ CIL, III, 6460.

¹¹ V. Wessetzky 1959, 271 und V. Wessetzky 1961, 36.

¹² Tóth I. 1998, 13.

¹³ Zur Interpretation der ägyptischen Göttergestalten siehe noch L. Vidman 1970, 106–124; M. Malaise 1984, 1624.

¹⁴ L. Balla 1971b, 42; V. Wessetzky 1959, 271; siehe noch M. Renard 1968, 273–305; Allgemeinlich siehe H. Demisch 1977 – mit weitere Literatur; A. Dessene 1957 – mit weitere Literatur.

¹⁵ H. Demisch 1977.

¹⁶ J. Ilberg 1909–1915, 1301–1302; Allgemeiner Durchblick der Frage mit zahlreichen Illustrationen von Ägypten bis Rom, ferner I. Krauskopf 1994, VI/2, 1–15, das dazugehörende reiche Bildmaterial siehe auch hier: VII/2, 6–15; weiterhin A. Dessene 1957; H. Demisch 1977.

¹⁷ Hauptsächlich die klassische Zeit ergreifend siehe Herbig 1929, 1703–1749 und Ilberg 1909–1915; siehe noch G. Nicole 1908, 1431–1439; siehe noch H. Demisch 1977, 101 und A. Dessene 1957.

¹⁸ J. Ilberg 1909–1915; I. Krauskopf 1994, 6–15; H. Demisch 1977, 106.

¹⁹ Suetonius, Augustus 50. – die Sphinx kommt auf dem Stein seines Siegelringes eindeutig als Herrschersymbol vor.

²⁰ H. Demisch 1977, Abb. 81; R. Noll 1955, 72–73, Abb. 43.

ein anderes Mal meldet sie sich einfach mit Mädchengesicht, mit Körper einer Löwin und Flügeln. Im antiken Orient wurde sie auch stehend gezeigt, in Ägypten sich bewegend-kämpfend, in der griechisch-römischen Welt ist die sitzende bzw. liegende Form häufig. Auf den mehreren pannonischen Darstellungen, von denen 2 im Lapidarium des Ungarischen Nationalmuseum aufbewahrt werden, ist die aus der griechischen Mythologie gut bekannte Szene des Treffens von Oidipus und der Sphingen zu sehen.²¹ Dem Mythos nach hat Hera, Dionysos oder die Unterwelt nach Thebai geschickt, um die Bewohner der Stadt zu bestrafen. Auf dem Berg „Phinikion“ oder auf dem Marktplatz der Stadt stellte die auf einer Säule sitzende, auch Ersticker genannte Löwenjungfrau den Bewohnern Rätsel. Wenn diese nicht antworten konnten, nahm sie eine von ihnen mit sich und tötete sie. Als Oidipus den Antwort erraten hat, sprang sie aus der Höhe hinunter und starb. Nach einer anderen Variation hat sie Oidipus mit seiner Lanze niedergestochen. Mit ihrer Vernichtung hat er die Stadt gerettet, zu deren König er wurde.²² Der größte Teil der Sphinxdarstellungen der römischen Zeit bearbeitete diese Geschichte.²³ Danach gibt es auf dem Gebiet des römischen Reiches keine weiteren Angaben mehr über die Sphingen der östlichen Welt.²⁴ Die durch sie vertretene Welt übergab ihre Stelle schon einer anderen, welche hinsichtlich der Sphingen, von Ägypten und der griechischen Mythologie ernährt wurde. In Ägypten und im ägyptische Wurzeln besitzenden Glaubensleben hat die Sphinx ihre frühere Rolle bewahrt. Ihre Benennung, unabhängig vom Geschlecht, dh. ob sie mit männlichem oder weiblichem Kopf dargestellt wurde, und von ihrer Erscheinungsform, war Sphinx in der römischen Periode. Ikonographisch gesehen folgen die Sphingen des römischen Reiches oft die von den hellenistischen Abbildungen gut bekannte Sphinx von Oidipus, ohne die Zusammenhänge zu berücksichtigen, oder waren sie mit ideologischen Hintergrund dargestellt.²⁵ Aufgrund der weiblichen Benennung ist die Sphinx weiblich. Die Sphinx von Oidipus war wirklich weiblich: „Löwenjungfrau“. Die Benennung „Sphinx“ wurde auch auf das aus Ägypten bekannte, gemeißelte Wesen mit Löwenkörper und Menschenkopf verwendet, welche, abgesehen von einigen Ausnahmen, meistens männlich waren – Statuen mit Löwenkörper und Pharaonenkopf. Zusammengefaßt: Wenn man in der hellenistischen Welt und viel mehr in den römischen Provinzen des 2. und 3. Jahrhunderts von der Sphinx sprach, unabhängig davon, ob es sich um die ägyptische Pharaonen, den Sonnengott bedeutende Sphinx oder die von Oidipus handelte, war es für alle eindeutig, daß die bildliche Darstellung jenes Wesens, welche in allerlei Zusammenhängen Sphinx genannt wurde, oft die Darstellung der beflügelten Sphinx mit Löwenleib und Mädchengesicht von Oidipus bedeutete. In Anbetracht dieser allgemein verwendeten Benennung und der Vielfaltigkeit ihrer Darstellungen, konnte ihrem Geschlecht keine besondere Wichtigkeit beigemessen werden, was besonders zur Römerzeit wahr sein konnte. Wichtig war ihr Begriffsinhalt, was das dargestellte Wesen in seiner Sphinxheit getragen hat.

²¹ MNM 62. 86. 1 – Lapidarium nr. 60, Fundort unbekannt, stammt aus dem 2. Jh. n. Chr.; MNM 62. 87. 1 – Lapidarium nr. 59, Óbuda, 2. Jh. n. Chr. Beide waren Teile von Grabdenkmälern.

²² Kerényi K. 1977, II. 1. X 248–250.

²³ Siehe I. Krauskopf 1994.

²⁴ Zu den Sphingen des Nahen Orients siehe H. W. Haussig 1965, 535–536 – ihre Funktion ist in der Gegend nicht ganz deutlich; siehe noch H. Demisch 1977, 40.

²⁵ I. Krauskopf 1994.

Bei der Deutung der Sphingen der Altäre von Savaria können zwei Aspekte von Bedeutung sein: 1. Sie kommen in den Dedikationen von Altären vor, 2. Sie kamen in Savaria bzw. in seiner Umgebung zum Vorschein, dh. in jener Stadt, die das wichtigste Religionszentrum Pannoniens und darunter ein Kultort besonders bedeutender ägyptisch – alexandrinischen Götter mit dichter Glaubensgemeinschaft war, was auch durch das Isis – Serapis Heiligtum²⁶ bezeugt wird. Unserem Gefühl nach können wir der substantielle Erklärung der göttlichen Sphingen von Savaria am besten von hier nahekomen. Allgemeinlich diese Feststellungen können auch auf der Altar von Aquincum (CIL, III, 6460) bezogen werden. Der erste Aspekt muß nicht besonders geklärt werden, es bedeutet soviel, daß jene Personen, denen während der Kaiserzeit ein Altar gestiftet wurde, Götter waren. Damit fällt die griechische Sphinx sinngemäß aus dem Kreise der untersuchenden Götter-Sphingen, da sie als Werkzeug der Götter eine von einem Heroe vernichtete Sterbliche, dh. kein Gott war. So läßt sich die Sphinx der Oidipassage als göttliche Bedeutungsträger, ausgenommen ihres ziemlich wechselvollen Gestaltens,²⁷ nicht an die in den pannonischen Kultzentren der ägyptisch-alexandrinischen Götter mit Altären verehrten Gottheiten binden. Auf die Grabdenkmäler kam es aus dem gleichen Anlaß, wie der Medusenhaupt, infolge ihres apotropaischen Wesens. Ihre Anwesenheit auf Grabdenkmälern läßt sich gut in die Komponente der Grabbauten eingliedern, deren Ursprung in der griechisch – römischen Sagenwelt zu suchen ist. Da die lebendige Kult anderer östlichen, vorrömischen Sphinxgestalten zu dieser Zeit weniger oder gar nicht in Betracht kommen kann, bleibt nur eine Gegend, die uns zur Deutung der Sphincibus – Dedikation näher bringen kann. Diese unserem zweiten Aspekt entsprechende Gegend ist Ägypten.²⁸

Auch auf einem kaiserzeitlichen Relief des Wiener Kunsthistorischen Museums ist auch die Sphinx zu sehen, auf dem Kopf mit ägyptischen Symbolen, mit Sonnenscheibe und Widderhörnern. Wie es Rudolf Noll 1955 hervorgehoben hat, fehlt seine genauere Periodisierung wegen Mangel zweckmäßiger Untersuchungen.²⁹ Auf dem Relief ist die aus Ägypten gut bekannte Sphinx zu sehen, mit Menschenkopf und Löwenleib, sich bewegend schaut sie uns ins Auge. Die Sphinx mit Schlangenschwanz und Löwenkörper hat ein Mädchengesicht. Darüber ist der aus der hellenistischen Welt gut bekannte geflügelte, sitzende Greif zu sehen.³⁰ Die neben der Sphinx stehende Göttin ist wahrscheinlich Athene oder Nemesis.³¹ Dieses Relief ist ein Beitrag dazu, daß es nach den Sphingen von Savaria in Ägypten oder in einer anderen sich an Ägypten knüpfenden Gegend geforscht werden muß. Kurz zusammengefaßt: Die Sphinx in Ägypten ist ein Symbol des Herrschers und der Sonne, Hüter des Vorigen.³² Die ägyptischen Sphingen mit Löwenfuß und -leib waren zugleich Sinnbilder des flutenden Nils, dessen Überschwemmungen von Juli bis August unter dem Sternbild des Löwen und der Jungfrau eintrafen.³³ Ihr Gestalt ist nicht verwechselbar, und es kann festgestellt

²⁶ Zs. *Mráv* 2000, 67–97.

²⁷ Siehe A. *Dessene* 1957, Pl. XIX 258, Pl. XX 262, 269; weiterhin I. *Krauskopf* 1994, Text- und Bildmaterial.

²⁸ V. *Wessetzky* 1961, 36

²⁹ R. *Noll* 1955, 67 zitiert die Zeilen von A. *Scharff*, der schon 1939 auf das Fehlen zweckmäßiger Untersuchungen hingewiesen hat, was hinsichtlich der Römerzeit jede Datierung erschwert.

³⁰ Der selbst auch ein Sinnbild des Horus ist, siehe J. *Ilberg* 1909–1915, 1304/c.

³¹ R. *Noll* 1955, 68 Abb. 40. und 69.

³² J. *Ilberg* 1909–1915, 130–1303; siehe noch R. *Noll* 1955, 69 und 2. Bemerkung.

³³ LTL, 448.

werden, daß sie von den als Sphingen der antiken Welt bezeichneten fantastischen Wesen nur in Ägypten und von hier stammend eine solche Position einnahmen, was es auch noch in der römischen Zeit ermöglichte, dem von ihr symbolisierten göttlichen Kraft³⁴ Altäre widmen zu können.

II. In der Kunstsammlung des Grafen József Kemény befand sich Anfang des vorigen Jahrhunderts eine kleine bronzene Sphinxstatue,³⁵ (Abb. 2) aus derer Postament ein Eisendorn herausstand, womit er auf ein Stabende befestigt werden konnte.³⁶ Auf 3 Seiten des Postaments durchlief eine aus 19 Buchstaben bestehende Inschrift. Der in Torda (Turda, Rumänien), dh. aus dem römischen Potaissa vorgekommene Gegenstand wurde zuerst 1847 veröffentlicht.³⁷ Während der Wirrungen der Revolution und des Freiheitskrieges von 1848–1849 verschwand die Sphinx von Potaissa. Da es 1847 von mehreren abgeschrieben, gezeichnet und untersucht wurde, kann die Echtheit des Vorbildes des gut gelungenen Stiches wahrscheinlich nicht bezweifelt werden. Mehrere haben es versucht, die Inschrift zu enträtseln, was überzeugend fast in unseren Tagen Nicolae Vlăsa gelungen ist.³⁸ Was die Fundstelle der beschrifteten Statue betrifft, muß bemerkt werden, daß ein die Isiskult dienendes collegium³⁹ in der Provinz Dazien nur aus Potaissa bekannt ist. Neben anderen Gläubigern ist ein den Titel „pater“ tragender Oberpriester – C. Iulius Martialis und ein den Titel eines Quaestors tragender Beamter – L. Livius Victorinus bekannt.⁴⁰ Die Existenz des collegium Isidis, die Person eines Oberpriesters bzw. eines Beamten und weitere Angaben weisen in Potaissa auf die Existenz eines Isisheiligtums hin, welche in Dazien eines der bedeutendsten, ägyptische Götter verehrende Gemeinschaften involvierende Religionszentren war.⁴¹ Lajos Balla hat schon darauf hingewiesen, daß die Sphinx in einigen Isisheiligtümern vorkommen kann,⁴² so hatte auch die Sphinx von Potaissa ihre natürliche Umgebung, wo sie sinn- und zweckgemäß benutzt werden konnte,⁴³ den Altären von Savaria ähnlich, die sozusagen in ihrer natürlichen Umgebung aufgestellt waren.⁴⁴

Auf die Inschrift zurückkehrend, steht der Text nach der Meinung ihres Löser mit Spiegelschrift auf dem Postament, was darauf zurückzuführen ist, daß die Inschrift in der Gußform positiv stand.⁴⁵ Diese Technik des Gußes erklärt die

³⁴ J. Ilberg 1909–1915, 1303–1304.

³⁵ N. Vlăsa 1980, 133–153 – mit der früheren vollständigen Forschungsgeschichte und Literatur. Nach N. Vlăsa 1980, 152 und M. Bărbulescu 1994, 165–166 es kann auch angenommen werden, daß die orientalischen Einsiedler die Statue direkt aus Ägypten mitgebracht hatten.

³⁶ Eine ähnliche Funktion konnte auch die kleine Isisstatue aus Pollentia haben, siehe bei A. García y Bellido 1967, 118.

³⁷ Die detaillierte Forschungsgeschichte siehe bei N. Vlăsa 1980, 133–136.

³⁸ N. Vlăsa 1980, 137–142.

³⁹ CIL, III, 882 – Isidi Myrioni/mae C. Iul. Mar/tialis pater et / L. Livius Victori/nus quaestor / collegio Isidis / d. d.

⁴⁰ CIL, III, 881 – Isidi / et Serapi / C. Iul. Ant/igonius 7 / leg. V. M. [C] / et Fl. Apol/linaria / eius v. l. s.

⁴¹ Bronzestatuen von Harpocrates, Ammon, Anubis, Serapis, Apisrelief, Medaillon von Sol-Serapis, siehe M. Bărbulescu 1994, 164–166; M. Malaise 1984, 1677–1680.

⁴² L. Balla 1971b, 42.

⁴³ M. Bărbulescu 1994, 164–166; M. Bărbulescu 1984, 30–31, 113, 136; Al. Popa 1983, 72–75; M. Malaise 1984, 1677–1680.

⁴⁴ Siehe L. Balla 1974, 1–12; L. Balla 1971a,b; V. Wessetzky 1959; Tóth I. 1998; Szentlélek T. 1960; I. Tóth 1977, 131–148; Tóth I. 1996, 1–17; Tóth I., (1996–1997) 1998, 329–352, Zs. Műv. 2000. etc. – die hier aufgezählten Studien enthalten die frühere vollständige Literatur. Die umfassende Zusammenfassung des Kultes der ägyptischen Götter in Pannonien siehe bei V. Wessetzky 1961.

⁴⁵ N. Vlăsa 1980, 137.



Abb.2 Das Einzige erhaltengebliebene Bild der Sphinx von Potaissa, die Zuerst 1847 in der Leipziger Illustrierten Zeitung (Nr. 188) veröffentlicht wurde. Das vergrößerte Bild der Inschrift ist bei der Mitte des Eisendornes zu sehen, der originellen in Spiegelschrift erhaltengebliebenen Schreibweise entsprechend. Die dem Buchstaben „S“ ähnlich Zeichnung ist Trennungs- bzw. Verbindungszeichnung, wie Re – (H)arman.

2. ábra A potassai Sphinx egyetlen fennmaradt ábrázolása, amely a lipcei Illustrierten Zeitung 1847/188-as számában jelent meg. A felirat (itt felnagyítva) az eredeti szerint tökéletesen látható, vagyis jobbról balra olvasandó. Az S betűhöz hasonló jel a Re – (H)arman szavak közötti kötőjel.

große Zahl der nach den von links nach rechts durchgeführten Leseversuchen entstandenen unterschiedlichen Lesungen auch. Dem Erkenntnis folgend entstehen aus den Buchstaben der Inschrift verständliche Wörter. Diese Wörter sind die folgenden Akklamationen bzw. Götternamen: Iwa (=Iaw) Iwa (=Iaw) Tijie Re-Armah⁴⁶ – Ioa = Iao, Ioa = Iao Tithie(s) und Rhe-Harmae (=Harmachis)⁴⁷. Tithies – Tithoes, die in der prepharaonischen Liste des Manethon als dritter vorkommt, war ägyptischer Sonnengott, der als Sphinx dargestellt wurde. Rhe als Hauptgott in Unter-Ägypten war die Sonnenscheibe, wurde auch als Falke abgebildet. Symbol von Harmachis, Gott der Morgensonne und Morgenlicht, „Horus auf dem Horizont“, war die Sphinx.⁴⁸ Die Elemente der Invokation und Akklamation „Ioa Ioa“ sind bezüglich der Sonnenbestrahlung solarischen Charakter bedeutende Wörter von semitischer Herkunft.⁴⁹ Der Kopf ist Apophis, die besiegte Dunkelheit,⁵⁰ der in Form einer Schlange unter den Füßen der Sphinx auch auf dem Relief des Kunsthistorischen Museums zu sehen ist.⁵¹ Rhe-Harmachis kommt auf der Inschrift als zusammengesetzter Name vor, einen synkretischen Göttergestalt bezeichnend. Auf einer griechischen Inschrift, die neben der Sphinx von Gizeh zum Vorschein gekommen ist, treffen wir uns mit dem selben Gott, genannt als Helios-Harmachis Theos Megistos.⁵² Die Sphinx war also ein Symbol der Sonnengötter in Ägypten,⁵³ und dieses Sinnbild kommt in der benachbarten Provinz gemeinsam mit den Namen der durch die Sphinx symbolisierten Göttergestalten – mit dem Namen zweier Götter – vor, zu gleicher Zeit und aus ähnlicher Umgebung, wie die 3 Inschriften aus Pannonia.

III. Wenn die „Sp(h)incibus“ Dedikation diese ägyptischen Sonnengöttergestalten verbirgt, was als Annahme rieskiert werden kann, dann ist es nicht überraschend, daß die ehemaligen Stifter die Gottheiten, die zusammengesetzter als Sol und deswegen uninterpretierbar sind, mit dem Namen des für die damalige Welt durch zahlreiche Darstellungen eindeutigen Symbols bezeichneten, ähnlich der Sphinx von Potaissa, auf derer Postament genauso der Name zweier Götter steht, die auch als herrlich bezeichnet werden können. Was die Darstellungen betrifft, muß ich auf das Relief des Kunsthistorischen Museums zurückweisen, auf dem neben den Widderhörnern auch eine Sonnenscheibe zu sehen ist. Ebenfalls erscheint das alte und allgemein bekannte Sonnensymbol, die Swastika⁵⁴ auf der Brust der Sphinx von Potaissa, was für die Menschen ihrer eigenen Zeit noch eindeutlicher machte, was durch den geflügelten Löwen mit Mädchengesicht symbolisiert wird.⁵⁵ Die Datierung der Altäre von Savaria kann aufgrund ihrer

⁴⁶ N. Vlassa 1980, 148–149 wo die Lesart der Wörter Iwa Iwa als Iaw Iaw, und das häufige Vorkommen der zwei Formen begründet werden. Es wird auch von M. Bărbulescu 1994. 165. unterstützt.

⁴⁷ Harmae = Harmachis, siehe bei N. Vlassa 1980. 144.

⁴⁸ Allgemeinlich siehe H. Demisch 1977, 16–39; N. Vlassa 1980. 145; M. Bărbulescu 1994. 165.

⁴⁹ N. Vlassa 1980, 149; M. Bărbulescu 1994. 165; siehe noch A. García y Bellido 1967, 131 – ist ein häufiges Beiwort der ägyptischen Götter. Der Ausdruck kommt auf Amuletten mit magischer Kraft auch vor, siehe bei E. and J. R. Harris 1965, 93; ihre Rolle im Kult der ägyptischen Götter siehe bei A. Erman 1934, 405; umfassender 358–418.

⁵⁰ N. Vlassa 1980, 149–150 mit der früheren Literatur.

⁵¹ R. Noll 1955, Abb. 40 und 70.

⁵² OGIS, II, 666.

⁵³ Die ausführliche Argumentation siehe bei N. Vlassa 1980. 142–147.

⁵⁴ R. Forrer 1914, 791–792

⁵⁵ Sehr beredt ist eine Abbildung auf einer zwischen 380 und 60. v. Chr. datierbaren Vase des Nationalmuseums von Parma, auf der Oidipus mit der Sphinx zu sehen ist. Auf dem Kopf der Sphinx befindet sich ein Strahlenkranz – siehe bei I. Krauskopf 1994, Nr. 66; siehe noch H. Demisch 1977, Abb. 46, 51, 57, 78.

Gestaltung und Schreibweise auch auf das 3. Jh. eingengt werden.⁵⁶ Obwohl der Isiskult in Savaria ab den 1. Jh. bezeugt ist, es wäre beruhigender, die zwei Altargeditionen zu der großen orientalischen Einsiedlerwelle vom Ende des 2. und Anfang des 3. Jahrhunderts zu binden.⁵⁷ Die sich an die Sonnengötter wendenden Dedikationen auf den Altären konnten die selbst verfaßten, persönlich veranlaßten, heimische Götter erzielenden religiösen Gefühle der auf Schauplatz des Kultes der ägyptischen Götter lebenden Gläubiger ausdrücken, die es versuchten, sich an die die Sonne – Sol immer mehr verehrende⁵⁸ religiöse Strömung der eigenen Zeit zu halten. Die Dedikation enthält das eindeutige Attribut der uninterpretierbaren Göttergestalten, vielleicht mit Rücksichtnahme auf den Regel der Verschwiegenheit des Namens der Götter.

In diesem Zusammenhang kann die den Sphingen auf den Altären vorausgesetzt zugeschriebene Rolle als übertrieben erscheinen. Wie kann die Sphinx unter den hellenisiert – romanisierten ägyptischen Götter, neben der Reichskult von Sol Platz nehmen, und war sie wirklich so wichtig, wie es aufgrund dieser Annahme erscheint?

In der 2. Hälfte des 4. Jh. setzten sich die Senatoren von Rom mit Bilder ägyptischer Götter dem Christentum entgegen, wie es András Alföldi bewiesen hat. Im Rahmen dieser Bewegung wurde eine Münzenreihe im Umlauf gebracht, auf dem Avers eine Zeit lang mit dem Bildnis des Herrschers. Später, als Folge christlichen und kaiserlichen Protestes, wurde das kaiserliche *sacra imagines* durch Bilder von Isis, Serapis und Sol – Serapis abgelöst. Auf dem Revers dieser Münzen wurden immer die wichtigeren, aufgenommenen ägyptischen Götter dargestellt. Die 11 Reversstypen sind wie folgt: Isis kommt auf sechs Reversseiten vor – dreimal zusammen mit Harpokrates, mit dem Hund – Sothis bzw. mit Anubis; Anubis wurde zweimal allein dargestellt, einmal zusammen mit Isis, auf einem Revers ist der liegende Nil, auf einem anderen Harpokrates, auf dem nächsten ist der Sphinx abgebildet, in ihrer gewöhnlichen Erscheinung, dh. mit Flügeln, sich bewegend.⁵⁹ Auf diesen während mehrerer Jahrzehnte ausgegebenen Münzenreihen, die auch mit dem kaiserlichem Neujahrgelöbnis in Zusammenhang standen, sehen wir die Sonne, dh. eine zusammengesetzte, nicht interpretierbare Sonnengottheit von ägyptischer Herkunft⁶⁰, unter den Bildern der wichtigsten „römisch-ägyptischen“ Göttergestalten.

Diese Angaben bringen uns vielleicht, hinsichtlich der Veranlassung und des Zweckes, zur Deutung der einmaligen Sphinc[ibus], Sp(h)incibus Augg(ustis) und Sphinx[ibus] Dedikationen von Aquincum und Savaria näher. Mit diesem Vortrag hatten wir nicht vor, das allerletzte Wort auszusprechen, wir wollten nur die von der Sphinx von Potaissa gebotenen Möglichkeiten in die Deutung der Sphinx – Altäre aus Savaria und Aquincum einbeziehen.

Übersetzung: Mónika Merczi

⁵⁶ Siehe V. Wessetzky 1961, 36.

⁵⁷ Zur Erscheinung siehe zB. J. Fitz 1972; ferner A. Mócsy 1959, und L. Barkóczy 1964, 257–356, ferner V. Wessetzky 1961, 36.

⁵⁸ Siehe G. H. Halsberghe 1972.

⁵⁹ Alföldi A. 1937, 13–19, XIII t. Reihe: 35 – 41 ausgenommen der ersten zwei Münzentypen. Auf dem Avers der Münzen, auf deren Revers die Sphinx abgebildet ist, ist eine Gestalt mit Strahlenkranz, Sol-Serapis zu sehen.

⁶⁰ Siehe noch H. Demisch 1977, 230–231.

BIBLIOGRAPHIE

- ALFÖLDI 1937. *Alföldi A.*, Isis-szertartások Rómában a negyedik század keresztény császárai alatt (A festival of Isis in Rome under the christian emperors of the IVth century), *Dissertationes Pannonicae ex Inst. Numism. et Arch. Univ. de Petro Pázmány nom. Bp. prov. ser. II. fasc 7.*, Budapest 1937.
- BALLA 1971a. *L. Balla*, Cultes orientaux á Savaria, in *Studia ethnographica et folkloristica in honorem Béla Gunda*, red. J. Szabadfalvi-Z. Újvári, Debrecen 1971.
- BALLA 1971b. *L. Balla*, Religion und Religiöses Leben, in *RSS*, 37–45.
- BALLA 1974. *L. Balla*, Á propos des périodes de l'Iséum de Savaria, in *Studia Aegyptiaca* 1, 1974, 1–12.
- BĂRBULESCU 1984. *M. Bărbulescu*, Interferențe spirituale în Dacia romană, Cluj-Napoca 1984.
- BĂRBULESCU 1994. *M. Bărbulescu*, Potaissa. Studiu monografic, *Dissertationes Musei Potaissensis* I, Turda 1994.
- BARKÓCZI 1964. *L. Barkóczy*, The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XVI (1964), 257–356.
- BELLIDO 1967. *A. García y Bellido*, Les Religions Orientales dans L'Espagne romaine, Leiden 1967.
- BUOZ 1964. *T. Buocz*, A szombathelyi Savaria Múzeum kőtára (kilencedik közlemény), *Vasi Szemle* 1964.
- CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin ab 1863.
- DEMISCH 1977. *H. Demisch*, Die Sphinx. Geschichte ihrer Darstellung von den Anfängen bis zur Gegenwart, Stuttgart 1977.
- DESSENE 1957. *A. Dessene*, Le Sphinx. Étude Iconographique. I. Des origines a la fin du second millénaire, Paris 1957.
- ERMAN 1934. *A. Erman*, Die Religion der Ägypter, Berlin–Leipzig 1934.
- FITZ 1972. *J. Fitz*, Les Syriens á Intercisa, *Collection Latomus* 122, Bruxelles 1972.
- FORRER 1914. *R. Forrer*, Reallexicon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer, Swastika, in *DACL* III/2, 1914, 791–792.
- HALSBERGHE 1972. *G. H. Halsberghe*, The cult of Sol Invictus, Leiden 1972.
- HARRIS 1965. *E. and J. R. Harris*, The oriental cults in roman Britain, Leiden 1965.
- HAUSSIG 1965. *H.W. Haussig* hrg., Götter und Mythen im Vorderen Orient Bd. 1, Stuttgart 1965.
- HERBIG 1929. *Herbig*, Sphinx, in *Realencyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft* II. 6. 3, Neue bearb. Hrg. Wissowa–Kroll–Mittelhaus, Stuttgart 1929.
- ILBERG 1909–1915. *J. Ilberg*, Sphinx, in *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie* IV (Lex. Myth.), Hrg. W. H. Roscher, Leipzig 1909–1915.
- KERÉNYI 1977. *Kerényi K.*, Görög mitológia [Griechische Mitologie], Budapest 1977.
- KRAUSKOPF 1994. *I. Krauskopf*, Oidipous, in *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (LIMC) VII/1; VII/2 (Oidipous–Theseus), Zürich–München 1994.
- LTL = *J. Facciolati–Aeg. Forcellini–J. Furlanetti*, Sphinx, in *Lexicon totius latinitatis*, tom. IV, Patavii 1890.
- MALAISE 1984. *M. Malaise*, La diffusion des cultes égyptiens dans les provinces européennes de l'Empire Romain, in *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt ANRW* II. 17. 3, Berlin – New York 1984.
- MÓCSY 1959. *A. Mócsy*, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen, Budapest 1959.
- MRÁV 2000. *Zs. Mráv*, Der Besuch Caracallas und der Deus Invictus Serapis-Kult in Pannonien, *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, Budapest 2000, 67–97.
- NICOLE 1908. *G. Nicole*, Sphinx, in *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, ed. Ch. Daremberg–M. E. Saglio, Paris 1908.
- NOLL 1955. *R. Noll*, Römerzeitliches Sphinxrelief mit griechischer Weihinschrift aus Ägypten, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 42, 1955, 67–74.
- OGIS = *W. Dittenberger*, *Oriens Graeci Inscriptiones Selectae* (OGIS) I–II, Leipzig 1903–1905.
- POPA 1983. *Al. Popa*, Cîteva considerații referitoare la divinitățile egiptene și microasiatice în epigrafia Daciei romane, *Apulum* XXI 1983, 71–79.
- RE = *Realencyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft*. Neue bearb. Hrg. Wissowa–Kroll–Mittelhaus, Stuttgart
- RENARD 1968. *M. Renard*, Sphinx á masque funéraire, *Apulum* VII/1, 1968, 273–305.
- RIU = *Die Römischen Inschriften Ungarns*, bis 1972.
- RÖMER 1869. *Römer F.*, *Archaeologische Értesítő* I (1869), 60.
- RSS = *L. Balla–T. Buocz–Z. Kádár–A. Mócsy–T. Szentlélek*, Die römischen Steindenkmäler von Savaria, Hrg. A. Mócsy und T. Szentlélek, Budapest 1971.
- SZENTLÉLEKY 1960. *Szentlélek T.*, A szombathelyi Isis-szentély, Budapest 1960.
- TÓTH 1977. *I. Tóth*, Ein „Viergötterstein“ mit ägyptischen Göttern aus Savaria (ad CIL III 10908 = SIRID 662), *Studia Aegyptiaca* III, Budapest 1977, 131–148.

- TÓTH 1996. *Tóth I.*, Ovidius és Savaria – Egy legenda, in *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*, szerk. Lengvári I., Pécs 1996, 1–17.
- TÓTH 1998. *Tóth I.*, A savariai Iseum kutatásának eredményei és feladatai, Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője Szombathely 23/3 (1996–1997) 1998, 329–352.
- TÓTH 1998. *Tóth I.*, Hic numina adsunt..., A népvándorlaskor fiatal kutatóinak VII összefüvetete. Pécs 1996. szept. 27–29, Hrg. Kiss M.–Lengvári I., Pécs 1998, 9–18, 9.
- VIDMAN 1970. *L. Vidman*, Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern, Berlin 1970.
- VLASSA 1980. *N. Vlassa*, Sfinxul de bronz de la Potaissa, Potaissa. Studii și comunicări 2, Turda 1980, 133–153.
- WESSETZKY 1959. *V. Wessetzky*, Die Probleme des Isis-Kultes in Ober-Pannonien, Acta Aodittung XI, Budapest 1959, 265–282.
- WESSETZKY 1961. *V. Wessetzky*, Die Ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn, Leiden 1961.

A PANNONIAI SPHINX-KULTUSZHOZ

Három oltár ismert Pannoniából, amelyek a Sphinxeknek, illetve a Felséges Sphinxeknek voltak szentelve. A két savariai oltárral több nemzedék óta foglalkozik a kutatás, az ugyanebbe a körbe tartozó aquincumi példánnyal az alappublikáció óta, amely a pusztá létéről tudósít csak, nem foglalkozott senki. Az oltárok dedikációja egy Sphinxeknek nevezett istenpárosnak szól, s mint ilyen, értelmezésüket tekintve tudományos viták tárgyát képezi. A szphinx istenpáros kultusza és ábrázolásai Egyiptomból eredően terjedtek el a Római Birodalom területén. A mediterraneumban régóta ismert szphinx ábrázolási formája a római korban a görög mitológiából jól ismert Oidipus-féle szphinx: az oroszlánszűz, akit több pannoniai reliefen is vizionlátunk, többek között a Magyar Nemzeti Múzeum két kőemlékén is. Ábrázolása/ábrázolásuk nagyon sok ismert a Birodalom területéről, ellenben nekik szentelt oltár csak Pannoniából. Míg a kutatás egy része lokális istenségeket sejt mögöttes, a másik része egyiptomi eredetét hangsúlyozza a kultusznak. Egy Tordán előkerült szentélyfelszerelés részét képező szphinx szobrocska talapzatán két egyiptomi eredetű szoláris karakterű istenség neve olvasható akklamációval együtt: Iao – Iao, Tithüesz – Re-Harman. Ikonográfiailag egyértelműen, epigráfiai pedig a potaissai sphinx szobrocska felirata által bizonyítható be a pannoniai szphinxek szoláris karaktere. Mint ilyen, a három oltár szervesen illeszkedik a Kr. u. 3. század uralkodó vallási irányzatába, a Napkultuszba. A római módra értelmezhetetlen, és ezért latin néven nem nevezhető szphinxek híveik számára olyan többletjelentést hordoznak, amelyek nem fejezhetők ki sem Sol Invictus sem Mithras kultuszán belül. Valószínűsíthető, hogy a szphinx oltárok dedikálói nők, ami sem Sol, sem Mithras részére dedikált oltárookra nem jellemző. A szphinxek kultuszának feliratos emlékei mind Pannoniából, mind Daciából olyan közegekből kerültek elő, amelyek bővelkednek az egyiptomi eredetű kultuszok emlékeiben, vagyis tartományi szinten kultuszközpontnak mondhatók. Ez a megállapítás fokozottan érvényes Savariára és Potaissára. A három pannoniai oltár értelmezésébe bevontam a potaissai sphinx által kínált lehetőséget, mely valószínűsítheti a Nap birodalmi kultuszával való kapcsolatát a Sphinxek pannoniai kultuszának.

Szabó Ádám

SÍRÉPÍTMÉNYELEMBŐL ÁTALAKÍTOTT KÜSZÖBKŐ A VISEGRÁD-GIZELLAMAJORI KÉSŐRÓMAI ERŐDBŐL*

GRÓF Péter–GRÓH Dániel–MRÁV Zsolt

I. ÉPÍTÉSTÖRTÉNETI ÉS RÉGÉSZETI MEGFIGYELÉSEK

Visegrád római kori emlékeinek Soproni Sándor által megkezdett kutatása¹ 1986-tól, a dunai vízlépcsőépítéshez kapcsolódó leletmentő ásatások során vett újabb lendületet² (1. ábra). Az előkerült limes-objektumok közül régészeti és műemléki szempontból a visegrád-gizellamajori volt lovasiskola területén előkerült erőd a legjelentősebb³.

Az 1988-ban megkezdett, több mint tízéves feltárás során 50×50 m-es, négyzetes alapú, négy legyező alakú saroktoronyos későrómai erőd igen jó állapotban megmaradt maradványait hoztuk napvilágra (3. ábra).

Az „opus incertum” technikával épült felmenő falak 120–300 cm magasak, vastagságuk 165 cm, az alapozási mélység 120 cm. A négy főfalhoz, melyek négyzetes formában zártak körül a gyakorlóteret, belülről minden oldalon mintegy 5 m széles épületháznyak tartoztak. Az erőd bejárata a Duna felé nyílt, az É-i főfal középtengelyébe épült, ezt kettős kapuzatának feltárt tartópillérei bizonyítják. A falak tájolása pontosan követi a fő égtájak irányát. A Ny-i főfal közelében folyó Keserű-víz medre természetes védőároként (fossa) védte az objektumot. A körárok további szakaszainak megkutatása az É-i oldalon a 11. sz. út miatt ütközik nehézségbe, míg a K-i oldalon eddigi kiterjedt feltárások során nem találtak nyomát. Kérdés, hogy a D-i oldalon rendelkezésre álló területen megtalálható-e a fossa itteni szakasza.

Az eddigi feltárás során előkerült leletek, illetve az általuk datált rétegtani viszonyok és építési szintek elemzése alapján az erőd megépülését II. Constantius⁴ uralkodásának idejére tehetjük, amelyet I. Valentinianus-kori felújítás követett⁵. A gizellamajori erőd funkcionális használatára az 5. század első harmadáig vannak régészeti megfigyeléseink⁶, de szórványos hunkori leletek és az objektumon belül feltárt két kései temetkezés alapján feltételezzük, hogy az 5. század közepéig alkalmi lakóhelyül szolgálhattak az építmény omladozó falai⁷.

A 4. század második felében építik az ÉNy-i, a másik három toronytól eltérő szerkezetű saroktoronyban a hypocaustumos fürdőt. A kiváló állapotban megma-

* Készült az OTKA (T029973) támogatásával

¹ Soproni 1978., Soproni 1985.

² A visegrádi vízlépcső építését megelőző kutatómunka során Visegrád-Lepencén 120 síros, II–III. századi hamvasztásos temető és kisméretű fa őrtorony kőalapozását tártuk fel (Gróf–Gróh 1998–1999, [2001] 105). A 90-es években feltártuk a lepencei 2. számú őrtornyot (Gróf–Gróh 1998–1999, [2001]; Gróf–Gróf 2001, 117–121; Gróh 2001, [2002] 15–23).

³ Gróf–Gróh 1991, 86–95; Gróf 1992, 129–144; Gróh 1994, 239–247; Gróf–Gróh 1995, 61–68; Gróh 2000, 27–33; Visy 2000, 48–49.

⁴ Ezt a DNy-i saroktorony É-i szárfalának omladékból, az eredeti felületről előkerült érem is alátámasztja. Lásd a 20. jegyzetet!

⁵ Az erőd területén több helyütt figyeltünk meg kettős padlószintet, ahol a legkorábbi járósínt 30–50 cm vastag törmelékréteg fedte. Ezt elegyengették, és erre került az új járósínt az erőd belsejében lezajlott átépítési, rendezési munkálatok bizonyágaként.

⁶ Gróf 1992.

⁷ Gróf 1997.

radt rendszer fő részei a padlót tartó téglaoszlopok, az ólomcsöves vízvezetékkel ellátott két terrazzo burkolatú fürdőkád, valamint a falak mentén, 70 cm magasságig ép tubulusok. A fürdő D-i falának áttörésével készítették el a 320×380 cm-es alapterületű fűtőhelyiséget (*prae-furnium*), amelyet csak az erődfalakon kívülről lehetett megközelíteni. A toronyban a fürdő melletti, részben feltárt helyiség is hypocaustumos fűtésű.

Az erőd udvarán és termei alatt a Kr. u. 1. századig vagy még tovább itt élő kelták emlékanyaga került elő. A kelta település még az erőd építésének megkezdése előtt elpusztult.

Az erődöt D–DK-i irányban karéjozó domb aljában, a patakhoz közel feltárt, több mint két tucat szabadban lévő, sütő-főző kemence a feltételezett településhez tartozott.

A Keserű-víz patak bal partján levő K–Ny-i lösz teraszon⁸, a lovardától 250–300 m-re a 11. sz. út tervezett áthelyezését megelőző leletmentő ásítás során az erőd-höz tartozó temető 226 sírját tártuk fel⁹.

E rövid összefoglalás után a továbbiakban az erődben előkerült mészkő faragvánnyal kívánunk részletesen foglalkozni.

Az erőd DNy-i saroktoronyának feltárása során nagyméretű, ép, édesvízi mészkőből faragott küszöbkövet találtunk a toronyépület bejáratában, amely a toronynyaknál nyílik (2. ábra). Ez az ajtónyílás köti össze az ún. D/III helyiséget¹⁰ a DNy-i saroktoronnyal.

Az eddigi kutatások szerint az erőd ÉK-i, DK-i és DNy-i saroktornya kis legyező alakú¹¹ méretben és formában egyező, míg Pannoniában egyelőre analógiák nélküli az ÉNy-i, 4. saroktorony, amely nagy legyező alakú¹². A DK-i és a DNy-i saroktornyok bejáratnál egy-egy derékszög záródású köfelület figyelhető meg, az első építési periódus járószintjének megfelelő magasságban. Ez a főfalak találkozási pontja, egyben a belső falsarok. A hypocaustumos fürdővel ellátott ÉNy-i saroktoronyot, a D-i saroktoronyokétól eltérően nem a toronynyakon át, hanem az É-i zárófalon épített küszöbköves bejáraton keresztül lehetett megközelíteni, ebben az esetben a falsarok a tornyon kívül van, illetve egyben a torony zárófala is. Ezek a megfigyelések azt bizonyítják, hogy az erőd építésekor először a főfalakkal alakítottak ki egy nagyméretű (kb. 40×40-es) négyzetet és ehhez sorrendileg később épültek a saroktoronyok¹³. Építészetiileg indokolt a zárt falsarokok megépítése, mivel a legyező alakú tornyok szárainak az egyenlőtlen terhelésből adódó mozgása az egyenlőtlen alapmozgás következtében stabilitási problémákat okozhatna az építményen.¹⁴ A zárt négyzetforma segítségével a tornyok helye jobban kijelölhető, ki-szerkeszthető.

A D-i saroktoronyok esetében feltártuk a toronybejáratok csatlakoztatását az előttük lévő helyiségekhez. A DK-i toronynál a bejárat külső falsarkot ívesen lekövezték (mélységben is), itt a feltárás során néhány kisméretű padlótéglát (5 × 10 cm) találtunk.

A DNy-i saroktorony esetében a bevezetőben említett küszöbkövet átlósan ráhelyezték a falsarokra, megfaragták és úgy igazították a bejárat nyílásba, miáltal az eredetileg szabályos téglalap alakú kőelem kissé trapezoid alakúvá vált. A küszöb-

⁸ A lelőhely a szakirodalomban Visegrád-Diósként ismert, azonos a gizellamajori erőd temetőjével.

⁹ Gróf 1992, 132–133.

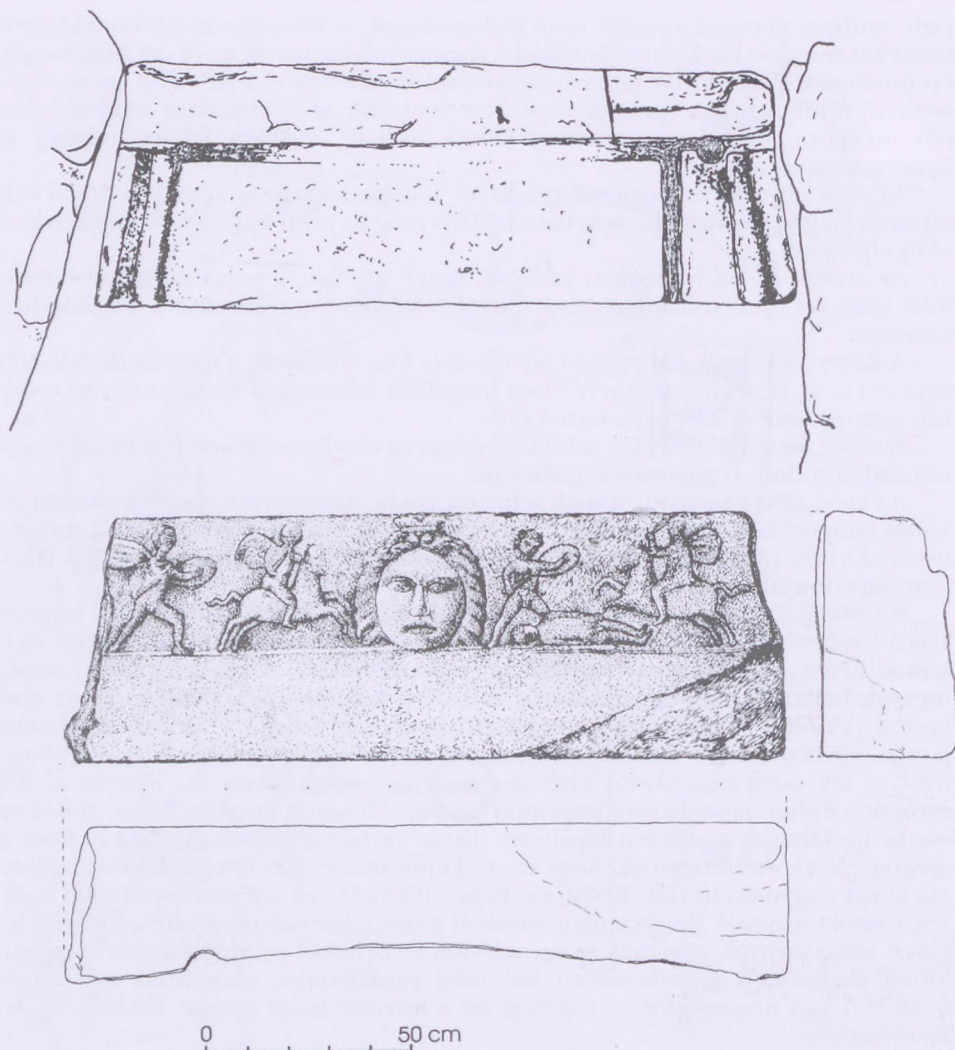
¹⁰ A nagybetű az égtájnak megfelelő rövidítés, a római szám a feltárás rendjére utal.

¹¹ Lander 1984 246–247; fig. 265, type A

¹² Lander 1984 247–248; fig. 265, type B

¹³ Ez időben minimális eltérés is lehet

¹⁴ Mezős Tamás szíves szóbeli közlése, amelyet ezúton is megköszönünk.

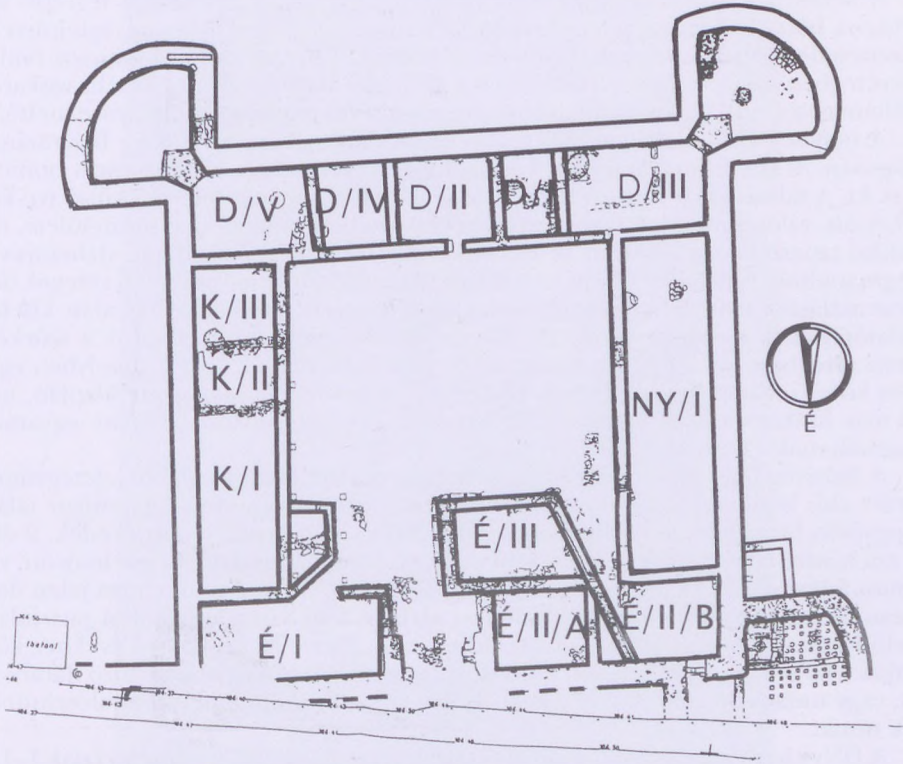


2. ábra DNy-i saroktorony bejáratában elhelyezett küszöbkő rajza

Abb. 2 Zeichnerische Darstellung des Schwellensteins vom Eingang des SW-Eckturmes

kő szabályosan elkészített, kapuperselyekkel és ütközővel (2. ábra). Amikor a földet részben eltávolítottuk a küszöbkő alól, hogy az építés metodikáját megfigyelhessük, kiderült, hogy a küszöbkő alsó felülete domborműves díszítésű.

Az elhelyezésből következő megfigyelések szerint, amikor a küszöbkövet rendeltetési helyére tették, rákerült az említett kősarokra. Ezt bizonyítja, hogy a domborműves faragásnak az a része, amely a kőfelülettel érintkezett, tiszta felületű, vízkövesedés vagy elszíneződés nélküli. A földdel érintkező felület ezzel szemben megszurkult és vízkövesedett is. Ebből következően a küszöbkő elhelyezésének idején a toronybelső kőfelülete és a D/III helyiség járófelülete egy szintben kellett hogy



3. ábra A visegrád-gizellamajori erőd alaprajza 1:200

Abb. 3 Grundriss des Kastells von Visegrád-Gizellamajor 1:200

legyen (nem lehet kizárni, hogy ehhez földmunkát is kellett végezni). A küszöbkő és a kősarok közvetlen érintkezése alapján azonban az elhelyezésének időpontját indokoltnak látszik az erőd építését követő időszakhoz, vagy az erőd felújításának periódusához kötni. A gyakorlótér és a D/III helyiség közti bejárat, ill. a D/III helyiség és a DNY-i saroktorony bejárata között jelentős szintkülönbség van. Ezért a D/III helyiség padlószintje enyhén lejtett.

Mivel a dolgozat témáját képező domborműves küszöbkő a D/III helyiségből a DNY-i saroktorony felé vezető ajtónyílásban található, ezért a továbbiakban említett két helyiség rétegvizonyait szeretnénk bemutatni¹⁵. A 8,5×5,5 m-es D/III helyiségbe az udvar felől 2,20 m-es bejáraton keresztül lehet bejutni. A nagyobb méretű ajtónyílás a saroktorony gyors megközelítését is szolgálta. A feltárás során a habarcsos bejárat szinthez kemény, letaposott agyagfelület (padló) kapcsolható. Ezen a szinten a D-i zárófallal párhuzamos, ill. ahhoz merőlegesen csatlakozó agyagba rakott – más kötőanyag nem került elő – 38×40 – 40×65 cm-es kövekből szabálytalanul kialakított kősort, belső válaszfalat bontottunk ki. A technikai megoldásból, illetve a jelenséget borító omladékrétegben megfigyelt elharmvadt famadarványokból feltételezzük, hogy a felmenő rész agyaggal tapasztott faszerkezet lehetett.

¹⁵ Gróf 1992, 130–132.

A helyiséget kitöltő rétegekről az alábbi megfigyeléseket tettük: a legfelső sötétbarna köves-habarcos réteget vörös, paticsos omladék, szürkés agyagfelületek, elszenesedett famaradványok, égett sávok követik egymást. A felső paticsos omladékrétegben talált fontos leletek közül a 88,3 cm hosszú egyenes kétélű vaskard, nyéltámasztós vasbalta és sérült, íveltlen kúposodó vas pajzsdudor említésre méltó.¹⁶

A helyiség DK-i sarkában, a legfelső omladékrétegben, a helyiség bejáratánál átlagosan 70 cm-rel magasabban, kerek, 2,2×1,7 m-es átmérőjű kemencét bontottunk ki. A falsarokhoz tartozó belső fele téglából, a helyiség felé eső külső íve kőből épült, valószínűleg utólagos javítás következtében. A kemence sütőfelülete, ill. a külső tapasztás maradványai az 1999-es felhőszakadással összefüggő vízbetörésig megmaradtak. A helyiség újbóli kitisztítása után a sérült kemence alatti rétegek dokumentálására nyílt lehetőség. A téglákkal keretezett fenéktapasztás alatt kisebb téglatöredékek és nagyméretű, 20–35 cm hosszúságú kövek találhatók a szürkésbarna rétegben, ezt 20–30 cm vastag vörös paticsos omladék követi, amelyben egymást követő fekete faszenes sávok húzódnak. A kemencét szerkezete alapján, mivel más funkcióra utaló leletek nem kerültek elő, sütés-főzésre, fűtésre egyaránt használhatták (4. ábra).

A helyiség DK-i sarkában a kemencét fedő omladékban az alábbi leletegyüttes került elő: hengeres nyakú, csonka kúp testű, összenyomódott állapotban talált talpgyűrűs bronzkancsó, 2 db bronzkarika, 3 db sérült bronz lemeztöredék, 2 db, 30 cm hosszú tömör, kerek átmetszetű vashegy, továbbá vassarló, hegye letörött, valamint fogazott élű állatvakaró¹⁷. A leletegyüttes értelmezése nem tárgya jelen dolgozatunknak. Az előkerülés körülményei alapján a helyiség legkésőbbi pusztulási periódusához – 4. század vége–5. század eleje? –, illetve az azt követő évekhez köthetjük a tárgyakat. Nem teljesen eldöntött, hogy véletlenül együvé tartozó darabokról, vagy tudatosan „elrejtett értékekről” van szó, ez utóbbi lehetőség valószínűbbnek tűnik.

A DNy-i legyező alakú saroktorony szárfalai 8 m hosszúak, a felmenő falak 1–1,8 m magasban maradtak meg. A torony falait és belső terét 50–60 cm-es homogén habarcsomladék borította, ez alatt paticsos pusztulási rétegeket és kisebb-nagyobb felületen megmaradt agyagszinteket bontottunk ki. A torony legkésőbbi periódusához tartozik a helyiség közepén és a DK-i sarokban és töredékesen megmaradt két kemence (5. ábra), ezek sütőlapmaradványai felett a már említett habarcsomladék húzódott. A sarokban levő fenéktapasztása feletti omladékból 2 db bélyeges téglatöredéket találtunk¹⁸ (6. ábra).

A torony falívén belül agyagba rakott falazótéglákból járószint maradt fenn, 2,8 m²-nyi felületen. A rétegvizonyok értelmezéséhez tartoznak a különböző objektumok, felületek szintadatai¹⁹.

¹⁶ L. 15. lj.

¹⁷ L. mint fent.

¹⁸ A 6. kép. 2. szám alatt bemutatott sérült bélyeg valószínűleg I.Valentinianus-kori TERENTIVS feliratos téglátöredéke. A meghatározásért ezúton is szeretnénk köszönetet mondani Lőrincz Barnabásnak. Itt említjük meg, hogy a D/III helyiség, ill. a D-i zárófal itteni szakaszától D-re, a legfelső habarcsos, köves, földes omladékrétegből is egy ép bélyegű TERENTIVS tégladarab került elő (6. kép. 3. sz.).

¹⁹ A domborműves küszöbök 106.70-es értéke nagyjából megfelel az idézett téglafelület 106.81–86. m-es szintjének. A DNy-i saroktoronyban feltárt, a legutolsó periódushoz tartozó két kemence fenéktapasztásának szintje is megegyezik (107.31–33. ill. 107,30 m-es balti magasság).



4. ábra D/III feltárt helyiség kemencéje
Abb. 4 Ofen des freigelegten Raumes D/III

Nemcsak a torony, de az erőd datálása szempontjából is lényeges, az É-i szárfal tetejéről, a habarcsomladékból előkerült két érem, amelyek közül az egyik II. Constantius kori bronzérem²⁰.

A D/III helyiség és a DNy-i saroktorony rétegekhez, építési periódusokhoz köthető datálásáról, az erőd általános kronológiai elemzésével összefüggésben az alábbiakat mondhatjuk:

1. Az első építési korszakot a D/III helyiség köves, habarcsos bejáratához köthető agyagszint, valamint a DNy-i saroktorony bejáratánál kialakított sarkos kőfelület képviseli,

²⁰ Constantius 330–335 (LRBC 1119); Maximianus 310–311 (RIC 207a). A meghatározásokért Farkas Editnek mondunk köszönetet.



5. ábra A DNy-i saroktorony két kemencéje
Abb. 5 Zwei Öfen vom SW-Eckturm

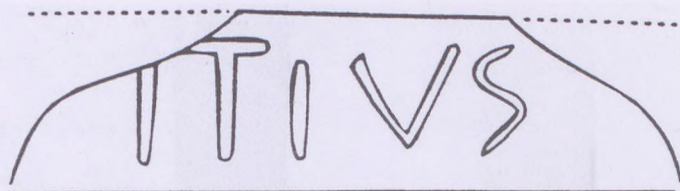
2. Az erőd I. Valentinianus-kori időszakára tehetjük a domborműves küszöbkő behelyezését,

3. Az utolsó periódust a D/III helyiség és a DNy-i saroktorony kemencéi jelentik. Az alattuk levő pusztulási rétegeket, valamint megmaradt sütőfelület feletti omladéokban előkerült leleteket (kerámiatöredékek, fémtárgyak, bélyeges téglatöredékek) korát a 4. sz. végére, az 5. sz. első harmadára tehetjük, ugyancsak erre a korszakra datálhatjuk a helyiség agyagba rakott kövekre épített faszerkezetű válaszfalait. A helyiségben megfigyelt stratigráfiai viszonyok elemzéséből arra a következtetésre jutottunk, hogy a fenti időhatáron belül a válaszfal korábban épülhetett, mint az omladékrétegre alapozott kemence.

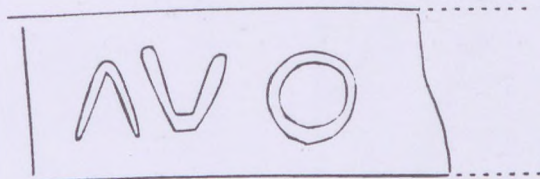
II. SÍRÉPÍTMÉNYELEMBŐL KÜSZÖBKŐ

A visegrád-gizellamajori későrómai erőd DNy-i saroktoronyába nyíló ajtajának küszöbkövet – fekvő hasáb alakja, homlokzati oldalának beosztása és domborműves díszítése alapján – egy korábbi időszakra keltezhető reliefszemes kőgerendából faragták át (7–8. ábra.). A kőemlék hátoldala küszöbkőként való használata miatt középen kikopott, ezért ívesen hajlik. Mindkét oldala sérült, a reliefszemes fríz két széle és az architráv jobb alsó sarka letört. Az architráv jobb oldali törése szerencsére csak a homlokzati oldalt érintette, ezért a kőemlék eredeti jobb szélének a síkja kiszerezhető. A kőgerenda alján és tetején nem található sem csapolásra utaló lyuk, sem rögzítő vaspánt számára faragott fészek. A kőemlék reliefszemes

1.



2.



3.



6. ábra A D/III helyiségben és a DNy-i sarokban talált bélyeges téglák rajza

Abb. 6 Zeichnung von den im Raum D/III und in der SW-Ecke aufgefundenen gestempelten Ziegeln

homlokzati oldalát magasabb domborműves frízre és alacsonyabb díszítetlen architrávra osztották. A képmezővel egybefaragott tagolatlan architráv homlokzati felületét csak fogasvésővel faragták egyenesre. A fríz mértani középpontjában egy női maszkot találunk. (A függőleges középtengelybe faragott arc és a köemlék megmaradt jobb oldalának távolsága alapján kiszámolható a kögerenda eredeti hossza, amely 185 cm.) A női arc kerek, álla erősen hangsúlyozott. Vastag, húsos ajkai enyhén nyitottak, a két szájszegletben egy-egy fúróval fúrt lyuk található. A nagy, ovális szemekben nem érzékeltetik az íriszt és a pupillát, ezért a szemhéj valószínűleg lezárt. Orra széles és lapos. Az arcot két oldalán párhuzamos fürtökbe rendezett haj keretezi, amely a fej tetején összefogott. A képszék közepére helyezett női arc ikonográfiai sajátosságai megfelelnek a pannoniai sírsztéléken gyakran előforduló Gorgófők ábrázolási módjának². A fejtetőn csomóba kötött, az egész arcot körbefogó zárt hajforma főleg É-Pannónia (Brigetio, Aquincum, Intercisa) Kr. u. 2. század végére a 3. század elejére keltezhető szepulchrális emlékein tűnik fel.³ Az e csoportba tartozó Gorgófőkön gyakran hiányzanak a fejekhez kapcsolódó szárnyak és kígyók is. A visegrádi köemléken ábrázolt Gorgófő stílusban is közelálló párhuz-

¹

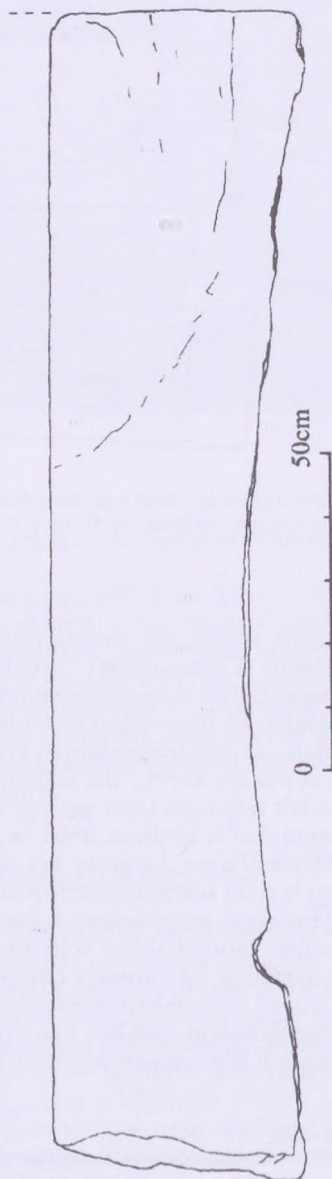
² Gesztelyi 1991, 161–163.

³ Gesztelyi 1991, 163. A visegrádi köemlék Gorgófőjének hajviselete a Gesztelyi d. csoportba sorolható.



7. ábra A köemlék rajza

Abb. 7 Zeichnung eines Steindenkmals





8. ábra A küszöbkő kiemelése

Abb. 8 Aushebung des Schwellenstein

mait találjuk, például Aur. Ianuarius és családja Császáron előkerült sírsztéléjének tympanonjában⁴ és egy aquincumi töredékes sírsztélén⁵. A Pannoniában kevésbé apotropaikus célból mint inkább díszítőmotívumként alkalmazott Gorgófők⁶ szepulchrális környezetben, elsősorban sírsztélék tympanonjaiban fordulnak elő. A visegrádi kőgerendát ezért ugyancsak egy síremlék részeként, legvalószínűbben egy sírpítmény (*aedicula*) homlokzati gerendaelemként kell értelmeznünk, amely közvetlenül a tető és a tympanon alatt, az oszlopok tetején futhatott (*distylos aedicula*⁷). Az ismert itáliai, galliai, germaniai és noricumi sírpítményekhez hasonlóan a Pannoniában állított *aediculák*on is alkalmazták a ritkán díszítetlen⁸ vagy feliratos⁹, gyakrabban reliefdíszes kőgerenda elemeket¹⁰. A pannoniái frízreliefeken leginkább futó inda- vagy borostyándíszítést faragtak ki.¹¹ A visegrádi kőemlék

⁴ RIU 659; vö.: Barkóczi 1944 28, Taf. X/2.; Gesztelyi 1991, 170 Abb. 9.

⁵ Kuzsinszky 1934, 188 Nr. 61.; Gesztelyi 1991, 163, 168 Abb. 5.

⁶ Gesztelyi 1991, 164.

⁷ A *Siraediculák* típusaihoz ld.: Kremer 2001, 170 Abb. 1.

⁸ A profilált és vízszintesen tagolt architrávok helyéhez és előfordulásához Pannoniában ld. összefoglalóan: Ertel 1999, 22. Az architrávot gyakran egybefaragják az *aedicula* egyéb elemeivel (feliratos tábla, ún. Bogenplatte stb...): Ertel 2000, 207, 211–212.

⁹ Például Győr-Ujvárosból: RIU 268.; Farkas-Gabler 1994, 79 Nr. 90 Taf 33/2–4.; Aquincumból: Römer-Desjardins 1873, 95 Nr. 175.

¹⁰ Fríz tengeri jelenettel, delfinnel és hypocampusokkal Carnuntumból: Ertel 1996, 14 Taf. 4/IIa.

¹¹ Intercisából: Erdélyi-Fülep 1954, 315 Nr. 251–252 Taf. LXXIV/6-7, 316 Nr. 269 Taf. LXXVI/10.; valószínűleg aquincumi eredetű a Beszédes J. által összegyűjtött 5 indadíszes architrávblokk: Beszédes 2000, 16–25.

frízének domborművei azonban nem ezt az általánosan használt motívumot követik. A Gorgófőnek a homlokzati fríz közepére való elhelyezésére sem ismerünk példát. Sírépítményeken a Gorgót inkább az oromzati zárókövekre faragják ki, mint ahogy az például C. Spectatius Priscianus és Q. Ennius Liberalis šempeteri sírépítményén látható.¹² Hasonlóan szokatlan Pannoniában a visegrádi frízen szereplő harci jelenet. A közepre helyezett Gorgófő bal oldalán egy kezében rövid kardot tartó, lobogó köpenyt viselő, vágató lovas ábrázoltak. A vágta közben mellső lábait a földtől elemelő, hátsó lábain támaszkodó lónak és lovasának a feje sérült. A jobb szélső, ugyancsak lobogó köpenyt viselő gyalogos alak vízszintesig felemelt baljában ovális pajzsot, jobbában rövid kardot fog. Mindkét lendületesen megformált alak bal irányba mozog. A Gorgófő jobb oldalán ugyanehhez a jelenethez tartozó alakokat látunk. A fejhez közelebb egy teljesen ruhátlan, pajzsát felemelve, kardját előre szegezve stabil terpeszállásban védekező alakot faragtak ki. Lábainál elesett társa fekszik, akinek a holttestét a kőfaragó szemből, frontálisan ábrázolta. A jelenet bal szélén egy másik, felemelt kardjával támadó mozdulatot végző lovas vágat. Támadásának célja a vele szemben álló, pajzsával védekező alak. A szembenálló ellenfelek egyértelműen elkülöníthetők egymástól. Az egyik oldalon védekezik a Gorgófőtől jobbra ábrázolt két teljesen ruhátlan alak. Közülük az egyik már meghalt. Ellenük támad a jelenet bal szélén rohanó gyalogos és mindkét vágató lovas. A három alak azonos oldalhoz való tartozását jelezheti a csak általuk viselt lobogó köpeny is. A csatajelenet alakjai – a klasszikus, a későköztársaság-kori és a kora augustusi csatajelenetekhez hasonlóan, de a későbbi tömött kompozícióktól eltérően¹³ – vagy elkülönülő, izolált csoportokban küzdenek, vagy egymástól távol, különállóan vannak elhelyezve. (Hasonló beállítás látható egy – a visegrádi emlékhöz korban közelálló – intercisai vitatott értelmezésű harci jelenetben, ahol két-két páncélba öltözött, pajzsos alak küzd elkülönített csoportban, Minerva jelenlétében.)¹⁴

Problémát jelent a harci jelenet értelmezése, amelyre több lehetőség is kínálkozik. Az egyik lehetőségünk a triumpháló lovas (Triumphierende Reiter) és a tematikusan szorosan hozzá kapcsolódó lovassági harc (Reiterkampfreief) ábrázolásainak körében keresni a megoldást. A görög művészetben a Kr. e. 5. században jelenik meg síremlékeken az ellenfelét legázoló győztes héroikus lovas képe, amelyet a D-itáliai görög városok közvetítenek Róma felé.¹⁵ A későköztársaság korában a győztes lovas és a lovassági harc hellénisztikus eredetű ábrázolása Rómának a mediterraneum népei felett aratott győzelmeit szimbolizálta. Később a római hadsereg, a római állam és egyben a római civilizáció fölényének szimbólumaként bekerül e képtípus a hivatalos állami triumphális ikonográfia körébe. Az ábrázolás azonban szepulchrális jelentéstartalmát ezzel párhuzamosan mindvégig megőrizte és a képtípus számtalan, a császárkorban – főleg Galliában és a Rajna vidéken – állított síremléken is előfordul.¹⁶ A síremlékek mozgalmas lovas csatajelenetei és a győztes lovas katonát ábrázoló domborművei az elhunyt katonák személyes vitézségének, *virtus*ának hivatottak emléket állítani.¹⁷ A visegrádi fríz esetében is felmerülhet a hasonló értelmezés lehetősége, mivel a csatajelenetben felismerhető a

¹² C. Spectatius Priscianus *aediculájához*: Gabelmann 1979, 62 Abb. 33–34; Kranz 1986, 195–197 Abb. 1–3; az Enni *aediculájához*: Gabelmann 1979, 65 Abb. 35; Kranz 1986, 213. Egy Heténypusztán előkerült oromzati zárókő Silenost vagy Iuppiter Ammont ábrázolja: Beszédes 1996, 149 Abb. 15, 150.

¹³ Schäfer 1986, 350–351.

¹⁴ Erdélyi-Fülep 1954, 309 Nr. 199 Taf. LXV/2.

¹⁵ Schleiermacher 1981, 72–80.

¹⁶ Mintegy 70 síremléken: Gabelmann 1973, 135–175.; Kemkes 1997, 77–80.

¹⁷ Schleiermacher 1981, 95–96.; Kemkes 1997, 83, 86.

triumpháló lovas alakja. A jelenet jobb szélén a vágató heroikus lovas lovának fel-emelt mellső lábai alatt ott találjuk a legázolt ellenfél holttestét. A csatajelenet római-barbár harcként való azonosításával kapcsolatban azonban több probléma is felmerül. Igaz ugyan, hogy a csatajelenetek elesett vagy elkeseredetten küzdő barbár alakjai – a visegrádi fríz legyőzött meztelen alakjaihoz hasonlóan – gyakran ruhátlanok.¹⁸ A győztes rómaiak azonban minden esetben egyértelműen felismerhetők sisakjukról és páncéljukról,¹⁹ míg a visegrádi kőemléken a győztes támadók a köpenyen kívül nem viselnek semmit. Az ismert heroikus lovas katonával vagy lovas csatajelenettel díszített síremlékek divatja időben és térben is behatárolt. Többségük a Kr. u. 1. századra keltezhető és elsősorban a Rajna-vidéken fordul elő, bár ismertek későbbi emlékek is (Kr. u. 2–3. századi csatajelenetes szarkofágok, *equites singulares* Róma városi síremlékei). Pannoniában a markomann háborúk időszakában készült Aelius Septimus síremléke, amelyen az *expeditio Naristarum* során elhunyt *opti*ót a germánok ellen vívott csata közben hőroizálva ábrázolták.²⁰ Felső-dörgicsén került elő az ugyancsak Kr. u. 2 sz.-ra keltezhető sírsztélé, amelyen egy ruhátlan barbárt legázoló, lándzsáját dőfésre emelő, lobogó köpenyes, tunikát viselő római lovasat faragtak ki. Amennyiben a visegrádi kőgerenda frízének domborművei római-barbár csatajelenetet ábrázolnak, a sírépítmény alatt eltemetett elhunyt bizonyosan katona lehetett.

Elképzelhető az is, hogy a jelenet mitológiai történetet mutat be. Ehhez jobban illene a győztes támadók pusztán köpenybe öltöztetett alakja is. Konkrét attributumok híján azonban nehéz az alakokat azonosítani. (Bizonyos azonban, hogy nem a mitológiai témájú csatajelenetek leggyakoribb szereplői – az amazonok, kentaurok vagy gigászok – ellen folyik a küzdelem.) Az értelmezéshez csupán a harci jelenet szereplőinek száma (három támadó és két védekező alak, közülük az egyik halott) nyújthat némi segítséget.²¹

A visegrádi reliefszemes kőemlék eredeti felállítási helyét nagy valószínűséggel ÉK-Pannoniában kell keresnünk, olyan helyen, ahol egyes családok nagyméretű síreépítmények állításához szükséges anyagi háttérrel rendelkeztek. A fríz közepére kifaragott Gorgófi stílusa alapján Brigetio és Aquincum jöhet leginkább számításba. Tudjuk, hogy az I. Valentinianus-kori katonai építkezésekhez Aquincumból is kerültek kőfaragványok Visegrádra,²² ezért nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a sírépítményhez tartozó kőgerenda is Aquincumból származik.²³

IRODALOM

- BARKÓCZI 1944–1951, *Barkóczy, L.* Brigetio. DissPan II, 22. Budapest 1944–1951.
 BESZÉDES 1996, *Beszédes, J.* Dioscuros ábrázolási sarokkő Alsóhetényből. *FolArch* 45 (1996) 133–155.
 BESZÉDES 2000, *Beszédes, J.* Másodlagosan felhasznált római kori kőemlékek a kalocsai székesegyház Paksra került faragványai között. *Paksi Múzeumi Füzetek* 1. Paks 2000, 9–46.
 ERDÉLYI 1974, *Erdélyi, G.* Római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. *Apollo könyvtár* 5. Budapest 1974.

¹⁸ Például a La Granja-i reliefsen: *Schäfer* 1986, Taf. 61–63 vagy a mantovai csatafrízen: *Schäfer* 1986, Taf. 64.
¹⁹ *Schäfer* 1986, 351.

²⁰ RIU 509.; *Barkóczy* 1944–1951, 46, Taf XVI/3. Erdélyi G. a Rajna-vidéki triumpháló lovasat ábrázoló kőemlékekhez hasonlóan értelmezi: Erdélyi 1974, 34–35.

CSIR Ungarn Bd. VIII. 83–84. Nr. 112.

²¹ Az egyes mitológiai jelenetek értelmezésének problémájához legutóbb: *Ronke* 2001, 226–227.

²² A visegrád-lepencei I. Valentinianus-kori óratorony bejárata fölé egy Aquincumból hozott női sírszobor I. Valentinianus vonásaival átfaragott fejét helyezték el: *Gróf-Gróh* 1998–1999, 103–116; *Gróf-Gróh* 2001, 117–121; *Gróh* 2001, 16.

²³ A fénypéket Gróf Péter és Gróh Dániel, a rajzokat Gróf Péter és Hornyák László készítette.

- ERDÉLYI–FÜLEP 1954, *Erdélyi, G.–Füle, F.* Katalog der Steindenkmäler. Intercisa I. (Dunapentele – Sztalinváros) Geschichte der Stadt in der Römerzeit. ArchHung Ser. Nova XXXIII. Budapest 1954, 277–340.
- ERTEL 1996, *Ertel, K.* Grabbauten in Carnuntum. CarnuntumJb (1996) 9–24.
- ERTEL 1999, *Ertel, K.* Spolien aus der westlichen Stadtmauer von Gorsium. Alba Regia 28 (1999) Beiheft.
- ERTEL 2000, *Ertel, K.* Konstruktive Bauteile von römischen Grabbauten im Aquincum Museum. BudRég 33 (2000) 197–241.
- FARKAS – GABLER 1994, *Farkas, Z.–Gabler, D.* Die Skulpturen des Stadtgebietes von Scarbantia und der Limesstrecke ad Flexum-Arrabona. CSIR Ungarn Bd. II. Budapest 1994.
- GABELMANN 1973, *Gabelmann, H.* Römische Grabmonumente mit Reiterkempfszenen im Rheingebiet. BJ 173 (1973) 132–200.
- GABELMANN 1979, *Gabelmann, H.* Römische Grabbauten der frühen Kaiserzeit. Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschland Nr. 22. Stuttgart 1979.
- GESZTELYI 1991, *Geszteyi, T.* Pannonische Gorgoköpfe. Zur Frage der römisch-pannonischen Kunst. in 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Veszprém 1991. (Hrsg. M. Praznovszky) Veszprém 1991, 161–170.
- GRÓF 1992, *Gróf, P.* Népvándorlaskori vonatkozások egy későrómai erőd és temető kapcsán. (Völkerwanderungszeitliche Bezüge im Zusammenhang mit der Erschließung einer spätrömischen Festung und eines Gräberfeldes) JAMÉ 30–32. 1987–1989. 129–144.
- GRÓF 1997, *Gróf, P.* Pest megye a korai népvándorlaskorban. Kézirat in: Pest Megye Monográfiája szerk. Torma István s.a.
- GRÓH 1994, *Gróh D.* Építéstörténeti megjegyzések a limes Visegrád környéki védelmi rendszeréhez. A kőkortól a középkorig (Baugeschichtliche Bemerkungen zum Verteidigungssystem des Limes in der Umgebung von Visegrád) Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged 1994, 239–247.
- GRÓH 2000, *Gróh D.* A visegrád-gizellamajori római erőd régészviszonyainak építéstörténeti vonatkozásai. (Die baugeschichtlichen Beziehungen der Schichtenreihe der römischen Festung von Visegrád–Gizellamajor) in: Hadak útján. Szerk.: Bende L.–Lőrinczy G.–Szalontai Cs. Szeged 2000, 27–33.
- GRÓH 2001, *Gróh D.* A visegrád-lepencei római őrtorony bejáratának átépítése. (The transformation of the entrance of watchtower at Visegrád-Lepence.) A szekszárdi Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve XXIII. 15–23.
- GRÓH 2002, *Gróh D.* An Attempt to explain the Connection between the stone plaque and the sculptural finds of the Late Roman watchtower at Visegrád-Lepence. Köln 2002. S.a.
- GRÓF–GRÓH 1991, *Gróf P.–Gróh D.* Előzetes jelentés a visegrád-gizellamajori római erőd feltárájáról. (Vorläufiger Bericht über die Freilegung der römischen Festung von Visegrád-Gizellamajor) CommArchHung 86–95.
- GRÓF–GRÓH 1995, *Gróf P.–Gróh D.* Római építészeti emlékek Visegrád térségében. (The Roman Monuments of Visegrád) Műemlékvédelem 1995/2 61–68. p.
- GRÓF–GRÓH 1998–1999, *Gróf, P.–Gróf, D.* Spätrömische Wachturm und Statuenfund zu Visegrád-Lepence. FolArch 47 (1998–1999) 103–116.
- GRÓF–GRÓH 2001, *Gróf, P.–Gróh, D.* The Watchtower of Visegrád-Lepence. BudRég 34 117–211.
- KEMKES 1997, *Kemkes, M.* „Mein ist der Sieg” – Der Triumphierende Reiter in der römischen Kunst. in: Kemkes, M.–Scheuerbrandt, J. Zwischen Prouille und Parade. Die römische Reiterei am Limes. Schriften des Limesmuseums Aalen Nr. 51. Stuttgart 1997.
- KRANZ 1986, *Kranz, P.* Die Grabmonumente von Šempeter. BJ 186 (1986) 193–239.
- KREMER 2001, *Kremer, G.* Grabbauten des Aediculatypus in Noricum. BudRég 34 (2001) 163–176.
- LANDER 1984, *Lander, J.* Roman Stone Fortifications. Variation and Change from the First Century A.D. to the Fourth Oxford
- RÓMER–DESJARDINS 1873, *Rómer, F.–Desjardins, E.* A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei. Budapest 1873.
- RONKE 2001, *Ronke, J.* Eine Freiermord-Szene in Raetien? BudRég 34 (2001) 223–234.
- SCHÄFER 1986, *Schäfer, Th.* Römische Schlachtenbilder. Madrider Mitteilungen 27 (1986) 345–363.
- SCHLEIERMACHER 1981, *Schleiermacher, M.* Zu Ikonographie und Herleitung des Reitermotivs auf römischen Grabsteinen. Boreas 4 (1981) 61–96.
- SOPRONI 1978, *Soproni S.* Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Budapest 1978.
- SOPRONI 1985, *Soproni S.* Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. München 1985.
- VISY 2000, *Visy Zs.* A Ripa Pannonica Magyarországon. Budapest 2000.

AUS EINEM GRABBAUELEMENT
UMGEÄNDERTER SCHWELLENSTEIN AUS DEM SPÄTRÖMISCHEN
KASTELL VON VISEGRÁD-GIZELLAMAJOR

Während der Erforschung des spätrömischen Kastells von Visegrád-Gizellamajor (Abb. 3) stellte sich heraus, dass auf der unteren Fläche des Schwellensteins eine Reliefverzierung sichtbar ist (Abb. 2). Die schichtenkundige Untersuchung belegte die bisherigen Beobachtungen: die Errichtung des Kastells kann man in die Zeit des Constantius II. datieren. Darauf folgte dann zur Zeit des Valentinianus I. eine Renovierung. Auf diese Periode kann man die Einsetzung des reliefverzierten Schwellensteins datieren.

Der Reliefsteinbalken soll das Stirnelement des Architravs von einem Grabbau (einer Ädikula) gewesen sein (Abb. 7–8). Es wurden in der Übermut des Verstorbenen hinweisend – eine römisch-barbarische Schlachtszene oder eine mythologische Geschichte dar.

Péter Gróf-Dániel Gróh-Zsolt Mráv

Übersetzung: *Eszter Aczél*

HONFOGLALÁS KORI TEMETŐ TISZANÁNA-CSEH TANYÁN

RÉVÉSZ László

Dienes István feljegyzéseinek felhasználásával

1. A TEMETŐ ELŐKERÜLÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEI

A lelőhely a Heves megyei falutól északra mintegy három kilométerre lévő homokbánya területén volt, amely – ha a község felől közelítjük meg – a Cseh-dűlő bal oldalára, vagyis a dűlőnek nevet adó (de az ásátás idejére már elbontott) Cseh tanya bal oldalára esik. A sík talajból alig kiemelkedő É–ÉNy – D–DK-i tengelyű homokdomb a dűlő jobb szélén emelkedik. (1–2. kép) A homokbányát a terület egykori tulajdonosa, Petróczki István tiszánánai lakos nyitatta még az 1920–30-as években. 1958. április 30-án a helyi Vörös Csillag Tsz hordatott a bányából homokot. A munkálatok során K. Molnár Ferenc, a szövetkezet gépkocsivezetője a bánya keleti sarkában egy rókalyukat bontott meg többedmagával, s eközben egy lovassírra bukkant. A feldúlt sír mellékleteit a helybeli református lelkésznek, Palágyi Lászlónak adta át, aki a történeletről az egri Dobó István Múzeumnak azonnal jelentést tett. Neki köszönhető, hogy a Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára még aznap tudomást szerzett a nagy értékű sírról.

Budapestről május 2-án Patay Pál utazott a helyszínre tájékozódni és a honfoglalás korinak bizonyuló (később 1. számmal jelölt) sír leleteit Palágyi Lászlótól átvette, illetve a csontanyagot összegyűjtötte.¹ Ezt követően május 6–15. között Dienes István végzett a lelőhelyen leletmentést. Ennek során a bánya keleti partfalának szegélyét 32 méter hosszan és átlag 4–6 méter szélességben egy É–D-i irányú szelvényssorral átkutatta (3. kép). A mentőásatás akkor mindössze egyetlen újabb sírt eredményezett (2. sír).² Ráadásul a leletmentésre előirányzott keret is kimerült, s így nem volt mód arra, hogy a közvetlenül veszélyeztetett sávon kívüli részeket is átkutassák. Az ásató számára egyébként is megtévesztő volt, hogy a hosszú szelvényssorba további honfoglaló sír nem esett, csupán néhány őskori emléket talált. Csak később derült ki, hogy déli irányban ástott utolsó szelvényei közvetlen szomszédságában akadhatott volna rá a korábbi bányászással már nagyrészt megsemmisített sírsor folytatására. A helybeliek az 1. sírtól délre emlegettek korábban elpusztított sírokat (ezekről részletesen majd a feltárt sírok ismertetése után szólok). Azt pedig végleg nem gyaníthatta, hogy még távolabb – az akkori ismeretek szerint valószínűtlen messzeségben – a gazdag sírokkal egykorú, szegényes anyagú sírcsoportok következnek. Így a bánya további művelése során eszmélhetett csak rá, hogy a temető koránt sincs kimerítve.

1959 novemberének első hetében a helyi cigányok homokhordás közben az 1. sírtól délre 18 méterre egy újabb lovas sírt dúltak fel. Az időközben Egerbe helyezett Szabó János Győző érdeme, hogy november 21-én végzett ellenőrző körútja során a sírnak – részben Palágyi László által begyűjtött – adatait feljegyezte és helyét bemérte (3. sír). A következő évben, június 3-án Szabó János Győző ismét ellenőrzésen járt Tiszánánán, mikor is a bánya partfalában egy félig feldúlt sírt (5. sír), a bányagödörben pedig két vázhoz tartozó emberi csontokat (feltehetően az 5. és 6.

¹ Patay P. jelentése: MNM Rég. Ad. IV. 1960/144

² Ezen ásátás dokumentációja: MNM Rég. Ad. V. 1960/187.



1. ábra A tiszánánai honfoglalás kori temető feltárása

Abb. 1 Die Freilegung des landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Tiszanána

sír csontjai) talált. A szükséges leletmentést június 6–8. között bonyolította le, ásatása egy érintetlen újabb sírt (4. sír) is eredményezett.³

Az újabb sírok előkerülése elkerülhetetlenné tette a módszeres leletmentő ásatás újra indítását. Mivel a munkát korábban Dienes István kezdte meg s a leletanyag is a Nemzeti Múzeumba került, Szabó J. Gy. beleegyezésével ő kapott megbízást a munka folytatására is. 1960. július 13–30. és augusztus 3–5. között Dienes újabb 25 sírt hozott napvilágra s rögzítette egy elpusztult sír helyét is. A temető előkerülésének körülményeit és a sírok leírását az ő kéziratos feljegyzései és ásatási naplói alapján ismertetem.⁴

2. A SÍROK LELETANYAGA

1. sír T: hozzátvetőleg Ny–K, s. m: kb. 125, cm, egyéb adata nem mérhető.

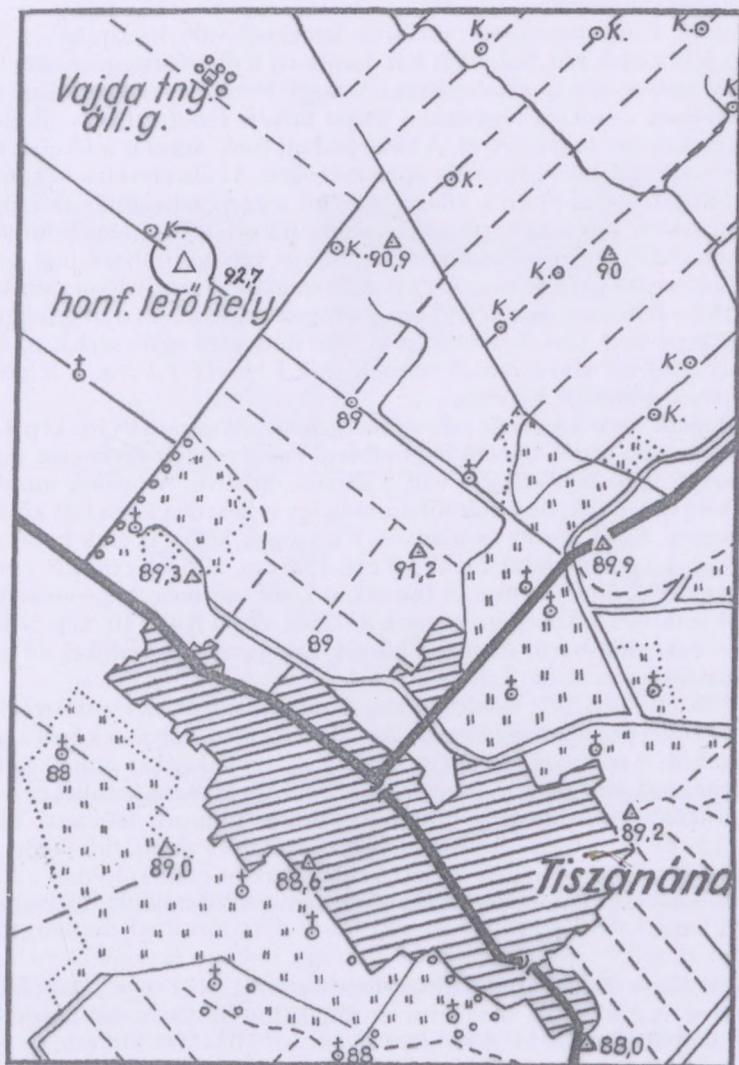
12–14 éves fiú⁵ háton fekvő, nyújtott helyzetű váza, amelyet a síron keresztül vezető rókalyukak kibontó munkások teljesen feldúltak. Egyikük, K. Molnár Ferenc elmondása szerint az emberi váz bal oldalán, attól kb. 30 cm-re lócsontok feküdtek, a lókoponya a fiatal legényke koponyájával állítólag egy vonalban feküdt.

³ Szabó J. Gy. jelentése: MNM Rég. Ad. VIII. 197/1961.

⁴ MNM Rég. Ad. IV. 65/1962. A feltárást bemutató rövid ásatási jelentések: *Dienes Arch. Ért.* 1959. 210, *Arch. Ért.* 1961. 293, a tarsolylemezről *Dienes* 1964. 89-91, a temető rövid jellemzése *Mesterházy* 1996. 412-414.

⁵ A nem- és életkor meghatározásokat Nemeskéri János végezte. Kéziratban maradt dolgozatának (Tiszanána honfoglalás kori népességének rekonstrukciója, 1962) nem akadtam nyomára. Eredményeit a temető antropológiai elemzése során *Tóth* 1963. 555-560. hasznosította.

Tiszanána és környéke



2. ábra Tiszanána–Cseh tanya, a honfoglalás kori temető lelőhelye
 Abb 2 Tiszanána–Cseh-Gehöft, Fundort des landnahmezeitlichen Gräberfeldes

(Bökönyi Sándor meghatározása szerint 4,5 éves mént áldoztak fel a halott temetése során.) A tárgyi emlékek közül csak annyi maradt meg, amit beszülgáltattak a találók. Dienes a leletmentés során átrostálta ugyan a környező földtömeget, de újabb tárgyra már nem akadt. A megmentett leletek sírban való helyzetéről sem lehetett közelebbit kideríteni.

Mellékletek: 1. Ezüst tarsolylemez vörösréz lemezből való hátlappal (4. kép, 9. kép). Szélein jobboldalt hét, baloldalt hat domború fejű ezüstszegecs, amelyeknek a hátlapon is átütött végeit elkalapálták. A tárgy hossz tengelyében alul és felül egymással szemben – csúcsos végükkel a lemez belseje felé fordítva – levélcsokrot mintázó ezüstvereteket helyeztek el. A belsejükben futó árkolás a levelek hajlását követi, illetve a veretek közepét osztja apró mezőkre. Az alsó levelek bekanyarított végeit pont hangsúlyozza. Három ellapított végű szegeccsel vannak felerősítve. A lemezek felső szélén, a verettől balra két, jobbra három utólagosan ütött szeglyuk látható. A jobb oldali legszélső lyukban még benne van a domború fejű szeg mellé vert és ahhoz az előlap felől hozzá is kalapált szegecs. A tarsolylemez erősen rongált, megtalálói a felületén már rétegesen pattogzó ezüstlemezt addig hajlítgatták, míg középen ketté nem tört. Letörték az erősítő hátlemez egyik sarkát is. A lemez m: 9,8 cm, sz: felül 6,2 alul 9 cm. A veretek sz: 2,1 cm, h: 1,4 cm. A félgömbfejű szegecsnek fejének átmérője 6-7 mm.

2. Nyereghápara való hosszúkás, vékony ötszög alakú ezüstlemezek (10. kép 1-4) hegyesre nyírt szélesebb végük három félgömbfejű ezüstszegeccsel, egyenesre vágott végük két egyszerű apró fejű szeggel volt a kápara erősítve. A találók mindhárom ezüstlemezt kiegyengették, de felületükön még így is látszik a kápa ívét követő hajlítások lenyomata. Egyik törött és hiányos, s a szögek közül is csak kettő maradt meg. H: 4,5 cm, 4,5 cm, sz: felül 2 cm, 1,9 cm, 1,95 cm, alul 1,3 cm, 1,6 cm. A szegecs h: 1 cm, fejük átm. 5-6 mm. A fentiekén kívül van még 9 apró töredékünk, melyek közül kettőnek a közepén, egynek a szélén van a lyuk (10. kép 5-13). Néhány példány háta domború. Akadhat köztük nyeregveret töredéke, de lehetnek kantárdíszként felvarrva is. Sz: 1,45-1,8 cm.

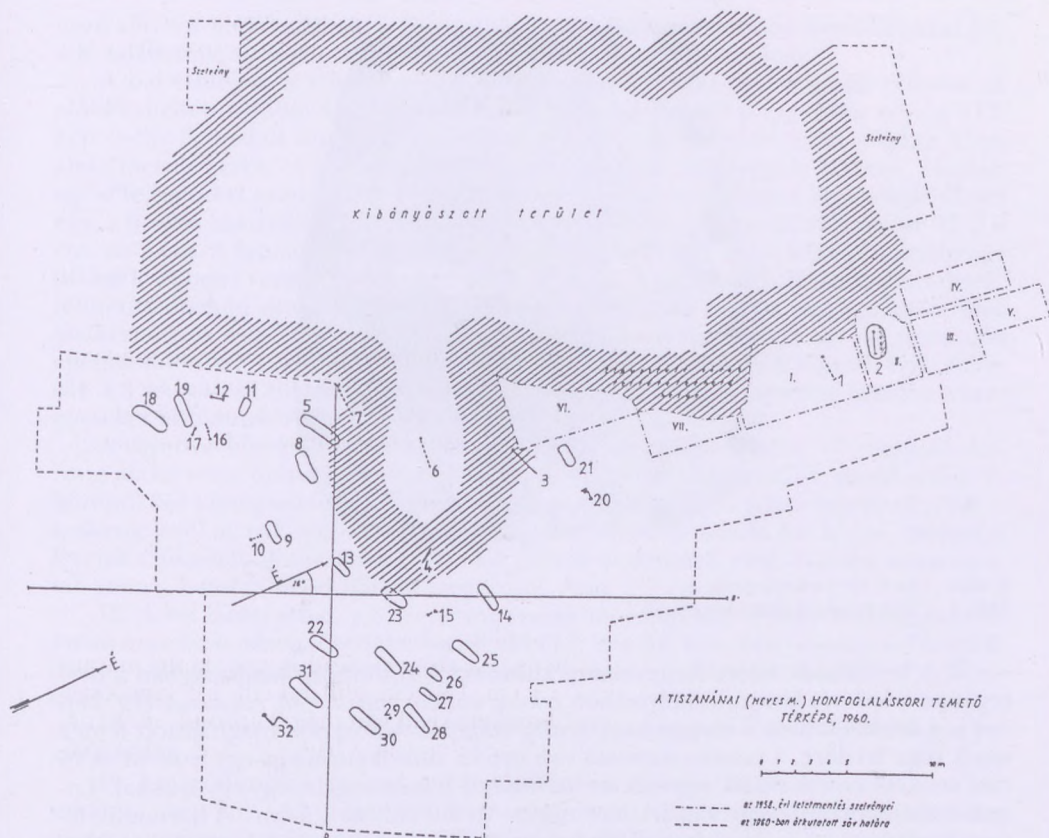
3. Csikószabla (10. kép 16). Kovácsolt vas, csuklós szájasának egyik szélső gyűrűje, valamint mindkét pofakarikája csonka. Az eltérő méretű szájasak közül a hosszabik erősen görbül. A szájasak h: 9,5 cm ill. 8,2 cm, a pofakarikák átm. 6,4 cm.

4. Kengyel (10. kép 14-15). Az egyik körte alakú, hosszúkás füllel és rombusz metszetű szárral. Talpa (amely indításából ítélve homorú lehetett) hiányzik. Mérfető m: 13 cm, sz: 9,6 cm. A másik kengyel csúcsíves alakú, füle letört. A külső felükön domború szárok végeit szélesre kalapálták és ezek kétoldalt a hasonlóan széles domború talprész alá nyúltnak. M (a hiányzó fül nélkül): 15 cm, sz: 10,5 cm, talp sz: 5,1 cm.

2. sír: A sírgödör É felé kissé kifliszerűen ívelődik, Ny-i vége lekerekített, Ki egyenesen zárul. A gödör bal oldalán a sír fenekétől 10-15 cm-rel magasabb, 45 cm széles padkát alakítottak ki. A sír m: 115 cm, sz: 103-120-114 cm, h: 193 cm, t: Ny-K, a koponyánál 20°-os eltéréssel É-i irányba. A sírban 42-46 éves nő 148 cm hosszú hátán fekvő, nyújtott helyzetű váza feküdt. Koponyája a bal oldalára billent. Könyökben behajlított jobb karcsonjtjai mellett egy 7-8 hónapos csecsemő csontváza feküdt. Ujjpercei a kis vázra voltak ráfonódva. (5. kép 1-2, 6. kép 1)

Mellékletek: 1. Lócsontok. A 4,5 éves sánta (!) ménhez tartozó csontok a lábszárcsontok bal oldala mellett feküdtek: legfelül az orrával D-DNy-ra néző lókoponya oldalára dőlve, tarkójával a padkán, alatta és mellette a négy lábszárcsont.

2. Gömbsorcsüngős fülbevaló a koponya jobb oldalánál (11. kép 1). Hosszú, aranyozott bronzkarikájából csak a ferdén kiálló kis pálcácskával ellátott felét,



3. ábra Tiszanána-Cseh tanya, a honfoglalás kori temető térképe

Abb 3 Tiszanána-Cseh-Gehöft, Grundriss des landnahmezeitlichen Gräberfeldes

csüngőrészből pedig egyetlen, két félből préselt ezüstgömböcskét lehetett felszedni. A megmaradt karikatörődék h: 2,6 cm, sz: 0,8 cm, a karika átm. 0,6 cm.

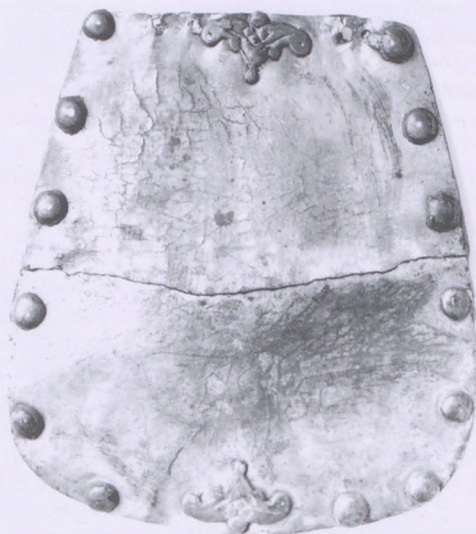
3. A nyakcsigolyák mellett egészen apró, gömbölyű, fehér *igazgyöngyszemek*.⁶ (11. kép 2) Egy ép és egy töredékes példány maradt meg. A többi a leletek felszedése során elporladt. Átm. 0,2 cm.

4. A csigolyasornak a medence felé eső része mellett jobboldalt *ovális vascsat* szétrozsdásodott töredéke (11. kép 85), sz: 4,3 cm.

5. A jobb alkar alsó harmadán keskeny, nyitott ezüst *pántkarperec* (11. kép 4). Kiszélesedő és oválisra lapított végén egy-egy apró lyuk látható. Átm. 6,7 × 6,2 cm, a pánt sz: 0,7 cm.

6. A lábfejekon megfigyelhetetlen rendben *csizmaveretek* (11. kép 5–83). A 79 db félgömbfejú ezüstszegecs akláinak a végére bronz ellenzőlemezeket erősítettek. H: 0,5–0,6 cm, fejük átm. 0,6–0,7 cm.

⁶ A leletek között ma már csak egyetlen gyöngyszem van meg.



4. ábra Az I. sír tarsolylemeze

Abb. 4 Taschendeckplatte vom Grab I

7. A két lábszár felett, nem messze a térdektől különböző magasságban a nyeregkápa felső ívét kirajzoló helyzetben *a kápa vállára hajtott 4 db. ezüstlemez* (12. kép 1–4). A lemezek nem a megszokott ötszög alakúak. A közepén meghajlított lemez egyik vége ferdére, a másik csúcsosra van nyírva, mindkettőn egy-egy lyukkal. M: 3,45 cm, sz: 1,95 cm. A másik egyenletes szélességű lemez végein egy-egy lyukkal. Ennek a visszagörbülő vége van ferdére vágva. M: 3,6 cm, sz: 1,6 cm. A harmadik lemez ferdére nyírt szélesebb végétől a visszahajló másik végéig fokozatosan keskenyedik, szélesebb felén három, a keskenyebbiken egyetlen lyuk. M: 3,7 cm, sz: 2,05–1,6 cm. Utóbbihoz hasonló a negyedik, amannál keskenyebb lemez is, melynek szélesebb felébe egyetlen lyukat ütöttek, a másik vége hiányzik. M: 3,5 cm, sz: 1,6–1,2 cm.

8. A lábszárak között, a térdek közelében az előbbi kápa előtti részen *karikába hajtott vaspálca* (11. kép 84), átm. 3,4–2,7 cm.

9. A csontváz lábainál lévő lókoponya, illetve az egyik lólábcsont alatt egymáson fekvő kovácsolt vas *kengyelpár* (13. kép 1–2). Egyikük gömbölyded testű, négyzetes füllel és ovális átmetszetű szárakkal, talpalója ívelt, kiszélesedő. M: 15,5 cm, sz: 12,3 cm, talpsz: 3,1 cm. A másik kengyel körte alakú, trapéz alakú füle fokozatosan keskenyedik a külső oldalukon domborodó szárak felé. Homorú talpalója az előzőnél jóval szélesebb. M: 16,2 cm, sz: 12,6 cm, talpsz: 4,8 cm.

10. Ugyanitt, a lókoponya alatt *oldalpálcás zabla* (13. kép 3). A csuklós szájvas végein két-két ellentétes síkban fekvő gyűrű. A külső gyűrűkben karikák, a belsőknél a pofaszíj befűzésére szolgáló füles pánttal ellátott bordázott, egyenes oldalpálcák állnak. A szájvasak h: 9,7 cm, ill. 9,8 cm, a pofarudak h: 16,1 cm, ill. 114,7 cm.

11. A medencében egy darab kisebb korongos, a sír keleti végében a bal oldalon teljes *rozettás lószerszámveret* (5. kép, 12. kép 5–32). Az utóbbi a bal lábfej csontjaitól indul és balra tart, a padkán kanyarodik majd a lócsontok alá fut és alattuk ível vissza a lábfejekhez. Oválisán húzódott tehát az a szíj, melyre a veretek sorban, egymástól 5–7 mm-re voltak felszerelve. A sír ÉK-i sarkának és É-i oldalának

néző veretek élükön álltak, a lócsontok alatti példányok viszont hátoldalukkal fölfelé találtattak, itt a szíj tehát lapjára fordult. A veretsor darabjai:

A bal lábfejen, a szíj érintkező végeinél egyik oldalt egy, a másik oldalon az előbbi mellett további két (egymás felett 1,5 cm-re talált) pajzs alakú szíjvég (12. kép 6–8). Bronzból öntöttek, díszítésük elnagyoltan megmintázott mitikus állatalak, melyet kerek és ovális alakú domborulatokból álló szegély keretez. Hajdan egész felületüket aranyozták. Felerősítésük 3–3 szegeccsel történt, egyikük felületét egy, a hosszú használat során letört szegecs pótlásaként felszerelt akla áttöri. H: 2,6 cm, sz: 2 cm. A lábnál ívelődő szíjnak a két oldalán 11–11 db, a közepén pedig egy db kis korongos veret helyezkedett el (5. kép, 12. kép 10–32). Bronzból öntöttek, felületük enyhén domborodó. Közepükön kiemelkedő rozetta, melyet hatkaréjos sáv keretez. A szegély és a karéjok közeiben 4–4 apró rombuszidom. Az aranyozás egész felületükre kiterjedt, de a kiemelkedő részekről jobbra lekopott. Felerősítésük 3–3 szegeccsel történt. Két vereten az előlapon átütött, pótlólag felszerelt szegecsket láthatunk. Átm. 2,2–2,4 cm.

A veretsor közepén talált kisebb korongos veret két oldalán 1–1 nagyobb korong alakú veret helyezkedett el (12. kép 5, 9). Bronzból öntöttek, domborúak. A közepükből kimagasodó félgömbös dudor alapjából négy – páros bordával jelölt – keskeny levél ágazik szét kereszt alakban. Szegélyükön borda fut körbe, melyet a levelek csúcánál, illetve azok között kis gyűrűk szakítanak meg. Szintén aranyozottak voltak, hátoldalukon három szegeccsel. Átm. 2,7 cm.

12. A bal lábfej felett, a lószerszámveretek társaságában vékony bronzlemezéből *préselt aranyozott rozetta* töredéke került elő (11. kép 3). Közepén pontkörrel övezett dudor, aláhajló karimája mentén egymást keresztező hullámvonalak. $1,7 \times 1,3$ cm-es töredék.

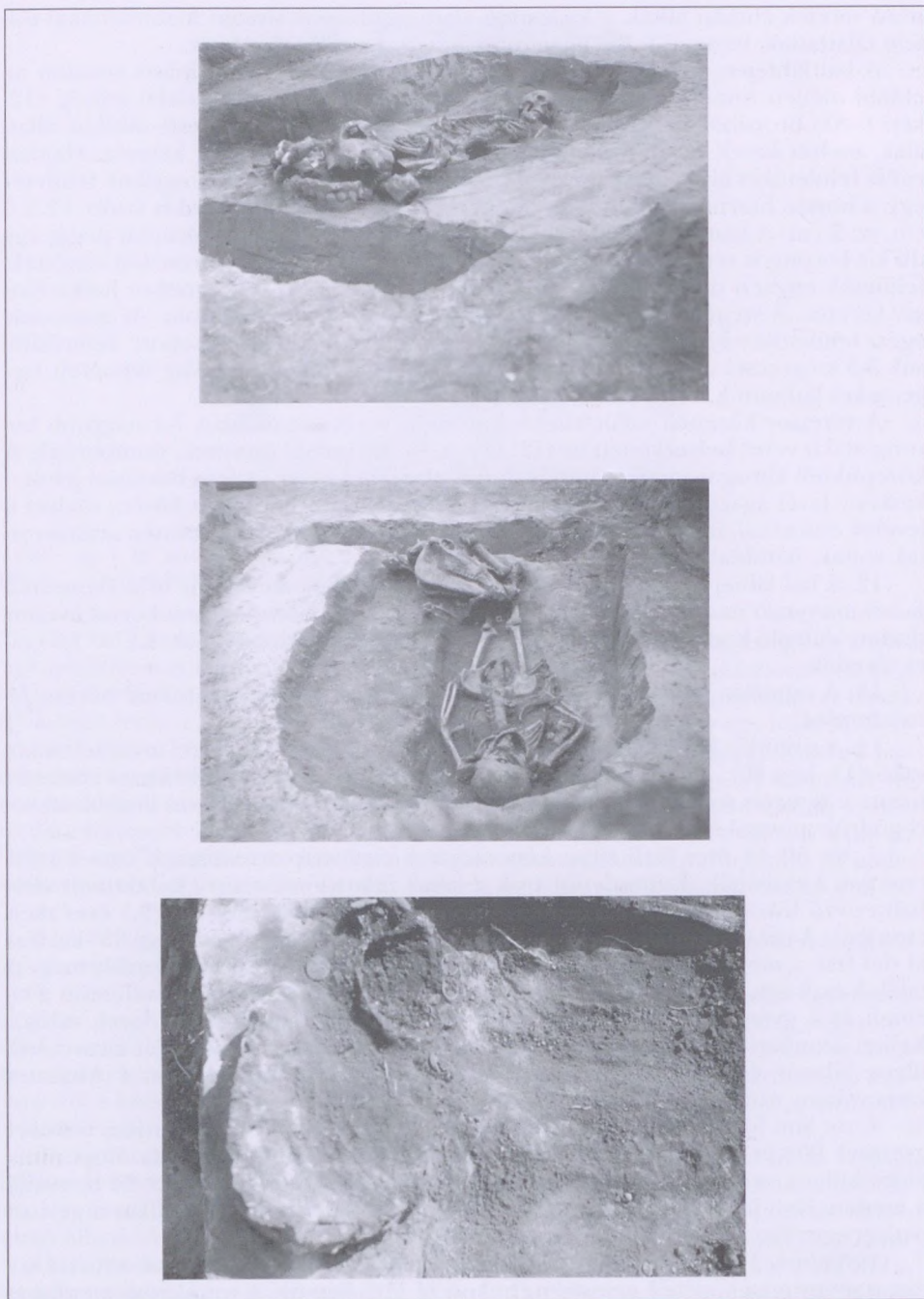
13. A csontváz jobb oldalán, a könyöknél és a csecsemőcsontoknál három *faszendarabka*.

14. A sírgödör Ny-i végénél, a töltelékföldben mintegy 15 cm-rel a váz felett kovakő (11. kép 86). Az utóbbi két lelet nem biztos, hogy a sír mellékletei közé tartozott, a temetés során bedobott földdel is bekerülhettek a dombon lévő bronzkori gödrök anyagaként.

3. *sír*. 50–54 éves férfi sírja. koponyáját a cigányok orvosságnak összetörték, csontjait kidobálták. Érintetlenül csak a lábak felett lévő, a sírra keresztben álló, balra néző lókoponyát és az alatta talált lóvégtagsontokat hagyták (3,5 éves mén csontjai). A váz után való bevájás alapján tájolója a koponyánál mintegy 25°-kal tért el dél felé a megszokott Ny–K-i tájolástól. *Mellékleteiből* semmi nem került meg. A találók csak egy, a törzs tájánál fekvő zöldrozsdás láncra emlékeztek, valamint a kiemelt és a gyerekek által széttördelt lovasfelszerelési tárgyakra (kengyel, zabla). Kellett azonban még más leletnek is lennie a sírban, hiszen a bekerült alkarcson, illetve lábszár- és szárcapocscson alsó vége zöld patinás. Ezeket talán a ruházatra varrt vékony ezüstpántok festhették meg.

4. *sír*. Sm: 55 cm, T: Ny–K, a koponyánál 52°-kal tér el északi irányba. 3–4 éves gyermek 90 cm hosszú háton fekvő, nyújtott helyzetű váza (6. kép 2). Koponyája előre billent, arckoponyája a jobb vállcsúcs felé néz. A bal alkar enyhén benyúlik a medencébe. Jobb lábszárcsontjai kissé felhúzva. A jobb oldali mellkas a gerincoszlop egy részével együtt bolygatott volt.

Mellékletek: 1. A leletmentés megkezdése előtt a bánya partfalának nyesése során a sír nyugati végéből *agyagedény* bukott ki (14. kép 5). A munkások megfigyelése szerint az edény a koponya mögött, rézsútosan dőlt helyzetben állt eredetileg. Kézikorongon, homokkal soványított agyagból készült, barnásfekete színű, koromfoltokkal. Zömök, kissé szabálytalan testű. Fenékén finom vászon lenyomata látha-



5. ábra 1–3 A 2. sír feltárás közben
Abb. 5 Freilegung des Grabes 2

tó. A felső harmadában kissé öblösödő hasa, domborodó válla és rövid, ívelt válla van. Enyhén kihajló, tagolatlan peremmel zárul. Vállán háromsoros hullámvonalat karcoltak be, az alatt pedig négy vonal alkotta köteg látható. M: 10,2 cm, szájátm. 9,6 cm, fenékátm. 6,7 cm.

2. A jobb alkarcsontról mellett, belül egyélű, egyenes *vaskés* (restaurálás közben megsemmisült). H: 8,3 cm, sz: 0,7 cm.

3. *Nyugati ezüstpénzek*, összesen 11 db (14. kép 1–4, 15. kép 1–7). Közülük három az edénnyel együtt kizuhant, a partfal és az edény között volt. Kettő-kettő a jobb és a bal ujjpercek között feküdt. Egyet az állcsúcs alatt találtak, kettőt pedig az igen töredékes csigolyák bal oldalán, szorosan egymás mellett találtak. A tizenegyedik példány fekvését nem figyelték meg. A sírban a következő érmek voltak: Kopasz Károly (840–875) nyugati frank uralkodó 4 db Prou-i verete, mindegyik két-két lyukkal átfúrva. I. Berengár (888–915) itáliai király milánói veretei, 4 db. Három két lyukkal, a negyedik egy lyukkal átfúrva. Provence-i Hugo (926–931) itáliai király két db milánói veret, mindkettő egy-egy lyukkal átfúrva. A 11. érme egy közelebből nem meghatározható milánói (?) veret töredéke.

5. *sír*. 67–71 éves férfi háton fekvő, nyújtott helyzetű váza (6. kép 3). T: Ny-K, 25°-kal tér el dél felé. Sm: 82 cm. A homokkitermelés során a sír láb felőli végére bukkantak rá, bevájtak a csontok után és a vázat a mellkasáig feldúlták. A leletmentés során a hosszúkás, nyugati végén lekerekített sírgödör föltja a partfal végéig, 160 cm hosszán követhető volt. Szélessége a koponya vonalában 55 cm, közepén 57 cm, a keleti vége felé fokozatosan keskenyedik. A koponya a jobb oldalán nyugodott, a jobb váll felhúzza. A medencétől lefelé a váz hiányzik, a csontok a bányagödörben voltak szétszórva. *Mellékletek*:

1. A sírgödör ÉNy-i sarkában, a sír falánál, álló helyzetben, csúcsával felfelé fordított kétélű, levél alakú *vas nyílcsúcs* (15. kép 8). H: 5,8 cm, sz: 1,9 cm.

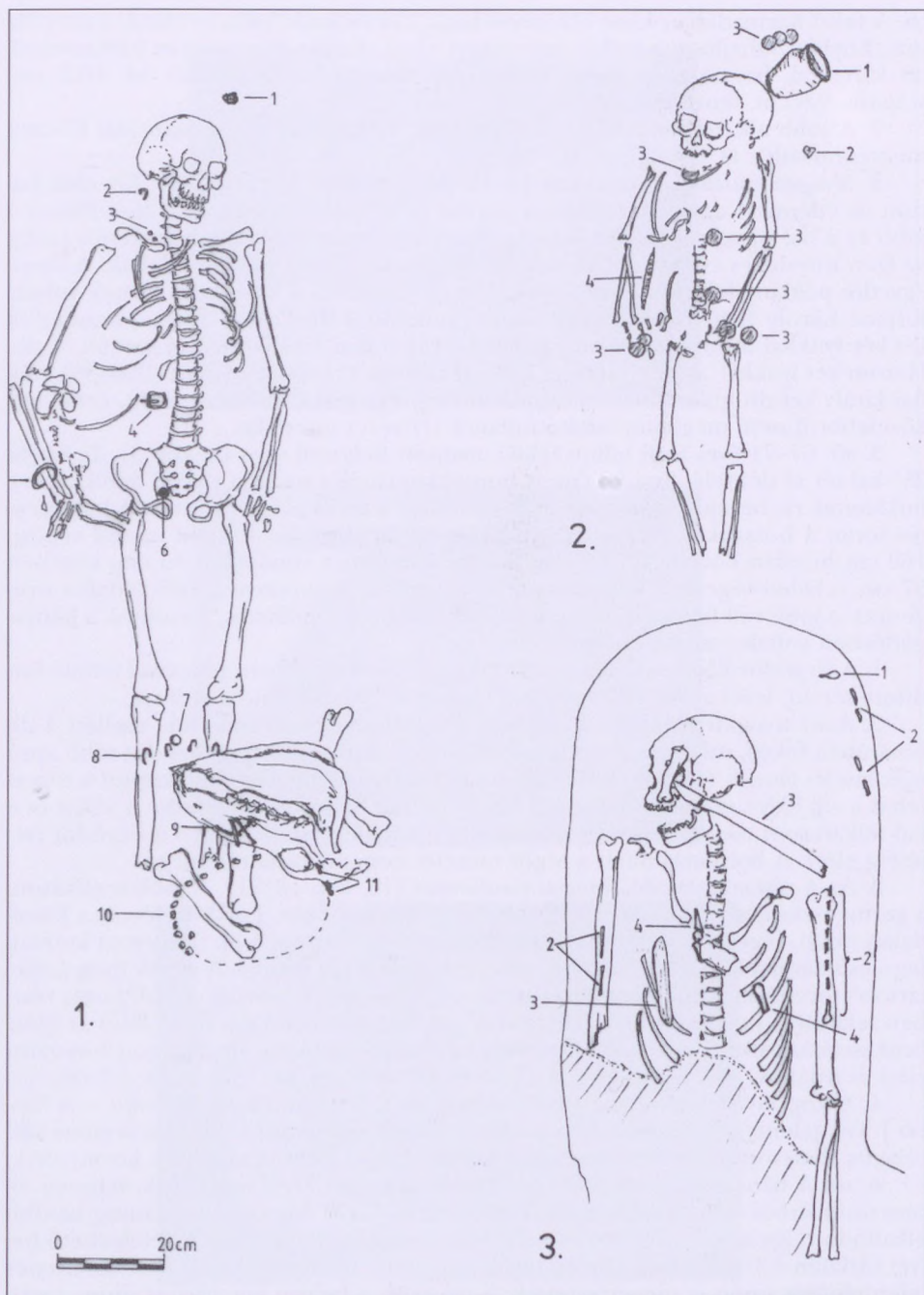
2. A sír nyugati végében, a nyílhegy közelében, a sír északi fala mellett 4 db hosszában fekvő, valamint a bal felkar felső kétharmadán végighúzódnak több apró *tegezvasalás töredék*. (15. kép 9–17) Szabó János Győző megfigyelése szerint a tegezt tehát a sír ÉNy-i sarkában fektették végig: annak belső oldala fedte a vállat és a bal felkarcsont nagyobb részét, szája pedig – a nyílcsúcsból ítélve – a sírgödör ívéleiséig elért. A bolygatás miatt a tegez méretei nem állapíthatók meg.

3. Az új *szarvasagancsból faragott csontlemezei* (15. kép 18–21). A jobb mellkason, a gerincoszloppal csaknem párhuzamosan markolatlemez. Egyik szélén és a hátoldalán irdalt, végei töredékesek, h: 11,8 cm, sz: 3 cm. Az egyik ép ívjégcsont keresztben, csúcsával a koponyán feküdt, szélesebb vége a bal vállnál. A másik ívjég összetartozó töredékei a bal könyök táján másodlagos helyzetben, ill. a bolygatott részben feküdtek. Enyhén ívelt, irdalt alsó végük felé szélesedő darabok, felül az íjhúr beakasztására szolgáló félkör alakú vájattal. Hátoldalyuk és megfaragott hosszanti éleik is irdaltak. Az ép darabok h: 27,5 cm, ill. 26,9 cm, sz: 1,9 cm, ill. 2,3 cm.

4. A koponyán hosszában a bal szemgödör felett fiatal *juh karcsontrja*. – A Szabó J. Gy. jelentésében említett, a mellrész feletti bolygatott földből származó állítólagos állatcsontok, sertés ujjcsontok emberi láb és kéz ujjperceinek bizonyultak.

6. *sír*. A bányagödörben az 5. sír kiszórt csontjain kívül egy másik, teljesen elpusztított sírból való csontanyagot is talált Szabó J. Gy. Sajnos a csontanyag később elkallódott, így az elhunyt nemét nem lehet megállapítani. E sír feltételezhető helyét vázlatán a 3. és 5. sírok közötti területen jelölte be. A munkások később, Dienes leletmentése során is megerősítették, hogy ezen a helyen egy lószerszámos (esetleg lovas?) sírt dúltak fel május hó folyamán. A sírból származó kengyelpárt Gombos Imre tiszánánai lakos megőrizte és Dienesnek átadta:

Körte alakú vas kengyelpár (16. kép 1–2). Felső élükön enyhe ívvel záruló téгла-



6. ábra 1: 2. sír, 2: 4. sír, 3: 5. sír
Abb. 6 1: Grab 2, 2: Grab 4, 3: Grab 5

lap alakú füllel, lapos szárákkal Széles, ívelt talpalójuk két oldalát és közepét egy-egy borda erősíti. M: 15,9 cm, ill. 15, 8 cm, sz: 13,7 cm, ill. 13,6 cm, talpsz: 3,2 cm, ill. 3,1 cm.

7. *sír.* A temetkezést Dienes utolsó leletmentésének megkezdése előtt néhány nappal dúltak fel. Állítólag *kengyel*, *zabla* és *érme* volt benne, melyeket azonban a találók elhanyagoltak. A sír feltételezhető helyén a felszínen talán a sírhoz tartozó vas *zabla* fél szájasát találta az ásató (16. kép 3). H: 8,5 cm. Innen származhattak a kisé távolabb lévő váztöredékek is: egy 21-22 éves nő csontjai.

8. *sír.* Bolygatott. Keskeny, hosszú, lekerekített sarkú sírgödör, melynek eredeti szélessége csak a keleti vége közelében volt mérhető, a déli, oldalfal irányába valamiképpen kiszélesítették a sírablók (7. kép). H: 203 cm, sz: 60–70–45 cm, m: 106 cm. T: Ny–K. Még látható lehetett a felszíni jele, ha ilyen pontosan rátaláltak a minden bizonnyal korabeli sírablók. Az 52–56 éves női váz csontjainak nagy része a sír nyugati felében volt összedobálva, eredeti helyükön csak a két lábfej csontjai maradtak.

Mellékletek: 1. A feldúlt csontok között tömör öntésű bronz *fülesgombok* (16. kép 4-5). Félgömbös sima fejükhöz rövid nyakkal csatlakozik a fülük. H: 1,4 cm, átm: 0,8 cm.

2. Ugyanitt eloxidálódott, ólomszerű anyagból lévő *gömböcske* (16. kép 6). Átm: 0,9 cm.

9. *sír.* Hosszúkás, két végén enyhe ívelésű oldalakkal záródó, a láb felőli része felé szélesedő sírgödör. (7. kép) H: 120 cm, sz: 35–37–40 cm, M: 61 cm. Benne 8-9 éves, valószínűleg fiú gyermek 87 cm hosszú háton fekvő, nyújtott helyzetű váza. T: Ny–K. Koponyája balra billent. A rácsálók a hiányzó jobb alkarcsontot elhurcolták, a lábcsonthoz pedig elmozdították eredeti helyükről. *Melléklete* nincs.

10. *sír.* 6-7 hónapos csecsemőnek az eke által megbolygatott, korhadt vázrészei 20 cm mélységben, nagyjából D–É-i tájolásban. A sír feltételezhető helyén a fekete humuszban nem volt kivehető. *Melléklete* nincs.

11. *sír.* Téglalap alakú sírgödör, lekerekített sarkokkal (7. kép). H: 115 cm, sz: 46–50–44 cm, m: 85 cm. A sírban 3-4 éves gyermek háton fekvő, nyújtott helyzetű, 86 cm hosszú váza. T: Ny–K, a koponyánál 45°-kal tér el É felé. Koponyája balra és előre billent. A jobb alkarcsontokat a rácsálók eltűrték, a sírra keresztben a jobb kulcsonttal párhuzamosan feküdtek. Medencéjét megsemmisítették, a jobb combcsont alsó végét elmozdították. Térdei jobbra enyhén be voltak hajlítva.

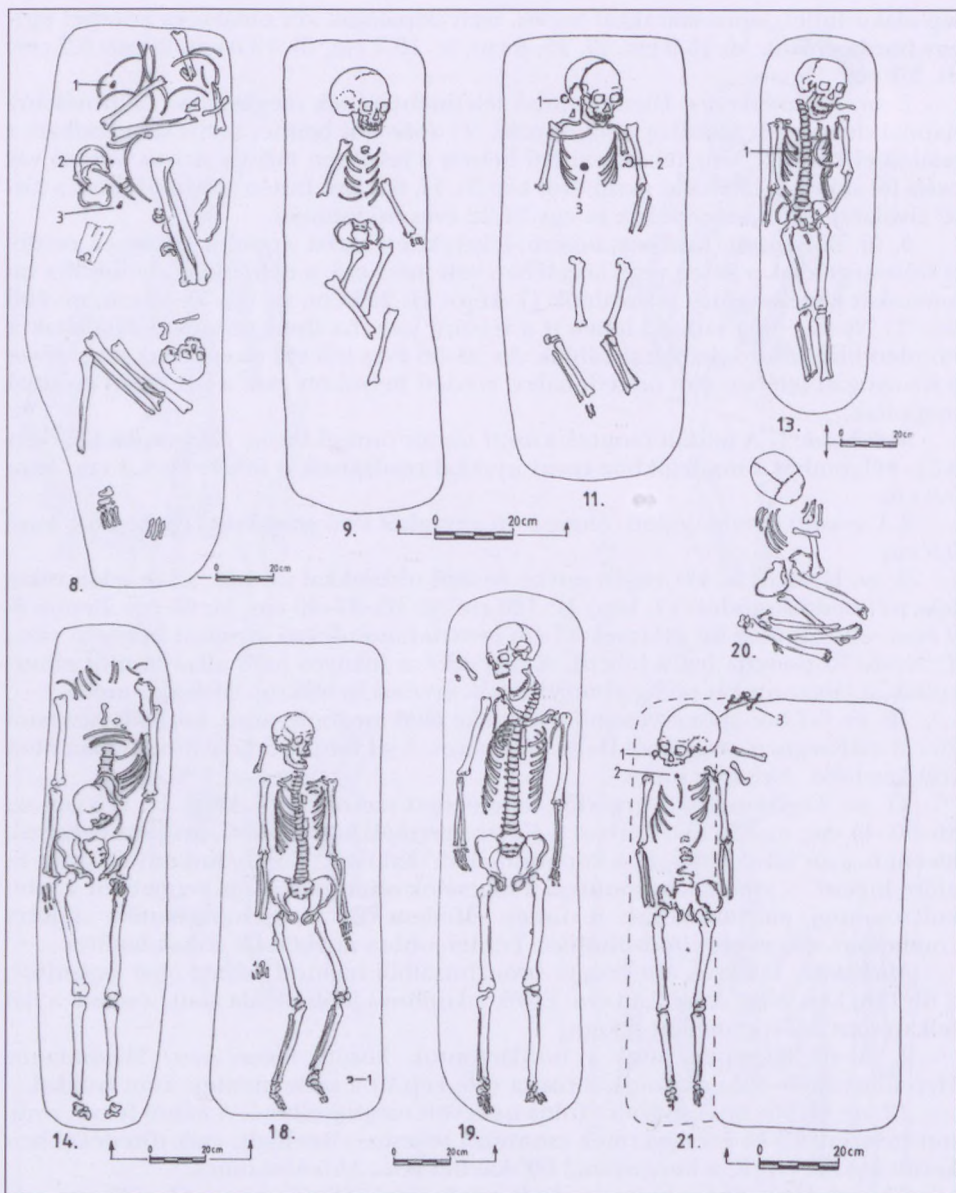
Mellékletek: 1. Kerek átmetszetű bronzhuzalból hajlított *pödrött végű hajkarikák*, 2 db (16. kép 7–8). Átm. 2,14 cm. Egyik a koponya jobb oldala alatt, a másik a bal felkarcsont közepe mellett feküdt.

2. A mellközépen, alul a bordacsontok között *római érem*, Maximianus Herculus (286–305) császár kisbronz (16. kép 9) a széle mentén ütött lyukkal.

12. *sír.* M: 60 cm. A sírgödör feltételezhető helyén nem volt megfigyelhető. A háton fekvő, nyújtott helyzetű 13-14 éves gyermek csontváza teljesen elkorhadt, csak töredékekben került elő. T: Ny–K, a koponyánál 60°-kal dél felé. *Melléklete* nincs.

13. *sír.* Hosszúkás, keskeny, ívelt végű sírgödör (7. kép). H: 135 cm, sz: 40–40–37 cm, m: 60 cm. A sírban 9-10 éves gyermek háton fekvő, nyújtott helyzetű, 118 cm hosszú váza. Koponyája megemelt helyzetben, kissé balra billenve. Mindkét alkar jobbra volt hajlítva, a bal kéz ujjpercei a medencében feküdtek. A lábcsonthoz a sír hossz tengelyétől kissé bal felé tartottak. T: Ny–K, a koponyánál 20°-kal dél felé.

Mellékletek: 1. A mellkas közepe táján, a gerincoszlop jobb oldalán a bordák között kerek, bronzból öntött *pityke*. (16. kép 10) Domborodó felületének közepén



7. ábra Tiszanána-Cseh tanya, 8., 9., 11., 13., 14., 18., 19., 20., 21. sír rajza

Abb. 7 Tiszanána-Cseh-Gehöft, Zeichnung von den Gräbern 8, 9, 11, 13, 14, 18, 19, 20, 21

mélyített sávval övezett dudor. Erősen töredékes, a hátoldalán csak az egyik keskeny szalagfűl van meg. Átm. 1,2 cm.

14. *sír.* Hosszú, keskeny végein enyhe ívvel záródó sírgödör (7. kép). H: 180 cm, sz: 40–45–37 cm, m: 75 cm. A sírban 16–17 éves nő kb. 160 cm hosszú háton fekvő, nyújtott helyzetű váza nyugodott. T: Ny–K, irányítása 10°-kal tér el dél felé. A váz felső része (kulcscsontok, lapockacsontok, bordák, csigolyák) megdőlt. A koponya sincs a helyén: a gerincoszlop medence felé eső végére volt ráborítva, arc-koponyával lefelé. Félig alatta az alsó állkapocs fordítva, fogakkal a sír fenekének fordulva. Ujjpercek a combcsontok felső végén. *Melléklete* nincs.

15. *sír.* 1–1,5 éves gyermek sírja 25 cm mélyen. Foltját nem lehetett felismerni a fekete humuszban, így az ásatási munkások ásója feldúlta. A még eredeti helyükön lévő csontszilánkok alapján a váz tájolása D–É-i lehetett. *Melléklete* nincs.

16. *sír.* 2–3 éves gyermek szántás által feldúlt sírja. A sírgödör nem volt megfigyelhető. A bolygatott csontok 10–25 cm mélységben kerültek elő. Tájolása nagyjából Ny–K-i lehetett.

Mellékletek: 1. A csonttöredékek között 2 db hengeres testű *dentalium* kagylóból való gyöngyszem (16. kép 11), az egyik szélesebb végébe egy vöröses színű gyöngyszemet illesztettek. H: 2,75 cm. A másik hasonló kagylógyöngy a leletek felszedése során szétporladt.

17. *sír.* 1–1,5 éves gyermek szántás során szétdúlt sírja 20 cm mélységben. A sírgödör foltját nem lehetett megfigyelni. A helyükön maradt csontok alapján a váz háton, nyújtott helyzetben feküdt. T: Ny–K 47°-kal északnak.

Melléklet: 1. A csontok között fehér, *dentalium* kagylógyöngy. (16. kép 12).

18. *sír.* Hosszú sírgödör enyhén ívelődő végekkel (7. kép). H: 210 cm, sz: 65–70–78 cm, m: 120 cm. A sírban 72–76 éves férfi háton fekvő, nyújtott helyzetű váza. T: Ny–K, 35°-kal tér el déli irányba. Koponyája balra billent. A jobb kézcsontok és ujjpercek az alkar végétől mintegy 20 cm-re K-re, valószínűleg a rágcsálók túrták el oda. Lábai térdben behajlítva és balra kifelé fordítva. A váz hossza a felhúzott lábakkal mérve 166 cm. A sír felső vége üres, a Ny-i sírfaltól a koponyatető 32 cm-re van, a lábak viszont – behajlított voltak ellenére – a sír K-i zárófaláig elnyúlnak.

Mellékletek: 1. A koponya jobb oldalán juh combcsontja.

2. A sírgödör ÉK-i sarkában, a sírfenék felett 70 cm-re a sír töltelékföldjében kerek metszetű, vastag bronzhuzalból hajlított nyitott *hajkarika* (16. kép 14), átm. 29 × 2,7 cm.

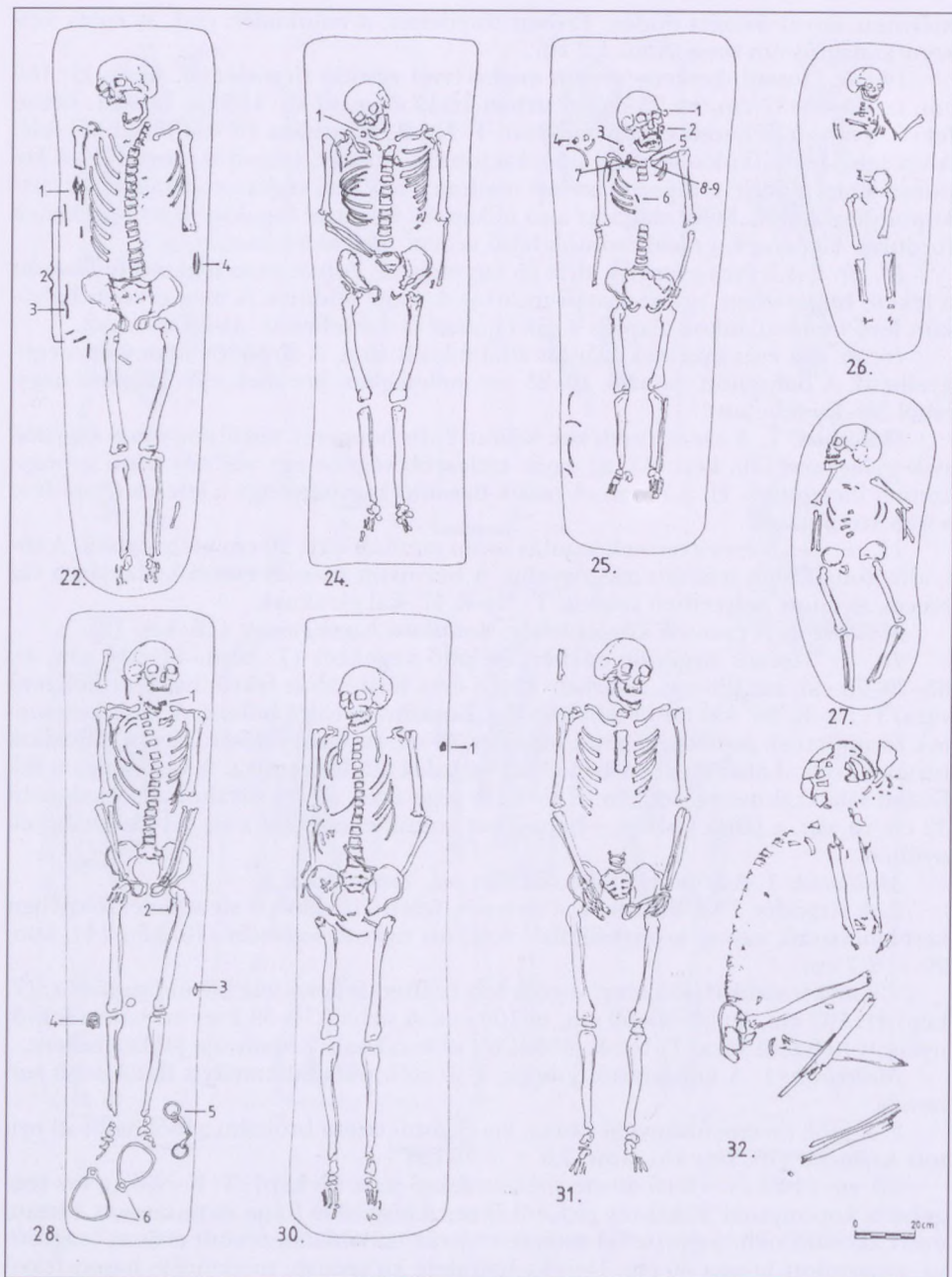
19. *sír.* Hosszúkás, keskeny, végein lekerekített feneke felé bővülő sírgödör. (7. kép) H: 192 cm, sz: 50–50–50 cm, m: 100 cm. A sírban 34–38 éves nő háton fekvő, nyújtott helyzetű váza. T: Ny–K, 5°-kal tér el északnak. Koponyája jobbra billent.

Mellékletek: 1. A koponyától jobbra, a sír déli oldalfala mellett fiatal *sértés* karcsontja.

2. A jobb csecsnýúlványnál vastag, kerek átmetszetű bronzhuzalból hajlított nyitott *hajkarika* (16. kép 15), átm. 2,8 × 2,55 cm.

20. *sír.* 21–22 éves férfi 40 cm mélyen fekvő sírja (7. kép). T: K–Ny-i (a váz tengelye a koponyánál 3°-kal tér el K-től D-re. A sírgödör foltja nem látszott tisztán, ezért az ásató nem jegyezte fel méreteit. A váz bal oldalán feküdt erősen zsugorítva, zsugorított hossza 80 cm. Dereka hátrafelé kicsavarva, medencéje hason fekvő helyzetben. Lábaik térdben annyira behajlították, hogy a sarkok az ülőcsonttal csaknem érintkeztek. Koponyája bolygatott: pusztán a koponyatető volt meg, az is a vázhoz képest magasabb szintben. *Melléklete* nincs.

21. *sír.* Téglalap alakú sírgödör, keleti vége enyhe ívben zárul (7. kép). H: 118 cm, sz: 50 cm, m: 115 cm. Déli oldalfalába a mai felszíntől 65 cm-re induló 50 cm



8. ábra Tiszanána-Cseh tanya, 22., 24., 25., 26., 27., 28., 30., 31., 32. sír rajza

Abb. 8 Tiszanána-Cseh-Gehöft, Zeichnung von den Gräbern 22, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32

magas, boltozatos falú padmalyt vájtak, amely az alján 20 cm széles. A sírfenek szélessége tehát a padmallyal együtt 70 cm. A sírban nyugvó 4-5 éves gyermek 100 cm hosszú váza nagyobbbrészt e padmalyba volt rejtve, csupán a bal karcsontok, a bal mellkasi bordák külső végei s a bal medencelapát széle esett kijebbb. A váz nyújtott helyzetű, hátan fekvő. T: Ny-K, 20°-kal tér el észak felé. Koponyája megemelt helyzetben, csaknem a sír nyugati falának támaszkodik, s kissé jobbra billent.

Mellékletek: 1. A koponya jobb oldalán kisméretű, bronzból öntött *fülbevaló* (17. kép 1). Karikája kerek átmetszetű, nyitott, felső ívének vége kúposan megvastagszik. A karikához alul vele egybeöntött hengeres csüngőtag csatlakozik, amely három vízszintesen körbefutó bordával díszített és gömböcskében végződik. H: 1,7 cm, sz: 1,35 cm.

1. Az áll alatt, az állkapocsba benyomódva Provence-i Hugo (926–931) milánói verésű *ezüstpénze*. Széle erősen töredékes (17. kép 2).

2. A vállcsúctól balra fiatal *juh kar- és combcsontja*.

3. A koponya felett baloldalt a sír fenekétől 20 cm-re, félig a sír nyugati falán keresztül húzódó ürgejáratban összehajtott *oldalpálcás zabla* (17. kép 3). A csuklós szájas végein – az épebb felének tanúsága szerint – két-két ellentétes síkban álló gyűrű volt. A belső gyűrűkben a pofaszíj befűzésére szolgáló füles pánttal ellátott oldalpálcák kaptak helyet, míg a külsőben a kantárszíj karikái mozoghattak. Az egyik szájas külső gyűrűje, valamint a pofaszíj füles pántja megsemmisült. Hiányzik a másik oldalpálca fele is. A kantárszíj befűzésére szolgáló karikákból két töredék maradt meg. A szájasak h: 11,4, ill. 10,2 cm, a pofarudak h: 11,7 cm, ill. 7,45 cm.

22. *sír*. Keskeny, téglalap alakú, ívelt keleti vége felé szűkülő sírgödör (8. kép). H: 190 cm, sz: 55–50–40 cm, m: 105 cm. A sírban 52–56 éves férfi hátan fekvő, nyújtott helyzetű váza. T: Ny-K, 25°-kal tér el dél felé. Koponyája – amelyen jelképes koponyalékelés nyoma látszik – jobbra billent.

Mellékletek: 1. A váz jobb oldala mellett, illetve részben magán a vázon a felkarcsont felső harmadától a combcsont felső harmadáig, mintegy 60 cm hosszan apró *tegezvasalás-töredékek* (18. kép 1–16).

2. A tegez szájában három vas *nyílcsúcs* (17. kép 13–15). Az egyik hosszú páncéltörő nyílcsúcs, megvastagodó négyélű csúcsos végződéssel, h: 9,7 cm; a másik hasonló, de nyéltüskéjének csak a töve van meg, h: 7,75 cm; a harmadik pengéje lapos, kétélű, levél alakú, hegye és tüskéje hiányzik, h: 4,83 cm, sz: 2,5 cm.

3. A bal könyök mellett, a sír tengelyével párhuzamosan, hosszanti élükön feküdtek egymástól 2 cm-re az *új markolatlemezeinek szarvasagancsból faragott* igen rossz állapotban levő töredékei. A megmenthető példány h: 8 cm, sz: 2,25 cm (17. kép 16).

23. *sír*. Korabeli bolygatással megdült sír, melynek nyugati felét a homokbányászás során elpusztították. A sírgödör keleti vége 50 cm széles volt és ívelten zárult, m: 100 cm. T: Ny-K, tengelye 20°-kal tér el délre. A sírban 69–73 éves nő összedobált csontjai feküdtek.

Mellékletek: 1. *Gyöngysor* darabjai (17. kép 6–9); két lapított gömb alakú szürkésbarna dudoros pasztagyöngy, díszítésüket fehér színű körök és pöttyök alkotják. Egy korong alakú üveggyöngy, felületén javarészen már lekopott barna festékekkel. Kéttagú sötétkék kásagyöngy.

2. Ezüstlemezből préselt *rombusz alakú ingnyakdísz* (17. kép 11). Széleit félgömb-sor keretezi, belül rombusz alakú bordával keretezett dudor látható. Töredékes, hossz tengelyében, az ép sarkánál felvarrássra szolgáló lyukacska látható. H: 2 cm, sz: 1,1 cm.

3. Egyélű, egyenes *vaskész* töredéke (17. kép 10). H: 3,85 cm, sz: 1,3 cm.

24. *sír*. Téglalap alakú, keskeny sírgödör, melynek hosszanti falai kissé befelé ívelődtek, vagyis a sírgödör közepén volt a legszűkebb (8. kép). A sírgödör nyugati végének jobb sarkában az ásató függőleges lekerekedő bevájtat (?) észlelt. H: 178 cm, sz: 58–50–53 cm, m: 76 cm. A sírgödörben 47–51 éves nő háton fekvő, nyújtott helyzetű, 145 cm hosszú váza nyugodott. T: Ny–K, 22°-kal tér el dél felé. Koponyája megemelt helyzetben, kissé jobbra dőlve. A jobb alkar be van hajlítva a medencébe.

Melléklet: 1. A koponya jobb csecsnyúlánya és az állkapocs közötti részen vékony, kerek átmetszetű bronzhuzalból oválisra hajlított nyitott, kisméretű *hajkarika* (17. kép 12). Átm: 1,65 × 1,4 cm.

25. *sír*. Ívelt keleti vége felé keskenyedő hosszúkás sírgödör (8. kép). H: 175 cm sz: 62–55–48 cm, m: 103 cm. T: Ny–K, 26°-kal tér el délre. A sírban 11–12 éves gyermek 128 cm hosszú, háton fekvő nyújtott helyzetű váza nyugodott. A sír tengelyében fekvő lábakkhoz képest a törzs és a koponya kissé jobbra hajlott el. A bal kéz csontjai a medencelapáton nyugodtak. A mellkasi rész állatjárás miatt bolygatott, a hiányzó bordákat, csigolyákat a sírgödör jobb oldali fala mellé hurcolták a rágszálók. Eltúrták a *mellékletek* egy részét is:

1. A koponya bal csecsnyúlánya mellett vékony, kerek metszetű bronzhuzalból hajlított nyitott, kisméretű *hajkarika* (19. kép 2). Átm. 1,55 × 1,45 cm.

2. Ugyancsak a bal csecsnyúlánynál *csüngődíszes fülbevaló* (19. kép 4). Ovális, töredékes karikájának csak az alsó harmada maradt meg. Kerek átmetszetű bronzhuzalból hajlították oly módon, hogy alul közepén kis kerek hurkot alakítottak ki. Ide kapcsolódott a hosszú vascső, melynek apró töredékeit nem lehetett megmenteni. Felső tagjának visszagörbülő vége nyitott *bronzkarikára* volt ráakasztva (19. kép 3). A fülbevaló felső tagjának h: 1,6 cm, sz: 1,1 cm, a karika átm: 2,1 × 1,8 cm.

3. A jobb csecsnyúlány és a kulcsont között kereketszetű vékony bronzhuzalból hajlított nyitott *hajkarika* (19. kép 1)

4. Az alsó állkapocs alatt, illetve a nyakcsigolyák mögött vashuzalból sodrott *nyakperec* apró töredékei (19. kép 9–13).

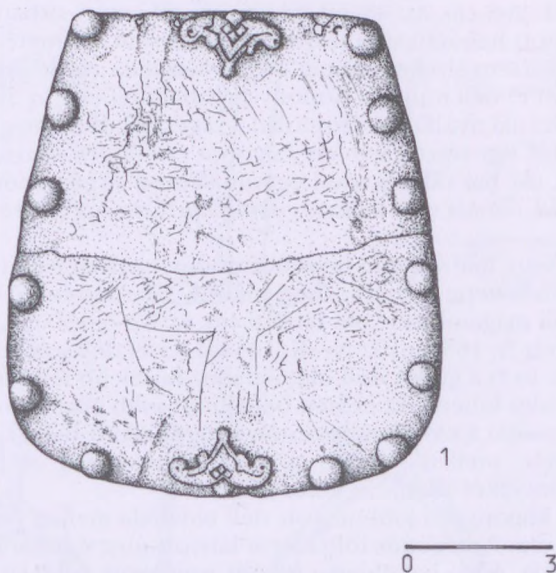
5. Az állkapocs alatt a szájüregbe tapadva *láncocsk*a egészen vékony bronzhuzalból hurkolt szemekből. Csak apró morzsáit lehetett megmenteni (19. kép 5). A lánc közepe tájáról szalagszerű bőrmaradvány került elő. Felszedés során megsemmisült.

6. A koponya jobb oldalától 8 cm-re egy ürgejáratból bolygatott csontok társaságában bronzból öntött tömör *fülesgomb* került elő, lapított gömb alakú fejjel (19. kép 6), h: 1,35 cm, átm. 0,8 cm. Párja a felső nyakcsigolyák jobb oldala mellett feküdt (19. kép 7), h: 1,5 cm, átm. 0,9 cm.

7. A mellcsont tájékán, arra átlósan farostos vaspálcika került elő, feltehetőleg *kés vagy ár nyéltüskéje* (19. kép 8), h: 1,9 cm.

26. *sír*. Keleti vége felé szűkülő nyújtott ovális alakú sírgödör (8. kép). H: 110 cm, sz: 48–30 cm, m: 69 cm. A sírban 3–4 éves gyermek 82 cm hosszú háton fekvő, nyújtott helyzetű váza nyugodott. T: Ny–K 20°-kal tér el dél felé. Koponyája balra billent. A rágszálók a törzs közepét és jobb oldalát feldúlták. A bal alkart is rágszálók mozdíthatták el. *Melléklete* nincs.

27. *sír*. Keskeny, nyújtott ovális alakú sírgödör, amelynek északi hosszanti fala a közepén kissé befelé ívelődik. (8. kép) H: 118 cm, sz: 34–40–28 cm, m: 70 cm. A sírban 5–6 éves gyermek 90 cm hosszú háton fekvő, nyújtott helyzetű váza nyugodott. T: Ny–K 28°-kal dél felé. Koponyája a jobb oldalára billent, bal lába enyhén felhúzva és térde kifelé hajlítva. A lábak a bokák, irányában valamicskét emelkednek. *Melléklete* nincs.



9. ábra Tiszanána–Cseh tanya, az 1. sír tarsolylemeze

Abb. 9 Tiszanána–Cseh-Gehöft, Taschendeckplatte vom Grab 1

28. sír. Feltűnően hosszú, keleti vége felé szűkülő, lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödör. (8. kép) H: 212 cm, sz: 50–47–40 cm, m: 92 cm. 16–17 éves férfi (?) sírja. A 160 cm hosszú váz nyújtott helyzetű, háton fekvő. Koponyája balra billent, mindkét alkarja a medencébe hajlik, a jobb kézfej csontjai azon túlnyúlva a combcsont felső végén nyugszanak. T: Ny–K, tengelye 10°-kal tér el dél felé.

Mellékletek: 1. A koponya mellett jobbról, attól 8 cm-re fiatal *sértés karcsontja*.

2. A leesett állkapocsban háromszög alakú, 1,25 × 1,1 cm-es *ezüstlemez töredék*, amelynek egyik sarka visszahajlott (elveszett).

3. A bal combcsont felső vége mellett *vaskés nyéltűskéjének és pengéjének* apró töredékei.

4. A sírgödör bal oldali fala mellett a bal combcsont alsó harmadával egyvonalban, csúcsával felfelé, a sír fenekénél 9 cm-rel magasabban deltoid alakú *vasnyílhegy*, a leletek felszedése során elkallódott.

5. A sír keleti végében, a sír fenekétől 23–33 cm-rel magasabban *körte alakú vaskengyel pár*. Mindkét kengyel füle téglalap alakú, keskeny, lapos száraihoz ívelt, széles talp csatlakozik, melyet két szélén és középen borda erősít. (19. kép 14–15) M: 17 cm, ill. 16,5 cm, sz: 14,42 cm, ill. 12,6 cm, talpsz: 3,2 cm, ill. 3,1 cm.

6. A jobb térd felett, a kengyelpárral egy szintben *hevedercsat* (19. kép 17). Négyzet alakú, elülső oldalán ívelt csat a csattüske számára kialakított keresztengellyel. H: 4,8 cm, sz: 4,4 cm.

7. A sír bal oldali hosszanti fala mellett, a lábszárcsont alsó végének vonalában kovácsolt vas *csikószabla* (19. kép 16). Eltérő hosszúságúak a csuklóvasai: 8, 4 cm, ill. 6,3 cm, a pofakarikák átm. 5,3 cm.

29. sír. 27 cm mélységben 58–62 éves nő (?) erősen elkorhadt koponyája fektetve. Magát a vázat feltehetően a szántás pusztította el. *Melléklete* nem maradt.

30. sír. Íveltlen záruló keleti vége felé bővülő hosszú, keskeny, téglalap alakú sírgödör (8. kép). H: 208 cm, sz: 48–50–54 cm, m: 82 cm. A sírban 39–43 éves férfi háton fekvő, nyújtott helyzetű váza feküdt. Az elhunytat a temetés során nem pontosan a gödör hossz tengelyébe, hanem a déli oldalfala mellé fektették. T: Ny–K, tengelye 20°-kal tér el déli irányba. Koponyája jobbra billent, az alkarcsontok a medencelapátok szélei alá nyúltak. A csontokat a rágcslók kissé megbolygatták: a kézcsontokat, a bordák egy részét, néhány csigolyát és a kulcsontokat.

Melléklet: 1. A váz bal vállcsúcsával egyvonalban a sírgödör északi oldalfalánál pengeszerű vastöredék (vaskés vagy nyílcsúcs darabkája?). Az apró töredék a restaurálás előtt szétmállott.

31. sír. Keleti vége felé szűkülő hosszú sírgödör, enyhén ívelt rövid zárófalakkal (8. kép). Feneke a közepe felé teknősen mélyül, a benne fekvő váz koponyája és lába a medencénél magasabban volt. H: 210 cm, sz: 62–59–50 cm, m: 86 cm. 53–57 éves férfi sírja. A váz h: 163 cm, T: Ny–K, 15°-kal tér el déli irányba. Akárcsak a 30. sír esetében, a váz itt is a gödör déli oldalfalához közelebb feküdt nyújtott helyzetben. Koponyája balra billent. Az erősen behajlított jobb alkar a medencén keresztben feküdt, kézcsontjai a szeméremcsonton nyugodtak. A bal alkarcsont a medencelapát külső széle mellett feküdt, a kézcsontok pedig a combnyakon. Az ágyékcsigolyák környékét állatjárás dülta szét.

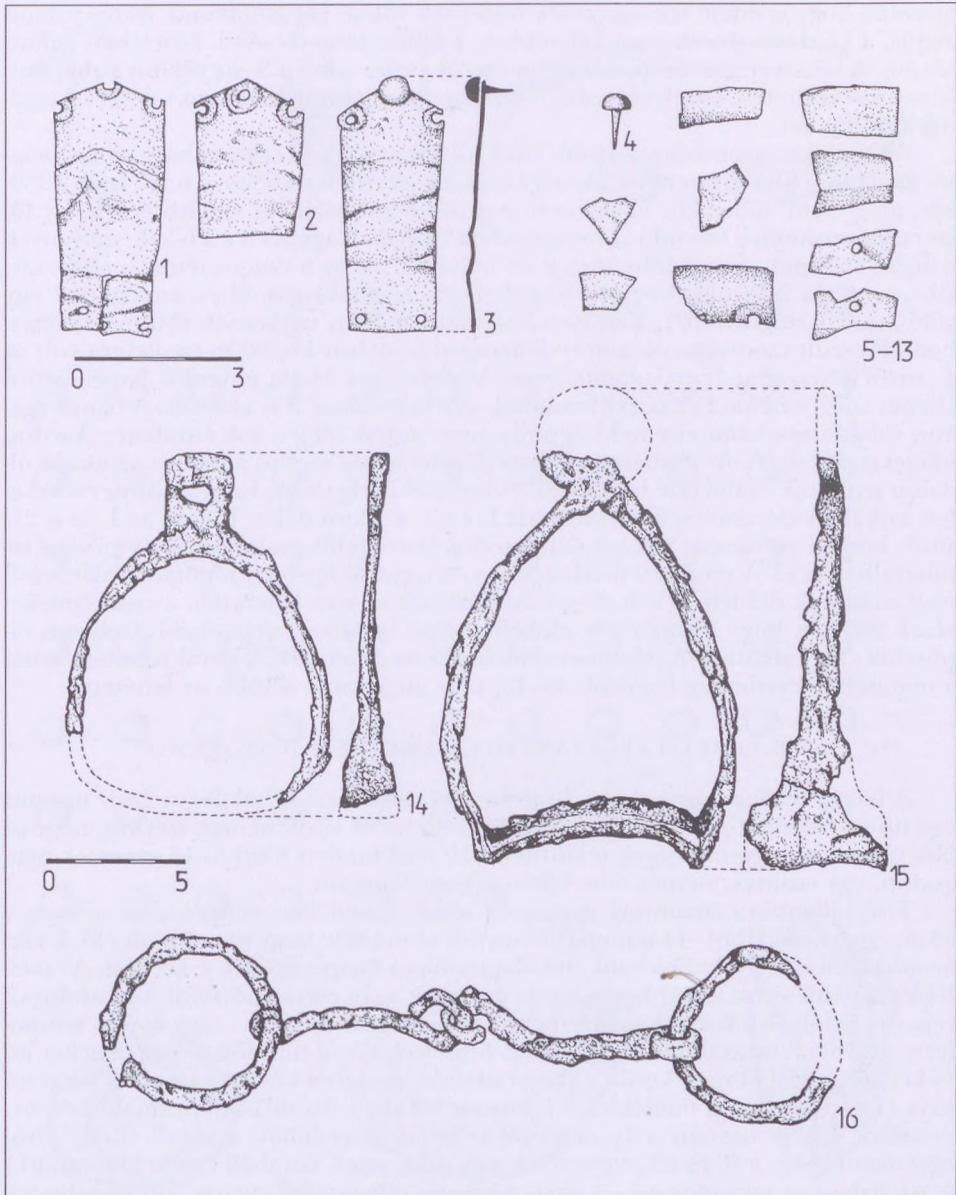
Melléklet: 1. A koponyától jobbra, a sír déli oldalfala mellett fiatal juh karcsontja.

32. sír. M: 55 cm. A sírgödör foltja nem látszott meg a feltárás során (8. kép). 69–73 éves férfi sírja. A váz bal oldalán feküdt zsugorítva. Jobb lába egészen a jobb könyökhöz felhúzva, a bal nyújtottabb. Teljes h: 157 cm, zsugorított h: 105 cm. T: Ny–K, tengelye 37°-kal tér el északi irányba. A koponya összeroppanva került elő, de a többi csont is erősen töredékes. Az alkarcsontokat a feltárás során az ásó törte össze és eredeti helyéből kimozdította, kivéve a könyök felőli végüket, amelynek alapján megállapítható volt, hogy a kezek az arc elé lehettek hajlítva. Melléklete nincs.

3. A TEMETŐ KITERJEDÉSE

A temetőterkép tanúsága szerint (3. kép) a leletmentő ásatások során a homokbánya azon oldalát, ahol sírok előkerülése várható volt, sikerült körös-körül átkutatni. Dienes feljegyzései arról tanúskodnak, hogy a temetőt (pontosabban annak maradványát) teljesen feltártak tekintette, bár megjegyezte: „A meglehetősen szétszórt csoportokban történő temetkezés zavarja tisztánlátásunkat és lehetséges, hogy az eddig ismeretlen fajtájú temetőnek – számunkra nem is sejthető helyen – még lappanghatnak sírjai. Ennek persze a valószínűsége kevés, hiszen a bányát művelő helyiektől megfelelően tájékozódunk és amennyire az anyagiak engedték ásatással is igyekeztünk meggyőződni a temető kiterjedéséről.”

A nagyméretű összefüggő ásatási felületen kívül még két különálló ásatási szelvényt nyitottak: a bánya északi partfala mentén egy 10 × 3,4 m-es szelvényt mélyítették le, a kísérlet azonban meddő maradt. A bánya nyugati sarkánál 3 × 5 m-es szelvényt ástak, mivel egy homokot bányászó cigányember állítása szerint 1959-ben valahol e tájon bukkantak rá egy sírra. Mellékletéről is tudott, egyetlen (három darabra tört) karperecről. Dienes számára azonban – minden bizonnyal joggal – gyanús volt az a körülmény, hogy a sírt úgy jellemezte, mintha abban (a 2. sírban látott módon) egy anya lett volna gyermekével együtt eltemetve. A 2. sír halottjáról, a gyermekét meg a sírban is magához ölelő anyáról annak idején sok szó esett a faluban, alighanem ez mozgatta meg e „szemtánú” képzeletét is. Sem a szelvény, sem az azon a részen az ásatás idején is folytatott nagyarányú homokkitermelés nem



10. ábra Tiszanána–Cseh tanya, 1–16: az 1. sír leletei

Abb. 10 Tiszanána–Cseh-Gehöft, 1–16: Fundstücke des Grabes 1

igazolta, hogy arrafelé temetkezések történtek volna. Ha állításának volt is valami alapja, a kérdéses sírnak jóval keletebbre, a feltárt temetkezések közelében kellett lennie. A könnyen összeroppant karperecről szólva talán a 3. sír vékony ruhapántjaira emlékezhetett, amelyet Szabó J. Gy. jegyzetei szerint 1959-ben valóban a cigányok dúlták fel.

A korábban nyomtalanul eltűnt sírokról Dienesnek sikerült néhány fontos adatot gyűjtenie. Kiss István helyi lakos igen élményszerűen mesélte el neki, hogy 1939-ben az 1. sírtól délre kb. 12–15 m-re egy olyan sírt találtak, amelyben a 2. sír lószerszámvereteihez hasonló „bronzgombok” voltak. Nagyjából a VI–VII. szelvények nyugati szélének táján jelölte meg e sír helyét, tehát az a rangos temetkezések sávjába, az 1. és 2. sírokkal egy sorba eshetett. Ugyanakkor többen emlegettek egy „ülő” (talán zsugorított?), Kiss István szerint azonban ugyancsak nyújtott helyzetben előkerült csontvázat is, amely délnyugati irányban kb. 20 m távolságra volt az 1. sírtől és cserépedény volt mellette. Az 1960. évi ásatás egy idős látogatójától Dienes még a néhai Petróczki Istvánnak egy vallomásáról is értesült. A bánya egykori tulajdonosa említette neki ugyanis, hogy annak idején sok mindenre: kardra, lőfejekre letek itt. Az emberek egyöntetű véleménye szerint a bányát az északi oldalon nyitották és dél felé bővítették. A temetőkép igazolja, hogy a bánya északkeleti sarkában szerencsésen megmaradt 1. és 2. síroktól délre, főként az 1. és a 21. sírok közötti területen, ahol a bányagödör beszögellik, valóban több gazdag sír pusztulhatott el. A rangos temetkezések sora ugyanis így igen foghíjas. Talán ezen ívelt sírsornak dél felé is volt még folytatása, sőt az sem lehetetlen a visszaemlékezések alapján, hogy nyugatra az előkelő család tagjainak sírjai újabb (teljesen elpusztult) sort alkottak. A leletmentések során megmentett 32 sírral szemben tehát a temetőben eredetileg legalább 40–45, vagy még annál is több sír lehetett.

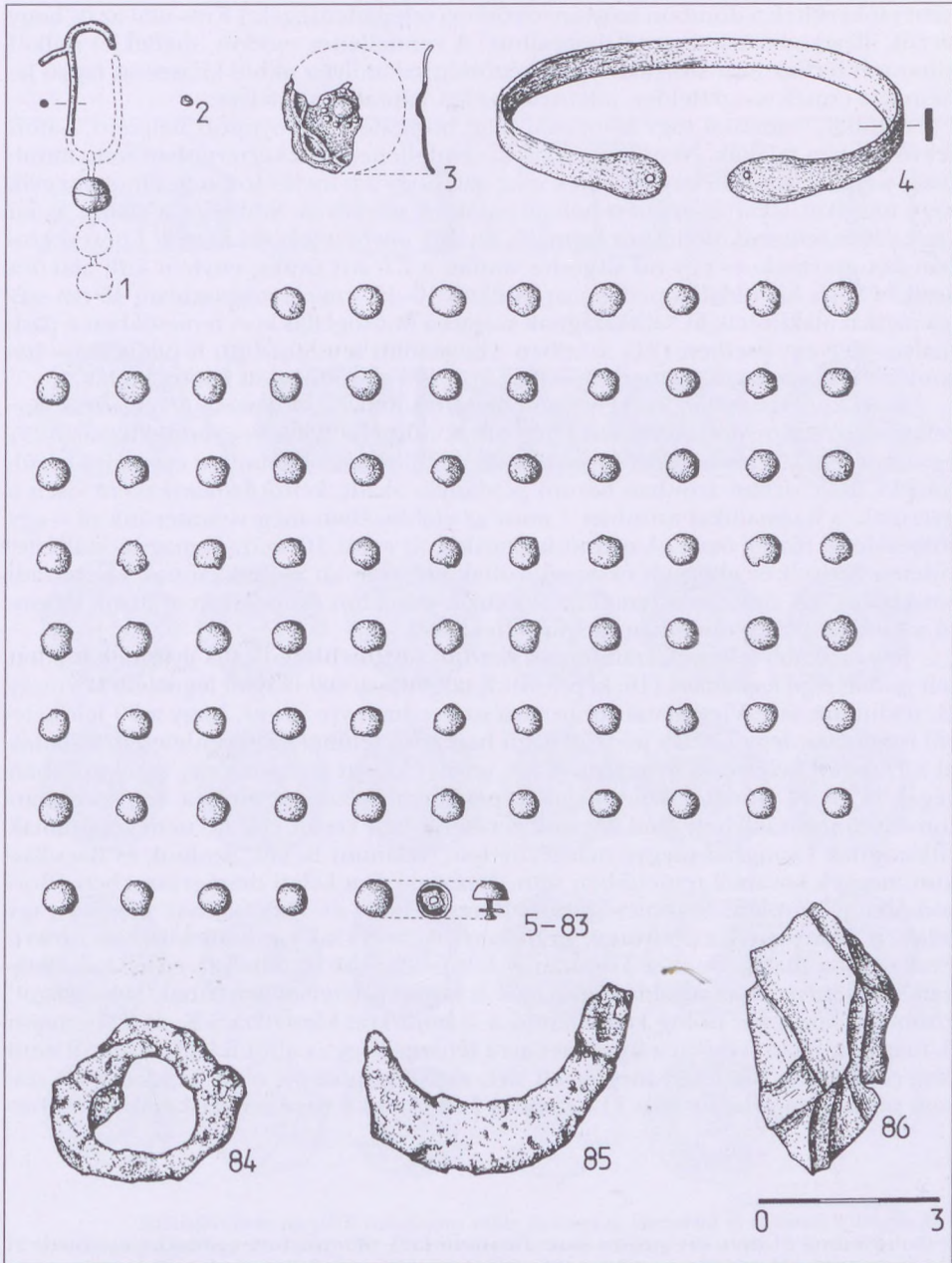
4. A TEMETŐ LELETANYAGA, TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

A leletmentő ásatások során 32 sírban 33 csontvázat tártak fel, a 2. sír ugyanis egy nő és csecsemője kettős temetkezését rejtette. A sírok nemek szerinti megoszlása viszonylag egyenletesnek tekinthető: 10 férfi mellett 8 nő és 14 gyermek nyugodott, egy csontváz nemét nem lehetett megállapítani.

Első pillantásra viszonylag magasnak tűnik a melléklet nélküli sírok aránya: a 33 sír egyharmadából, 11 temetkezés mellől semmiféle tárgy nem került elő. E kép azonban jóval árnyaltabbá válik, ha alaposabban megvizsgáljuk e kérdést. A melléklet nélküli sírok közül hét ugyanis gyermek vagy csecsemő földi maradványait rejtette, amelyek a korszak más temetőiben is csupán szerény – vagy éppen semmilyen – túlvilági útravalót nem kaptak. A felnőttek közül mindössze egy vagy két nő és két férfi sírjából nem került elő maradandó anyagból készített tárgy. A fiatal nő sírja (14.) esetében a mellékletek hiánya a korabeli sírablásnak tudható be: medencétől felfelé ugyanis a fosztogatók teljesen összedúlták a vázat. (Ezen kívül egyébként még a 8. és 23., ugyancsak női sírok estek korabeli rablás áldozatául.) A 29. sírban nyugvó idős nő (?) sírját a szántás teljesen felforgatta, annak eshetek áldozatul mellékletei is.

Figyelemre méltó módon mindkét melléklet nélküli férfit zsugorított pózban temették el, sőt egyikük (20. sír) tájolása is fordított, K–Ny-i irányú volt. A zsugorított módon való temetés koránt sem ismeretlen a 10–11. században, nem kell tehát arra gondolnunk, hogy ezek őskori sírok lennének.⁷ (Az ásatás során egyéb-

⁷ Dienes 1972. 16, Tettamanti 1975. 101, Szabó 1976. 17–19, Kőhegyi 1980. 205–239, Kürti 1980. 342.



11. ábra Tiszanána-Cseh tanya, 1-86: a 2. sír leletei

Abb. 11 Tiszanána-Cseh-Gehöft, 1-86: Fundstücke des Grabes 2

ként előkerültek a dombon szórványos őskori telepjelenségek.) Erre utal az is, hogy sírjaik illeszkednek a temető sírsoraihoz. A rendellenes módon, melléklet nélkül elhantolt férfiak házi szolgálak, vagy a közösség valamilyen okból kitaszított tagjai lehettek, s ennek megfelelően a temető szélén kaptak nyughelyet.

A többi, rablással vagy szántással nem bolygatott sírt nyújtott helyzetű, háton fekvő pózban találták. Nem mutatható ki rendellenesség a kéztartásban sem, mindössze néhány váz esetében figyelték meg azt, hogy a temetés során az elhunyt egyik vagy mindkét alkarját enyhén behajlították. A sírgödörök többsége téglalap alakú vagy a lába felé szűkülő trapéz formájú, sarkaik enyhén lekerekítettek. Eltérést csupán két gyermek- és egy nő sírgödre mutat: a 27. sírt ovális, enyhén kifli alakúra ásták, a 2. sír bal oldalán pedig a sírfenéktől 10–15 cm-rel magasabban 45 cm széles padkát alakítottak ki.⁸ Ritkaságnak számít a honfoglalás kori temetőkben a padmalysos sír,⁹ egy esetben (21) azonban Tiszanánán is előfordult. A padmalyt – hasonlóan a korszak más temetkezéseihez – itt is a sírgödör déli falába vajták.

A sírokból viszonylag csekély számban láttak napvilágot *ékszerek és ruhadíszek*. Kerék átmetszetű, nyitott *hajkarikák* férfi- (18.), női- (19., 24.) és gyermeksírbán (25) egyaránt leltek. Valamennyit bronzhuzalból hajlították. Többnyire egyesével kerültek elő, a 25. sírban azonban három példány is akadt: kettőt hajkarikaként viselt a gyermek, a harmadikat azonban – mint az alábbiakban még visszatérünk rá – egy fülbevalóval fűzték össze. A nyitott hajkarikák az egész 10. századi magyar szállásterületen kedvelt és elterjedt ékszerek voltak, de gyakran előbukkannak 11. századi sírokból is.¹⁰ A tiszánánai temetőben a sírok számához viszonyított arányuk hasonló a korszak más temetőiben megfigyelttel.¹¹

Jóval ritkább leletnek számítanak viszont a 11. sírban nyugvó gyermek mellett lelt *pödrött végű hajkarikák* (16. kép 7–8). E tárgytypus tanulságait legutóbb Lőrinczy G. tekintette át.¹² Vizsgálatai során arra az eredményre jutott, hogy a 70 lelőhelyről ismert mintegy 150 db pödrött végű hajkarika lelőhelyei egyenletesen oszlanak el a Dunától keletre és nyugatra. A két terület között a hasonlóság ezzel azonban véget is ér. A Dunától keletre talált példányok zöme ugyanis a Kunszentmárton–Hódmezővásárhely által határolt területsávban került elő, de nem számítanak ritkaságnak Csongrád megye más területein, valamint Békés, Szolnok és Bács-Kiskun megyék korabeli temetőiben sem. Az északi és a keleti országrészekben (Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Heves és Hajdú-Bihar megye) vagy teljesen hiányoznak a pödrött végű hajkarikák, vagy csak egy-két lelőhelyük ismert. Ezek sorába illeszkednek a Tiszanánán lelt példányok is, amelyek egyéb sajátosságait tekintve is az alföldi régió más hasonló leleteivel mutatnak rokonságot. Utóbbiak közül két dolog kiemelendő a számunkra: Mesterházy K. és Tettamanti S. már korábban felhívta a figyelmet arra tényre, hogy az alföldi lelőhelyekről nem ismerünk olyan hitelesen megfigyelt sírt, melyben pödrött végű hajkarika 11. századi pénzzel vagy biztosan a 11. századra keltezhető S végű hajkarikával együtt for-

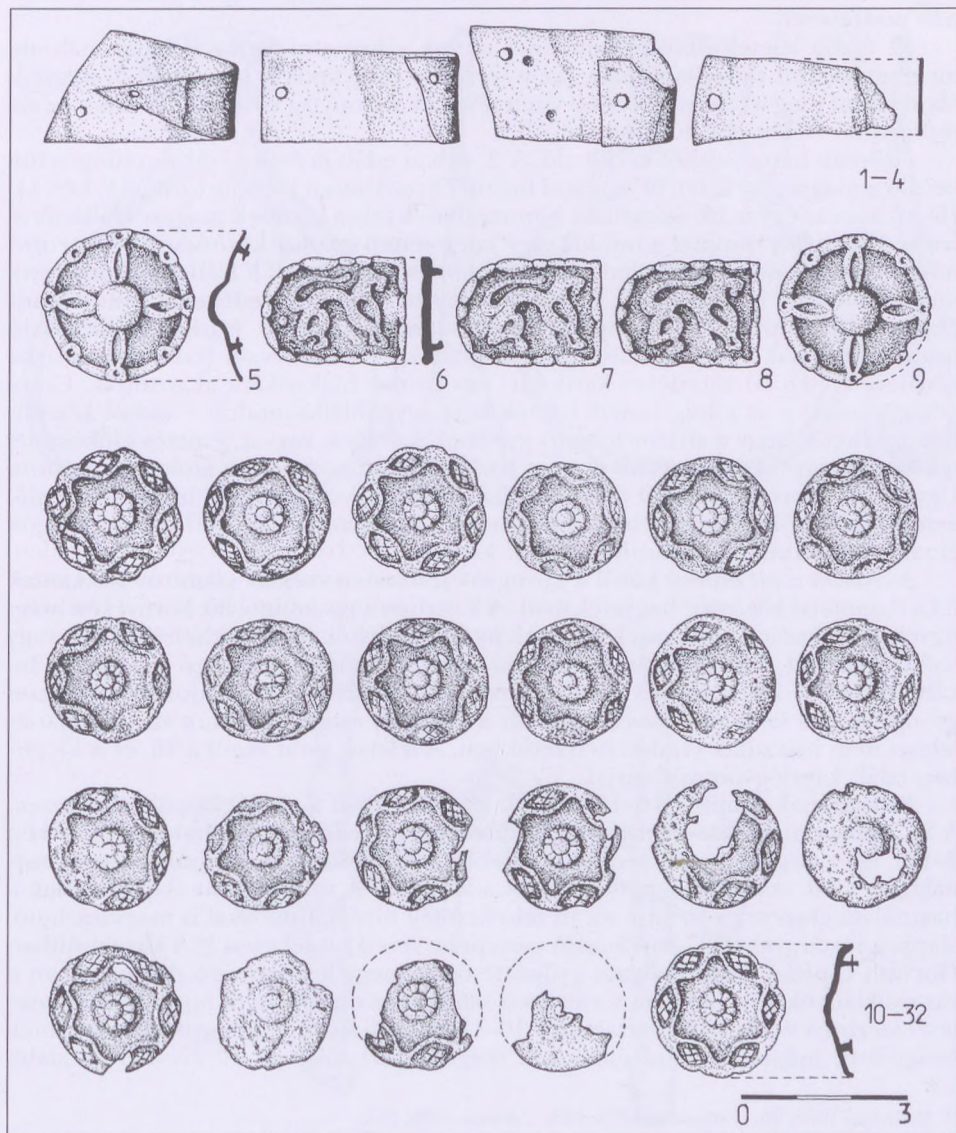
⁸ A sírgödör formáját és metszetét az ásató az előre nyomtatott sírlapon nem rögzítette.

⁹ Öt lelőhelyről 11 ilyen sírt gyűjtött össze Tettamanti 1975. 90. majd ezt újabbakkal egészítette ki Lőrinczy 1985. 155–156. E temetőkben is legfeljebb egy-két padmalysos sír fordult elő, kivételt csupán két lelőhely képez: Bánkeszi (Bánov, SI) 7 sírral és Sándorfalva-Eperjes, ahol a 8 megfigyelt padmalysos temetkezés mellett ilyenek gyaníthatók azokban az esetekben is, ahol a váz a széles sírgödör egyik falánál fekszik (utóbbiakat a földgyaluk munkája miatt nem lehetett pontosan megfigyelni): Fodor 1985. 20.

¹⁰ Szőke 1962. 35.

¹¹ Révész 1996. 76.

¹² Lőrinczy 1985. 157.



12. ábra Tiszanána-Cseh tanya, 1-32: a 2. sír leletei

Abb. 12 Tiszanána-Cseh-Gehöft, 1-32: Fundstücke des Grabes 2

dulna elő, szemben a Dunántúllal, ahol ez gyakorinak számít.¹³ A Dunántúlon és az Alföldön előkerült pödrött végű hajkarikák formai szempontból is eltérnek egymástól: utóbbiak karikája, pödrésének átmérője s annak a vastagsága viszonylag nagy, szemben az előzőek kisebb méretével, kicsi, vékony és igen gyakran elkaspált pödrésével.

Az újabb leletek ismeretében sincs okunk változtatni Szőke B. négy évtizede megfogalmazott megállapításán, mely szerint e tárgytypus a 10. század 3. negyedében jelent meg a magyar köznép viseletében, s viszonylag rövid idő múltán, az ezredforduló elején el is tűnt onnan.¹⁴

Fülbevaló három sírból került elő. A 2. sírban talált préselt gömbsorcsüngős fülbevaló a magyarság keletről magával hozott ékszer típusai közé tartozik (11. kép 1). Használata az egész 10. században kimutatható a teljes korabeli magyar szállásterületen. Használói zömmel a módos vagy kifejezetten gazdag közösségekhez tartozó nők voltak, bár nem ismeretlen a köznépi temetőkből sem.¹⁵ E fülbevalótípus egyik sajátos változata lehetett a 25. sírban lelt, sajnos nagyon töredékesen fennmaradt ékszer (19. kép 4). A csüngőtág beakasztására szolgáló hurkot a fülbevaló huzalkarikájának a meghajlításával alakították ki.¹⁶ A fülbevaló (talán már a sírba kerülése idején is) töredékes karikáját egy nyitott hajkarikára akasztották. Csüngőtágja pedig – az eddig ismert leletek közt egyedülálló módon – vasból készült. Elképzelhető, hogy a sírban nyugvó gyermek számára, vagy a temetés előkészületeként egy egyébként is sérült ékszer barkácsoltak össze ezen a szokatlan módon. Ugyancsak gyermek sírjából (21.) került elő egy bogyós csüngőjű bronz fülbevaló, amely feltehetőleg a művesebben megformált, finoman kidolgozott bizánci függők elnagytolt utánzatának tekinthető¹⁷ (17. kép 1).

A nyakon viselt ékszerek közül a gyöngyök feltűnően csekély számban bukkantak fel a tiszánánai közösség hagyatékában. A 2. sírban a nyakcsigolyák környékén megfigyelt apró igazgyöngyszemek lehetnek nyaklánc díszei, de ékesíthették az ing vagy kaftán gallérját, esetleg a varkocsba font vagy a fejfedőről lecsüngő szalagot is. Inkább nyaklánc alkotóelemei lehettek viszont a 23. sírban lelt dudoros üvegpaszta gyöngyök és a kéttágú gyöngyszem, bár a korabeli rablással feldúlt váz csontjai és leletei nem maradtak eredeti helyzetükben. A leletek sorát végül a 16. és a 17. sírban talált kagylógyöngyök zárják.

Ritkaságnak számít a 10–11. századi leletanyagban a vasból készült nyakperec. A 25. sírban talált ékszernek sajnos csupán apró töredékei maradtak meg (19. kép 9–13), így a tárgy típusáról semmi közelebbit nem tudunk. A vas nyakperek használata a 10. század közepétől vannak adataink.¹⁸ A vasnak mint alapanyagnak a használata ékszerek készítése során feltehetőleg hitvilági okokkal is magyarázható: alapja a vastárgyak védő-bajelhárító szerepébe vetett hit lehetett.¹⁹ A közelmúltban Horváth Ciprián régészhallgató gyűjtötte össze megjelenésre váró dolgozatában a vas nyakláncokat, s munkája során igen tanulságos eredményre jutott.²⁰ Megfigyelései szerint a vasláncokat tartalmazó 10–11. századi sírok mindegyikében gyermek nyugodott, mégpedig ahol életkoruk meghatározható volt, 10 évesnél fiatalabb

¹³ Mesterházy 1965. 99, Tettamanti 1975. 103, Lőrinczy 1985. 157.

¹⁴ Szőke 1962. 35–38.

¹⁵ Révész 1988.

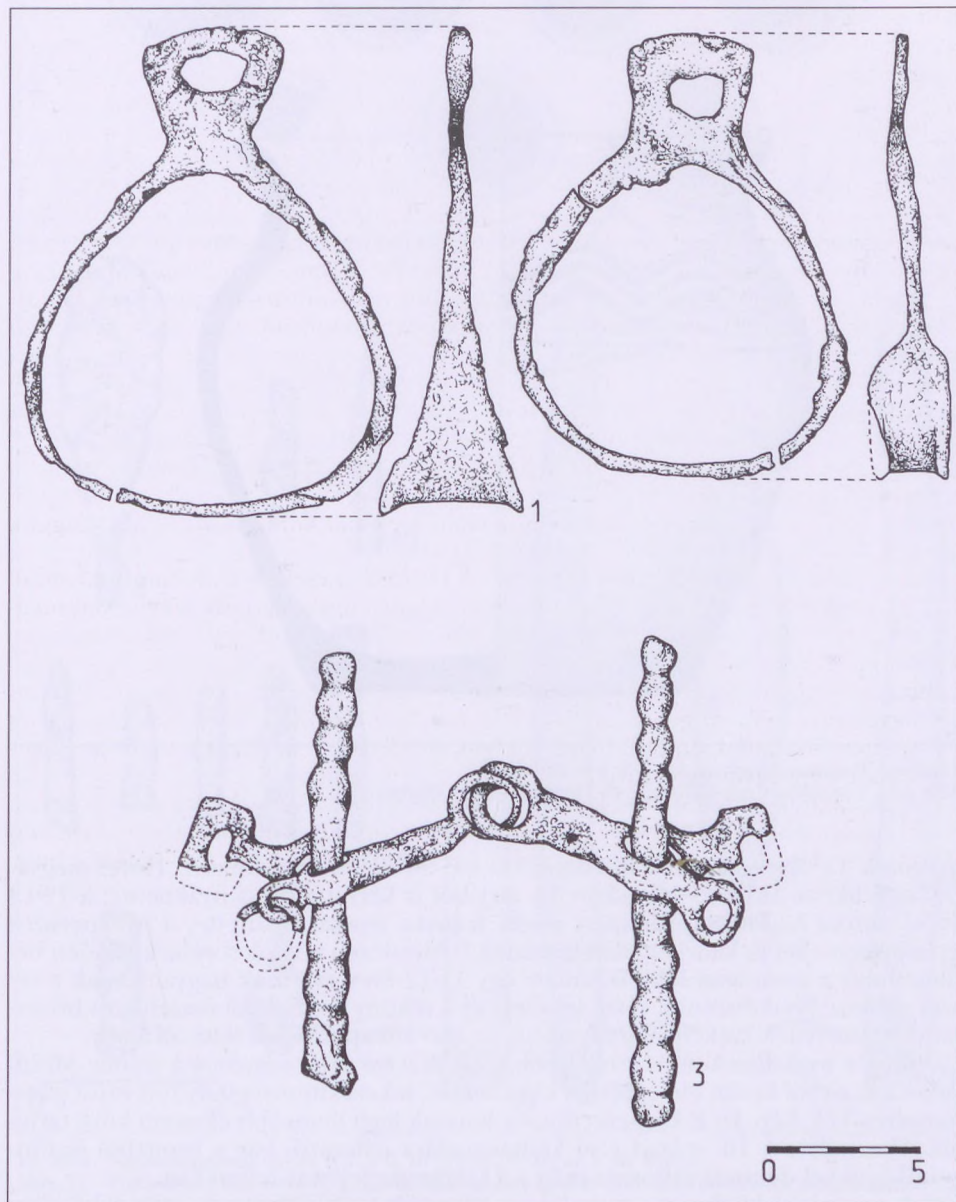
¹⁶ Párhuzamait Győr–Téglavető dűlő 47., Piliny–Sirmányhegy 64., Szentes–Derekegyházi oldal 1., Karos–Eperjesszőg II. 47. sírjából és Hajdúsámson–Majorsági földekről ismerjük: Révész 1988. 145.

¹⁷ A 10–11. századi magyar sírleletekben talált bizánci és balkáni eredetű tárgyakról ld. Mesterházy 1990., Mesterházy 1991.

¹⁸ Szabó 1978–79. 52–62.

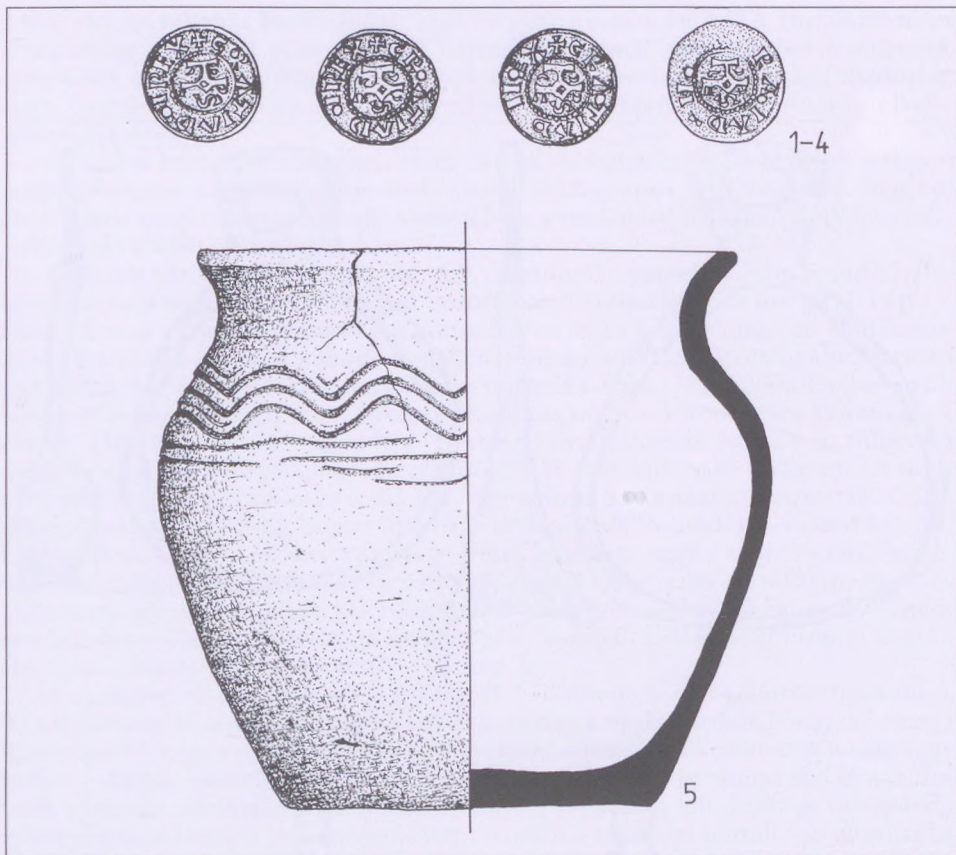
¹⁹ Solymossy 1933. 103–104.

²⁰ Horváth 2002.



13. ábra Tiszanána-Cseh tanyá, 1-3: a 2. sír leletei

Abb. 13 Tiszanána-Cseh-Gehöft, 1-3: Fundstücke des Grabes 2



14. ábra Tiszanána–Cseh tanya, 1–5: a 4. sír leletei

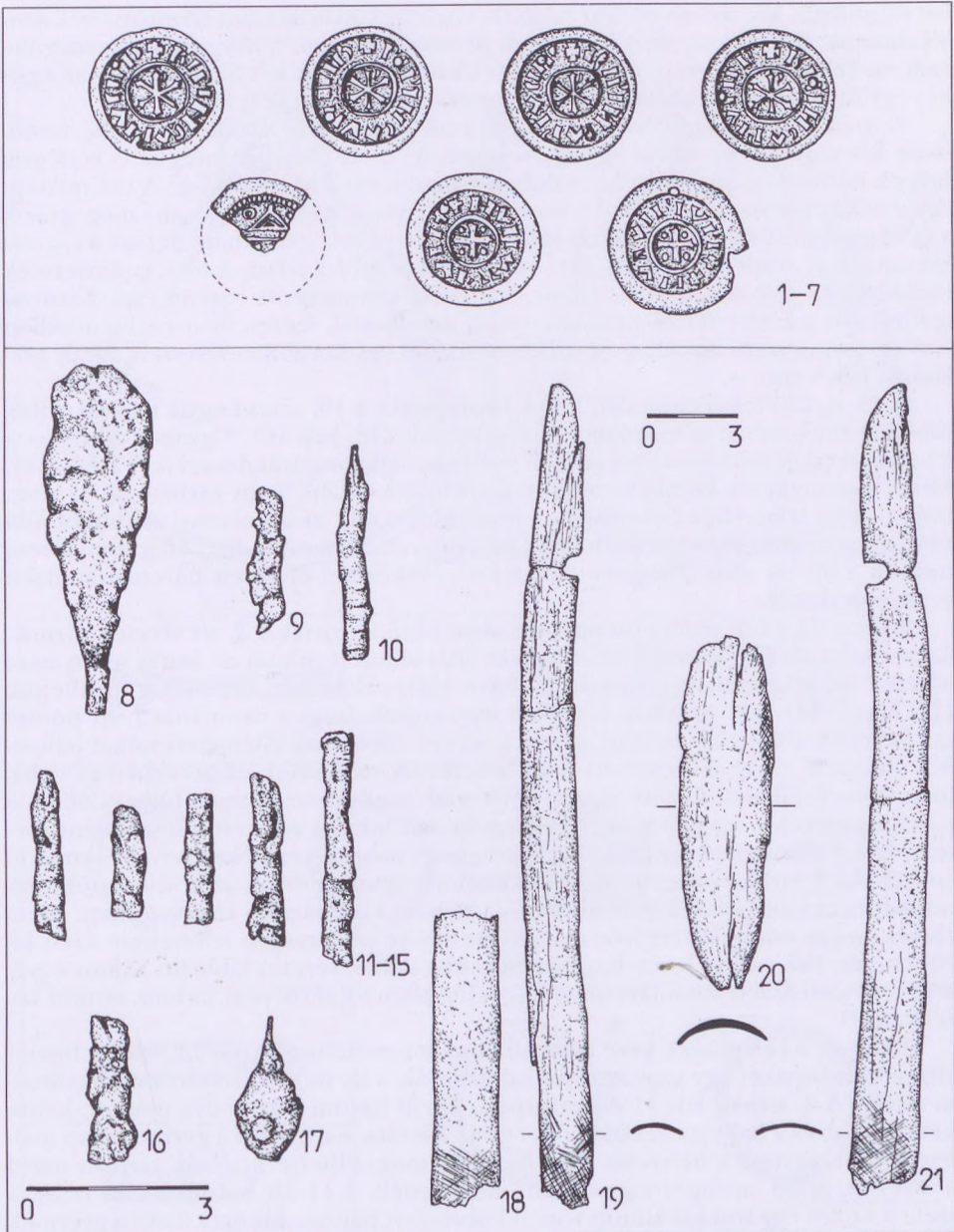
Abb. 14 Tiszanána–Cseh-Gehöft, 1–5: Fundstücke des Grabes 4

gyermek. Lelőhelyeik a Tiszától nyugatra eső területeken találhatók. Heves megyéből egyébként Aldebrő–Mocsáros 13. sírjából is került elő vas nyakperec: a 12–13 éves, áttört hajfonat-koronapárt viselő leányka nyakát díszítette, a nyakperecre gyöngyszemeket és kauricsigákat is húztak.²¹ Mindezen adatok sorába kitűnően beilleszthető a tiszanánai lelet is, amely egy 11–12 éves gyermek hagyatékának a részét alkotta. Nyakdíszének része lehetett az a vékony szemekből összefűzött bronzlánc is, amelynek csekély maradványait az alsó állkapocs alatt lelte az ásató.

Még a nyakdíszeknél is csekélyebb a *kéz és a kar díszítményeinek* a száma: Mindössze a 2. sírból került elő egyetlen kiszélesedő, lekerekített végű nyitott ezüst pántkarperec (11. kép 4). E karperec típus a korszak legjellemzőbb ékszerei közé tartozik. Használata a 10. század első kétharmadára jellemző, bár a bronzból öntött, pontkőrökkel díszített változata még a 11. század elején is felbukkan.

A tiszanánai közösség e temetőben elhantolt tagjainak a ruházatát feltűnően csekély számban ékesítették maradandó anyagból készített *ruhadíszek*. Fülesgombo-

²¹ Szabó 1963. 103–105.



15. ábra Tiszanána–Cseh tanya, 1–7: a 4. sír leletei, 8–21: az 5. sír leletei

Abb. 15 Tiszanána–Cseh-Gehöft, 1–7: Fundstücke des Grabes 4, 8–21: Fundstücke des Grabes 5

kat mindössze két sírban (8, 25) találtak, viseletrekonstrukcióra azonban ezek sem alkalmasak. A 8. sírt ugyanis a korabeli sírablók teljesen felforgatták, így megmaradt mellékletei sem eredeti helyükön feküdtek. A 25. sír két fülesgombjának egyikét egy ürgejáratban találták, a másik a nyakcsigolyák mellett feküdt.

A préselt ruhadíszek használatára is csak jelzésszerű adataink vannak, mindössze két vagy három sírból egy-egy verettel. A 2. sír esetében még az is kétséges, hogy a kérdéses díszítményeket valóban ruhadíszként használták-e? A váz medencéjén talált korong alakú öntött bronzveret ugyanis hajszálpontosan megegyezik a lábfejek felett előkerült rozettás lószerszámdíszekkel, gyaníthatóan csak a rágcsálók túrták el eredeti helyéről. (11. kép 3) A bal lábfej felett, a lószerszámveretek társaságában lelt vékony bronzlemezről préselt aranyozott rozetta csak készítechnikáját tekintve tér el a készlet öntött darabjaitól, méreteiben és díszítésében viszont megegyezik azokkal. Ez esetben inkább egy korábban elveszett darab pótlásáról lehet szó.

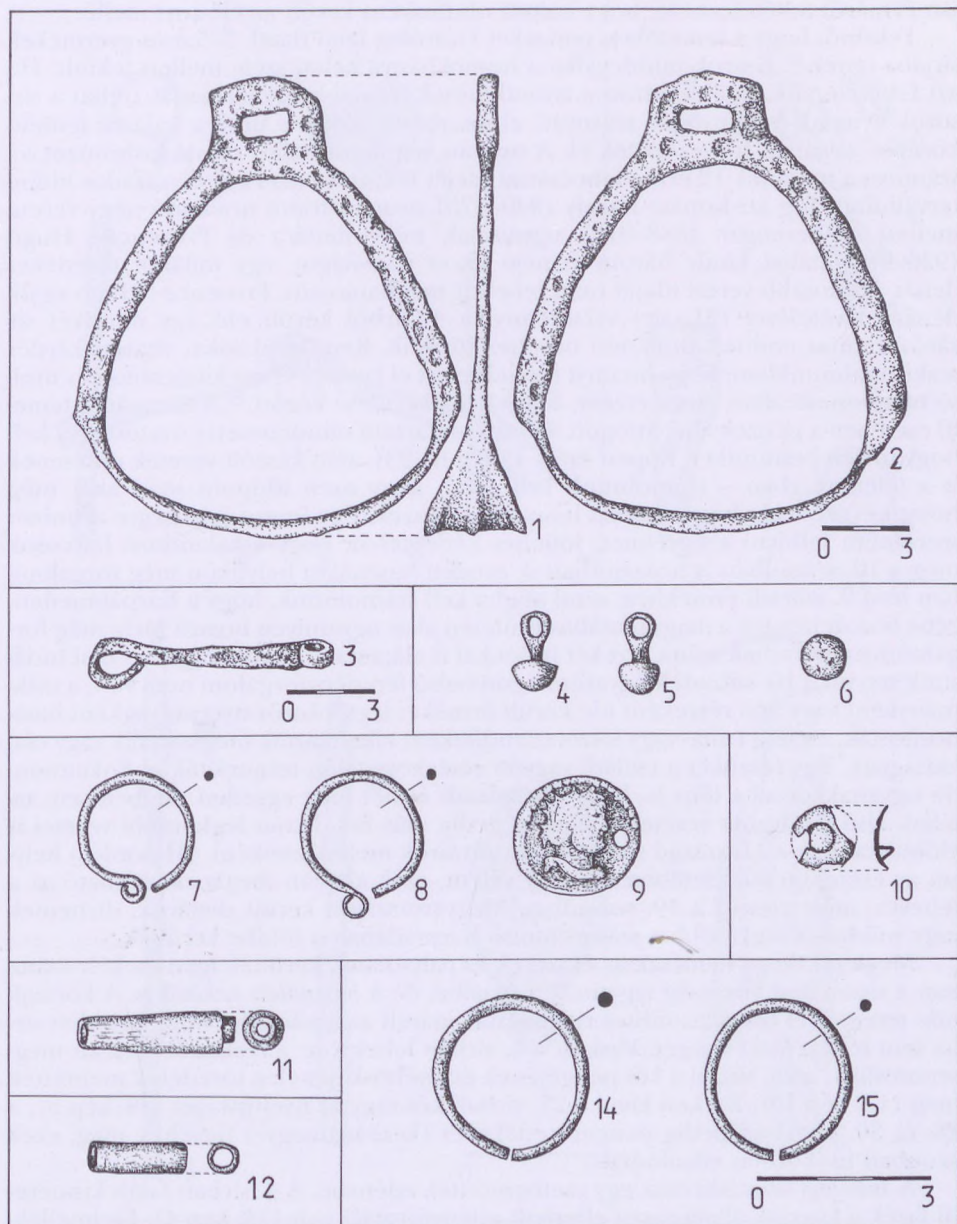
A 13. sírban feltárt egyetlen kerek bronzpityke a 10. század egyik leggyakoribb, többféle funkcióban is használt verettípusa volt (16. kép 10). Ugyanez a helyzet a 23. sírban talált ezüstlemezről préselt rombusz alakú ingnyakdíszel is (17. kép 11). Mivel e temetkezés korabeli rablásnak esett áldozatául, nem zárható ki az sem, hogy – más leletekhez hasonlóan – eredetileg több, akár tucatnyi darabból álló készlet hírmondójaként maradt ránk ez az egyetlen ingnyakdísz. Még ennyit sem tudunk a 28. sír alsó állkapcsa alatt fekvő, időközben elveszett háromszög alakú ezüstlemezkéről.

Végezetül a női viselet pompás darabjai közé tartoztak a 2. sír veretes csizmái. Sajnos a 79 db félgömbfejú ezüstszegecs által alkotott mintát az ásatás során nem lehetett megfigyelni, így csupán a lelet előkerülésének a tényét rögzíthetjük (11. kép 5–83). Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a tiszánánai 2. sír pontosan beleillik abba a leletkörbe, amely a veretes lábbelivel eltemetett nőket jellemzi: ruházatuk a legtöbb esetben nem bővelkedik nemesfém ékszerekben és ruhadíszekben (előbbieik között viszont gyakoriak a gömbsorcsüngős fülbevalók és a pántkarperecek), rangjukat vagy gazdagságukat inkább a rozettás lószerszámveretek jelzik.²² Mindezzel együtt kétségtelen, hogy még szerény ékszereivel és ruhadíszével is a 2. sírban nyugvó nő mellékletei a leggazdagabbak az érintetlenül ránk maradt tiszánánai sírok közül. Hasonló a helyzet kissé tágabb kitekintésben, egész Heves megye eddig ismert leletanyagát szemlélve is. A megye lelőhelyein ezen kívül csupán Pélyen és Heves–Kapitányhegyen találtak veretes lábbelit. Sajnos egyik sem régészeti ásatás során került elő, így díszítménymódjukról sem tudunk semmi közelebbit.²³

Részben a ruhadíszek közé is sorolhatjuk a temetőben előkerült *érméket*, hiszen szinte mindegyiket egy vagy két lyukkal átfúrták, s ily módon felvarrásra alkalmasá tették. A 4. sírban lelt 11 db ezüstpénz közül három a koponya mögött, kettő-kettő a jobb és a bal ujjpercek között, egy az állcsúcs alatt, kettő a gerincoszlop mellett feküdt, egynek a helyzetét nem figyelték meg. Elhelyezkedésük alapján mind a fejfedőt, mind az inget vagy kaftánt díszíthették. A 11. sír bordái között talált, a széle mentén egy lyukkal átütött római kisbronzot hajdan zsinórra fűzve a gyermek

²² Szőke 1962. 17, Révész 1996. 103.

²³ A fennmaradt levelek ill. jegyzőkönyvek tanulmányozása során derült ki, hogy a hevesi sírban jóval több tárgy volt, mint amit az egri lyceum 1938-ban átadott a Nemzeti Múzeumnak, ill. Pataky 1939. 200–208 közöl. A rozettás lószerszámveretek száma nem 15, hanem 36 db. volt, a sírban megtalálták a vaszláblat is valamint "apró cipőgombokat bronzból" (ezek ezüst lábbeliveretek lehettek). A szakirodalom 1939 óta e téves adatokat idézi. A hiteles adatokról és leletkörülményekről ld. a MNM R. 24/1936 számú iratanyagot.



16. ábra Tiszanána–Cseh tanya, 1–2: 6. sír, 3: 7. sír, 4–6: 8. sír, 7–9: 11. sír, 10: 13. sír, 11: 16. sír, 12: 17. sír, 14: 18. sír, 15: 19. sír

Abb. 16 Tiszanána–Cseh-Gehöft, 1–2: Grab 6, 3: Grab 7, 4–6: Grab 8, 7–9: Grab 11, 10: Grab 13, 11: Grab 16, 12: Grab 17, 14: Grab 18, 15: Grab 19

nyakába akasztották. Egyedül a 21. sírban az állkapocsba nyomódva fekvő átfúratlan érméről feltételezhető, hogy halotti obulusként került az elhunyt mellé.

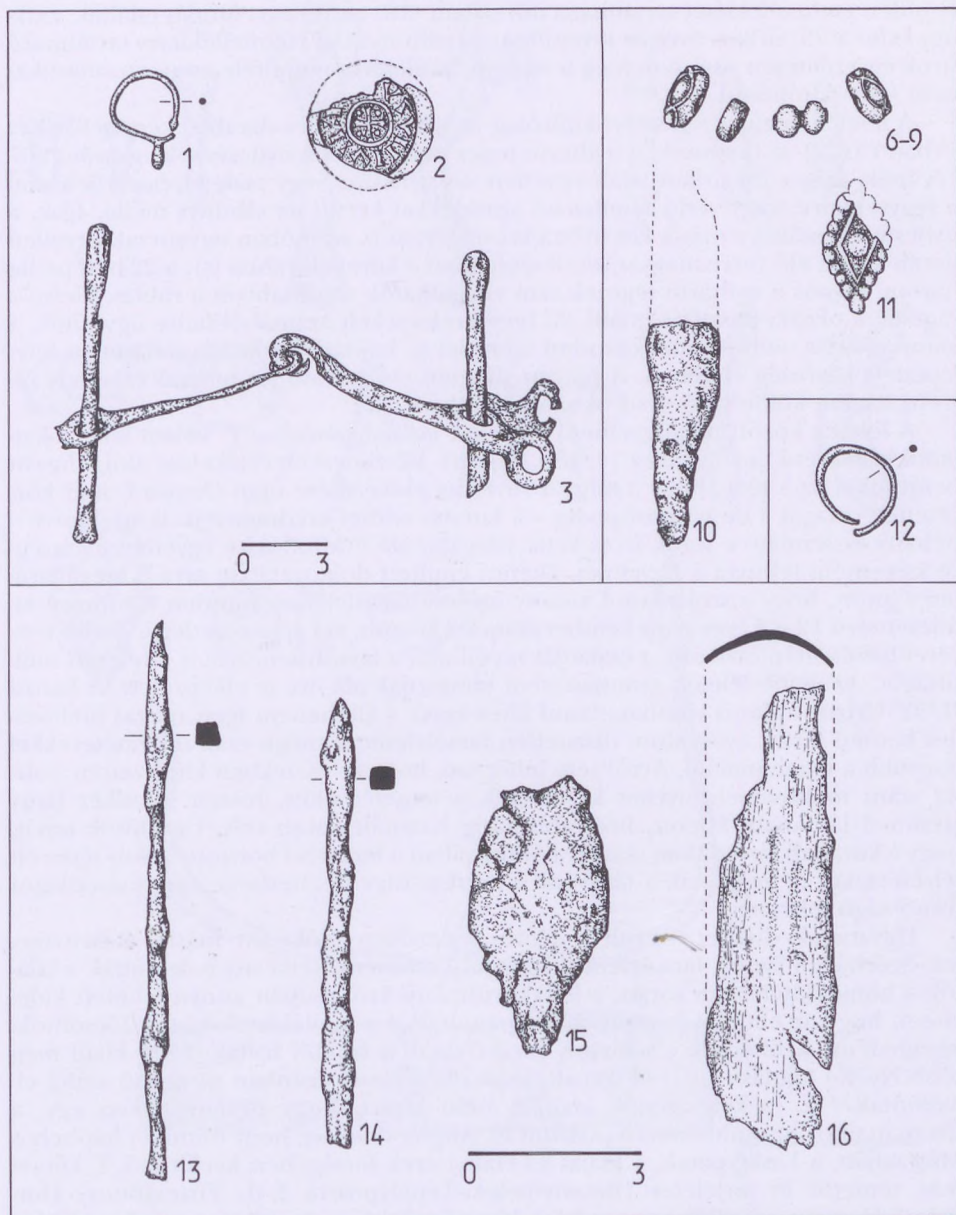
Feltűnő, hogy a temetőben pénzeket kizárólag igen fiatal, 3–5 éves gyermekek sírjába tettek.²⁴ E sírok mindegyike a homokbánya keleti szélé mellett feküdt. Ha azt feltételezzük, hogy a bánya a temetkezések legalább egyharmadát (tehát a sírsorok nyugati–északnyugati szárnyát) elpusztította, akkor e sírok a hajdani temető középső sávjában helyezkedtek el. A nyilván véletlenül talált római kisbronzot leszámítva a maradék 12 érme kibocsátási idejét tekintve közel egy évszázados időintervallumot fog át: Kopasz Károly (840–875) nyugati frank uralkodó négy verete mellett I. Berengár (888–915) ugyancsak négy denára és Provence-i Hugo (926–931) itáliai király három erméje látott napvilágot, egy milánói töredékes denár pontosabb verési idejét nem lehetett meghatározni. Provence-i Hugo egyik denára kivételével (21. sír) valamennyi a 4. sírból került elő, így mindkét sír záróverete az említett uralkodó nevéhez fűződik. Rendkívül sokat vitatott kérdés szakirodalmunkban, hogy mennyi idő telhetett el egy-egy érme kibocsátása és utolsó tulajdonosa általi megszerzése, majd sírba kerülése között.²⁵ A tiszánánai temető esetében a pénzek által átfogott 91 éves időtartam mindenesetre óvatosságra kell hogy intsen bennünket. Éppen ezért – még ha 931 után készült veretek nincsenek is a leletanyagban – számolnunk kell azzal, hogy ezen időpont után akár még hosszú évtizedekig használatban lehettek e pénzek. Egy fontos jelenségre azonban szeretném felhívni a figyelmet. Jóllehet kétségtelen, hogy a kalandozó harcosok még a 10. században is hozzájuthattak eredeti használati helyükön még forgalomban lévő 9. századi érmékhez, azzal aligha kell számolnunk, hogy a Kárpát-medencébe hozott pénzek a magyar szállásterületen akár ugyanilyen hosszú ideig még forgalomban maradtak volna. Ezt két indokkal is alátámaszthatjuk. Egyrészt mai tudásunk szerint a 10. századi Magyarországon belső fémpénzforgalom nem volt, a zsákmányként vagy adó részeként ide került érmeiket legtöbbször nyersanyagként hasznosították, esetleg ruha- vagy lószerszámdíszként alkalmazták megszerzőik vagy családtagjaik. Egy részüket a családi vagyon részeként talán teaurálták is. Sokatmondó ugyanakkor az a tény is, hogy 10. századi érmét még egyetlen esetben sem találtak első királyaink vereteivel együtt, pedig már Szt. István legkorábbi veretei is előbukkannak a 11. század elején elhantolt sírok mellékleteiként. (Hasonló a helyzet az éremkincsek esetében is.) Úgy vélem, ezek alapján megkockáztatható az a feltevés, mely szerint a 10. században Magyarországra került denárok, dirhemek vagy solidusok legkésőbb a század utolsó harmadában a földbe kerültek.

Meglepő, hogy nemcsak az ékszerek és ruhadíszek kerültek igen csekély számban a tiszánánai közösség tagjainak sírjaiba, de a *használati eszközök* is. A korszak más temetőivel összehasonlítva ritkaságnak számít az a jelenség, hogy egyetlen sírba sem tettek tűzkésztséget. Vaskést a 4. sírban leltek (ez a restaurálás során megsemmisült), a 23. sírból a kés pengéjének és nyéltüskéjének a töredékét mentették meg (17. kép 10). Ezeken kívül a 25. sírban kés vagy ár nyéltüskéjét (19. kép 8), a 28. és 30. sírokban pedig pengetőredékeket (kés? nyílhegy?) figyeltek meg, ezek azonban időközben elkallódtak.

A *túlvilági útravalót* csak egy esetben tették edénybe. A 4. sírban talált kisméretű fazék a korszak általánosan elterjedt edényformája volt (14. kép 4). Ételmellékletre utaló állatcsontot hat sírban figyeltek meg. A hajdan bizonyára fatálra helyezett vagy csak vászonba takargatott étel az idősebb (40 év feletti) férfiak esetében

²⁴ A temetőben talált pénzeket közölte Kovács 1989. 71.

²⁵ E kérdésről összefoglalóan, további irodalommal Kristó 1997. 236–239.



17. ábra Tiszanána-Cseh tanya, 1-3: 21. sír, 6-11: 23. sír, 12: 24. sír, 13-16: 22. sír

Abb. 17 Tiszanána-Cseh-Gehöft, 1-3: Grab 21, 6-11: Grab 23, 12: Grab 24, 13-16: Grab 22

mindig juhcomb volt (5,18, 31. sír), s ugyanazt kapott egy gyermek is (21. sír). Az egyetlen ételmellékletet tartalmazó női sírban (19) sertés karcsonjtát találták, csakúgy mint a 28. sírban nyugvó juvenilis korú elhunyt. Az ételmellékletet tartalmazó sírok egyenletesen oszlanak meg a temető területén, semmiféle csoportosulásukat nem lehet kimutatni.

A leletek közül a *fegyvereket* kizárólag az íjászfelszerelés darabjai képviselik. Két sírban (5, 22) az íjcsontok, a nyíltartó tegez vasalásai és a nyílcsúcsok egyaránt előkerültek, míg a 28. sírban talált egyetlen vas nyílcsúcs vagy csak jelzésszerűen utal a fegyverzetre, vagy védő-bajelhárító szándékkal került az elhunyt mellé. Igaz, a nyílcsúcsok száma a másik két sírban is csekély: az 5. számúban ugyancsak egyetlen darab került elő (erre magyarázatul szolgálhat a korabeli rablás is), a 22-ben pedig három. Sajnos a nyíltartó tegezek sem vizsgálhatók alaposabban a rablás, illetve a rácsálók okozta pusztítás miatt. A fegyverek csekély számából ítélve úgy tűnik, a katonáskodás nem játszott központi szerepet a hajdan Tiszanána határában letelepedett közösség életében. A három sír nem csoportosult a temető valamely részén, hanem különböző sírsorokban helyezkedett el.

A leletek között megfigyelhető egyetlen *méltóságjelvény* az 1. sírban lelt szokatlanul kisméretű tarsolylemez (4. kép, 9. kép). Részletesebb értékelése alól felment bennünket az a tény, hogy a tárgyat röviddel előkerülése után Dienes I. már közölte,²⁶ magát a tárgytípust pedig – a kutatás eddigi eredményeit is áttekintve – néhány esztendeje e sorok írója vette vizsgálat alá.²⁷ Mindössze egyetlen jelenségre szeretném felhívni a figyelmet. Dienes említett dolgozatában arra a megállapításra jutott, hogy a szokatlanul kicsiny méretű tarsolylemez minden bizonnyal kifejezetten a 12–14 éves gyerekmber számára készült, aki apja s esetleg idősebb testvérei halála után örökölte a családját megillető, a tarsolylemezrel is kifejezett méltóságot. Az újabb leletek azonban nem támasztják alá ezt az elképzelést. A karosi II/52. sírban ugyanis vitathatatlanul éltes korú, s alighanem igen magas méltóságot betöltő férfiú nyugodott, díszítetlen tarsolylemeze mégis csak milliméterekkel nagyobb a tiszánánainál. Arról sem lehet szó, hogy ez esetekben kifejezetten a sírba szánt méltóságjelvényeket készítették a temetés előtt, hiszen mindkét tárgy szemmel láthatóan kopott, hosszabb ideig használt darab volt. Úgy tűnik tehát, hogy a korabeli társadalom számára önmagában a lemezzel borított tarsoly léte volt jelzésértékű, de magának a tárgynak a mérete vagy díszítettsége csak másodlagos fontosságú lehetett.

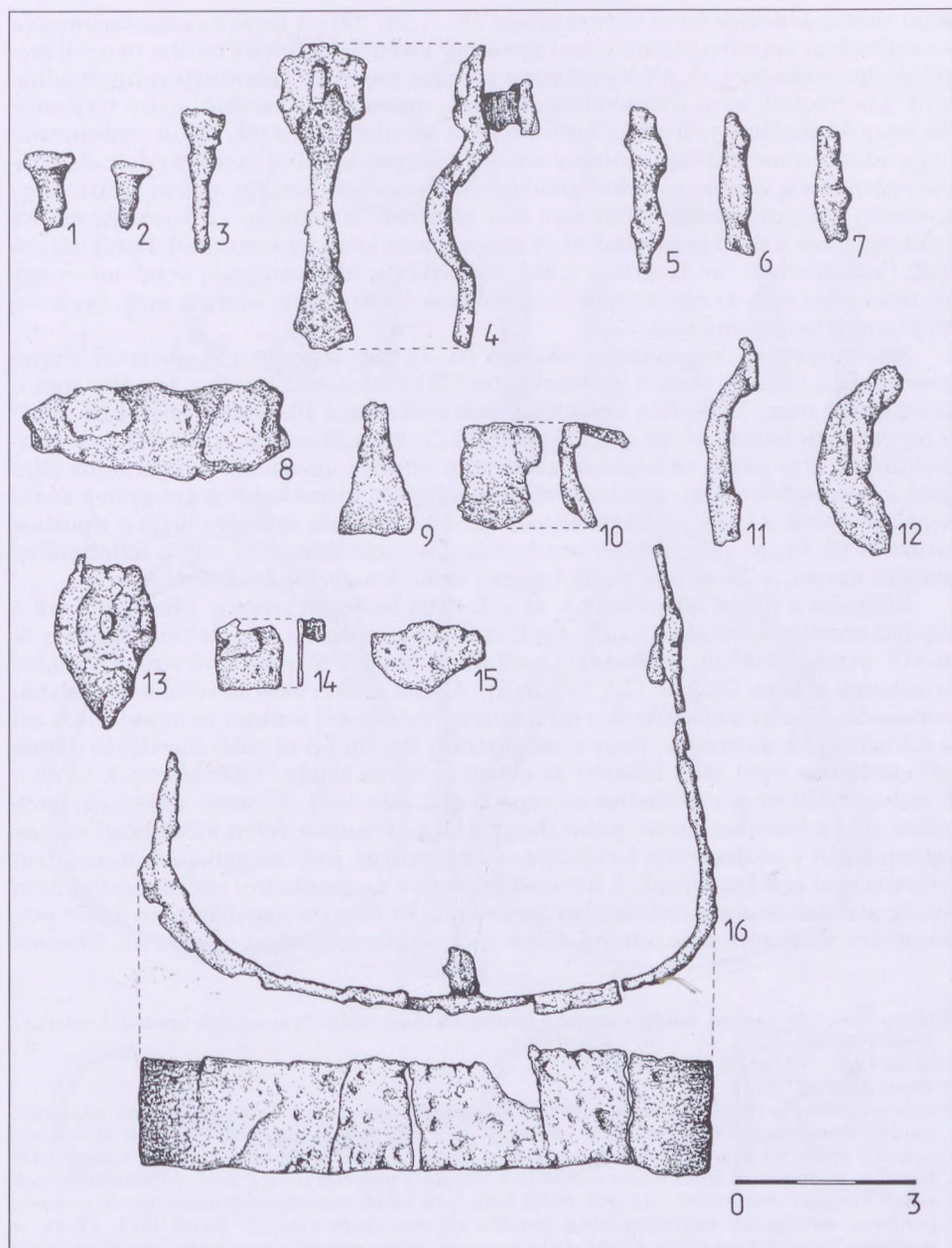
Ugyancsak díszítetlen volt a Heves megyében előkerült másik, Besenőtelek–Szórhátról ismert tarsolylemez is. Sajnos a besenőtelki sírt is feldúlták a találók a homokkitermelés során, a leletkörülményekről csupán annyit lehetett kideríteni, hogy az elhunyt koponyáját trepanálták, s a mellékletek között löcsontok, agyagedény, nyílhegyek s a tarsoly zárószíjának a veretei voltak. Ezen kívül még több Ny–K-i tájolású sír is előkerült, azok mellékletei azonban az utolsó szálíg elkallódtak.²⁸ E csekély adatok alapján nem kizárt, hogy Besenőtelken egy, a tiszánánaihoz hasonló temető pusztult el. Aligha véletlen, hogy mindkét lelőhely a Mátraalján, a Laskó-patak, a Hajas és Hanyi erek térségében került elő. E körzet más temetői és sírleletei (Besenőtelek–Tépepuszta I–II, Füzesabony, Dórmánd–Hanyipuszta, Pély) egy módos 10. századi közösség itteni megtelepedésére utalnak.

Ezt támasztja alá a tiszánánai *lovass és lószerszámos sírok* viszonylag nagy száma is: löcsontokat három sírban találtak (1, 2, 3), további négy esetben pedig a lószers-

²⁶ Dienes 1964. 89-90.

²⁷ Révész 1996. 144-153.

²⁸ Szabó 1969. 55.



18. ábra Tiszanána–Cseh tanya, 1–16: 22. sír

Abb. 18 Tiszanána–Cseh-Gehöft, 1–16: Grab 22

szám utalt a jelképes lovas temetkezésre (6, 7, 21, 28). A lovas és lószerszámos (a továbbiakban összefoglalóan: lovas) sírok egy kivétellel a feltárt terület nyugati szegélyén helyezkednek el, a homokbánya partfala mentén. Amennyiben hitelt adhatunk a helybeliek azon visszaemlékezéseinek, miszerint az északról délre terjeszkedő homokbányában már az 1930-as években kerültek elő sírok, akkor nyilvánvaló, hogy a lovas temetkezések zöme a temető középső sávjában helyezkedett el. A bizonytalan, lovas sírokat is említő adatközlők elbeszélése alapján az sem kizárt, hogy a temető nyugati részén – mint arra már Dienes I. is gondolt – a közösség módosabb tagjainak a sírjai pusztultak el. A megmentett lovas temetkezések közül három férfi (amennyiben az 1. sírban fekvő legénykét is ide soroljuk), kettő nő és egy gyermek sírja volt, az elpusztított 6. sírból csak a lószerszám maradt meg, így a nemét nem lehetett meghatározni.

Sajnos több sír lószerszámai részben (6, 7) vagy teljesen (3) elvesztek. Figyelemre méltó viszont, hogy a gyermeksírhoz (21) csak zablát tettek a temetés során, kengyelpárt nem. E jelenség egyáltalán nem szokatlan a 10. századi leletek között.²⁹ A megmaradt leletek közül a két férfisírban (1, 28) csikózabla, a női (2) és a gyermeksírhoz (21) pedig oldalpálcás zabla volt. Mindez ugyancsak párhuzamba állítható a honfoglalás kori sírokban eddig megfigyelt adatokkal.³⁰ A kengyelek közül leggyakoribbak a körte alakúak. Két sírban a kengyelpár mindkét tagja e típushoz tartozott (2, 6), az 1. sírban viszont boltozatos szárú domború talpú, feltehetőleg nyugati típusú, a 28. sírban pedig legyező alakú kengyel csatlakozott hozzá.

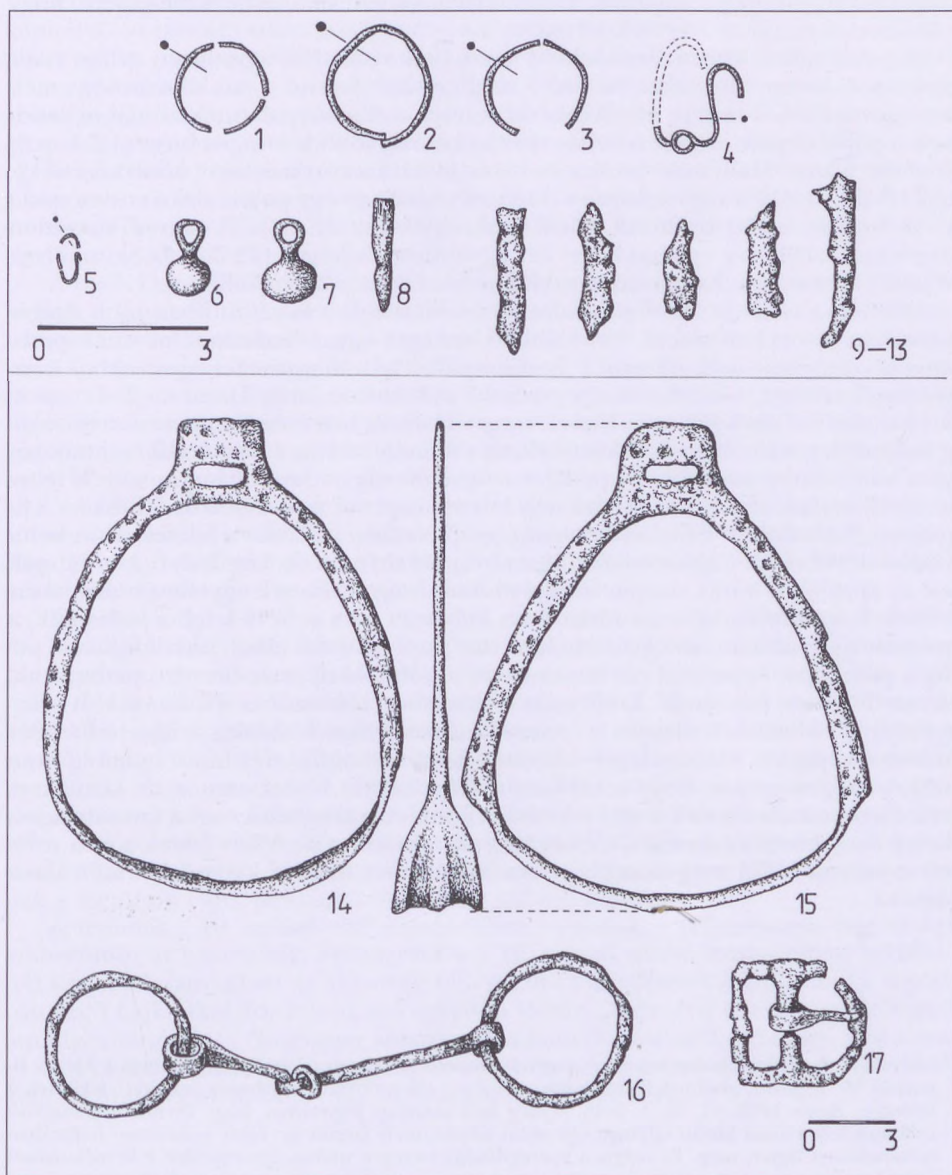
Különösen díszes lehetett az 1. és a 2. sírhoz helyezett nyereg. Mindkettőnek a kápáját ezüstlemezek ékesítették. Ezek az 1. sír esetében a más lelőhelyekről is ismert³¹ ötszög alakúak, melyeket a sarkaikon átütött félgömbfejú ezüstszegekkel erősítettek a kápa fájához (10. kép 1–3). A lelet előkerülési körülményei folytán pontosabb elhelyezkedésükről, s így a nyereg méreteiről semmit nem tudunk, s azt is valószínűnek tarthatjuk, hogy a megmaradt három ép és több töredékes darabnál eredetileg jóval több lehetett az előlő és hátsó kápán.³² Kérdésesnek tűnik a 2. sírban talált négy ezüstlemez szerepe is (12. kép 1–4). Az ásató ugyan egyértelműen arra a következtetésre jutott, hogy a lábszárcsontok felett különböző magasságban talált ezüstlemezek kirajzolják a nyeregkapa ívét, megállapítását azonban fenntartással kell kezelnünk. E lemezek ugyanis a megszokottól eltérő módon nem ötszög alakúak, hanem szabálytalan formájúak. Ez még önmagában nem lenne perdöntő érv, az viszont már feltűnő, hogy a jól megfigyelt sírban egyetlen, a lemezek

²⁹ Dienes 1966. 230. további bőszeges adattal a honfoglalás kori zablák és kengyelek típusairól, valamint Révész 1996. 43.

³⁰ Dienes 1966. 210, Révész 1996. 41–43.

³¹ Révész 1996. 48, 101. j.

³² A honfoglalás kori ezüstveretes nyeregekről a korábbi szakirodalom és a párhuzamok teljességre törekvő áttekintésével ld. Révész 1996. 46–54. – Az e dolgozat megjelenése óta eltelt időszakban egyetlen újabb (?) nyeregrekonstrukció készült: Bálint Cs. készítette el az „Európa közepe 1000 körül” c. kiállításra az általa feltárt csontdíszek alapján a gádorosi nyereg általa legvalószínűbbnek tartott formáját: Bálint 2000. 313–314. Noha fotót nem közölt munkája végeredményéről, az szinte pontosan megegyezik negyedszázaddal korábbi rekonstrukciós rajzával: Bálint 1974. 17–44. A probléma sajnos éppen ebből adódik. Bálint ugyanis olyan nyeret rekonstruált, amelynek előlő kápája hátrafelé dőlt volna. Úgy vélem, már első ránézésre is nyilvánvaló ennek az ötletnek a képtelensége, hiszen így a nyeregkapa folyamatosan a lovas hasába vágott volna. Lovas ember számára egy ilyen nyereg egyszerűen használhatatlan, mint ahogyan nem is létezett soha ilyen nyeregforma sem a steppén, sem másutt. Problematikus több más csontdíz elhelyezése is, hiszen azok szemmel láthatóan nem illeszkednek, „kilógnak” a számukra kijelölt felületekből, ezek részletezésére azonban itt most nincs lehetőségem. Ötletének tarthatatlan voltát (részben az újabb leletek hatására) korábban Bálint is belátta (Bálint 1988. 211, 59. j.), annál meglepőbb, hogy mindezeket figyelmen kívül hagyva mégis visszatért alapkoncepciójához.



19. ábra Tiszanána-Cseh tanya, 1-13: 25. sír, 14-17: 28. sír

Abb. 19 Tiszanána-Cseh-Gehöft, 1-13: Grab 25, 14-17: Grab 28

rögzítésére szolgáló szeget sem találtak. Az ásatási napló tanúsága szerint ez már Dienesnek is feltűnt, de áthidaló megoldásként arra gondolt, hogy a lemezeket faszegekkel rögzítették a kápához. Véleményem szerint viszont az is felvethető, hogy e lemezek a kantárra lehettek felvarrva.³³

Egyértelműen lószerszámdíszként használták viszont az ugyanezen sírban talált aranyozott bronz rozettákat. Az ásató megfigyelése szerint a bal lábszárcsont mellett egymástól 5–7 mm-re elhelyezkedő veretek ovális sort alkottak az alábbi rendben: a szíj közepére szerelt rozettás veretet két nagyobb korongos veret (12. kép 5, 9) vette közre. Mellettük jobbra és balra 11-11 kis rozettás veret következett (12. kép 10–32), majd a szíj csaknem érintkező végeit egy-egy pajzs alakú szíjvég zárta le (a feltárás során utóbbiak közül csak egyik került elő). A szíjvég közvetlen közelében talált még egymás felett két ugyanilyen szíjvéget (12. kép 6–8), amelyek véleménye szerint a kantárnak a zablához csatlakozó végein ülhetek.

Miután a rozettás lószerszámveretek értékelésére a közelmúltban több dolgozatomban is sort kerítettem,³⁴ az alábbiakban csak egy, a tiszánánai lelettel kapcsolatos kérdést szeretnék felvetni.³⁵ Az ásató által hátrahagyott feljegyzésekből (ásatási napló, sírrajz, kéziratok megjegyzések) nyilvánvaló, hogy Dienes a 2. sír rozettáit kantárdíszeknek tartotta. Ennek megítélésében befolyásolhatta az a még sokáig hallgatólagosan elfogadott közvélekedés is, mely szerint a kisméretű rozetták helye a kantáron, a nagyobbaké pedig a sügyelőn vagy a farmatringon volt. E feltevés tarthatatlan, sematikus voltára más leletek kapcsán már többször felhívtam a figyelmet,³⁶ s indokolt lehet az óvatosság jelen esetben is. Noha a leletek síron belüli helyzetéről részletrajz nem készült, a sírrajz és sírfotók (5. kép 1–3, 6. kép 1) mellett az aprólékos leírás alapján is egyértelmű, hogy a veretek egyetlen ovális ívben feküdtek. Kantárdíszként azonban ilyen helyzetet nem vehettek fel: a pofaszíjak, a homlokszíj és az orradzó együttese kiterítve trapéz formát alkot, oldalt fektetve pedig a pofaszíjak egymással párhuzamosan, a homlokszíj és az orradzó pedig azokra merőlegesen fekszenek. Erről saját ásatásaimon többször is alkalmam volt meggyőződni.³⁷ Mindezek alapján a tiszánánai rozettákat kizárólag sügyelődíszként tudom elképzelni. Sajnos elegendő számú pontos megfigyelés híján ma még nem tudjuk megmondani, hogy a több mint 70 rozettás lószerszámos sír közül melyek esetében díszítették a veretek csak a kantárt, a sügyelőt vagy a farmatringot, illetve ezek közül együttesen többet vagy mindhármát is. A későbbiek során e leletcsoporton belül még komoly jelentősége lehet majd e kategóriák szétválasztásának.

³³ Méretüket és kialakításukat tekintve nagyon hasonló ezüstlemezeket figyeltem meg a karosi II. temető 56. sírjában, ahol a felkantározva eltemetett lókoponyán (szájában a zablával) feküdtek e lemezek: Révész 1996. 57, 96. t. 2–16. – Meg kell azonban jegyeznem, hogy Dienes hátrahagyott kéziratok feljegyzései között találtam egy olyan adatot, mely szerint az egyik ezüstlemez hajlatában famaradványt figyelt meg. Ez mégis a nyeregdiszító szerepre utalna, így egyelőre e kérdés nyitott marad.

³⁴ Összefoglalóan Révész 1996. 54–67, Révész 2001, a rozettás lószerszámok állat alakos szíjvégeinek (köztük a tiszánánainak) elemzése Révész 1997. 175–180

³⁵ A tiszánánai rozettás veretek leírását közli Mesterházy 1996. 414, sajnálatos szerkesztési hiba folytán azonban a lelet fotója helyett az ugyanazon kötet más részein egyébként már közölt ártándi 207. sír rozettáinak a fényképe jelent meg: Uo. 212, 214. 8. kép, 413. 2. kép.

³⁶ Révész 1996. 55–57, Révész 2001. 55–57, e könyvemben a hivatkozott példák közül sajnálatos módon kimaradt a tiszánánai 2. sír.

³⁷ Révész 1996. 54–79.

5. ÖSSZEFOGLALÁS

Az eddig közöletlen temetőt a korábbi szűkszavú közlemények alapján olyan lelőhelyként tartotta számon a kutatás, amelyben egy rangos család szolgáltató népével együtt nyugodott.³⁸ Ezt látszólag megerősíti a melléklet nélküli sírok magas száma (10 temetkezés – a sírok egyharmada), közelebről megvizsgálva a kérdést azonban egészen más kép alakul ki előttünk. Az említett 10 sírból hatban ugyanis gyermek nyugodott, további két férfit rendellenes helyzetben (zsugorított módon, egyiket fordított tájolással) hantoltak el, egy szántás során elpusztított sírból csak a koponyatető maradt meg, s csupán egyetlen felnőtt nő bolygatatlan sírjában nem volt semmilyen melléklet! Ráadásul több esetben (8, 23. sír) egyértelműen sikerült megfigyelni a korabeli sírrablás tényét is.

A melléklet nélküli sírok a temetőben egyenletesen oszlanak el, s közéjük ékelődnek a korabeli rablásnak áldozatul esett (tehát hajdan komolyabb értéket tartalmazó) temetkezések, de pl. a fegyveres sírok is. Az ételmelléklet maradványait tartalmazó temetkezések ugyancsak előfordulnak a temető egész területén, ami arra utal, hogy a temetkezési szokások a közösség egészét illetően azonosak voltak. Egyedül a lovas vagy lószerszámos sírok csoportosulnak a hajdani temető vélhető középtengelyében (bár egy kivétel, a 28. sír itt is akad), de fekvésük alapján bizonyos, hogy ezek nem egyetlen sírsorba tartoztak. Arra gondolhatunk inkább, hogy az ÉNy-DK-i irányú sírsorok közepe táján nyugodhattak, s e sorok nyugati szárnyai a homokbányászás során elpusztultak. Aligha választhatók szét tehát a sírok egy gazdagabb, s egy attól határozottan elkülönülő szegényebb csoportra. Elsősorban azért nem, mert igazán gazdag sírok nincsenek is a temetőben.

Igazából még az 1. sír is csak egyszerű, díszítetlen tarsolylemeze révén emelkedik ki a többi temetkezés közül, a 2. sírban lelt rozettás lószerszámdíszek pedig kopott, javított, agyonhasznált, bronzból öntött veretek, s önmagukban aligha utalnak a többiekétől jelentős mértékben eltérő gazdagságra. Mindezek ismeretében inkább közrendű szabadok nyughelyének tarthatjuk a tiszánánai temetőt, akiknek a sorából kiemelkedett a közösség vezető családja. E jelenségek is egyre sürgetőbben jelzik: alapjaiban át kell értékelnünk azt a mára már tarthatatlanná váló, erősen sematikus képet, amellyel a kutatás korábban a hasonló lelőhelyeket értékelte. Nem kell görcsös erőfeszítéseket tennünk annak érdekében, hogy megtaláljuk a sokak által oly annyira hiányolt 10. századi magyar köznép temetőit, hiszen itt vannak a szemünk előtt, például a tiszánánai temető képében.

A temetőt a 10. század első harmadában nyitották, s véleményem szerint két emberöltőn át használták. Felhagyására a 10. század utolsó évtizedeiben kerülhetett sor: a leletanyagban az akkortájt fellépő új ékszertípusok közül csupán a pödörött végű hajkarikák fordulnak elő egyetlen sírban. A szerény leletanyagban egyetlen olyan tárgy sincs (s ugyanez vonatkozik a temetkezési szokásokra is), ami a magyartól eltérő etnikumra utalna. Összességében pedig a temető kitűnően beilleszkedik a Mátra- és Bükkalja más 10. századi lelőhelyei közé.³⁹

³⁸ Ld. 4. j., magam már korábban árnyaltabban ítélt meg e kérdést: Révész 1996. 150, Révész 1996a. 257–260.

³⁹ E kérdésről összefoglalóan Révész 1996a. 255–273. – A tárgyrájzokat F. Bodnár Katalin, a temetőterkép és a sírrajzok letisztázott változatát Czifrák László készítette, mindkettőjük munkáját ezúton is köszönöm. Az ásatási fotók Dienes István felvételei.

IRODALOM

- BÁLINT 1974 *Bálint*, Cs. A gádorosi honfoglalás kori nyereg. (La selle de l'époque de la conquête hongroise trouvée à Gádoros) ArchÉrt 101 (1974) 17–44.
- BÁLINT 1988 *Bálint*, Cs. Die Archäologie der Steppe. Wien–Köln 1988.
- BÁLINT 2000 *Bálint*, Cs. Sattel mit Knochenbeschlägen. in: Europas Mitte um 1000. Katalog, Hrsg. Wiczorek, A.–Hinz, H.–M. Stuttgart 2000. 213–314.
- DIENES 1964 Dienes, I. Honfoglalás kori tarsolyainkról. Les aumnières hongroises de l'époque de la conquête. FolArch 16 (1964) 79–112.
- DIENES 1966 Dienes, I. A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága (Quelques enseignements tirés de l'harnachement de Hongrois Conquistadors) ArchÉrt 93 (1966) 208–232.
- DIENES 1972 Dienes, I. A honfoglaló magyarok. Bp. 1972.
- FODOR 1985 Fodor, I. Honfoglalás kori temető Sándorfalván (Előzetes jelentés). Landnahmezeitliches Gräberfeld zu Sándorfalva. Vorbericht.) Acta Ant. et Arch. Suppl. 5 (Szeged 1985) 17–34.
- HORVÁTH 2002 Horváth, C. Lánccserekek a honfoglaló hagyatékban. (Kézirat)
- KOVÁCS 1989 Kovács, L. Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. FontArchHung Bp. 1989.
- KÖHEGYI 1980 Köhegyi, M. Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Madaras. Acta ArchHung 32 (1980) 205–239.
- KRISTÓ 1997 Kristó, GY. A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. (Rendhagyó válasz bírálóimnak) Századok 131/1 (1997) 234–275.
- KÜRTI 1980 Kürti, B. Honfoglalás kori magyar temető Szeged–Algyőn. (Előzetes beszámoló). (Ein ungarisches Gräberfeld aus der Landnahmezeit in Szeged–Algyő. Vorbericht.) MFMÉ 1978–79. (1980) 323–345.
- LŐRINCZY 1985 Lőrinczy, G. Szegvár–Szőlőkalja X. századi temetője (Das Gräberfeld von Szegvár–Szőlőkalja aus dem 10. Jh.) CommArchHung 1985. 141–162.
- MESTERHÁZY 1965 Mesterházy, K. Az S végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében. (Die Verbreitung des Haarringes mit S-Ende in Karpatenbecken) DMÉ 47 1962/64 (1965) 95–113.
- MESTERHÁZY 1990 Mesterházy, K. Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I. (Gegenstände Byzantinischen und Balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11. Jh., I) FolArch 41 (1990) 87–115.
- MESTERHÁZY 1991 Mesterházy, K. Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben II. (Gegenstände Byzantinischen und Balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11. Jh., II) FolArch 42 (1991) 145–177.
- MESTERHÁZY 1996 Mesterházy, K. Tiszanána–Cseh tanya. in: A honfoglaló magyarság. szerk. Révész L.–Wolf M.–M. Nepper I. közreműködésével Fodor I. Bp. 1996. 412–414.
- PATAKY 1939 Pataky, V. A hevesi honfoglalás kori magyar sírlelet. FolArch 1–2 (1939) 200–203.
- RÉVÉSZ 1988 Révész, L. Gömbsorcüngös fülbevalók a Kárpát-medencében. (Ohrgehänge mit Kugelreihenanhänger im Karpatenbecken) HOMÉ 25–26 (1988) 141–159.
- RÉVÉSZ 1996 Révész, L. A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archologische Angaben zur Geschichte des oberen Theissgebietes im 10. Jahrhundert. Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 1996a Révész, L. Régészeti adatok Heves megye 10. századi történetéhez. (Archologische Angaben zur Geschichte des Komitates Heves im 10. Jahrhundert) in: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. szerk. Wolf M.–Révész L. Miskolc 1996. 255–273.
- RÉVÉSZ 1997 Révész, L. Honfoglalás kori női sír Békéscsaba–Erzsébethelyen. (Ein landnahmezeitliches Frauengrab in Békéscsaba–Erzsébethely) MFMÉ–StudArch III (1997) 169–195.
- RÉVÉSZ 2001 Révész, L. Aranyszántás Balotán. Gazdag honfoglalás kori női sírok Kiskunhalas környékén. (Goldenes Ackerfeld in Balota. Reiche Frauengräber aus der Landnahmezeit in der Gemarkung von Kiskunhalas) Budapest–Kiskunhalas 2001.
- SOLYMOSSY 1933 Solyomossy, S. A vas babonás ereje. Ethnographia XLIV 3–4 (1933) 97–117.
- SZABÓ 1963 Szabó, J. Gy. A honfoglalás kori lemezés korongok viselete. (Nosenie plasticatnyh diskov vo vremena zavoevanija vengrami rodiny) EMÉ I (1963) 95–117.
- SZABÓ 1969 Szabó, J. Gy. Heves megye régészeti emlékei II. in: Heves megye műemlékei I. Bp. 1969. 41–63.
- SZABÓ 1976 Szabó, J. Gy. Árpád-kori falu és temetője Sarud határában III. A temető leírása és rendelkezésének párhuzamai. (Eine Siedlung und deren Friedhof aus der Arpadenzeit bei Sarud III. Beschreibung des Friedhofes und Untersuchung der aussergewöhnlichen Beisetzungen.) EMÉ 15 (1976) 1–89.
- SZABÓ 1978–79 Szabó, J. Gy. Árpád-kori falu és temetője Sarud határában IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája, a temető lellege. (Arpadenzeitliche Siedlung und ihr Friedhof in der Gemarkung von Sarud IV. Absolute und relative Chronologie des Friedhofes.) EMÉ 16–17 (1978–79) [1980] 45–136.

- SZŐKE 1962 *Szőke, B.* A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RégTan I. Bp. (1962)
- TETTAMANTI 1975 *Tettamanti, S.* Temetkezési szokások a 10–11. században a Kárpát-medencében. (Begräbnissitten im 10–11. Jh. im Karpatenbecken) StComit 3 (1975) -79–122.
- TÓTH 1963 *Tóth, T.* Some Problems in the Anthropology of Conquering Hungarians. Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici 55 (1963) 555–560.

LANDNAHMEZEITLICHES GRÄBERFELD IM TISZANÁNA-CSEH-GEHÖFT

In der Sandgrube nördlich vom Dorf kamen die ersten Gräber in der Zeit zwischen dem Ersten und dem Zweiten Weltkrieg zum Vorschein, diese wurden ohne Spur zunichte. 1958 entdeckte man genauso beim Sandgrubenbau ein Grab mit Taschendeckplatte, mit Pferdebestattung, davon ausgehend führten dann István Dienes und János Győző Szabó 1958–60 Rettungsgrabungen auf dem Fundort. Interessant ist das Grab wegen der Taschendeckplatte, die von einem Bübchen (von 12–14 Jahren) getragen wurde, dem dieses Würdezeichen allem Anschein nach gebührte, obwohl dieses Zeichen sonst aus den Gräbern erwachsener Männer bekannt ist. Neben dem Grab 1 mit Taschendeckplatte kamen auch aus dem Grab 2 wichtige Fundstücke zum Vorschein, in diesem Grab ruhte eine junge Frau mit ihrem Söugling. Mit der Frau zusammen wurde auch ihr Pferd bestattet (Bestattung vom geschindeten Pferd), dessen mit rosettenverzierten Beschlägen versehener Zaum in seiner ursprünglichen Lage zu beobachten war. Vom Gräberfeld kamen insgesamt 32 Gräber zum Vorschein, durch den Sandgrubenbau wurden mindestens ein Drittel der Gräber zunichte.

Aus dem Grab 4 wurden 11 Münzen freigelegt: ein ganzes Jahrhundert umfassende Prägungen von Karl dem Kahlen (840–875), König Berengar I (888–915) und von Hugo von Provence (926–945). Im Gräberfeld befinden sich neben Pferdebestattungen (Grab 1, 2, 3) auch Gräber, die nur Pferdegeschirr enthalten (Grab 6, 7, 21, 28), bzw. in denen auch Waffenbeigaben (Grab 5, 6, 22: Bogenschützenrüstung) zu finden sind. Neben einigen Verstorbenen fand man bloß einfache Drahtringe aus Bronze (Grab 18, 19, 24, 25), Perlen und Knöpfe mit Öse. Als jüngste Funde galten diejenigen Haarringe mit gedrehten Enden, die in der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts erschienen waren, und aus dem Grab 11 zum Vorschein kamen.

Dieses Gräberfeld wurde bis jetzt nicht publiziert, die Forschung hielt es auf Grund der früheren kurzen Berichte für einen solchen Fundort, wo eine vornehme Familie mit ihrem Dienstvolk zusammen geruht hatte. Diese Feststellung wird anscheinlich von der großen Anzahl der Gräber ohne Beigaben belegt (10 Bestattungen – ein Drittel der Gräber), wenn man aber die Frage etwas gründlicher untersucht, bekommt man ein ganz anderes Bild davon. In sechs von den erwähnten 10 Gräbern haben nämlich Kinder geruht. In zwei weiteren wurden Männer unregelmäßig (im Hockergrab, der eine verkehrt gepeilt) bestattet. Von einem anderen, durch Ackerbestellung vernichteten Grab blieb nur die Kalotte erhalten, und nur in einem einzigen ungestörten Grab einer erwachsenen Frau gab es keinerlei Beigaben! Man konnte noch dazu in mehreren Fällen (Grab 8, 23) die Tatsache des zeitgleichen Leichenraubes eindeutig bemerken. In Kenntnis all dieser Tatsachen können wir das Gräberfeld von Tiszanána lieber für die Ruhestätte von gemeinen Freien halten. Eigentlich ragt auch das Grab 1 nur mit seiner einfachen, unverzierten Taschendeckplatte von den anderen Bestattungen hervor, die im Grab 2 gefundenen, aus Bronze gegossenen, mit Rosetten verzierten Pferdegeschirrbeschläge wurden abgewetzt, repariert, abgenutzt, sie allein können kaum auf einen von den anderen bedeutend abweichenden Reichtum hinweisen. Auch diese Merkmale zeigen immer dringend: wir müssen das sehr schematische, für heute schon unhaltbar gewordene Bild – wie die Forschung die ähnlichen Fundorte früher beurteilte –

in seinen Grundlagen umdeuten. Wir brauchen keine kramphaften Anstrengungen zu machen, um die von vielen so sehr bemängelten Gräberfelder des ungarischen Gemeinvolkes vom 10. Jahrhundert aufzufinden, die liegen ja vor unseren Augen, z.B. in Form des Gräberfeldes von Tiszanána.

Das Gräberfeld wurde im ersten Drittel des 10. Jahrhunderts eröffnet, und meiner Meinung nach durch zwei Generationen hindurch gebraucht. Zu seiner Auffassung kam es wahrscheinlich in den letzten Jahrzehnten des 10. Jahrhunderts: von den damals erschienenen neuen Schmucktypen sind im Fundmaterial nur die Haarringe mit gedrehten Enden in einem einzigen Grab vertreten.

László Révész

Übersetzung: *Eszter Aczél*

A TISZANÁNAI HONFOGLALÁS KORI TEMETŐ ÁLLATCSONTLELETE

VÖRÖS István

Tiszanána É-i határában a Cseh tanya nevű homokdombon 1985 tavaszán honfoglalás kori lovas sírt dúltak szét. Leletmentés és tervásatások során 1958 és 1960-ban Patay Pál, Dienes István és Szabó János összesen 32 sírt tártak fel. A temető régészeti feldolgozását Révesz László végezte el, tanulmányát lásd ugyanezen kötetben.

A feltárt temetőrészben 3 lovas sír (1., 2., 3.), 7 ételmellékletes sír (6., 7., 21., 28.) volt. A megmentett és begyűjtött állatcsontleletek a MNM. Archaeozoológiai Gyűjteményében vannak: Ltsz.: 1. sír: 61.5.1–9., 2. sír: 60.28.1–4. 62.30.1–15., 3 sír: 62.17.1–4., ételmellékletek csontmaradványai : 62.38.1–7.

Áldozati lovak

1. sír. Gyermekek, 1958. Bolygatott, feldúlt sír.

Ló részleges csontváza. A ló feje az emberváz bal oldalán, a koponya-váll vonalában – tőle 30 cm-re É-ra – Ny-i tájolásban feküdt. (1. ábra 1., Patay 1960., Dienes 1960)

A ló lábvégei valószínűleg a koponya mögött K-i irányban húzódtak. A ló feje lekantározva.

Lómaradványok: a koponya összeroppan, megsemmisült. A fogazat microdont: I¹⁻², di³, C, P²⁻⁴ M¹⁻³.

A bal oldali *mandibula* töredékes, a jobb oldali megsemmisült. A *mandibula* érvágánya (inc. vasorum) sekély. Az alsó és a felső M3 rágófelülete még nem alakult ki. A felső fogak belső (lingualis) oldalán mély, árokszerű kimaródás, caries található.

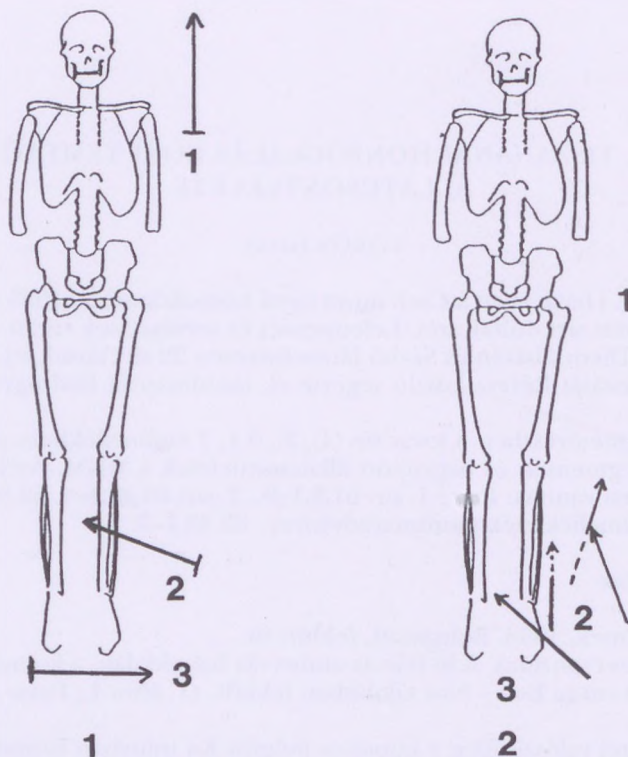
Végtagok: sin. – dext. mc., mt., és o ph.III. post. Hiányzik: sin. – dext. o ph.I–II. ant.-post és o ph.III. ant.

A bal oldali mc diaphysis alsó 1/3-án a belső oldalon, valamint a szintén bal oldali mt diaphysis középső részén hátul és a belső oldalon barna vasrozsdafoltok találhatók.

A ló neme: a fejlett C alapján mén. A ló életkora: a foggarnitúra statusa és a rágófelületek kopási stádiumai alapján 4 ½ év. A ló marmagassága, testalkata: a négy metapodium (mc/mt) hosszmeretéből számított (Vitt 1952) marmagassági érték 131,3 cm, alacsony test magasságú. A metapodiumok rövidek, a mc karcsúsági indexértéke 15,4 (sin.-dext.) középvas tag. A patacsontok (ph.III.) kicsik, lekerekítettek. A fogmérteket a 3., a postcranialis csontmérteket a 4. táblázat tartalmazza.

2. sír. Nő és csecsemő. 1958

Ló részleges csontváza. A lómaradványok a sír ÉK-i negyedében találhatók. A ló feje az emberváz bal oldali lábszárán és a sír É-i padkáján D–DNy-i irányban a bal oldalán feküdt (1. kép 1.). A mellső lábvégek (mc) a koponya előtt (Ny-ra):



1. ábra. Tiszanána–Cseh tanya 1958–59. Honfoglalás kori temető.

A lókoponyák sírpozíciói. 1–3. sír

A lovak lábvégeinek sírpozíciói. 1–3. sír

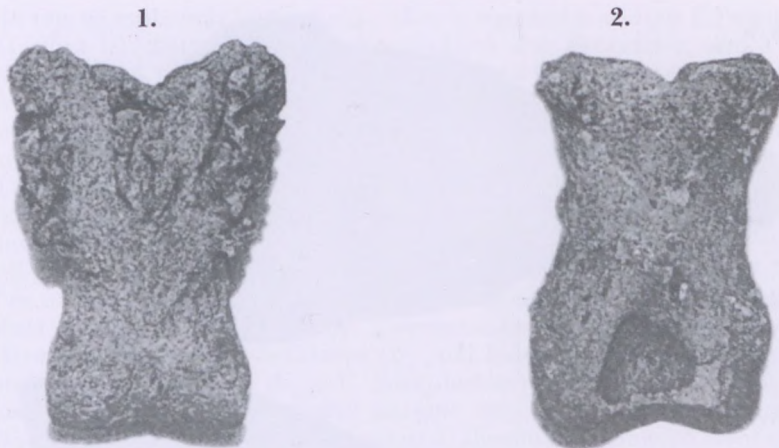
Abb. 1. Tiszanána–Cseh-Gehöft 1958–59. Landnahmezeitliches Gräberfeld

1/ Grabpositionen der Pferdeschädel. Grab 1–3

2/ Grabpositionen der Pferdefußenden. Grab 1–3

az egyik a sír gödör alján ÉNy-i, a másik a padkán DNy-i irányban feküdt. A hátul-só lábvégek (mt) a lókoponya mögött (K-re): a jobb oldali mt a lókoponya alatt az emberi lábszárcsont mellett, vele párhuzamosan Ny-i irányban található (1 ábra 2.). A ló feje lekantározva. (Dienes 1960.)

Lómaradványok: az alacsony, hosszú koponya töredékes: a koponyaalap és a bal oldali agykoponya hiányzik. A széles lapos agyboltozat aszimmetrikus, a Bregmanál domború felületű. A nyakszirti régió hátrahajló, a tarkótaraj (crista nuchae) éles pereme felfelé-előre görbül. A homlok homorú. Az orrhát keskeny és magas. A bal oldali szemüreg felett a margó supraorbitalis felületén ovalis, mandula nagyságú homorú benyomat található. A fogazat microdont: $I^{1-2} di^3$, C, P^1 (erőteljes nagy koronájú farkasfog – dens lupinus), $P^{2-4} M^{1-3}$. AP^2 rágófelület elülső fele mélyen kikopott. Az M^3 első 2 kúpja sorba nőtt, rágófelület még nem alakult ki. A bal oldali I^2 elülső (labialis) falán a perem két helyen csorbult. A *mandibula corpora* hosszú, alacsony; a ramus elkeskenyedő, az angulus enyhén ívelt. A mandibula alsó éle enyhén domború. Az érvágány (inc. vasorum) sekély. Fogazat: $I_{1-2} di_3 C$, $P_{2-4} M_{1-3}$. Az I_2 lingualis pereme csordult. Az M_3 rágófelülete még nem alakult ki. A C és az I_3 alveolus egymás mellett található.



2. ábra. Tiszanána–Cseh tanya, 2. sír. Pathologikus ló ujjcsontok.

1. dext. o. ph.I. ant. norma ventralis.

2. sin. o. ph.I. post. norma dorsalis.

Abb. 2 Tiszanána–Cseh-Gehöft, Grab 2. Pathologische Pferdezeihen.

1/ dext. o. ph.I. ant. norma ventralis.

2/ sin. o. ph.I. post. norma dorsalis.

Végtagok: 4 sin. – 1 dext. carpalis, sin. – dext. o. ph.I–II–III. ant., 3 sin. – 1 dext. tarsalis, sin. – dext. astragalus-calcaneus, sin. mt₂₊₄, sin. – dext. o. ph.I–II–III. post. 2 farok csigolya (v. caudalis IV–V.).

A bal oldali calcaneus tuber felületén, valamint a job oldali mellső o. ph.I. dorsalis felületén prox. részén zöld színű foltok találhatóak.

A koponya méreteket az 1., a mandibula méreteit a 2., a fogak méreteit a 3. és a postcranialis csontok méreteit a 4. táblázat tartalmazza.

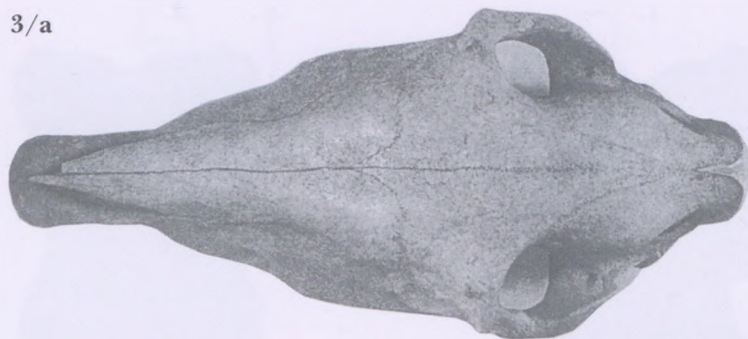
Pathologia: a jobb oldali mellső I. ujjcsont (2. ábra 1.) diaphysisének ventralis oldalán a felső harmadban három kötegben csontfelrakódás alakult ki: a csont szélein 1-1 ívelt vastag csontköteg – exostosis és a közepén egy sekély csonttaraj két vastag izomszalagot nő körül. A prox. ízületi felület alatt körben a perem exostosis-sor található. A bal oldali hátulsó I. ujjcsont (2. ábra 2.) diaphysis és dist. epiphysis belső oldalán nagy felületű lapos csontfelrakódás található. A dist. trochleától lenyúló csontkinövés az alatta levő ph.II. prox. ízületi felületét kezdi kimarni. A prox. epiph. medialis peremén, exostosis található. Az ujjcsont dorsalis felületén, közvetlenül a dist. trochlea fölött háromszög – alakú (22–20 mm) mély csontkimaródás jött létre.

A ló neme: a fejlett C alapján mén. A ló életkora: a foggarnitúra statusa és a rágófelületek kopási stádiumai alapján 4–4 $\frac{1}{4}$ év. A ló testalkata: a meglevő postcranialis csontok skulptúrája és méretei alapján megegyezik az 1. sír lováéval. A patasontok (ph.III.) kisméretűek, lekerekítettek. Mind a mellső (inakat körbe szorító), mind a hátulsó (gennyes gyulladásban levő) ujjak pathológiás elváltozásai a ló mozgását jelentősen korlátozták.

3. sír. Férfi ? 1959. Feldúlt, bolygatott sír.

Ló részleges csontváza. „A lábak vége felett bolygatatlanul a ló koponyája (a sírral keresztben, balra néz), alatta a ló végtagcsontok” (Szabó 1960).

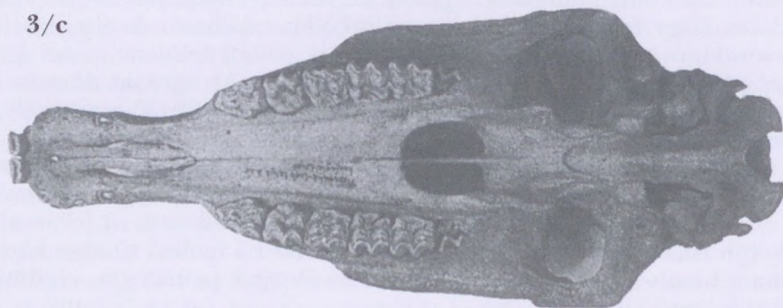
3/a



3/b



3/c



3. ábra. Tiszanána-Cseh tanya, 3. sír. Ló koponya és mandibula.

1. norma frontalis, 2. norma lateralis, 3. norma basilaris.

Abb. 3 Tiszanána-Cseh-Gehöft, Grab 3. Pferdeschädel und -mandibel.

1/ norma frontalis, 2/ norma lateralis, 3/ norma basilaris.

A ló feje az emberváz lábfejei előtt (K-re), magasabb szinten É-i tájolásban feküdt (1. ábra 1.), alatta a lábvégek, amelyeknek sem sírpozíciót, sem a sír rajzát nem rögzítették. A végtagcsontokat nem gyűjtötték be. A ló feje lekantározva.

Lómaradványok; a nehéz, vastag falú *koponya* (4. ábra) hosszú és alacsony. A profil vonala: a nyakszirti régióban és az agykoponya caudalis részén hullámos; az agykoponya a Bregmánál domború; a homloknál egyenes, amely a fronto-nasale suturánál domború. Az agykoponya széles, lapos. A halántékcsonatok caudalis végein áttört széles ívelt részek húzódnak. A nyakszirti régió hátrahajló. A tarkótaraj magas, éles pereme felfelé-előre görbül. Az alacsony orrhát széles. Az orrcsont előre-lefelé hajlik. A fogazat microdont: $I^1 dp^{2-3}$, C (áttörte az alveolust), $P^{2-3} dp^4 M^{1-3}$. A P^3 és az M^3 még nem nőtt sorba. Az M^3 rágófelülete még nem alakult ki. A *mandibula corpora* hosszú, alacsony, a ramus elkeskenyedő. Az *angulus enyhén* ívelt. A *mandibula* alsó éle hullámos (P_{3-4} -nél kidomborodó). Az érvágány (inc. vasorum) mély. Fogak: $I_1 di_{2-3}$, C (alveolusban), $P_{2-3} dp_4 M_{1-2}$ (M_3 még az alveolusban!). Az I_1 belső (lingualis) pereme még ép. A P_3 még nem nőtt sorba, rágófelülete még nem alakult ki. A C és az I_3 alveolusai egymástól távol vannak. A koponya méreteit az 1., a *mandibula* méreteit a 2., a fogak méreteit a 3. táblázat tartalmazza.

A ló neme: a fejlett C alapján mén. A ló életkora: a foggarnitúra statusa és a rágófelületek kopási stádiumi alapján $3-3\frac{1}{4}$ év. A ló marmagassága: a koponyaalap hosszaméretéből számított (Vitt 1952) marmagassági érték 132,8 cm, alacsony testmagasságú.

Mindhárom áldozati ló mén volt, egy $3-3\frac{1}{4}$ (3.), egy $4-4\frac{1}{4}$ (2.) és egy $4\frac{1}{2}$ (1.) éves. A méneket még a hasznosításukra legjobban megfelelő életkoruk elérése előtt áldozták fel. A 2. és a 3. sír lova ún. *Borealis típusú* (Vörös 2000. 366., 1 kép 1–2.), a trapezoid fej „nehéz”, durva, kos orrú. A *mandibula corpora* erős, alacsony. Testmagasságuk alacsony: 131,3 cm (1.) – 132,8 cm (3.). A keskeny lábtövel rendelkező ló (2.) csüdjében súlyos mozgászavar alakult ki.

Ételadományok (4. ábra)

Juh

- 4. sír gyermek – bal oldali válla mellett „csigolya”
- 5. sír férfi – a jobbra elfordult koponya bal oldali homlok–arc részén
humerus
- 18. sír férfi – a jobb oldali váll előtt a koponyától D-re *femur*
- 21. sír gyermek – a bal oldali vállnál *humerus* + *femur*
- 31. sír férfi – a jobb oldali váll előtt, a koponyától jobbra a sír D-i falánál
humerus

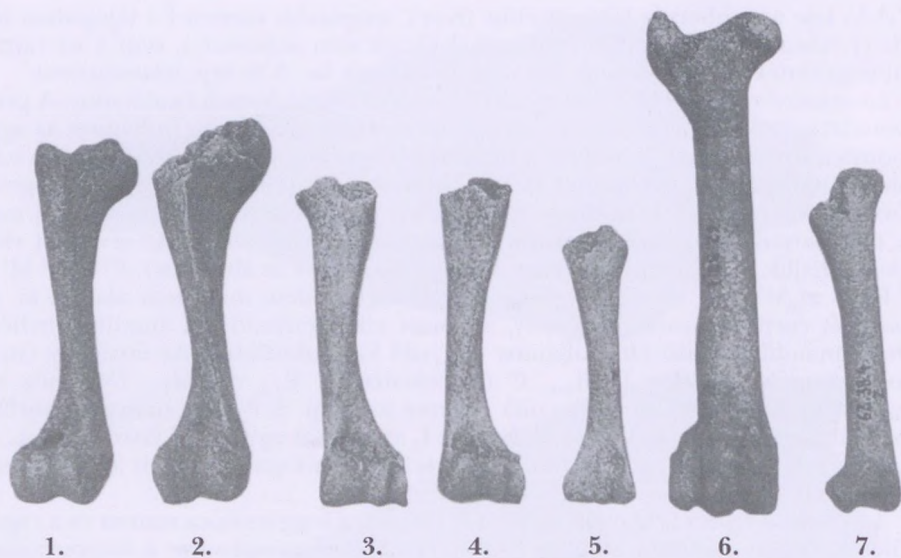
Sertés

- 19. sír. Nő – a koponyától jobbra a sír D-i falánál *humerus*
- 28. sír férfi – a jobb oldali váll előtt a koponyától D-re 8 cm-re *humerus*
(Szabó 1961., Dienes 1962.)

Az ételmellékleteket a két gyermeknél a sír bal oldalán, a felnőttél a jobb oldalon volt elhelyezve.

A sertésnek csak *lapockája* (hum, 19., 28.), juhnak *lapockája* (hum. 5., 31.), *combja* (fem. 18.), és a *kettő együtt* (hum + fem. 21.), illetve *gerincrésze* (csigolya (4.) fordul elő).

A juhokat *kifejlett* (18. sír, marmagassága 61 cm), *juvenilis* (2 éves, 5., 31.) és *infantil* (3 hónapos, 21.); a sertéseket *juvenilis* (ca. 1 éves, 19., 28.) életkorukban vágták le.



4. ábra. Tiszanána–Cseh tanya, ételadományok csontmaradványai.

1. 19. sír sertés dext. humerus, 2. 28. sír sertés dext. humerus, 3. 31. sír juh sin. humerus, 4. 5. sír juh sin. humerus, 5. 21. sír juh dext. humerus, 6. 18. sír juh dext. femur, 7. 21. sír juh dext. femur.

Abb. 4. Tiszanána–Cseh-Gehöft, Knochenreste von Speisebeigaben.

1/ Grab 19 Schwein dext. humerus, 2/ Grab 28 Schwein dext. humerus, 3/ Grab 31 Schaf sin. humerus, 4/ Grab 5 Schaf sin. humerus, 5/ Grab 21 Schaf dext. humerus, 6/ Grab 18 Schaf dext. femur, 7/ Grab 21 Schaf dext. femur.

Foto: Szabó Ádám

A csontok méreteit az 5. táblázat tartalmazza.

Az állatok mortalitása alapján a temetések évszaka a következő:

tavas	– márc./ápr.	5., 31 sír – bárány
tavasz–nyár	– ápr./máj.–okt.	1. sír – ló
nyár	– jún./júl.	21. sír – bárány
nyár	– aug./szept.	2., 3. sír – ló

IRODALOM

- DIENES 1960 *Dienes, I.* Jelentés a tiszanánai (Heves m.) leletmentésről. 1958. máj. 6–15. MNM. At. V. 1960/187.
- DIENES 1962 *Dienes, I.* Jelentés a tiszanánai (Heves m.) 1960. évi leletmentéséről. 1960. júl. 13–30.; aug. 3–5 MNM. At. IV. 1962/65
- PATAY 1960 *Patay, P.* Jelentés az 1958. május 2–3-i tiszanánai kiszállásról. MNM. At. IV. 1960/144
- SZABÓ 1961 *Szabó, J.* Tiszanána-homokbánya (Heves m., hevesi j.), Honfoglaló (?) lovas sír. 1958. nov. 21. MNM. At. III. 1960/132.
- SZABÓ 1961 *Szabó, J.* Tiszanána–Cseh tanya. romlott kút, homokbánya leletmentő feltárás. 1960. jún. 6–8. MNM. At. VIII. 197/1961.
- VITT 1952 *Vitt, O.V.* Losadi pazyrykskih kurganov. SIA 16. 1952. 163–205.
- VÖRÖS 2000 *Vörös, I.* Az algyői honfoglalás kori temető archaeozoológiai vizsgálata. MFMÉ StudArch VI (2000) 357–401.

1. Táblázat

Tiszanána-Cseh tanya, honfoglalás kori temető 1958–59.

Ló koponyaméreték (mm)

Sírszám Életkor (év)	2 4 ¹ / ₂	3 3–3 ¹ / ₄
1. alaphossz (B-P)	–	465
2. tetőh. (A-P)	–	510
3. agykoponya dors.h. (A-Ect.lin)	162	172
4. arckoponya dors.h. (Ect lin-P)	–	360
5. agykop.h. (A-N)	–	246
6. arckop.h. (N-P)	–	290
7. interparietale h. (A-L)	40	40
8. parietale h. (L-Br)	–	63
9. nasale h. (N-Rh)	–	215
10. maxilla dors.h. (Lmo-Ni)	–	90
11. intermax. Dors.h. (P-Ni)	–	193
12. orbita horizontalis átm.	–	64
13. orbita verticalis átm.	–	57
14. orbita-M táv.	–	88
15. lin. nuchalis sup. sz.	75	66
16. agykoponya sz. (eu-eu)	106	108
17. agykoponya legk. sz. (fs-fs)	84	86
18. frontale legn. sz. (Ect-Ect)	–	207
19. Ent-Ent táv.	–	145
20. Sp-Sp táv.	140	144
21. arckop. sz. (M-M)	156	155
22. arckop. sz. (If-If)	88	96
23. nasale sz. (F1-F1)	–	109
24. nasale sz. (NI-NI)	57	59
25. agykoponya basalis h. (St-B)	–	215
26. arckoponya basalis h. (St.-P)	–	250
27. fogsor h. (P-Pd)	–	300
28. diastema h.	–	88
29. zápfogsor h. P-M	–	166
30. premolaris h.	101	92
31. molaris h.	77	76
32. c-c táv	86	84
33. occipit m. (B-A)	103	97
34. occipitale m. (O-A)	65	62
35. agykoponya magassága	113	108
36. arckoponya magassága	135	128
37. koponya + mandibula mag.	310	285

4. Táblázat

Tiszanána–Cseh tanya, honfoglalás kori temető 1958–59.

Lovak postcranialis csontméretei (mm)

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
mc. 1. sír	210		46	32,5	45	29	20	35,5
	210		45	32,5	44	29	20	35
mt. 1. sír	252		47	30,5	45	44,5	22	35
	252,5		47	31	45	43	22	36
ph.I. ant. 1. sír	83	76	53	36	47	37	20	25
		78	62*	37	46,5	43*	20	25
ph.I. post. 1. sír	82	75	55	42*	54*	40	24*	28*
	82	74	54	37	46	38,5	20	25
ph.II. ant. 2. sír		42	51	45	52	31	23	27
		43	51	45,5	52	31	24	26,5
ph.II. post. 2. sír		42,5	55	44	48,5	33	23,5	28
		43	52	42	48	32,5	24	28

* csontfelrakódás okozta méretek

1. teljes hosszúság, 2. median-sagittalis h., 3. prox.epiph.sz., 4. diaph.legk.sz.,
5. dist.epiph.sz., 6. prox.epiph.m., 7. diaph.legk. m., 8. dist.epiph.m.

ph.III.	1.	2.	3.	4.
2. sír ant.	76	67	53	23
	77,5	67	53	26
post.	74	65	46	27
	75	66	46	28
1. sír post	73,5	61	39	24
	73	60	40	25

1. szélesség, 2. hosszúság, 3. ízületi felület sz., 4. ízületi felület m.

5. Táblázat

Tiszanána–Cseh tanya, honfoglalás kori temető 1960.

Sertés és juh csontméretek (mm)

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Sertés							
19. sír hum.	(110)	–	11	31,5	–	15	–
28. sír hum	(110)	–	11	32	–	14	–
Juh							
5. sír hum	112*	–	12,5	27,5	–	13,5	24,5
31. sír hum	110*	–	13,5	28	–	14,5	26
21. sír hum.	(92)	–	10	–	–	11	–
fem.	(115)	–	11	–	–	11	–
18. sír fem.	173	45	16,5	36,5	20,5	17,5	48

1. hosszúság (csak a diaphysis hosszúsága), *diaphysis + dist. epiph. hosszúsága 2. prox.epiph.sz.,
3. diaph. legk.sz., 4. dist.epiph.sz., 5. prox.epiph.m., 6. diaph. legk. m., 7. dist.epiph.m.

TIERKNOCHENFUNDE DES LANDNAHMEZEITLICHEN GRÄBERFELDES VON TISZANÁNA

In dem aus 32 Gräbern bestehenden landnahmezeitlichen Gräberfeld von Tiszanána befanden sich drei Pferdebestattungen (Abb. 1) und sieben Gräber mit Speisebeigaben. Die Opferpferde lagen neben einem Kind (Grab 1), einer Frau (Grab 2) und einem Mann (Grab 3). Alle drei waren Hengste, waren $4\frac{1}{2}$ (Grab 1), $4-4\frac{1}{2}$ (Grab 2), und $3-3\frac{1}{4}$ (Grab 3) Jahre alt. Die Pferde der Gräber 2 und 3 sind vom so genannten borealen Typ, der Kopf ist trapezoidförmig, grob, mit Rammsnase (Abb. 3). Ihre Widerristhöhe ist niedrig, liegt bei 131,3 cm (Grab 1) und 132,8 cm (Grab 3). Die Vorder- und Hinterfesseln des Pferdes vom Grab 2 sind pathologisch (Abb. 2).

In den Gräbern 4, 5, 18, 21 und 31 kamen *Schafsschulterblatt* (hum) – *keule* (fem) oder *Rückgratteil* (Wirbel), in den Gräbern 19 und 28 *Schweinsschulterblatt* (hum) als Speisebeigaben vor.

Auf Grund der Mortalität der Tiere fanden die Bestattungen in den folgenden Jahreszeiten statt: Frühling – Grab 5, 31 (Lamm), Frühling–Sommer – Grab 1 (Pferd), Sommer – Grab 21 (Lamm), Grab 2, 3 (Pferd).

István Vörös

Übersetzung: Eszter Aczél

ÜBER DIE UNGARISCHE HEILIGE KRONE (Forschungsbericht)

Endre TÓTH

Die ältesten Stücke der ungarischen Krönungsinsignien, Krone, Zepter und Krönungsmantel, wurden seit dem Ende des 12. Jahrhunderts bei der Salbungzeremonie des Königs verwendet.¹ Die Insignien wurden in der Arpadenzeit in der Marien-Basilika von Székesfehérvár aufbewahrt. Der Primas der ungarischen Kirche, der Erzbischof von Esztergom, salbte und krönte in dieser Kirche bis 1527 den neuen Herrscher. Die bis zur Arpadenzeit zurückreichende Tradition² verbindet die Insignien mit dem ersten ungarischen König, dem 1083 heiliggesprochenen Stephan I. Diese Herkunftstradierung auf Stephan den Heiligen wurde im Falle der Krone seit den 1790er Jahren in Frage gestellt,³ seit wir wissen, daß die Krone aus zwei Teilen besteht und sich ihr unterer und oberer Teil voneinander unterscheiden⁴ (Abb. 1). Auf dem unteren Teil (*corona graeca*) zeugen der Stil der Emailbilder, die griechischen Inschriften und die Zellenemailbilder Kaiser Michaels VII. (Dukas) (1071–1078) sowie des ungarischen Königs Géza I. (1074–1077) davon, daß die Krone in den 1070er Jahren aus Konstantinopel in Ungarn eintraf. Da die ungarische Tradition die Heilige Krone für identisch mit jener Krone hielt, die Stephan I. 1001 zu seiner Krönung von Papst Silvester II. erhalten hatte,⁵ lag die Hypothese auf der Hand, daß sich nur der obere Teil der Krone, der mit lateinischen Inschriften und Apostelbildern versehen ist, mit Stephan I. verbinden lasse und dann umgestaltet, mit der Dukas-Krone vereint, erhalten blieb. Deshalb wurden vom oberen Kronenteil Rekonstruktionen

¹ Der Brauch der feierlichen Krönung existierte in Ungarn schon im 11. Jh. Was für eine Krone die Bischöfe zu Ostern 1044 König Samuel Aba aufs Haupt setzten, wissen wir nicht (De Sancto Gerhardi ep., c. 14, SRH II, 500). Auch König Salomon wurde Ostern 1064 von seinem Onkel, Herzog Géza, in Pécs gekrönt (*Ubi rex Salomon ipso die Pasce assistantibus regni proceribus per manus Geyse ducis honorabiliter est coronatus*, Chron. Hung. Comp. s. XIV, c. 97, SRH I, 362): Aus diesen beiden Angaben folgt, daß die Festkrönungen an großen Kirchenfesten stattfanden. Des weiteren erschien 1403 König Sigismund in Visegrád mit der heiligen Krone auf dem Haupt vor dem Volk, Zsigmond kori okmánytár II:1, 2636.

² Andreas III. leistete bei der Krönung den Schwur auf die Krone Stephans des Heiligen: ... *suuor er behalten schone / uf Sant Stephanes Krone / und uf ander heiltum*, Ottokar v. Horneck 41 263–41 282, Gombos, Catalogus III 1868; in der 1293er Urkunde von Andreas III.: ... *coronari apud Albam regalem, prout moris est, corona et dyademat sanctissimi regis Stephani voluissimus*, CD VI:1 236., Szentpétery, I., Reg. 3900, usw.

³ Forschungsgeschichtliche Zusammenfassungen: Magda v. Bárány-Oberschall, Die ungarische St. Stephan Krone im Lichte der neuesten Forschung, Südostforschungen 16, 1957, 14–53, Deér 1966, 11–31, Magda v. Bárány-Oberschall 1974, Th. von Bogyay, Ungarns Heilige Krone, Ungarn Jahrbuch 9, 1978, 208–235.

⁴ Gewicht der Krone 2058 g, zusammen mit dem Mützenfutter 2594 g

⁵ Die Legenda maior, die etwa zur Zeit der Heiligsprechung des Königs geschrieben wurde, weiß nichts von einer vom Papst übersandten Krone: *benedictionis apostolice litteris allatis, ... Stephanus rex appellatur et unctione crismali perunctus diademat regalis dignitatis feliciter coronatur*, SRH II, 384. Die Geschichte der päpstlichen Kronenübersendung findet sich in der von Bischof Hartwik in den 1110er Jahren geschriebenen Legende (Legenda S. Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta, SRH II, c. 9, 412).



Abb. 1 Vorderansicht der Heiligen Krone
I. ábra A Szent Korona előnézete

angefertigt, auf denen die Bilder aller 12 Apostel zu finden sind.⁶ Diese Versuche waren dadurch begründet, daß auf den Kreuzbändern nur 8 Apostelbilder angebracht sind.

Entscheidend änderte sich die Forschung der Insignien, als sie 1978 aus den Vereinigten Staaten nach Ungarn zurückkamen.⁷ Damals ergab sich erstmals die Möglichkeit, die Insignien gründlich zu untersuchen. Und diese Autopsie stieß die früheren Vorstellungen um, sei es über die Entstehung der Krone, sei es über den Zusammenbau der Kronenteile oder die Zellenemailbilder.⁸ Das gilt auch für József Deér's 1966 erschienene Monographie⁹: Die von ihm angenommene mehrstufige Entstehung und Umgestaltung der Krone sowie die Datierung der Zellenemailbilder sind nicht aufrecht zu erhalten.¹⁰ Die wichtigste Aufgabe war die Feststellung der Gegenstandsgeschichte und Entstehung der Krone, also die Untersuchung der Konstruktionsveränderungen, des Zusammenbaues der Kronenteile. Aufgrund dessen läßt sich die relative Chronologie der Entstehung der Heiligen Krone¹¹ erschließen.

Die Heilige Krone besteht aus Gold, verziert mit 19 Zellenemailbildern, Halbedelsteinen, echten Perlen und Almandinen (Abb.1.). Sie wurde aus drei Hauptteilen zusammengesetzt: aus dem unteren Reif (*corona graeca*), dem obe-

⁶ Fr. Bock (*Bock Fr.*, Die byzantinische Zellenschmelze der Sammlung Dr. Alex. von Swenigorodskoi, Aachen 1896) meinte, daß an den Bändern unten noch ein Apostelbild folgte. Arnold Ipolyi fügte zwischen die Kreuzbänder je ein Apostelbild ein, die Rekonstruktionszeichnung s. *Ipolyi* 1886.

⁷ Glant T., A Szent Korona amerikai kalandja (Das amerikanische Abenteuer der Heiligen Krone). Debrecen 1997.

⁸ Von den Emailbildern wurden die ersten Fotografien erst nach der Heimkehr der Krone angefertigt. Aufgrund der alten Zeichnungen und schlechten Fotos konnte man weder die Emailbilder noch die technischen Details fachgemäß studieren.

⁹ Deér 1966

¹⁰ Siehe die Kritik über Deér's Arbeit: H. Fillitz, *Kunstchronik* 25, 1972, 10–22; Th. Rensing, *Zt. für Kunstgeschichte* 31, 1968, 162–165. Th. von Bogyay, *Byzantinische Zt.* 61, 1968, 361–364, László Gy., *Századok*, Bányai-Oberschall 1974, Kovács 1979.

¹¹ Aus dem Jahr 1256 ist die erste Angabe darüber erhalten, daß die Insigne der Königskrönung als heilig (*sanctus*) bezeichnet wird. In meinem Artikel bezeichnet die Heilige Krone die heutige Krone.

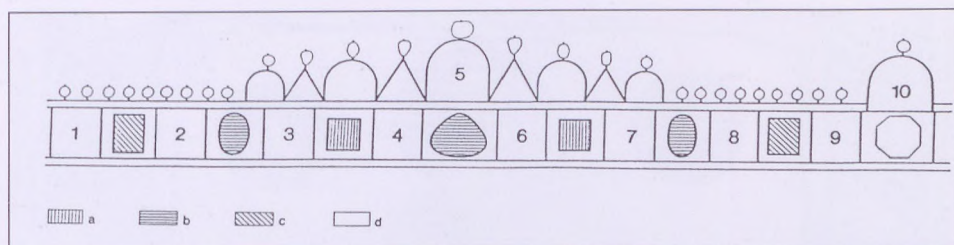


Abb. 2 Skizze der corona graeca: 1. Géza I. ungarischer König, 2. Hl. Kosmas, 3. Hl. Georg, 4. Erzengel Michael, 5. Pantokrator, 6. Erzengel Gabriel, 7. Hl. Demetrius, 8. Hl. Damian, 9. Kaiser Konstantinos oder Konstantios, 10. Kaiser Michael VII. Dukas. a. Almandin, b. Saphir, c. grünes Glas, d. Aquamarin
2. ábra A corona graeca vázlatrajza

ren Kreuzband (corona latina) und dem im heutigen Zustand schiefen Kreuz oben auf ihr. Unten am Reif hingen auf beiden Seiten ursprünglich je zwei, heute je vier, und hinten ein Anhängerschmuck an Ketten herab (Pendilien). Der Reif und das Kreuzband sind aufgrund der Herstellungstechnik, des Stils der Zellenemailbilder und der Nameninschriften in lateinischer und griechischer Sprache zu verschiedener Zeit entstanden.

Die corona graeca: Die Vorderseite des 5,2 cm breiten Goldreifs mit 20,9 cm Durchmesser schmückt eine Stirnzier aus halbrunden und dreieckigen Elementen, die von durchscheinenden Emailplatten in sog. *email à jour*-Technik ausgefüllt wird (Abb. 2.). Beleuchtet man die rückseitenlosen Emailplatten, dann sind sie blau und grün. Ihr Muster ist das seit der römischen Kaiserzeit häufige Ziermotiv (Schuppenmuster), das sich in der byzantinischen Kunst fortsetzte. Man findet es auch auf der gemalten Verzierung von Gläsern aus dem 10.–11. Jahrhundert: Dies mag das Vorbild für die durchscheinenden Giebelverzierungen gewesen sein. Der Reif ist vorn und hinten in der Mitte erhöht. Auf der Rückseite des Reifs sind am Rand auf senkrechten Achsen je neun echte Perlen aufgereiht. Den Reif, die Stirnverzierung und die halbrund aufragenden Teile umrahmt einheitlicher goldener Perlendraht, der sich von dem die Kreuzbänder umrahmenden Perlendraht unterscheidet. Auf der Spitze der Stirnverzierung wurden auf senkrechte Achsen hellblaue und rosa durchbohrte Amethyste gezogen. Den oberen und unteren Rand des Reifs säumen auf Golddraht gefädelt echte Perlen. Der Golddraht der Perlenreihe wurde durch angelötete kleine Ösen hindurchgezogen und so befestigt. Die Innenseite der Perlenreihe umrahmt ein goldener Perlendraht. Die Fläche des Reifs teilt ein aufgelöteter Perlendraht in 16 Felder, in denen sich abwechselnd Emailbilder und Edelsteine (Saphir, grünes Glas, Almandin) befinden. Der eckig geschliffene blaue Aquamarin an der Rückseite der Krone ist mit seiner Fassung zusammen ein Ersatz aus der Zeit Matthias II. (1608–1619).¹²

Das halbrund geschlossene Emailbild der sich auf der Vorderseite der Krone über den Rand erhebenden Fläche stellt den thronenden Pantokrator zwischen zwei Zypressen dar. Über den Bäumen nennen in je einem runden Feld die Buchstaben IC und XC den Namen Christi. Rechts und links von Christus folgen schon auf dem Reif die Brustbilder der Erzengel Michael und Gabriel, dann die der Märtyrer Georg und Demetrius, Cosmas und Damian. Die Herstellungstechnik der Bilder ist versenkte Zellenemail.

¹² Lovag 1991, 40

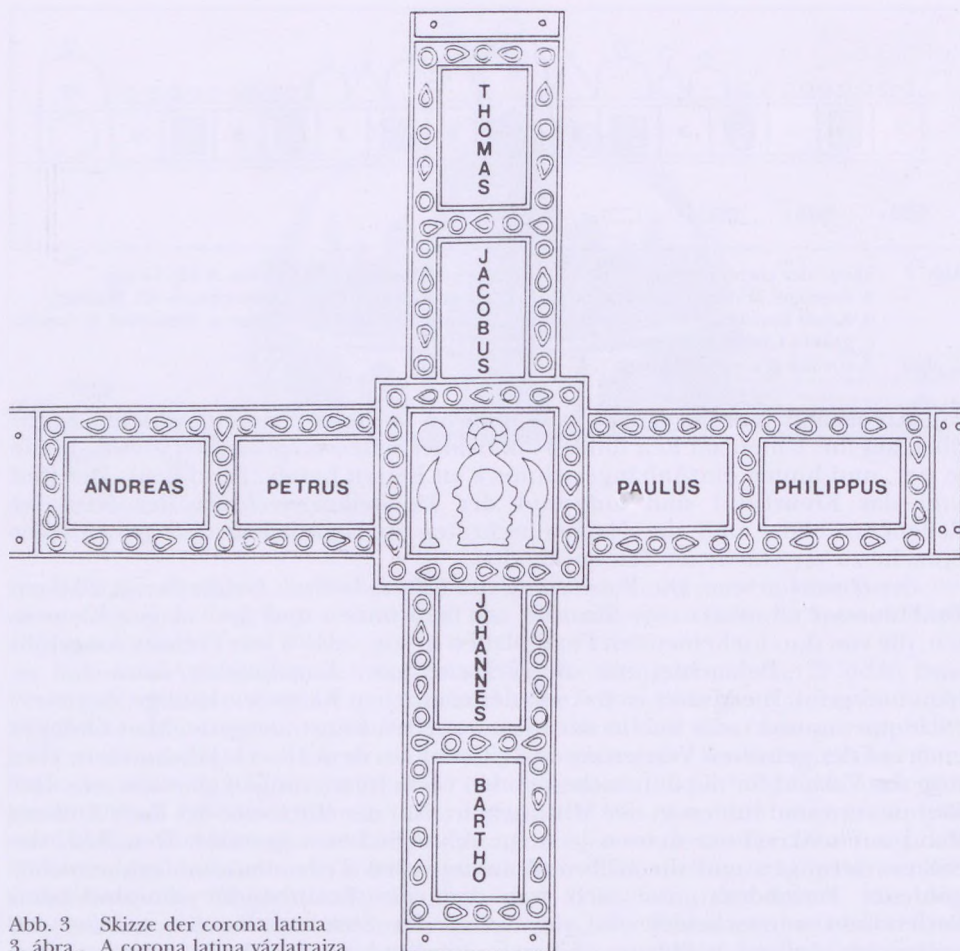


Abb. 3 Skizze der corona latina
3. ábra. A corona latina vázlatrajza

Auf die erhöhte, halbrund geschlossene, kleinere Fläche auf der Rückseite der Krone wurde das Zellenemailportrait des byzantinischen Kaisers Michael VII. Dukas) montiert. Unter ihm auf dem Reif links ist das Brustbild von Kon(stantinos) Porphyrogennetos oder Kon(stantios) angebracht: ersterer war der Sohn Kaiser Michaels, letzterer sein Bruder. Rechts ist das Bild des ungarischen Königs Géza I. zu sehen. Gemäß dem Geist der byzantinischen Staatshierarchie sind die Kaiser vom ungarischen König unterschieden. Die Heiligen und griechischen Herrscher haben eine Glorie, Géza hat diese nicht. Die Namensinschrift der Kaiser ist purpurrot, die des ungarischen Königs dunkelblau oder schwarz. Die Kaiser tragen ein Prunkgewand und eine breite Reifkrone und haben ein Labarum in der Hand. Géza trägt schmale Reifkrone und Mantel. Kaiser Michael hat einen kurzgeschnittenen und Géza einen langen, dunklen Bart.

Die Befestigung der Emailbilder des Reifs unterscheidet sich von der des Pantokrators und Kaiser Michaels. Auf dem Reif sind die quadratischen Emailbilder in einen flachen Einschnitt an der Innenseite der 4 mm hohen Fassung



Abb. 4 Der lateinische Pantokrator
4. ábra. A latin Pantocrator

eingelassen. Die Pantokratorplatte auf der Vorderseite schmiegt sich auf der über den Rand hinausragenden halbrunden Fläche an ihre Rückseite, ein schmaler Rahmen biegt sich auf den Rand der Emailplatte und fixiert sie. Das Emailbild von Kaiser Michael auf der Rückseite kann sich nicht an die Basisplatte anschmiegen, weil auf die Rückseite der Platte von vorn herein ein schmales Band in Halbkreisform aufgelötet ist. Dieses Band ermöglichte entweder die frühere Befestigung des Emailbildes oder verhinderte die beim Brennen des Emailbildes auftretende Verzierung. Wegen des Bandes konnte die Platte nicht auf dieselbe Weise wie die Pantokratorplatte befestigt werden. Deshalb wurde der einfassende Rahmen nach außen umgebogen und mittels Nägelchen an seiner Kante das Kaiserbild an die Rückplatte befestigt. Daraus folgt, daß das Bild Kaisers Michaels ursprünglich nicht für diese Krone gefertigt worden war, also sekundär verwendet wurde.

Die Farbpalette der Emailbilder der *corona graeca* besteht aus Weiß, Körperfarbe, drei Blautönungen, durchscheinendem Grün, Rot, Gelb und Braun.

Die *corona latina*: Die vier 5,2 cm breiten Goldbleche wurden an den Seiten eines quadratischen Bleches (7,2 7,2 cm) angelötet (Abb. 3). Das Kreuzband ist mit goldenem Perlendraht umrahmt, der das untere Ende der Bänder abschließt. Damit ist auch das Verzierungssystem vollendet, also wurden nicht – wie früher angenommen – an den Enden der Bänder Emailbilder entfernt. Auf dem Kreuzband wechseln sich Almandine und Perlen in einem filigranverzierten Rahmenstreifen ab. Auf dem Mittelblech finden sich 12, auf der gesamten *corona latina* 72 echte Perlen in Einfassungen.

Die Mitte des Kreuzbandes ziert ein viereckiges versenktes Zellenemailbild, das den thronenden Pantokrator zwischen zwei Zypressen darstellt (Abb. 4). Neben

seinem Kopf befinden sich in runden Feldern Sonne und Mond. Auf den Kreuzbändern wurden je zwei, also insgesamt acht Apostel-Zellenemailbilder befestigt. Die Einfassungsrahmen der Bilder sind durch mehrfaches Ausbiegen und die Beschädigung der Krone schadhaf und brüchig geworden. Die Technik der Apostelbilder stellt einen Übergang von versenktem und Vollschmelzemail dar.

Die Farbpalette der *corona latina* besteht aus Weiß, Körperfarbe, drei Blautönungen, urchrscheinendem Grün, Rot, Gelb, Braun und Schwarz.

Das Kreuz der Krone wurde mittels grober Durchborung des Christusbildes in der Kreuzbandmitte befestigt.¹³ Das Kreuz wurde verbogen, als die Krone zu einem unbekannten Zeitpunkt erheblich beschädigt wurde. Der Bogen der Kreuzbänder wurde in den Reif eingedrückt, die Bleche brachen an mehreren Stellen, dagegen blieben die sehr empfindlichen *email à jour*-Platten unbeschädigt.

Die Arbeit von József Deér stimmt in ihren Schlußfolgerungen mit der Meinung jener ausländischen und ungarischen Autoren überein, die die Beziehung der Krone zu Stephan I. in Frage stellten. Nach Deér hat den unteren Teil der Heiligen Krone die griechische Ehefrau Gézas I. vom byzantinischen Kaiser Michael geschenkt bekommen. Seine heutige Form erhielt er jedoch erst unter Béla III. (1173–1196), der die Krone für seine Gemahlin passend machen ließ; ihre Form ist mit der der byzantinischen Frauenkrone identisch. Die Apostelbilder des oberen Teils entstanden in den ersten Jahren des 13. Jahrhunderts und stammen von einem Gegenstand unbekannter Bestimmung. Ihre heutige Form gewann die Heilige Krone unter Stephan V. Denn im Jahre 1270 hatte nach Bélás IV. Tod dessen Tochter, Herzogin Anna, einzelne Stücke – darunter zwei Kronen – aus der königlichen Schatzkammer zu ihrem Schwiegervater, dem böhmischen König Ottokar II. gebracht. Obwohl über sie verhandelt wurde, kamen die Schätze nicht wieder nach Ungarn zurück. Deshalb mußte für die Königsweihe Stephans V. notwendigerweise eine neue Krone angefertigt werden: Dies wäre dann die Heilige Krone.

J. Deér's Arbeit zeugt von einer imponierenden Kenntnis der vergleichbaren Gegenstände und Quellen. Das logische System und der Aufbau seiner Monographie bringen zum Ausdruck, daß er die Ergebnisse der kunstgeschichtlichen und archäologischen Beobachtungen in Übereinstimmung mit den historischen Quellen brachte und so zum Schatzraub von Herzogin Anna gelangte. Ich glaube, in Wirklichkeit hat eben der Schatzraub, auf den Deér in Sonderheit aufmerksam geworden war, seine Forschung bestimmt und beeinflußt. Und die Tatsache, daß mehrere Fachleute die Vorstellung von der St. Stephanskronen in Frage stellten, bestätigte ihn darin, auf dem richtigen Weg zu sein. Aber auch József Deér konnte die Krone nicht studieren, weil diese in Fort Knox (Texas, USA) auf eine Wendung ihres Schicksals zum Besseren wartete. Auch wenn seine Arbeit von vielen Seiten kritisiert wurde, konnte man sich erst nach der Heimkehr der Krönungsinsignien ernsthaft mit ihrer Gegenstandsgeschichte beschäftigen. Und dies wiederum hat die Ergebnisse der Arbeit József Deér's und anderer Forscher von einem Augenblick zum anderen grundsätzlich verändert.

In meiner Studie fasse ich jene Feststellungen zusammen, die einen guten Ausgangspunkt bei der Interpretation der Heiligen Krone zu bilden scheinen. Ich stützte mich dabei auf meine Beobachtungen anlässlich der Anfang 1993 fünf Wochen lang durchgeführten Fotografierung der Insignien (Károly Szelényi).

¹³ Das Kreuz gehörte ursprünglich nicht zur Heiligen Krone. Das Christus-Emailbild grob durchbrechende Kreuz kann offensichtlich nicht beim Zusammenstellen der Krone angebracht worden sein. Den Zeitpunkt seiner Befestigung kann ich nicht bestimmen: von den 1300er Jahren bis zur Mitte des 16. Jh. ist damit zu rechnen.

Die Heilige Krone wurde aus zwei Hauptteilen zusammengesetzt. Vom unteren Teil (*corona graeca*) unterscheidet sich der obere Teil (*corona latina*¹⁴) sowohl goldschmiedetechnisch als auch im Stil der Zellenemailbilder. Der das Gerüst der Krone bildende untere Reif und das Kreuzband wurden gesondert, mittels Hartlötung hergestellt. Beide Teile wurden dann aber mittels Niete zusammengepaßt (und repariert: Abb.5). Das konstruktionsmäßig aus zwei Teilen bestehende Gerüst harmonisiert mit dem unterschiedlichen Stil der auf dem unteren und oberen Kronenteil angebrachten Emailbilder. Die *corona latina* wie die *corona graeca* sind einheitlich mit Perle Draht umrahmt, aber dessen Muster unterscheidet sich auf dem unteren und dem oberen Teil.¹⁵

Unbestreitbar ist der Reif (*corona graeca*) wegen der Giebelverzierungen eine typische byzantinische Frauenkrone, die deshalb nicht der ungarische König Géza I., sondern nur seine Ehefrau griechischer Abstammung bekommen konnte.¹⁶ Unabhängig davon konnte sie aber in Ungarn später auch der König tragen. Nichts spricht dafür, daß sie in Ungarn wesentlich umgestaltet worden sei. Die Struktur der *corona graeca* steht wohl auch dann in ihrem ursprünglichen Zustand vor uns, wenn Fragen übrigbleiben, die heute noch nicht befriedigend beantwortet werden können.¹⁷ An der *corona graeca* sind zwei Änderungen zu beobachten, aber keine von ihnen hat die Konstruktion modifiziert.¹⁸ Von der Unterkante des Reifs hingen ursprünglich seitlich je zwei und hinten ein Kettenanhänger herab. Die fünf Öse, in die die Ketten eingehängt sind, sind auch heute unten am Reif zu sehen. Noch je zwei weitere Seitenanhänger wurden an die Krone angefügt¹⁹ (Abb. 6). Dies ist zwar im ersten Moment ein winziges Detail, aber dennoch ein gewichtiges Argument gegen eine Umgestaltung in Ungarn. Hätte man nämlich die griechische Krone in Ungarn umgestaltet und die Emailbilder auf einen neuen Kronreif montiert (während der Regierungszeit Bélas III. oder später), wären unten an den Reif nicht Ösen für zwei, sondern für vier seitliche Anhänger angelötet worden. Es wäre nicht nötig gewesen, das Reifblech selbst zu durchlöchern, um erneut Ketten anzubringen.

Die zweite Änderung der *corona graeca* spricht ebenfalls gegen eine Umgestaltung in Ungarn. Die wesentlichste Beobachtung nach der Heimkehr der Krone war die Präzisierung einer Wahrnehmung von Magda Oberschall²⁰: Die Kaiser Michael darstellende Platte verdeckt nicht nur die den Reif oben säumende Perlenreihe, sondern paßt auch nicht in den Rahmen, weil das Emailbild größer ist als der zur Verfügung stehende Platz. Es war eine wesentliche Änderung, daß

¹⁴ Ich behalte die Bezeichnung *corona latina* bei, obwohl das Kreuzband an sich keine Krone war.

¹⁵ Beobachtung von *Bogyay* 1991, 31

¹⁶ Über die byzantinische Frauenkrone s. *Deér J.*, Mittelalterliche Frauenkronen in Ost und West, in: *Schramm, E. P.*, Herrschaftszeichen und Staatssymbolik II, 1955, 418–449

¹⁷ Dabei denke ich an die Steinfassungen mit Krallen auf dem Reif der *corona graeca*, die József Deér mit der Fassung mit Krallen des Fingerringes aus dem Székesfehérvárer Grab Bélas III. verglichen hat. Die Fassung des Ringes ist aber kein ausreichendes Argument für die Kralleneinfassung der Steine auf der *corona graeca*. Die Kralleneinfassung kommt selten auch auf byzantinischen Gegenständen vor, so auf einer Buchdecke von der Wende 10.–11. Jh.: Kat. San Marco 1984, Nr. 13., 157.

¹⁸ Als dritte sind die Steine zu nennen, wobei ich nicht an den in der Regierungszeit Matthias' II. auf der Rückseite der Krone montierten Aquamarin denke. Einzelne Steine (die rechteckigen dunkelgrünen Glassteine) sind kleiner als die Fassung; möglicherweise spätere Ergänzungen.

¹⁹ Die beiden äußeren Ketten hängen auf der Seite von Cosmas und Georg an Ringen, die an den Reif angelötet wurden, in 55 mm Entfernung voneinander; auf der anderen ist die Entfernung 59 mm. Die beiden mittleren wurden später angebracht, indem sie in den gelochten Reif eingehängt wurden.

²⁰ *Bárányné Oberschall* 1947, 91

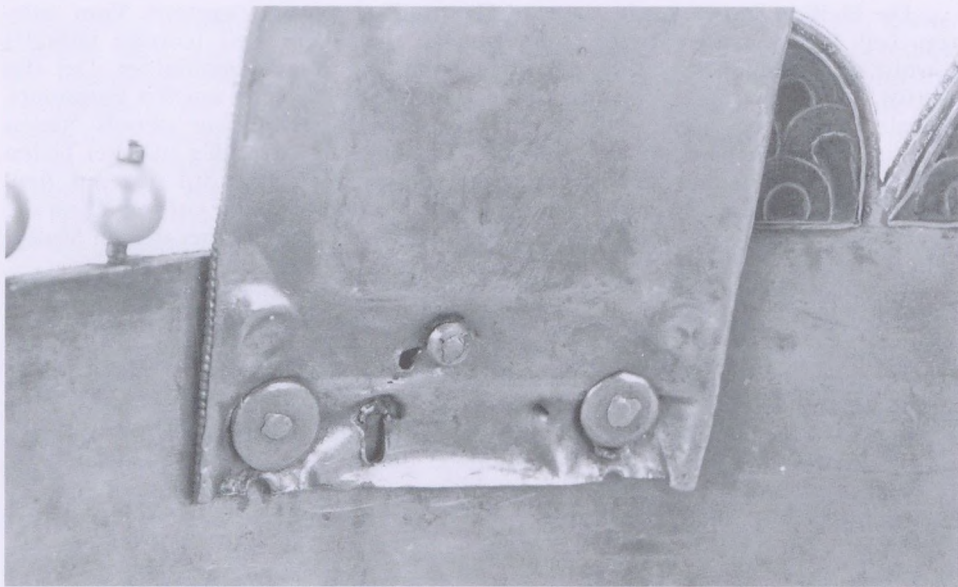


Abb. 5 Die Zusammenstellung der corona graeca und des Kreuzbandes sowie ihre Beschädigungen

5. ábra. A corona graeca és a keresztpánt összeszerelése és sérülései

Bilder auf dem Reif ausgetauscht wurden.²¹ Die Platte ist nicht nur größer als ihre Fassung, sondern auf ihrer Rückseite ist im Halbkreisbogen ein Band aufgelötet.²² Deshalb kann sie ursprünglich nicht für die griechische Krone gefertigt worden sein. Das in der Palastwerkstätte von Konstantinopel hergestellte Bild von Michael VII. konnte nur in der Kaiserstadt aufmontiert worden sein, weil dies überall anderswo sinnlos gewesen wäre und die richtige chronologische Abstimmung der historischen Personen später praktisch undurchführbar war. Ich kann mir die sekundäre Verwendung der Platte Michaels VII. nur so erklären, daß für die Ehefrau Gézas I. keine neue Krone angefertigt wurde, sondern aus der kaiserlichen Schatzkammer eine etwas früher benutzte herausgesucht und aktualisiert wurde. Man nahm jene Emailbilder ab, die frühere historische Personen darstellten oder der ungarischen Königin nach der Zeremonialordnung nicht zukamen. An ihre Stelle setzte man das Bild des schenkenden Kaisers und das für diesen Zweck neu und dem Protokoll gemäß geschaffene Bild Gézas I., und diese Krone sandte man dann nach Ungarn. Das Bild mit der Inschrift Kon(...) brauchte nicht ausgetauscht zu werden: Es war deutbar als das des Bruders oder des Sohnes von Kaiser Michael.

Während die corona graeca auch an sich als Krone zu benutzen ist, war die corona latina kein autonomer Gegenstand. Bei der Zusammensetzung beider Kronenteile wurden nicht zwei Kronen aneinandergepaßt, sondern die griechi-

²¹ Csomor L., Magyarország Szent Koronája (Ungarns Heilige Krone), Vaja 1985, 44

²² Des weiteren sind die beiden unteren Enden des Bandes unregelmäßig abgeschnitten, weil die Platte sonst wegen des gerahmten Oberrandes des Reifs an ihrer Stelle nicht eingepaßt werden konnte.

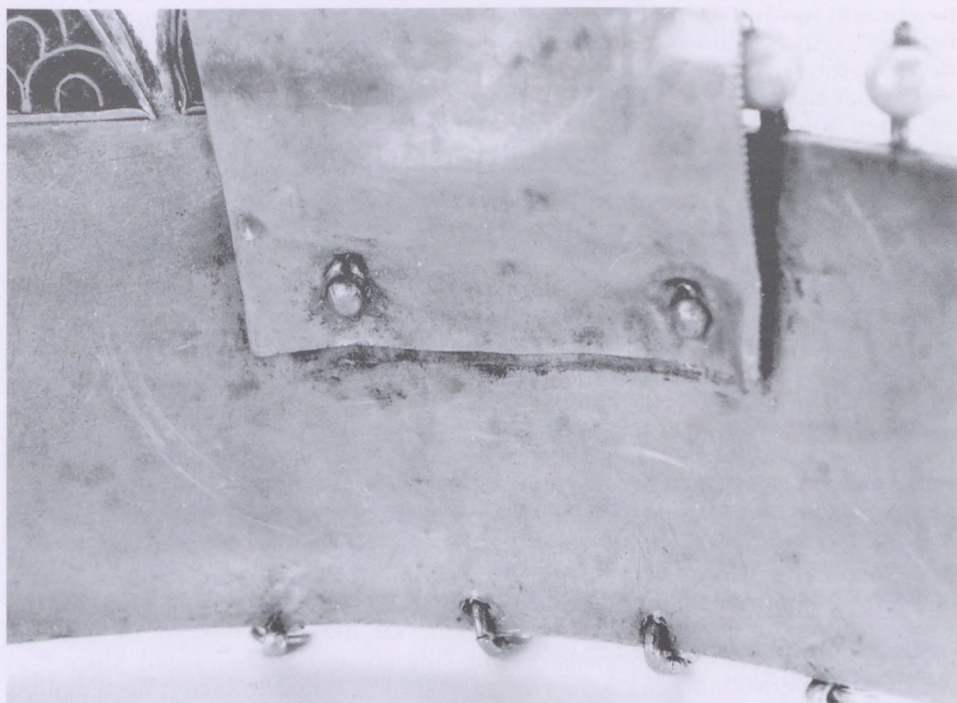


Abb. 6 Die Zusammenstellung der corona graeca und des Kreuzbandes und die Anbringung der Pendilien

6. ábra. A corona graeca és a keresztpánt összeszerelése, és a pendilia felszerelése

sche Krone mit dem neu angefertigten Kreuzband überwölbt.²³ Das bedeutet natürlich nicht, daß auch die Apostelemailbilder damals entstanden sind. Wurden sie bei der Kronenvereinigung angefertigt oder für einen früheren Goldschmiedegenstand? Wurden also die Platten sekundär auf dem Kreuzband befestigt? Die abnehmbaren Emailbilder wurden theoretisch bei der Vereinigung oder früher hergestellt. Neben der Datierung der Apostel darstellenden Zellenemailbilder (s. weiter unten) kann auch aus der Art des Zusammenmontierens der corona graeca und latina darauf geschlossen werden, daß die Apostelplatten nicht zur Zusammensetzung der Heiligen Krone verfertigt, sondern vorhandene Emailbilder benutzt wurden. Die halbrunden Flächen, die sich an der Stirn und auf der Rückseite über den Reif der griechischen Krone erheben, verdecken nämlich die Bilder der Apostel Thomas und Bartholomäus fast völlig. Da die Bilder aller zwölf Apostel ohnehin nicht auf die Kreuzbänder gepaßt hätten, mußte ihre Zahl

²³ Éva Kovács hat erneut die Möglichkeit des in der östlichen Liturgie verwendeten Sterns (asterikos) aufgeworfen (Kovács 1986, 33). Die Idee stammt, wie Tamás Bogyay (Bogyay 1983, 71) darauf hinweist, von N. P. Kondakov (Kondakov, N. P., Geschichte und Denkmäler des byzantinischen Emails, Frankfurt a. M., 1892, 243). Und tatsächlich, wenn wir uns vorstellen, die Kreuzbänder von der griechischen Krone abzunehmen, erinnert die Form an den in der östlichen Liturgie verwendeten Stern. Doch sind die verzierten Sterne späteren Datums, sie sind im 17.–18. Jh. aus Rußland bekannt. Einerseits ist unvorstellbar, daß am ungarischen Königshof die Messe jemals nach dem östlichen Ritus gelesen worden wäre, andererseits sind auf einem östlichen liturgischen Gegenstand die lateinischen Inschriften unverständlich.

beschränkt werden: Deshalb war es gleich, ob auf die Krone acht oder nur sieben bzw. sechs Apostelbilder montiert wurden. Wären die Emailbilder der Apostel bei der endgültigen Zusammensetzung der Krone gefertigt worden, hätte es genügt, sechs oder sieben herzustellen, da die weiteren beiden Bilder auf der Krone nicht zu sehen sind. Da dennoch acht Apostelbilder auf die Krone montiert wurden (Abb. 3), ist das nur so zu erklären, daß man acht (oder zwölf) zur Verfügung hatte und man möglichst viele Apostelbilder von dem umgestalteten Goldschmiedegegenstand auf die Krone übertragen wollte. Der Grund für die Umgestaltung war wahrscheinlich, daß der ursprüngliche Gegenstand besondere sakrale Bedeutung für die königlichen Herrschaftsinsignien besaß.

Die Gestaltung des unteren Endes des Kreuzbandes schließt aus, daß die *corona latina* ein selbständiger Gegenstand gewesen ist. Die Hypothesen, vom Ende der Kreuzbänder sei je ein Apostelbild abgeschnitten worden, sind nicht zu halten.²⁴ Denn an den Bandenden schließt die Filigran- und Steineinfassungsverzierung ab. Auf dem Basisblech beendet Perlendraht die Verzierung quer in ganzer Breite.²⁵ Darunter folgt eine glatte Anpassungsfläche. Sie war erforderlich, damit sich die Kreuzbänder beim Montieren an den Reif schmiegen. Demnach konnte vom Ende der Bänder eine Fläche, auf die Apostelbilder appliziert waren, nicht abgeschnitten worden sein, und folglich wurden die Kreuzbänder mit Filigran und Steineinlagen der *corona latina* ausgesprochen für die Überwölbung der griechischen Krone angefertigt. Die Emailbilder fixiert eine Rahmenfassung auf dem Kreuzband. Die heraushebbaren Emailbilder wurden theoretisch bei der Kronenvereinigung oder früher hergestellt. Zu diesem früheren Gegenstand gehörte jedoch nicht das Kreuzband mit Filigran und Steineinlagen hinzu,²⁶ es wurde zur Überwölbung der Krone angefertigt. Die Entstehungszeit der Emailbilder muß unabhängig von den Kreuzbändern mit Filigran und Steinen bestimmt werden.²⁷ Das Kreuzband und seine Verzierung bedeuten die *ante quem*-Datierung der Emailbilder.

Die Zahl von acht Apostelbildern ist dadurch bestimmt, daß auf den Kreuzbändern der Krone nicht mehr Bilder Platz fanden. Wenn das Thema der Komposition nicht ein neutestamentliches Ereignis ist, bei dem die zwölf Apostel anwesend waren (letztes Abendmahl, Pfingsten), mußten nicht unbedingt alle zwölf Apostel dargestellt werden. Das Vorkommen von Apostel Paulus zeigt sogar klar, daß die Zusammenstellung kein neutestamentliches Ereignis vergegenwärtigt, sondern die seit der Antike übliche, in Wirklichkeit zwar nie bestehende, in liturgischen Texten und bildkünstlerischen Werken jedoch vorkommende Gruppierung von Aposteln.

²⁴ Überraschenderweise schrieb Éva Kovács selbst noch in ihren Studien von 1982 und 1986 darüber, daß von den Enden der Bänder Apostelbilder abgeschnitten worden seien: Kovács 1982, 242, 1986, 242. Hat sie nach 1978 die Krone nicht aus der Nähe betrachtet?

²⁵ Am Ende des Andreas- und des Thomas-Bandes ist an der linken Seite zu sehen, daß der Perlendraht bis zum Rand des Bleches verläuft und auch die Perlen in ihrer Fassung blieben. Am Ende des Philippus-Bandes wurden die Steine entfernt. Unten am Bartholomäus-Band sieht man auf der rechten Seite, daß der das Muster abschließende Perlendraht das Band in voller Breite abschließt. Bei der Ausbesserung der Beschädigungen, die die Krone im 17. Jh. (?) erlitt (s. Anm. 31.), wurde allerdings von der Anschlußfläche an den Bandenden vermutlich eine kleine, 1–2 cm breite, beschädigte Streifen abgeschnitten.

²⁶ Die Rekonstruktion der lateinischen Krone von Fr. Bock und A. Ipolyi hielt auch die Bänder mit Filigran und Steinen für Teile der früheren Krone. Béla Czobors reifenförmige Rekonstruktion besitzt die Filigranumrahmung nicht (Abbildung der Rekonstruktion: Deér 1966, Taf. 128–129).

²⁷ Deshalb kann die Krone des Hildesheimer Oswald-Reliquiars (C. M. Fandrey, Das Oswald-Reliquiar im Hildesheimer Domschatz, Göppingen 1987) nicht zur Datierung der Emailbilder verwendet werden. Die Krone hatte Magda v. Bárány Oberschall in die Forschung einbezogen, Bárány-Oberschall 1961, 31 und 1974, 37.

Das Kreuzband der Krone wurde mit einer gut geplanten Ikonographie hergestellt. Dies läßt sich mit der Zahl und vielleicht mit den Farben der verwendeten Steine und mit der Anordnung der Apostelbilder beweisen. Auf den Bändern wechseln sich im filigranverzierten Feld Almandine und echte Perlen miteinander ab. Die Pantokrator-Platte umrahmen 12 Almandine und 12 echte Perlen. Auf einem Band sitzen 15, also auf allen vier zusammen 60 Perlen. Mit der Mittelplatte beträgt ihre Zahl 72, übereinstimmend mit der Zahl der größeren Jüngergruppe Christi. Daran darf man deshalb denken, weil das Pantokrator-Bild 12 Perlen umfassen, übereinstimmend mit der Jüngerzahl (Abb. 2). Die 12 Perlen auf der Pantokrator-Platte können auch, ähnlich wie auf der Reichskrone,²⁸ als die zwölf Tore des himmlischen Jerusalem²⁹ gedeutet werden. Vielleicht ist es auch kein Zufall, daß sich nur weiße und rote Steine abwechseln: Diese Farben sind die Familienfarben der Königsfamilie, des Arpadenhauses.

Am Schnittpunkt der Bänder wurde das Pantokrator-Bild³⁰ aufmontiert, und auf den vier Bändern wurden die acht Apostelbilder befestigt (Petrus–Andreas, Paulus–Philippus, Johannes–Bartholomäus, Jakobus–Thomas, Abb. 7–12). Ihre Köpfe sind zum Pantokrator und ihre Füße zum Reif hin gerichtet. Die Apostelbilder wurden in einer bestimmten Ordnung auf den Kreuzbändern angebracht. Die Bilder umgeben den Pantokrator nach der Reihenfolge ihrer Namen in der Apostelgeschichte (1,13). Da der Gegenstand eine zentrale Form hat, konnte keine achssymmetrische Anordnung befolgt werden. Dieses Ordnungsprinzip war die der Kreuzform des Bandes entsprechende Lösung (Abb. 3). Stellen wir die in Kreuzform angebrachten Apostel in eine Reihe, erhalten wir folgende Namenreihe: Petrus, Paulus, Johannes, Jakobus, Andreas, Philippus, Bartholomäus und Thomas. In der Apostelgeschichte steht allerdings Thomas vor Bartholomäus. Diese Vertauschung ist erklärbar. Die beiden Apostel auf der Vorder- und Rückseite der Krone wurden gewiß anlässlich einer – vermutlich frühneuzeitlichen – Reparatur vertauscht. Die Krone erlitt nämlich zwischen 1608 und 1784 einen schweren Unfall.³¹ Dabei wurde der obere Kreuzknopf eingedrückt, der Kreuzschaft verbogen und drei Teile des Kreuzbandes zerbrochen.³² Ganz sicher wurde

²⁸ Decker–Hauff 1955, 589, Staats 1976, 53

²⁹ Apoc. 21, 21: Caelestris urbs Jerusalem: ... *Et duodecim portae, duodecim margaritae sunt, per singulas; et singulae portae erant ex singulis margaritis* ...

³⁰ Die Zugehörigkeit der Pantokrator-Platte zu den Apostelplatten ist nicht beweisbar. Dagegen spricht nicht in erster Linie die abweichende Emailtechnik, sondern die Relationen der Apostel und Christi, die verschiedene Zellenzeichnung der Gesichter sind unterschiedlich. Für nicht zu den Apostelplatten gehörig hielt die Christus-Platte Kádár Z., A „Dukasz-korona“ ikonográfiája és ikonológiája (Ikonographie und Ikonologie der „Dukas“-Krone), in: Egyházak a változó világban, Esztergom 1991, 209–212.

³¹ Bei der Beschädigung wurde der obere Knopf auf dem Kreuz eingedrückt und die das Kreuz haltende Schraube verbog sich, während die Kreuzbänder ins Kroneninnere gepreßt wurden, wodurch ein Band an zwei Stellen und zwei Bänder an je einer Stelle in ganzer Breite zerbrachen. Nur ein Band blieb unversehrt. Da die empfindlichsten Teile der Krone, die Giebelzierden in *email a jour*-Technik, unversehrt blieben, muß die Krone einem heftigen, aber kurz darauf aufhörenden Druck von oben unterworfen worden sein. Deshalb wurden die Giebelzierden nicht mehr beschädigt. Da die Krone nur vor einer großen Öffentlichkeit „lebte“, ist die Beschädigung wahrscheinlich beim Zurücklegen der Insignien nach einer Krönung eingetreten: Die Krone war noch nicht entsprechend in ihrer Eisentruhe untergebracht, als der Deckel auf sie fiel. Da auf recht wirklichkeitsgetreuen Darstellungen der Krone vom Anfang des 17. Jh. das Kreuz noch gerade steht, ist die Beschädigung später eingetreten. Auf den Kronenabbildungen von 1792 ist das Kreuz bereits schief. Ein möglicher Beschädigungszeitpunkt ist die Krönung des Kindes Joseph I. 1687. Denn in den erhaltenen Schließungsprotokollen der Kronentruhe fehlt dieses eine Jahr (*Szvitok R.–Tóth E., A magyar koronázási jelvények iratai* [Schriften der ungarischen Krönungsinsignien], Bibliotheca Humanitatis, Budapest 2002). Möglicherweise wollte man das Geschehene nicht im Protokoll festhalten.

³² Die Beschädigungen verzeichnet *Ipolyi* 1886, 141, Abb. 6.

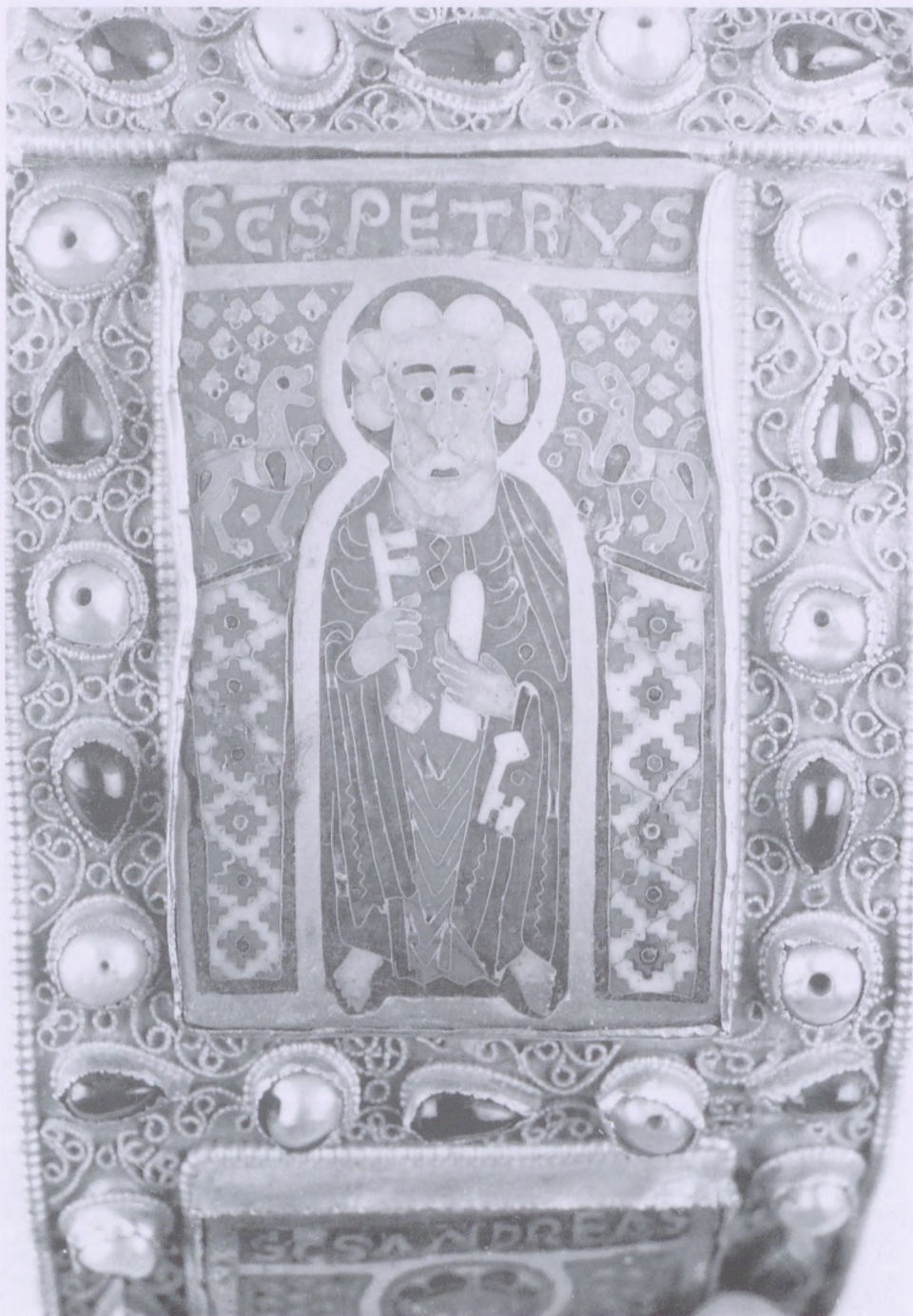


Abb. 7 Die Apostel Petrus-Platte in ihrer filigranverzierten Umrahmung
7. ábra. Péter apostol lemeze a filigrándíszes keretezésében



Abb. 8 Die Apostel Andreas
8. ábra. András apostol lemeze -Plattes



Abb. 9 Die Apostel Paulus-Platte
9. ábra. Pál apostol lemeze



Abb. 10 Die Apostel Philippus-Platte
10. ábra. Fülöp apostol lemeze



Abb. 11 Die Apostel Jakobus-Platte
11. ábra. Jakab apostol lemeze



Abb. 12 Die Apostel Johannes-Platte
12. ábra János apostol lemeze

dabei unten auf dem hinteren Kreuzband die Bartholomäusplatte so schwer beschädigt und zerbrochen, daß sie durch die vom Pantokrator völlig verdeckte Thomas-Platte ausgetauscht werden mußte. Und tatsächlich ist heute nur noch der obere Rand mit Inschrift der Bartholomäus-Platte erhalten,³³ der untere, größere Teil ist abgebrochen und verschwunden.

Auf der Bandkreuzung wurde das versenkte Zellenemailbild Christi befestigt. Die Zusammengehörigkeit des Christus-Bildes und der Apostelplatten und ihre Zugehörigkeit zu einem einzigen Kunstgegenstand ist überaus unsicher. Es kommt auch vor, daß Bilder unterschiedlicher Techniken und Stile auf einem Goldschmiedegegenstand verwendet werden. Aber auf dem Pantokrator-Bild sind die Körperrelationen völlig andere als bei den Apostelgestalten. Auch die Zellenzeichnung des Pantokrator-Bildes und der Apostelplatten ist nicht völlig gleich. Auf der Pantokrator-Platte gibt es eine in Schneckenlinie verlaufende Zelle, die man auch auf byzantinischen Emailplatten, so auch auf der griechischen Krone beobachten kann, auf den Apostelplatten jedoch nicht. Auf den Apostelplatten wurden die Zellenbänder so gebogen und befestigt, daß das Auge nahe an der Nasenlinie lag. Bei beiden Augen sitzt die Pupille in der inneren Ecke der mandelförmigen Zelle, weshalb die Augen der Apostel konvergieren: dies ist für alle Apostelbilder typisch. Auf dem Pantokrator-Bild wurden die Zellen nicht in dieser Weise gebogen und befestigt, weshalb Christus keinen Silberblick hat. Der Unterscheidung des Pantokrator von den Apostelplatten kommt insofern Bedeutung zu, daß die Apostelplatten nicht mit Hilfe des lateinischen Pantokrator-Bildes datiert werden können.

József Deér hat die Apostelbilder eigentlich aufgrund des Pantokrator-Bildes auf dem Kreuzband ins erste Jahrzehnt des 13. Jahrhunderts datiert. Bei seiner Kritik an einer früheren Datierung der Apostelplatten³⁴ hat er solche Emailbilder für engere Analogien der Apostelplatten bzw. für in deren Werkstattbereich gehörig gehalten, die selbst nicht genauer zu datieren und auch im übrigen nicht als Verwandte der Apostelplatten zu betrachten sind.³⁵ Seine Argumentation ist jedoch in allen wesentlichen Punkten fragwürdig und in ihrer Schlußfolgerung falsch. Denn József Deér meint, der lateinische Pantokrator sei als Kopie des griechischen Pantokrator angefertigt worden: Statt des Namensmonogramms finden sich dort aber die Astralsymbole (Abb.4). Deér hält für sehr wichtig, daß sich statt des Namensmonogramms neben dem Christus der griechischen Krone auf der lateinischen Krone Sonne und Mond befinden, entsprechend dem Kosmokratorcharakter Christi. Doch sind weder die gleichzeitige Herstellung des Pantokrator-Bildes und der Apostelplatten der lateinischen Krone noch die Kopierung des griechischen Pantokrator-Bildes bewiesen (auf ihre Unwahrscheinlich-

³³ Im Ergebnis seiner zweitägigen Untersuchung der Heiligen Krone im Jahre 1880 schrieb Ferenc Pulszky eine Kurzdarstellung im *Archaeologiai Értesítő* und teilt dort die Inschrift ARTHOLOME mit (*Arch.Ért.* 14, 1880, 190). Die Beschädigung des Bartholomäus-Bildes entdeckte man am Ende des 18. Jh. Ferenc Kazinczy schreibt in einem Brief an István Veszprémy, daß nach Aussage des Sárospataker Professors János Szombathy „unter dem St. Bartholomäus-Bild eine Lötung zu sehen ist“ (Kazinczy Ferenc utazásai 1773–1831, Budapest–Miskolc 1995, 74).

³⁴ Von den Emailbildern der Krone erschienen die ersten auswertbaren Schwarzweiß-Fotos in der Arbeit von P. J. Kelleher. Deshalb sind die früheren – nicht auf Autopsie beruhenden – Datierungen im wesentlichen unbrauchbar.

³⁵ Kovács 1982, 243

keit wiesen fast alle Rezensionen hin³⁶). Deshalb können die Apostelplatten nicht aufgrund des Pantokrator-Bildes datiert werden. Denn Sonne und Mond sind zwar fast ständig auf Kreuzigungsszenen in der spätkarolingischen und frühromanischen Kunst zu sehen,³⁷ aber auch auf Maiestas-Abbildungen, worauf Deér kaum Aufmerksamkeit verwandte. Er beruft sich zwar auf Franz Rademachers Zusammenfassung in bezug auf die Darstellung der Chorschranken von Gustorf (2. Viertel 12. Jh.), legt aber den Maiestas-Darstellungen aus dem 10.–11. Jahrhundert dennoch keine Bedeutung bei. Aus Rademachers Arbeit wird deutlich, da die Astralsymbole in der frühromanischen und romanischen Kunst zuerst auf den Maiestas-Bildern auftauchen und erst danach, später in den Herrschaftssymbolen auf den Siegeln der Herrscher: Am Ende der Reihe steht das Siegel Andreas' II. Ich hebe aus Rademachers Zusammenfassung (in der die Verbreitung der Astralsymbole auf europäischen Maiestas-Bildern zu sehen ist) die Pax Maiestas-Emailbilder von Chiavenna, das Maiestas-Bild im Evangelienband von Erzbischof Aribert (beide 11. Jh.), die Maiestas des Antependiums von Citta di Castello³⁸ (Mitte 12. Jh.) und die Maiestas auf dem am Anfang des 13. Jahrhunderts geschaffenen Tympanon im Dom S. Rufino von Assisi³⁹ hervor. Für die Verwendung der Symbole in Italien zumindest ebenso wichtig sind auch die Steinmetzarbeiten, die zwar nicht den thronenden Christus darstellen, sondern die *manus Dei*; sie tauchen auf beiden Seiten zum Ausdruck der Kosmokrator-Eigenschaft auf norditalischen Reliefs des 11. Jahrhunderts auf.⁴⁰ Auch sonst verläuft die Verwendung der die Weltherrschaft symbolisierenden Astralsymbole vom sakralen zum säkularen Gebrauch.⁴¹ Zwei Sterne tauchen auch auf den Münzen von Constantinos Monomachos und Manuel I. neben dem Kopf des Herrschers auf.⁴² Den Beginn des Prozesses in Ungarn bezeichnet die Goldene Bulle von Andreas II.

³⁶ Auch M.-M. Gauthier hielt die lateinische Pantokrator-Platte für eine byzantinische Arbeit: Émaux du moyen âge occidental, Fribourg 1972, 382–383. Nach Éva Kovács: „Mettant à part la substitution du Christogramme de la plaque byzantine aux signes astraux sur l'émail de la calotte, on peut constater que la 'traduction' stylistique était très bien réussie pour être une imitation directe“ (Kovács 1982, 242).

³⁷ Engemann, J., Zur Position von Sonne und Mond bei Darstellung der Kreuzigung Christi, Studien zur spätbyzantinischen Kunst, Fr. W. Deichmann gewidmet, Monographien Bd. 10, Bonn 1968, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, 95–101, mit weiterer Literatur.

³⁸ P. Toesca, Storia dell'arte italiana, Il medioevo II. Torino 1927, 823, fig. 530, Rademacher 1964.

³⁹ Ebd., 825, fig. 552, Rademacher 1974.

⁴⁰ Ein rankenverziertes Marmorkreuz, in der Mitte die *manus Dei*, auf beiden Seiten Sonne und Mond: (Isola Poveglia, Mitte 11. Jh., R. Polacco, Marmi e mosaici paleocristiani e altomedievali del Museo Archeologico di Venezia, Roma, Nr. 63. Zu einem ähnlichen Marmorkreuz s.: R. Polacco, Sculture paleocristiane e altomedievali di Torcello, Treviso 1976, Nr. 90, 91). Das zum gleichen Typ gehörende Kreuz von Oroszvár (Rusovce) wurde offensichtlich nicht dort gefunden (bei Preßburg-Bratislava, jenseits der Donau: Europas Mitte um 1000. Stuttgart 2000, 55). Es stammt aus der Sammlung der Witwe von Thronfolger Rudolf, Herzogin Stephanie, und ihres zweiten Mannes Herzog Elemér Lónyay und ist offensichtlich von norditalischer Herkunft.

⁴¹ „Ganz zu schweigen von der ‚fabelhaften‘ Argumentation, ungarische Siegel von 1202–1224 hätten Vorbilder für die Pantokrator-Platte der ‚latina‘ abgegeben. Alle Erfahrung lehrt, dass sich ein herausragendes Insigne in Siegeln abbildet, nicht umgekehrt“: Wolff, G., Zur Datierung der „corona latina“ der ungarischen St. Stephanskronen, in: Kaiserin Theophanu, Prinzessin aus der Fremde – des Westreichs große Kaiserin, hrsg. von G. Wolff, Wien-Köln 1991, 134–140.

⁴² IX. Constantinos Monomachos, histamenon: Catalogue of Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whitmore Collection, Washington 4a = The William Herbert Hunt Collection, Sotheby's 1990, nr. 773–778; I. Manuel, aspron trachy, Hendy, M. F., Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081–1261, Washington 1969, pl. 13, 6–9 = The William Herbert Hunt Collection, Sotheby's 1990, nr. 917–918.

Damals tauchen die Astralensymbole in der Münzprägung⁴³ und später in den Wappen auf. Folglich können Sonne und Mond auf dem Siegel Andreas' II. bei der Datierung des Pantokrator der corona latina keine bestimmende Rolle spielen.

Die Größe der Apostelplatten beträgt 47 · 30 mm.⁴⁴ Da die Fassungsrahmen beschädigt und brüchig geworden sind, wurden sie bei den Untersuchungen im 19.–20. Jahrhundert nicht abgenommen, so daß ihre Rückseite unbekannt ist. Die Platten der Apostelbilder erwecken den Eindruck von Vollschmelz, vermutlich entstanden sie mit der Technik des versenkten Zellenemails.⁴⁵ In den Ecken der Platten sind keine Löcher, so daß sie nur mittels Rahmen auf dem Kreuzband beschäftigt werden konnten. Die Gestalten der Apostel sind von einem schmalen Goldstreifen eng umgeben, deshalb haben die Körper keinen Hintergrund; dieser ist nur um die Köpfe zu beobachten. Rot ist der Hintergrund des Kopfes von Petrus, Jakobus, Andreas und Philippus. Der blaue Hintergrund von Apostel Paulus stimmt mit dem blauen Hintergrund der ornamentalen Flächen überein. Ebenso ist es beim Evangelisten Johannes, doch ist das Blau des Hintergrundes seines Kopfes und der ornamentalen Verzierung dunkler. Ein wirklicher Nimbus ist nur um den Kopf des Paulus und des Evangelisten Johannes zu sehen, seine Farbe ist weißlich bzw. grauweiß. Paulus ist gänzlich haarlos. Innerhalb des Nimbus zeigen die Zellen an beiden Seiten des Kopfes aber je eine herabhängende Haarlocke: Dies entspricht der Paulus-Ikonographie besser. Die Farbe der Locken ist jedoch nicht dunkel, wie bei Apostel Paulus zu erwarten, sondern – vermutlich irrtümlich – weiß.⁴⁶ Man hatte dasselbe Email verwendet wie bei den übrigen Teilen des Nimbus.

Lassen sich Argumente finden, aufgrund deren die Apostelplatten datiert werden können? Weder über ihren Herstellungsort noch über die Zeit ist es zu einem Konsens gekommen. In meiner Studie von 1996 ging ich von den Inschriften der Apostelplatten aus (Abb. 13), die vorher kaum untersucht worden waren.⁴⁷ Bei der Datierung der Apostelplatten bieten die Namensinschriften eine Hilfe.⁴⁸ In den Inschriften von Thomas und Paulus hat der Goldschmied ein T und U unzialer Herkunft verwendet, die noch für die byzantinische Münzprägung mit lateinischen Buchstaben ausgesprochen typisch sind. Die Münzprägung mit lateinischen Buchstaben verschwand aber in der Mitte des 11. Jahrhunderts, und man ging zu Inschriften in griechischer Sprache über. Viel später als von diesem Zeitpunkt können auch die Apostelplatten nicht sein.

Die Buchstaben wurden nicht bloß mit einem goldenen Zellenband gekennzeichnet, sondern der Buchstabenkörper wurde mit Email ausgefüllt. Das Inschriftenfeld ist blau, und die Buchstaben sind weiß. Die Untersuchung wurde

⁴³ Huszár L., Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute, Budapest 1979. Stern und zwei Halbmonde sind auf Münzen Andreas' II. gut zu erkennen.

⁴⁴ Die Breite einiger Platten läßt sich gut messen, weil der Rahmen nicht auf die Bleche gebogen ist. Ihre Länge ist jedoch nur mit 1–2 mm Spielraum festzulegen.

⁴⁵ Am Rande der Platten von Jakobus und Paulus kann man unter die Platte sehen und erkennen, daß zumindest das Inschriftenfeld der Platten versenkt ist.

⁴⁶ Auch Apostel Andreas hat dunkles Haar, anders als das übliche graue (zur Andreas-Ikonographie: Pillinger, R., Der Apostel Andreas. Ein Heiliger von Ost und West im Bild der frühen Kirche, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Sitzungsberichte Bd. 612, Wien 1994).

⁴⁷ Selbst die Beobachtungen von D. Buckton betrafen nicht die sonderbaren Buchstabenformen, Buckton 1983, 143. Die Notwendigkeit einer paläographischen Untersuchung ist seit langem ein Verlangen bei der Untersuchung der Inschriften der Apostelplatten: Szombathy J., Rövid értekezés a Magyar Szent Koronáról (Kurze Abhandlung über die Ungarische Heilige Krone), Tudományos Gyűjtemény 1821:12. 3.–)

⁴⁸ Detailliert: Tóth 1996, 181.

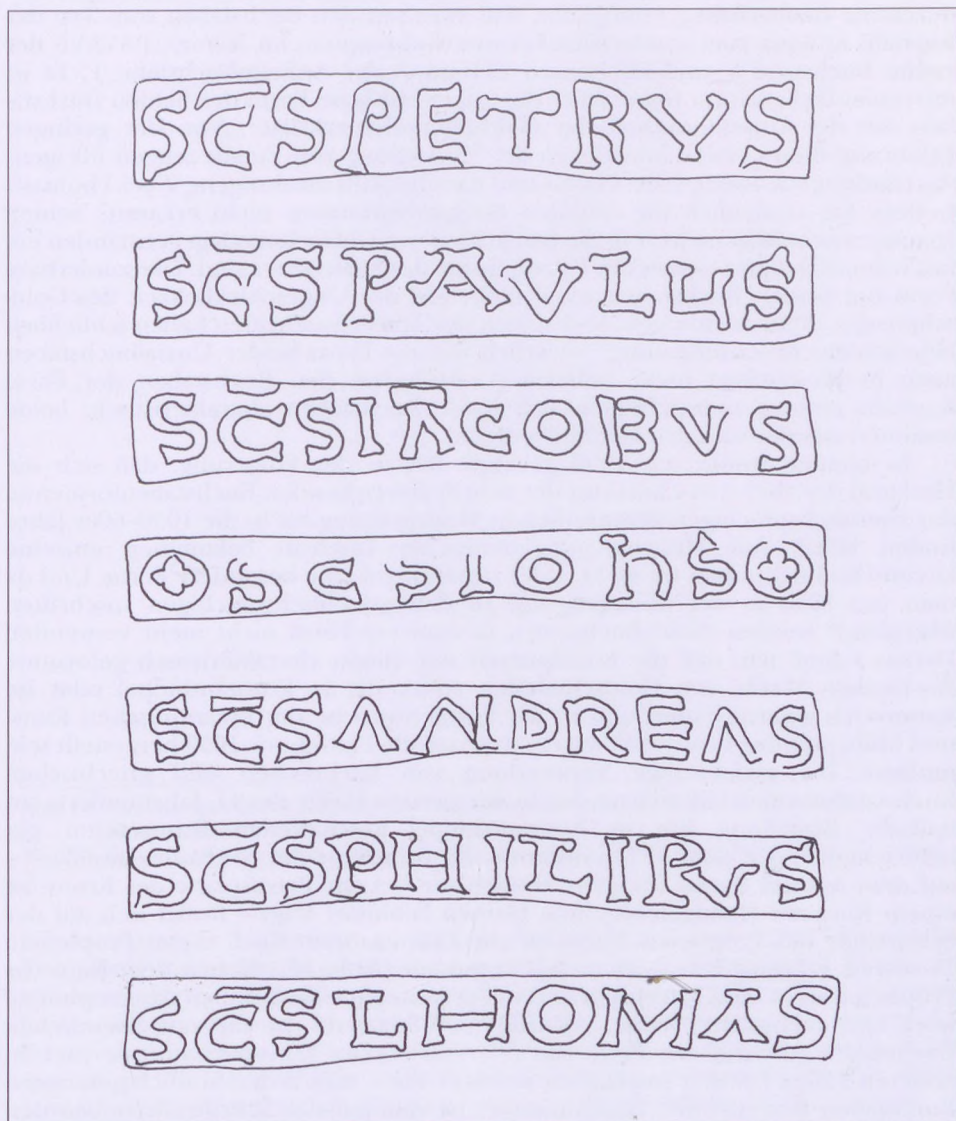


Abb. 13 Die Inschriften der Apostelplatten

13. ábra Az apostollemezek feliratai

durch die Beobachtung ermöglicht, daß zwischen den Buchstaben vom Typ der *Kapitalis antiqua* zwei sonderbare Formen vorkommen: im Namen PAVLVS der zweite Buchstabe V und im Namen THOMAS der Anfangsbuchstabe T. Es ist unverständlich, warum József Deér die ungewöhnliche Form der beiden Buchstaben mit der Unerfahrenheit des Goldschmiedes erklärte: „Von der geringen Erfahrung dieses Goldschmiedes in der Herstellung von Emails zeugen übrigens das misslungene zweite U bei Paulus und das ebenfalls misslungene T bei Thomas“. J. Deér hat tatsächlich die unzialen Buchstabenformen nicht erkannt? Seinen Irrtum entschuldigt nicht, daß die Inschriften von Goldschmiedegegenständen ein fast vernachlässigtes Gebiet der Paläographie des Mittelalters sind. Die sonderbare Form der beiden Buchstaben zeugt nicht von der Ungeschicklichkeit des Goldschmiedes, denn die übrigen Buchstaben der Apostelinschriften haben schließlich eine schöne Zellenzeichnung. Natürlich war die Form beider Unzialbuchstaben auch in Westeuropa nicht unbekannt, doch von den Buchstaben der Form *Kapitalis antiqua* unterscheiden sich beide Buchstaben charakteristisch: beide stammen aus der unzialen Buchstabenform.

In meiner Studie von 1996 gelangte ich zu der Folgerung, daß sich die Herkunft der zwei vom Charakter der Schrift abweichenden Buchstabenformen in der lateinischsprachigen byzantinischen Münzprägung bis in die 1050–60er Jahre finden läßt.⁴⁹ Auf Münzen mit lateinischer Inschrift bekommen einzelne lateinische Buchstaben (A, D, M, T, V) zunehmend eine besondere Form. Und da man um 1050 in der Münzprägung zu den griechischsprachigen Inschriften überging,⁵⁰ wurden diese Buchstaben besonderer Form nicht mehr verwendet. Daraus schloß ich, daß die Emailplatten mit diesen charakteristisch geformten Buchstaben Werke von Goldschmieden seien, die in Konstantinopel oder im Kaiserreich gelernt hatten und in der Formensprache der byzantinischen Kunst und Münzprägung bewandert waren, und daß die Platten vor 1050 hergestellt sein mußten. Die gleichzeitige Verwendung von lateinischen und griechischen Buchstabenformen läßt sich an den in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts auf italische Bestellung hin in Konstantinopel geschaffenen Bronzetoren gut beobachten.⁵¹ Auf dem 1070 entstandenen Bronzetor der St. Paulus-Basilika⁵² – auf dem Apostel Petrus übrigens ähnlich wie bei der Petrusplatte der Krone an einem Ring am Handgelenk einen kleinen Schlüssel trägt – findet sich auf der Schriftrolle des Propheten Habakuk ein Zitat aus dem Buch dieses Propheten: *D(ominus) a Libano veni et s(an)c(tu)s de montem* (Abb. 14). Neben dem Kopf des Propheten steht links griechisch und mit griechischen Buchstaben das Prophetenwort und rechts der Name: ARAKOV⁵³. Letzteres ist die mit lateinischen Buchstaben geschriebene Form von (H)Abakuk. Der Künstler hat – wie auch in anderen Fällen bei den Inschriften auf dem Tor – statt B den ähnlich geformten Buchstaben R verwendet. Beachtenswert ist, daß auf der Schriftrolle neben den

⁴⁹ Die ausführliche Argumentation s: Tóth 1996.

⁵⁰ Tóth 1996, 194

⁵¹ *Matthiae, G.*, Le porte bronzee byzantine in Italia, Roma 1971, *M. English Frazer*, Byzantine Bronze Doors in Italy, *Dumbarton Oaks Papers* 27, 1973, 147–162, Amalfi ca. 1062, Monte Cassino, Rom, San Paolo fuori le Mura 1070, Vellece, San Marco ca. 1080, Monte San Angelo 1076, San Michele 1076, Atrani 1087, San Salvatore 1087, Salerno, Dom, 1099, usw. *Bloch, H.*, Monte Cassino in the Middle Ages vo. I. Cambridge, Mass, 1986, I.1378–1628.

⁵² *Luttor, Fr. J.*, Paulustür. Ein Meisterwerk der byzantinischen Kunst aus dem XI. Jahrhundert, *Römische Quartalschrift Suppl.* 20, Roma 1913, 301–306; *E. Josi*, La porta bizantina di San Paolo, Roma 1967

⁵³ *E. Josi*, a. a. O., 18 und fig. 25



Abb. 14 Die Inschrift der Schriftrolle des Propheten Habakuk (am Bronzetor der Basilika San Paolo fuori le mura)

14. ábra Habakuk próféta irattekercsének felirata (San Paolo fuori le mura bazilika bronzkapuján)

Kapitalis antiqua-Buchstaben gerade die Buchstaben V und T mit ebensolchen Unzialbuchstaben geschrieben sind wie auf den Apostelplatten der Krone. Die silbereingelegten Buchstaben auf dem Bronzetor zeigen schön, welche Schwierigkeiten einem Meister in Konstantinopel die Verwendung der lateinischen Buchstaben bereitete. Dieses Spezifikum der Inschrift auf dem Tor von St. Paulus unterstützt die Möglichkeit, daß die Schöpfer der Apostelplatten der Krone tatsächlich von griechischer Herkunft waren und griechische Bildung hatten.

Die hervorragende technische Ausführung der Platten weist darauf hin, daß die Meister das byzantinische Emailherstellungsverfahren gut kannten. Der Stil der Darstellungen ist ebenfalls für das Randgebiet der byzantinischen Kultur bezeichnend. Der Herstellungsort kann in Mittel- und Süditalien gelegen haben, wo zumindest in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts ein byzantinischer künstlerischer Einfluß zur Geltung kam. Die Stufen- und Rosettenmotive neben den Gestalten auf den Apostelplatten sind typisch für den Musterschatz der byzantinischen Miniaturen und Emailplatten. Noch verräterischer ist der Platz der beiden Schlüssel des Apostels Petrus. In der westeuropäischen Kunst ist es üblich, daß Petrus ein oder zwei große Schlüssel in der Hand hält (Abb. 7). Demgegenüber fehlen die Schlüssel in der byzantinischen Kunst. Es gibt sie dagegen im

Einflußbereich der byzantinischen Kunst, und noch dazu entsprechend des antiken Brauches, Schlüssel zu tragen: Der Apostel trägt die Schlüssel am Ring an seinem linken Handgelenk.⁵⁴ Dies alles läßt die Möglichkeit zu, daß die Apostelplatten in Mittelitalien entstanden und während der Herrschaft Stephans I. entweder als Geschenk vom Papst oder dem Abt von Montecassino eintrafen. Natürlich besteht theoretisch auch die Möglichkeit, daß der sakrale Gegenstand zwar in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts angefertigt wurde, aber erst später nach Ungarn kam.

Eine italische (römische) Herstellung der Apostelplatten der Krone ist nicht neu: Yvonne Hackenbroch nahm eine Werkstatt in der Stadt Rom an, in der die Platten gefertigt worden sein konnten.⁵⁵ Da es keine Zeugnisse aus dieser Werkstatt gibt, fand ihre Meinung keine Zustimmung. Auch ich versuche nicht, die Herstellung der Apostelplatten einem engeren Gebiet zuzuteilen. Dies ist wegen der kleinen Zahl erhaltener, in Italien gefertigter Zellenemailplatten aus dem 11.–12. Jahrhundert nicht möglich. Man darf aber auch nicht vergessen, daß in den größeren Klöstern Emailwerkstätten tätig waren. Dies beweisen die Funde bei der Freilegung der Abtei von Volturno,⁵⁶ und davon sprechen die Ordensregeln.⁵⁷ Ungeachtet der kleinen Zahl erhaltener Goldgegenstände mit Zellenemail wurden Zellenemailarbeiten in Italien hergestellt und auch Emailgegenstände nach Konstantinopel exportiert: Das bezeugt das von Abt Desiderius durch griechische Meister hergestellte Altar-Antependium von Monte Cassino.⁵⁸ Da sich an den Emailplatten der byzantinische Einfluß auch sonst nachweisen läßt, unterstützt dies meine Folgerung. Hier verweise ich nur auf jene ikonographischen und Stilcharakteristiken, die zeigen, daß die Platten in einem Gebiet hergestellt wurden, in dem im 11. Jahrhundert byzantinische Kunst lebendig war: Diese Gegend konnte Mittel- und Süditalien sein.

In der Verzierungsstruktur der sieben Apostelbilder sind regelmäßige Wiederholungen zu erkennen (Abb. 15). Das schmale Goldband um die Apostelgestalten bewirkt den Eindruck von versenktem Zellenemail. Dieser schmale Goldstreifen trennt die Gestalt der Apostel von der Inschrift und der Hintergrundverzierung. Doch ist die Konstruktion der Platten nicht identisch. Das Goldband faßt nicht nur

⁵⁴ Unbestreitbar sind im Falle des Apostels Petrus die auf verschiedene Weise getragenen Schlüssel ein Einfluß der byzantinischen Kunst. Den größeren hält er in der linken Hand (westliche Eigenart), der kleinere (auf aus dem antiken Schlüsseltragen stammende Weise) hängt an einem Ring, der auf das Handgelenk gezogen wurde oder in der Hand gehalten wird (s. z. B. Apostel Petrus auf dem Bronzetor der Basilika San Paolo fuori la Mura in Rom, auf einem Mosaik im Chor der Basilika von Torcello oder im Grenzgebiet der byzantinischen Kunst, das Petrus-Relief aus dem 12. Jh. von Zion in Nowgorod, Rybakov 1972, 72, Grabar, A., *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Âge III*. Paris 1968, Pl. 83). St. Petrus in der Krypta der Kirche S. Vito Vecchio, Bari (*L'art byzantin – Art Européen*, Athen 1964, fig. 160, Summaga, Apsisfresko: Apostel in einer Arkadenreihe: An Petrus' linker Hand hängen die zwei kleinen Schlüssel herab, G. Brusin–P. L. Zovatto, *Monumenti romani e cristiani di Iulia Concordia, Pordenone*, fig. 107 usw. Die Zierr motive der Apostelplatten kommen auf byzantinischen Miniaturen und Emailen vor (natürlich auch im Westen). Einfluß der byzantinischen Kunst ist auch die Handhaltung einiger Apostel, und so ist auch ihr aus dem Rahmen heraustretender Fuß usw. zu verstehen. All dies werde ich in der Monographie detailliert behandeln.

⁵⁵ Hackenbroch 1938, 54

⁵⁶ San Vincenzo al Volturno. The Archaeology, Art and Territory of an Early Medieval Monastery, Hoodges, R.–Mitchell, J., BAR International Series 252, Oxford 1985. Mitchell, J.–Bimbo, M.–Freestone, K., *The Enamel*, in: San Vincenzo al Volturno 3, Roma

⁵⁷ *Consuetudines Farfensis II*, 1. *Iusta istam sit depositam alia cella, ubi aurifices vel inclusores seu vitrei magistri conveniant ad faciendum ipsam artem*, Schlosser, J. v., *Quellenbuch zur Kunstgeschichte des abendländischen Mittelalters*, Wien 1896, 191

⁵⁸ Leo Ostiensis, *Chron. mon. Casiniensis III* 32, Schlosser, von J., *Quellenbuch*, Wien 1896, 207

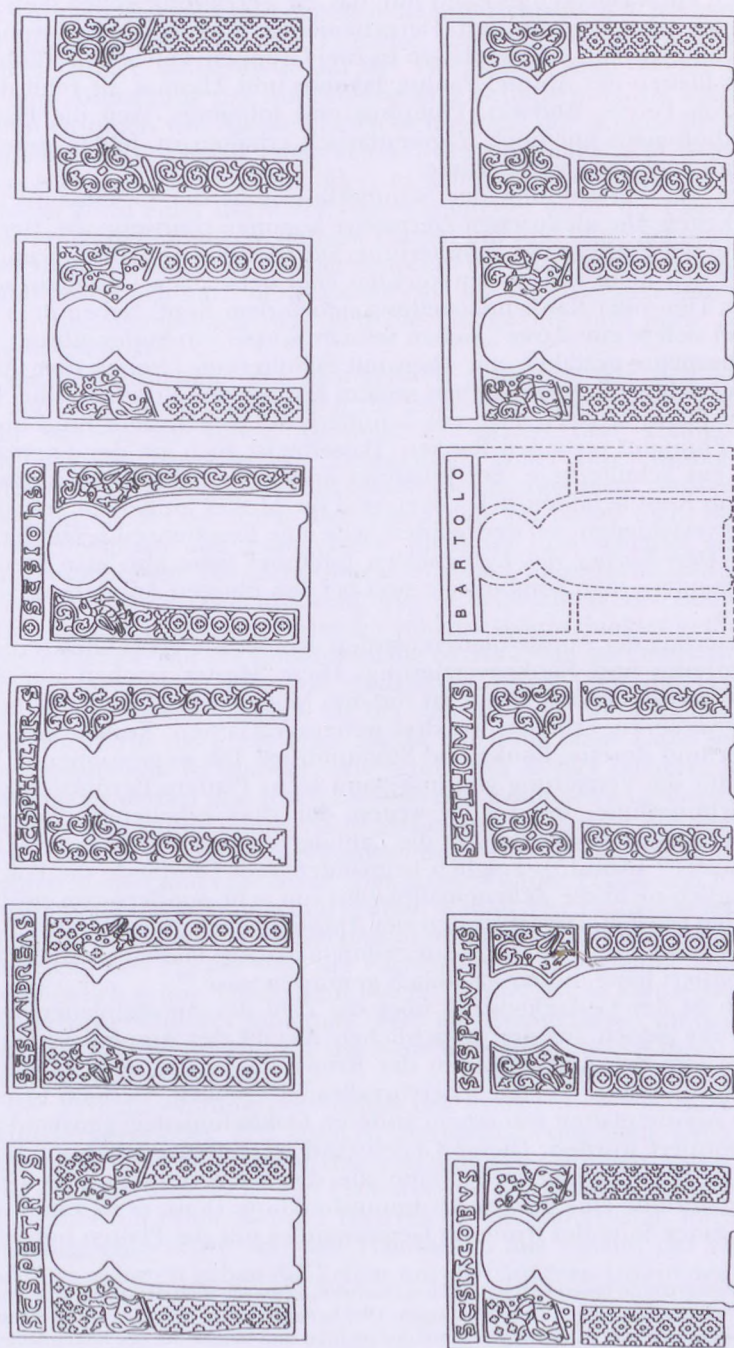


Abb. 15 Verzierungssystem der Apostelpplatten
15. ábra Az apostollemezek díszítési rendszere

die Gestalt der Apostel ein, sondern auf einzelnen Platten zieht sich bei der Schulter auch ein waagerechtes Band hin, das die Verzierung neben dem Körper der Apostel von der Ranken- und Tierornamentik über dem Kopf trennt. Das trennende Band teilt die Apostelplatten in zwei Gruppen. Die Schulterlinie findet sich auf den Platten der Apostel Paulus, Jakobus und Thomas, sie fehlt dagegen auf denen von Petrus, Andreas, Philippus und Johannes. Weil die Platte von Apostel Bartholomäus nur noch fragmentarisch erhalten ist, fehlen sowohl ihre Verzierung als auch ihre Schulterlinie.

Zwischen der Verwendung der Schulterlinie und der Ornamentik gibt es Regelmäßigkeiten. Die identischen Ziermotive kommen paarweise vor. Der Unterschied liegt in der Existenz der Schulterlinie. Die Identität der Hintergrundverzierungen zeigt sich nicht nur im senkrechten Feld neben den Gestalten, sondern auch bei der Tier- oder Rankendarstellung neben dem Kopf. Neben dem Petruskopf befindet sich je ein „Löwe“, neben seinem Körper ein Stufenmuster; ebenso ist die Jakobusplatte gestaltet, nur eben mit Schulterlinie. Neben dem Andreas Kopf befindet sich je ein Vogel, neben seinem Körper eine Rosettenreihe. Ebenso ist die Paulusplatte verziert, aber mit Schulterlinie. Neben dem Kopf und dem Körper von Philippus verlaufen Ranken. Dasselbe ist auch auf der Thomasplatte zu sehen – mit Schulterlinie. Bei Johannes ändert sich das Verzierungssystem. Neben seinem Kopf befinden sich Vögel, und die Muster an beiden Seiten seines Körpers sind verschieden, auf der rechten Seite eine Rosettenreihe, auf der linken eine Ranke. Den Körper des Evangelisten Johannes faßte also kein identisches Muster ein, sondern man kombinierte zwei bei den übrigen Aposteln verwendete Verzierungen.

Zur Verzierung der Apostelplatten wurden drei Motive verwendet: Stufenmuster, Rosettenreihe und Rankenverzierung. Diese Muster reichen nur für die Verzierung von drei Platten. Wenn wir die drei Motive gemäß der Johannesplatte miteinander variieren, erhalten wir drei weitere Varianten: Rosette und Ranke, Stufenmuster und Rosette, Ranke und Stufenmuster. Die so gewonnenen Varianten reichen für die Verzierung von insgesamt sechs Platten. Berücksichtigen wir auch die Schulterlinie, die wir ja wegen der drei erhaltenen Plattenpaare berücksichtigen müssen, dann ergibt die Zahl der Varianten ebenso zwölf wie die Zahl der Apostel⁵⁹ (Abb.15). Folglich begründen zwei Umstände die Folgerung, daß ursprünglich nicht die Zellenemailplatten von acht, sondern von zwölf Aposteln angefertigt wurden. Die fehlenden vier Apostelplatten wurden wahrscheinlich deshalb nicht verwendet, weil die Krone, wenn man diese Platten ebenfalls auf den Bändern montiert hätte, höher als üblich geworden wäre.⁶⁰

Natürlich ist der Gedankengang über die Zahl der Apostelplatten hypothetisch, er beruht jedoch auf der tatsächlichen Anzahl der Apostel und auf dem Verzierungssystem der Apostelplatten der Krone. In Ungarn gibt es keine den Apostelplatten ähnelnde Emailen hervorragender Qualität. Deshalb ist es möglich, daß die Apostelplatten von einem anderen Goldschmiedegenstand auf die Krone ummontiert wurden. Dieser Gegenstand war offensichtlich ein sakrales, liturgisches Gerät. Möglicherweise hatte die die Verzierung in zwei Gruppen teilende Schulterlinie eine gewisse Ordnungsfunktion. Denn es ist kaum vorstellbar, daß auf einer Seite des früheren Gegenstandes nur die Platten mit Schulter-

⁵⁹ Die Verzierungsvarianten lassen sich natürlich vermehren, wenn wir auch die rechts- und linksseitige Stellung der Seitenverzierungen berücksichtigen. Dies bedeutet auch, daß wir bei vier Platten nicht feststellen können, welche Verzierung sich auf der rechten und welche auf der linken Seite befand.

⁶⁰ Die heutige Höhe der Krone beträgt ohne Kreuz 18 cm. Vor ihrer Beschädigung im 17. Jh. kann sie 1–1,5 cm höher gewesen sein.

linie und auf der anderen die ohne Schulterlinie angebracht waren. Das System kennen wir nicht. Bekannt sind dagegen die unterschiedlichen Namensreihen der Apostel in der Bibel sowie die Tatsache, daß sich die Schulterlinie auf der Paulusplatte findet, während sie auf der Petrusplatte fehlt. Dieser Unterschied erlaubt eine Anordnung der Anbringung und Gruppierung der Platten, bei der die beiden Gruppen von Apostelplatten sich gemäß der Schulterlinie abwechselten. Reihen wir die Platten entsprechend der biblischen und dem Meßkanon gemäßen Namensreihen⁶¹ aneinander, in achsensymmetrischer Anordnung (linear oder in Form einer Buchtafel), dann gelingt es nicht, die Platten so nebeneinander oder untereinander zu setzen, daß die Platten mit und ohne Schulterlinie ineinander abwechseln. Nehmen wir aus der Apostelreihe den Evangelisten Johannes heraus, dann lassen sich nach der Namensreihe im Markusevangelium die Apostelplatten so zusammenstellen, daß sich die Platten mit und ohne Schulterlinie abwechseln (Abb. 16).

Ist die Herausnahme des Evangelisten Johannes aus der Reihe durch irgendetwas begründet? Theoretisch dadurch, daß dieser Apostel ein *Evangelist* war. Auf Stücken, die durch Apostelbilder verziert sind, können wir damit rechnen, daß die Portraits der Evangelisten (oder ihre Symbole) aus der Apostelreihe herausgenommen und gesondert untergebracht wurden. In diesem Fall bekommt die Beobachtung Bedeutung, von der bisher nicht die Rede war: Die Zellenemailplatte des Evangelisten Johannes unterscheidet sich von den übrigen Apostelplatten. Die nicht unwesentlichen Unterschiede sind in der Farbe des Emails und in der Zellenführung gut zu beobachten. Bei Betrachtung der Krone fällt sofort auf, daß die Farbe der Johannesplatte dunkler getönt ist als die der übrigen Platten: Auf der Johannesplatte ist das Email am Oberrand der Platte, im Inschriftenfeld erkennbar von dunklerem Blau. Auch die Haarfarbe des Evangelisten ist dunkler bläulich als bei den übrigen Aposteln, bei denen die blaßblaue Haarfarbe das graue Haar angibt. Auch die blaue Farbe seiner Tunika und der Ornamentik ist dunkler. Wie schon Éva Kovács bemerkt hat,⁶² ist die Verwendung der weißen und roten Farbe in den Falten seines grünen Mantels auf dem rechten Knie unorganisch. Nicht unwesentlich ist auch die Regularität, die sich in den Farben der Tracht der Apostel zeigt. Die Apostel tragen einen blauen oder grünen Mantel und eine blaue oder grüne Tunika. Petrus und Paulus tragen übereinstimmend blaue Tunika und grünen Mantel. Der Evangelist Johannes trägt Gewänder in mit denen der Hauptapostel übereinstimmenden Farben. Auf den übrigen erhaltenen Platten sind die Farben der Apostelkleider umgekehrt: sie tragen einheitlich grüne Tunika und blauen Mantel. Diese Farbverwendung mag auf die Hervorhebung des Johannes (bzw. der Evangelisten) hindeuten. Unterschiedlich ist auch die Rosette, die die Namensinschrift (SCS JOHNS) umgibt, die auf den übrigen Platten fehlt.

An der Zellenzeichnung des Haares des Evangelisten Johannes lassen sich Unterschiede gegenüber den übrigen Aposteln beobachten (Abb. 17). Charakteristisch für die schematische Haargestaltung der übrigen Apostel ist, daß in der Achse des Gesichtes ein kleiner Halbkreis die „Haarlocken“ teilt: der Halbkreis ist zum Gesicht hin offen. Bei der Haartracht des Evangelisten Johannes ist die Zellenführung umgekehrt: von den Haarlocken aus verläuft der Halbkreis zur Stirn hin. Des weiteren geben die Zellen nur den äußeren Umriss der Haarlocken

⁶¹ Mt 10, 25, Mk 3, 13, Lk 6, 14, Apg 1, 13.

⁶² Kovács 1982, 241

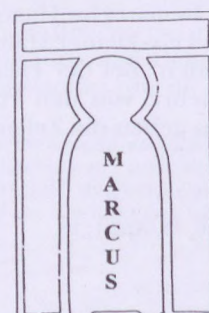
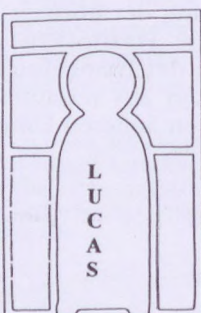
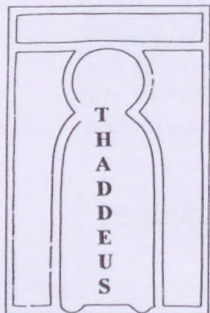
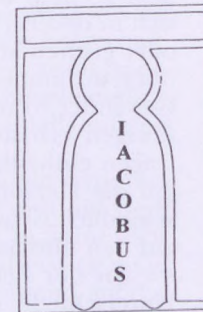
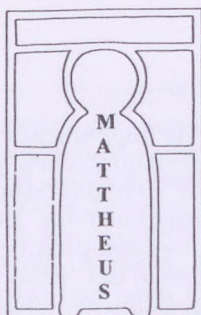


Abb. 16 Skizze der ursprünglichen Anordnung
der Apostelplatten auf einem sakralen Gegenstand
16. ábra Az apostollemezek eredeti elhelyezésének
vázlata egy szakrális tárgyon

der Apostel an, beim Evangelisten Johannes ist die Haartracht detaillierter: Die Locken werden auch von jenen im Haarkranz befindlichen halbkreisförmigen Zellen angegeben, die keine Farben voneinander trennen.⁶³ Und schließlich kommen die Relationen des Evangelistenkörpers den natürlichen Verhältnissen näher als die der übrigen Apostel. Bei den Aposteln Petrus, Paulus und Andreas beträgt der Kopf ein Drittel der Hörperhöhe. Im Falle des Evangelisten Johannes ist dieses Verhältnis 1:4.⁶⁴ Das sind nicht ein oder zwei unwesentliche Unterschiede, sondern es handelt sich um eine ganze Reihe von solchen, die sich auf die Emailfarben, die Zellenzeichnung und die Relationen beziehen. Sie weisen nicht nur darauf hin, daß die Johannesplatte das Werk eines anderen Goldschmiedes ist. Sie können auch Argumente dafür sein, daß das Bild des Evangelisten auf dem gegenüber der Krone früheren liturgischen Gerät nicht auf einer mit den übrigen Apostelbildern qualitativ gleichen Fläche angebracht war. Die Abweichungen der Johannesplatte von den übrigen Apostelbildern muß auch dann erklärt werden, wenn man nicht von der Hypothese eines früheren, rekonstruierten Gegenstandes ausgeht.

Man kann darüber nachdenken, um welchen Kreis von sakralen Gegenständen es sich gehandelt hat, die die zwölf Apostelbilder verziert haben könnten. Aufgrund der Apostelplatten kann man darauf allerdings nicht mit Sicherheit schließen. Patrick J. Kelleher rekonstruierte aus den Platten eine Buchtafel⁶⁵; dies ist wirklich die eine Möglichkeit. Es kann sich auch um einen Tragaltar oder eventuell um ein Reliquiar gehandelt haben, auf dessen Seiten die Apostelbilder appliziert wurden. Aufgrund der abweichenden Platte des Evangelisten Johannes kann es weniger eine Reifkrone gewesen sein, an die theoretisch aufgrund der Agilulf-Krone gedacht werden könnte: diese verzieren die Bilder von Christus, zwei Engeln und den 12 Aposteln.⁶⁶

Als Arbeitshypothese meine ich, die Apostelplatten könnten zu einem sakralen Gegenstand gehört haben, den König Stephan I. vom Papst oder vom Abt von Monte Cassino erhielt: König Stephans Geschenke an sie beide sind bekannt,⁶⁷ und von beiden konnten Geschenke nach Ungarn gekommen sein. Als zur Herrschaftszeit von Béla III. (1172–1196) die heute vorhandene Krone zusammengesetzt wurde, wählte man bewußt einen Gegenstand aus, vermutlich aus der Schatzkammer in der Székesfehérvár Basilika, der den damaligen Kenntnissen nach ebenso wie das Zepter und der Krönungsmantel im Besitz des ersten und seit 1083 heiliggesprochenen Königs gewesen war. Die „Reliquie“ des heiligen Königs

⁶³ Die Haarlösung des Apostels erinnert an die Haartracht der Kölner Severinusscheibe (Anfang 11. Jh.): Email. Kunst – Handwerk – Industrie, Kölnisches Stadtmuseum Köln 1981 (bearbeitet von W. Schäfke, I. Damm, K. B. Heppe, R. Joppien) Nr. 15.

⁶⁴ Ebenfalls 1:4 ist das Verhältnis beim Apostel Jakobus.

⁶⁵ Kelleher 1951, 97. Die Rekonstruktion des früheren Gegenstandes ist unabhängig davon, ob die Apostelplatten gebogen waren oder nicht. Die länglichen Platten bogen sich beim Brennen. Auf der griechischen Krone biegen sich die kleineren, quadratischen Platten fast zur Form eines Kugelsegments.

⁶⁶ Zur Agilulf-Krone s.: Elze 1974.

⁶⁷ Stephan I. schenkte der Abtei von Monte Cassino ein goldenes Kreuz: ... *Stephanus Hungariae rex ... auream crucem valde pulchram sancto patri Benedicto direxit* ..., *Chronica monasterii* ab a 529–1075 II. MGH SS VII Pertz 674 = *Gombos Catalogus*, Stephan I. und Gisela schenken dem Papst ein Meßgewand: *Asservatur modo in basilica Arnulfina pretiosa casula, missa quondam ad Iohannem papam XIX a s. Stephano Hungarorum rege et Gisella, eius coniuge, ex dono, ut creditur papae Leonis IX.*, *Antiquitates Arnulfinae*, *Neues Archiv* 7, 1892, 220–221.

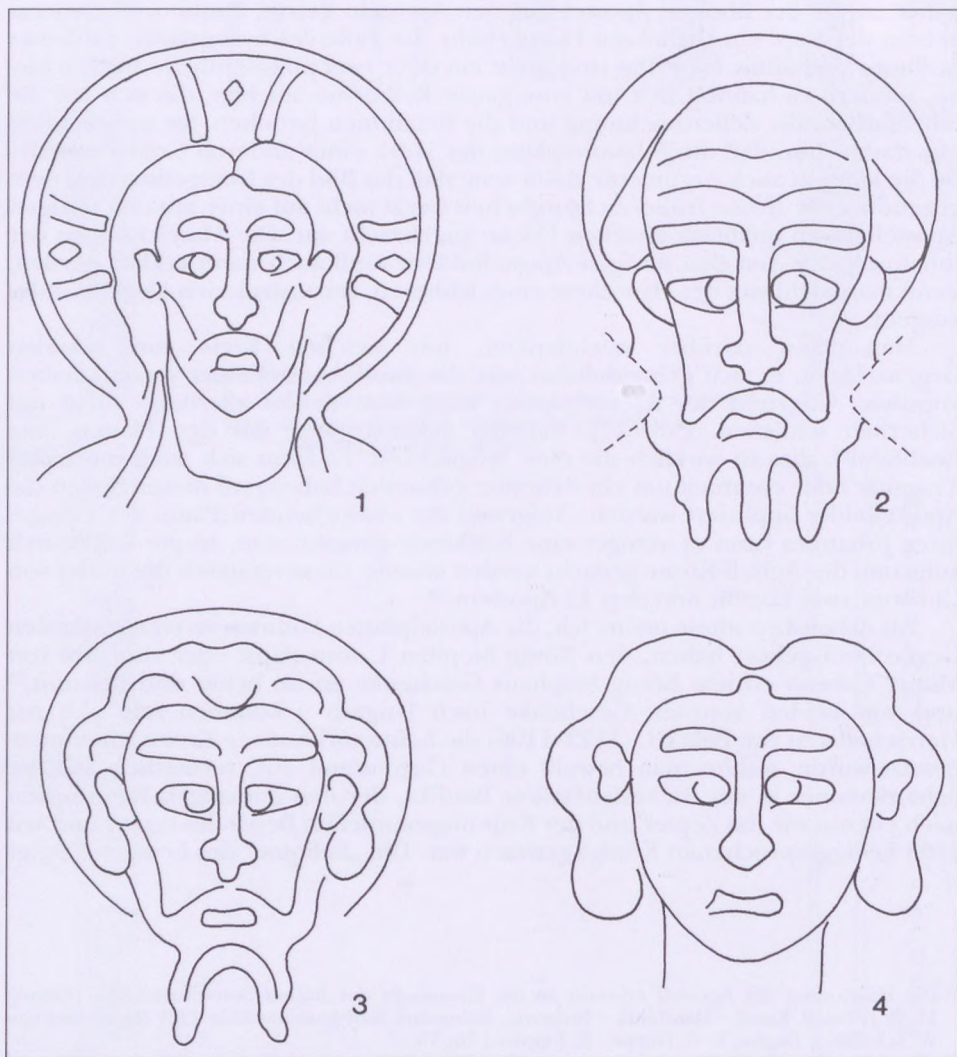


Abb. 17 Stegfürungen von den Platten der corona latina:

a: Pantokrator, b: Apostel Paulus,
c: Evangelist Johannes, d: Apostel Philippus

17. ábra Rekeszrajok a corona latina lemezeiről:

a. Pantokrator, b. Pál apostol,
c. János evangélista. d. Fülöp apostol.

heiligte sozusagen auch die Krone und trug dazu bei, daß die Krone – erstmals 1256⁶⁸ – heilig genannt wurde.

Der Typ der Krone: Die Heilige Krone ist eine oben durch Kreuzbänder geschlossene, mit Bildern verzierte Hoheitsinsigne. Besonders wichtig ist, daß den unteren und den oberen Teil der Krone gleicherweise Bilder – insgesamt 19! – zieren, was ausgesprochen für die Hoheitsinsignien und Diademe der Länder unter dem Einfluß von Byzanz und der byzantinischen Kultur typisch ist. Die Existenz von oben geschlossenen, sogenannten Bügelkronen unter den westlichen Herrschaftsinsignien im 10.–12. Jahrhundert ist umstritten: Auf Darstellungen kommt zwar ein oberes Band vor, doch ist eine solche Krone aus jener Zeit nicht erhalten. Auf den Zeitpunkt einer Überwölbung der Krone, also der Herstellung der Kreuzbänder, ist viel eher aus der Form der Krone zu schließen als aus der Verzierung mit Filigran und Steinen, die in engeren Zeitgrenzen überaus unsicher zu datieren ist. Vergleichen wir den oberen mit dem unteren Kronenteil, fällt ein Unterschied und eine Übereinstimmung auf. Einerseits wurde an dem griechischen Reif kein Filigran verwendet, dagegen ist der obere Teil filigranverziert. Andererseits ist die Verwendung von Bildern auf westeuropäischen Kronen ungewöhnlich,⁶⁹ wogegen sie bei Kronen, die im Ausstrahlungsgebiet des östlichen Kaiserreiches mit seiner Kultur und Kunst geschaffen wurden, ausgesprochen typisch ist.⁷⁰ Während man sich also bei der Überwölbung der Krone nicht um einheitliche Verzierung bemühte, paßte man sich in der Gesamtwirkung dennoch dem Stil der unteren Krone an: Man versah auch die obere Krone mit Bildern. Ich halte es nicht für wahrscheinlich, daß es ästhetische Gründe dafür gegeben hat. Die Anbringung der Bilder kann auch einen anderen Grund gehabt haben. Man hätte den Reif auch im westlichen Stil mit Bügeln überwölben können. Stattdessen verwendete man breite Bleche mit Bildern, die zusammen mit dem in der Krone befindlichen Goldtextilfutter (weil man sie wegen ihrer Größe nur so tragen konnte) die Wirkung der byzantinischen Herrscherkrone vom Kamelauktion-Typ erweckte. Dies datiert die Zusammenstellung der Heiligen Krone in die Zeit nach den 1100er Jahren.⁷¹ Wegen der Verwendung der Form und der Bilder ist der wahrscheinlichste Zeitpunkt der Zusammenstellung der Krone die Herrschaft des am Hof Kaiser Manuels als

⁶⁸ Codex Diplomaticus IV:3, 384 = Mon. Ecclesiae Strig. I. 436

⁶⁹ Die deutsche Krone verzierern Emailbilder (*Schulze-Dörlamm* 1991) Außerdem verziern die Agilulf-Krone unsicherer Datierung und Herkunft figurale Darstellungen (*Elze* 1974).

⁷⁰ Siehe die zerschnittene Krone von Theophanu, das Diadem von Sakhnovka: *Rybakov* 1971, 43., die russischen Frauendiademe (*Tolščo, P. P.*, Pro prinaležnist i funkcionalne priznačenia diadem i barm v drevnij Rusi, *Arheologia* (Kiev) 15, 1963, 145–163, das Kiewer Diadem (ehem. Coll. Kanenko), die Zellenemailplatte von Pliska oder die Krone von Constantinos Monomachos. Der Brauch, Kronen mit Bildern zu schmücken, stammt aus der Antike. Er läßt sich auf die mit Göttergestalten versehenen Kronen der Priester des Kaiserkultes zurückführen. Über diese antiken Kronen zusammenfassend: *H.-H. von Prittwitz und Gaffron*, Die Kultkrone aus Vetera, *Bonner Jahrbücher* 189, 1989, 121–137, mit weiterer Literatur). Deshalb ist das Weiterleben des Brauches beim östlichen Nachfolger des Reiches nicht überraschend.

⁷¹ Wie bekannt taucht die oben geschlossene Krone vom Typ Kamelauktion nach der Thronbesteigung der Komnenen, zur Zeit der Herrschaft Alexios' I., in Schriften und auf Darstellungen auf und beginnt dann ihren Eroberungszug auf dem Balkan und in den zur Interessensphäre des Byzantinischen Reiches gehörenden Gebieten, bis sie schließlich in die Tracht der orthodoxen hohen Geistlichkeit übernommen wurde, vgl.: *Pitz, E.*, Kamelauktion et mitra, Insignes byzantines impériaux et ecclésiastiques. *Acta Universitatis Upsalensis, Figura. Nova series* 15. Stockholm 1977.

Thronfolger erzogenen späteren ungarischen Königs Béla III.⁷² Später, im 13. Jahrhundert, wäre die eine byzantinische Herrscherkrone kopierende Zusammenstellung in Ungarn unsinnig gewesen.

Das älteste, in unveränderter Form erhaltene und unmittelbar mit der Person Stephans I. verbundene Stück der Krönungsinsignien neben dem 1031, zum dreißigsten Jahrestag der Krönung Stephans verfertigten Meßgewand, dem späteren Krönungsmantel,⁷³ und der unter Verwendung eines mit Stephan dem Heiligen zu verbindenden Goldschmiedegegenstandes im 12. Jahrhundert zusammengestellten Heiligen Krone ist das Zepter.⁷⁴ Dies entspricht jenen mittelalterlichen Quellenangaben, nach denen den ungarischen Königen bei der Krönung die Krone Stephans des Heiligen aufgesetzt und seine „Kleidung“ umgelegt wurde. Auch von der Krone konnte rechtens behauptet werden, daß sie dem ersten König gehörte, weil sie mit einem Goldschmiedegegenstand – einer *Reliquie* – bereichert wurde, der, soweit man wußte, Stephan dem Heiligen gehört hatte. Deshalb wählte man in der Schatzkammer der Székesfehérvári Basilika jenes Meßgewand als Krönungskleidung aus, das nicht nur dank seiner glanzvollen Erscheinung am geeignetsten war, sondern auch mit dem ersten ungarischen König in Verbindung stand. Deshalb wählte man das Zepter aus, von dem man wohl wußte, daß es Stephan dem Heiligen gehört hatte, obwohl seine ungewöhnliche Form von den zu jener Zeit verwendeten unterschied. Schließlich fertigte man (auch) deshalb diese Krone, in die man Teile einbaute, von denen man wußte, daß sie Stephan dem Heiligen gehört hatten. Von der heiligen Reliquie übernahm auch die Krone selbst das Attribut *sacra*. Von da an war sie als wichtigster Krönungsgegenstand auch selbst heilig (1256), zur Krone des ersten ungarischen Königs geworden.

Übersetzung: Friedrich Albrecht

BIBLIOGRAPHIE

- BÁRÁNY-OBERSCHALL 1947 *Bárány-Oberschall, M. von*, Problémák a magyar szent korona körül (Probleme um die ungarische heilige Krone), *AntHung* 1, 1947, 91–99.
 BÁRÁNY-OBERSCHALL, *Bárány-Oberschall, M. von* Localization of the Enamels of the Upper Hemisphere of the Holy Crown of Hungary, *The Art Bulletin* 31, 1949, 121–126.
 BÁRÁNY-OBERSCHALL 1952 *Bárány-Oberschall, M. von* Rec. Kelleher 1951, *Corvina Ser.III.*, Anno 5:1, 1952. 80–86.
 BÁRÁNY-OBERSCHALL 1974 *Bárány-Oberschall, M. von* Die Sankt Stephans-Krone, 2. Auflage, Wien 1974.
 A. BOECKLER, 1956 A. Boeckler, Die „Stephanskrone“. Schramm III. 1956, 731–754.

⁷² *Bogyay. T. v.*, rec. J. P. Kelleher, *Byz. Zt.* 1952, 422; *Bogyay* 1978, 227; Jahrzehnte später, 1205, bedroht Andreas II. nach dem Tod des Kindes König Ladislaus III. in Österreich den österreichischen Herzog mit Waffen, um ihn zur Rückgabe der Krone zu bewegen: Das ist ein gewichtiges Argument zum Beweis dessen, daß die Heilige Krone bis etwa 1200er Jahren zur tatsächlichen und einzigen Krönungsinsigne der ungarischen Könige geworden war: nach dem Tode Königs Ladislaus III. (Wien 1205) *Sicque sedata est controversia grandis, quae inter ducem (sc. Leopoldus) et Andream regem orta fuerat pro repetenda tam regina, quam thesauris seu corona quam simul asportaverat, in tantum ut contractis utrimque exercituum copiis inter se dimicaturi residerent*, *Continuatio Admuntensis* a. 1205, MFH SS IX 591 = *Gombos*, *Catalogus* I. 1718, p. 752.

⁷³ Tóth 1997

⁷⁴ Tóth 2000

- BOGYAY 1978 *Th. von Bogay*, Ungarns Heilige Krone. Ein kritischer Forschungsbericht, Ungarn Jahrbuch 9, 1978, 208.
- BOGYAY 1983 *Th. von Bogay*, Über die Forschungsgeschichte der heiligen Krone, IRH 1983, 65–89.
- BOGYAY 1991 *T. Bogay*, Kritikai tallózás a Szentkorona körül, Annales de la Galerie Nationale Hongroise 1991, 31–37.
- BUCKTON 1983 *Buckton, D.*, Vorläufige Ergebnisse einer optischen Untersuchung des Emails der Krone. IRH I Budapest 1983, 129–143.
- DECKER-HAUFF 1955 *Decker-Hauff, H.*, Die „Reichskrone“, angefertigt für Kaiser Otto I., in: P. E. Schramm, Herrschaftszeichen und Staatsymbolik II. 1955, 560–657.
- DEÉR 1966 *Deér J.*, Mittelalterliche Frauenkronen in Ost und West, Herrschaftszeichen II. 418–449.
- DEÉR 1966 *Deér, J.*, Die Heilige Krone Ungarns, Wien 1966.
- ELZE 1974 *Elze R.*, Die Agilulfrone des Schatzes von Monza, Historische Forschungen für Walter Schlesinger / Hrsg. H. Beumann, Köln–Wien. = R. ELZE, Päpste-Kaiser-Könige und mittelalterliche Herrschaftssymbolik, London 1982.
- FALKE 1929 *Falke O. von*, A Szent Korona. ArchÉrt 43, 1929, 125–133, 358–362.
- FANDREY *Fandrey C. M.*, Das Oswald-Reliquiar im Hildesheimer Domschatz, Diss. Bonn, 7 Göttingen 1987.
- FRANTZ 1972 *Frantz H.*, rec. Deér 1966, Kunstchronik 25, 1972, 10–22.
- HACKENBROCH 1938 *Hackenbroch Y.*, Italienische Emails des frühen Mittelalters, Ars docta II. Basel–Leipzig 1938.
- IPOLYI 1886 *Ipolyi A.*, A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények története és műleírása, Budapest 1886.
- KELLEHER 1951 *Kelleher P. J.*, The Holy Crown of Hungary. Roma 1951, PMAAR vol. XIII. Roma 1951.
- KOVÁCS 1979 *Kovács É.*, Les émaux „latins“ de la couronne de Hongrie. in H. Belting, Il medio Oriente e l'Occidente nell'arte de XIII. secolo, Atti del XXIV. Congresso Internazionale di Storia dell'arte, 1979, Bologna, 1982.
- KOVÁCS 1983 *Kovács É.*, Ereignisse und Ergebnisse: ein neuer Weg der Forschung in der Geschichte ungarischen Krönungsinsignien, IRH 1983, 91.
- KOVÁCS–LOVAG *Kovács–Zs. Lovag*, A magyar koronázási jelvények, Bp. 1980.
- LOVAG 1991 *Lovag Zs.*, Néhány technikai megfigyelés a magyar koronán. (Some technical observations concerning the Hungarian crown), Annales de la Galerie Nationale Hongroise 1991, 39–41.
- MORAVCSIK 1938 *Moravcsik, Gy.*, A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában, Szent István Emlékkönyv, Bp. 1938, III. 426–472.
- PULSZKY 1888 *Pulszky K.*, A Szent Korona leírása, ArchÉrt 14, 1880, 289–192.
- RADEMACHER 1964 *Rademacher, F.*, Der thronende Christus der Chorschranken aus Gustorf. Beihefte der Bonner Jahrbücher, Bd. 12, Köln–Graz 1964.
- RYBAKOV 1971 *Rybakov, B. A.*, Russian applied art of tenth-thirteenth centuries, Leningrad 1971.
- SAN MARCO Der Schatz von San Marco in Venedig (Hrsg. H. Hellenkemper), Römisch–Germanisches Museum der Stadt Köln, Mailand 1984.
- SCHRAMM 1957 *Schramm P. E.*, Herrschaftszeichen: gestiftet, verschenkt, verkauft, verpfändet., Nachrichten, Göttingen Phil-hist. Kl., 1957, Nr. 5
- SCHULZE-DÖRRLAMM 1991 *M. Schulze-Dörrlamm*, Die Kaiserkrone Konrads II (1024–39), Eine archäologische Untersuchung zu Alter und Herkunft der Reichskrone, Monographien 23., RGZ, Sigmaringen 1991
- STAATS 1976 *Staats, R.*, Theologie der Reichskrone. Ottonische „Renovatio imperii“ im Spiegel einer Insignie, Stuttgart 1976.
- TÓTH 1973 *Tóth E.*, Zur Ikonographie des ungarischen Krönungsmantel, FolArch 24, 1973, 219–240.
- TÓTH 1996 *Tóth E.*, A Szent Korona apostolmezeinek keletkezéséhez, CommArchHung 1996, 181–209.
- TÓTH 1997 *Tóth E.*, István és Gizella miseruhája, Századok 131, 1997, 3–74.
- TÓTH 2000 *Tóth E.*, Das ungarische Krönungszeptum, Fol Arch. 48, 2000, 111–154.
- VAJAY *Vajay, Sz. de*, Corona Regia–Corona Regni–Sacra Corona. Königskronen und Kronensymbolik im mittelalterlichen Ungarn, UJ 7, 1976, 37–64
- VARJU 1920–1922 *E. Varju*, A Szent Korona, ArchÉrt 39, 1920–22, 56–70

A MAGYAR SZENT KORONÁRÓL

(Kutatástörténeti beszámoló)

A Szent Koronát és a koronázási jelvényeket az 1994. év elején fényképfelvételek készítése közben több héten keresztül alaposan szemügyre tudtam venni. Ezt követően több tanulmányt készítettem a koronázási palástról, a jogarról, a jelvények kora újkori ábrázolásairól, valamint a Szent Korona keletkezésének egyes kérdéseiről. A jelen tanulmányban a korona kialakulásának történetével foglalkozom, különös tekintettel a latin kora nyolc apostolt ábrázoló rekeszománc képeinek keletkezésére és eredeti felhasználására. A koronáról a minden kérdést tárgyaló monográfia reményeim szerint 2004-ben el fog készülni.

Amint azt korábban már megállapították és én is kétségtelennek tartok, a korona keresztpántjainak a végéről apostolképeket nem távolítottak el. A korona beboltozásakor a keresztpántokra a dobozos foglalatban 2-2 apostolképet szereltek fel az Apostolok Cselekedeteiben olvasható apostol-sorrend alapján, Pállal kibővítvé.

A latin koronarész nem volt önálló tárgy, hanem kifejezetten a korona beboltozására készült. Készítésekor egy korábbi ötvöstárgyról leszerelt zománcképeket másodlagosan használtak fel. Az apostollemezek tehát korábban készültek, mint a korona mai formájának az összeállítása. A Szent Koronát kétségtelenül az 1100-as évek után állították össze, legvalószínűbben III. Béla uralkodása idején. A Szent Korona mint a kamelaukion forma, mind a képekkel való díszítés alapján a bizánci uralkodói koronákat másolja.

Az apostollemezek díszítésében mutatkozó szabályos ismétlődésekből következtetni lehet arra, hogy a séma éppen 12 apostolkép díszítésére volt elegendő. Eszerint azt a szakrális tárgyat, amely az apostolképeket eredetileg hordta, mind a 12 apostol rekeszománc lemeze díszítette.

Az apostollemezek feliratain és stílusában megfigyelhető bizánci hatás miatt készítési helyet és időt illetően továbbra is (Közép-)Itáliát és a 11. század középső harmadát látom a legvalószínűbbnek.

Tóth Endre

DER „SARACHEN-DENAR“

Csaba TÓTH

Ein typischer Zug der ungarischen Geldgeschichte in der Anjou-Zeit ist der besonders differenzierte Gebrauch der Münzbenennungen, der ganz bis zur Neuzeit beipielllos ist. Die numismatische Forschung, die etwa zweihundert Jahre hinter sich hat, identifizierte die Mehrheit dieser Münzbenennungen verlässlich, und verband sie mit konkreten Münztypen. Trotzdem sind noch immer mehrere solche Ausdrücke geblieben, bei denen es noch nicht gelungen ist, den Ursprung auf Grund unserer heutigen Kenntnisse zu klären. Im folgenden Aufsatz beschäftigen wir uns mit einer solchen Münzbenennung, die um die Wende des 14.–15. Jahrhunderts in unseren mittelalterlichen Urkunden in verschiedenen Zusammenhängen oft vorkommt, die aber trotz mehrerer Versuche bis jetzt nicht identifiziert ist. Es gelang noch immer nicht, mit aller Sicherheit festzustellen, welche Münze darunter zu verstehen ist. Dieser Ausdruck heißt „bardus“, dessen Identifizierung grundlegend für das Begreifen der Geldgeschichte der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts ist. Um diejenige Struktur rekonstruieren zu können, in der diese Münzbenennung entstand, um diese Benennung mit einem konkreten Münztyp identifizieren zu können, ihre Herkunft und Entwicklung klären zu können, braucht man die Verwendung eines weitumfassenden Quellenmaterials, welches möglichst alle aus den schriftlichen und gegenständlichen Quellen gezogenen Folgerungen umfasst. Damit machen wir im Folgenden einen Versuch.

FORSCHUNGSGESCHICHTE

Im Jahre 1801 erschien das geldgeschichtliche Werk von István Schönvisner, der erste ungarische Münzkatalog. Der Verfasser des Katalogs versuchte nicht bloss das gegenständliche Material zusammenzusammeln, er beschäftigte sich auch mit den der Münzprägung bezüglichen schriftlichen Quellen. Schon in diesem Werk wurde der Ausdruck „bardus“ erwähnt, aber Schönvisner versuchte ihn noch nicht zu deuten.¹ Auch das Kapitel „Pénztani böngészet“ [„Münzkundliche Schmökelei“] des 1846 erschienenen Werkes von Jakab Rupp erörtert kurz diesen Ausdruck und hält die Münze für einen ausländischen, genauer nicht bestimmten lombardischen Typ.² Die Erklärung ist wohlklingend, obwohl diese Etymologie nur fone-tisch – (lom)bardo – eine Analogie aufweist, wurde trotzdem in der Forschung so sehr tief angewurzelt, dass auch etwa neun Jahrzehnte später Alfréd Schulek diese

¹ Schönvisner 1801. 324–325.

² „A bardói (Bardus) vagy lombardi pénz leginkább Zsigmond alatt volt forgásban; ezebből kettő ért egy kisebb garast, s eleinte 100. azután 72. sőt még 38. is egy forintot.“ [“Die bardische (bardus) oder lombardische Münze war zumeist zur Zeit der Herrschaft von Sigismund im Geldverkehr; zwei davon waren einen kleineren Heller wert, und anfangs 100 dann 72 dann sogar 38 davon einen Gulden wert”] Rupp 1846. 152.

Erklärung übernahm.³ Antal Bartal trennte die Ausdrücke „bardus” und „obardus”, der in den Quellen gleicherweise oft vorkommt, voneinander. Den ersten Ausdruck hielt er – wahrscheinlich nach Rupp – für die Benennung einer ausländischen Münze, den anderen brachte er aber schon mit der „Barte” [ungarisch: bárd] in Zusammenhang, die als Attribut des Heiligen Ladislaus auf ungarischen Münzen aufzufinden ist.⁴ Einige Jahre später machte József Ernyey eine neue, von den bisherigen ganz abweichende Hypothese, die er in mehreren Mitteilungen, in immer entwickelteren Varianten veröffentlichte.⁵ Seiner Meinung nach beziehen sich die Ausdrücke „bardus, bardo, obardus” auf dieselbe Münze, können aber mit der Barte des Heiligen Ladislaus nicht in Zusammenhang gebracht werden. Da er den Gebrauch der ungarischen Münzbenennungen im Mittelalter tiefgreifend untersuchte, machte er die Schlussfolgerung, dass diese Münzbenennung eigentlich aus einem Familiennamen stammt, und zwar aus dem Familiennamen Onoffrius Bardi, welche Familie in der Finanzverwaltung von König Sigismund eine bedeutende Rolle spielte. Er vertrat die Meinung, dass es in Ungarn im Mittelalter im Gebrauch war, die einzelnen Münztypen immer nach dem Kammergrafen, der die Münze ausgab, beziehungsweise nach einem anderen königlichen Beamten, der die Ausgabe der Münze leitete, oder nach dem Namen der Prägekammer benannt wurden.⁶ Letztens fasste Lajos Huszár zusammen, was man vom „bardus” weiß.⁷ Huszár ging davon aus, dass der Ausdruck in den Quellen zuerst 1389 erwähnt, von 1391 an ab und zu „alt” genannt, dann seit 1395 geändert als „obardus”, das heißt alter „bardus” erwähnt wurde. Aus dem zeitlichen Intervall der Erwähnungen, sowie aus den feststellbaren Münzwertverhältnissen schloss er darauf, dass es ausschließlich um eine Münze von Sigismund handeln kann, wir haben also mit einer ungarischen Prägung zu tun. Als nächster Schritt versuchte er diese Benennung mit einem konkreten Münztyp zu identifizieren. Da es allgemein bekannt war, dass Sigismund seit 1390 eine Münze vom neuen Typ prägen ließ, deren Wertverhältnis zum „bardus” die Quellen übrigens eindeutig angeben, kann nur von einer vor 1390 geprägten Münze die Rede sein. Da diese neue Münze von Zeit zu Zeit auch „hosszú keresztes denár” [„Denar mit langem Kreuz”] genannt wurde, war es nicht schwer, unter den Münzen von Sigismund den Typ H. 576. (CNH. II. 121.)⁸ zu finden, mit welchem Typ auf Grund dessen Münzbildes diese Benennung völlig übereinstimmt. Aus der Analyse der Münzfunde stellte sich außerdem heraus, dass der Typ H. 575. (CNH. II. 120.) sicher früher ausgegeben wurde, es kann also nur dieser Typ mit dem „bardus” identifiziert werden. Huszár war damit im Klaren, dass zur Zeit von Sigismund nur auf zwei Münztypen die Darstellung des Heiligen Ladislaus, und damit zusammen die Barte vorkommen, und zwar auf dem Goldgulden H. 572–574. (CNH. II. 118–119.) und auf der kleinen Silbermünze, dem Ducat H.564. (CNH. II. 128.). Da es aus den Quellen eindeutig zu folgern war, dass es um eine Silbermünze geht, konnte man den Goldgulden ausschließen. Zur Ducat genannten kleinen Münze passte hingegen das Wertverhältnis nicht, außerdem wurde der Ducat drei Jahrzehnte später geprägt, als der „bardus”

³ Schulek 1931–1932. 66–67.

⁴ Bartal 1901. 69, 447.

⁵ Ernyey 1914, 1916a, 1916b.

⁶ „...a nép eszejárásával valahogyan ellenkezett pénzt a rajta lévő képről nevezni el.” [“...irgendwie war es für die Denkart des Volkes widrig, eine Münze nach ihrem Münzbild zu benennen.”] Ernyey 1916a. 113. Ernyey bemerkte nicht, dass man genauso oft auch nach der Darstellung des Münzbildes Benennungen gebildet wurden.

⁷ Huszár 1956, Huszár 1958. 76–77.

⁸ H=Huszár 1979; CNH.II.=Réth 1907

das erste mal erwähnt wurde. Aus dieser Tatsache zog er die Folgerung, dass diese Benennung in keinem Zusammenhang mit dem Attribut – mit der Barte – des Heiligen Ladislaus stehen kann, und die ganze Frage aus einem ganz anderen Gesichtspunkt betrachtet werden muss. Was den Ursprung der Benennung betrifft, nahm er die Feststellungen von József Ernyey an; das heißt er brachte die Münzbenennung mit dem Namen von Onoffrio Bardi in Zusammenhang. Er war selbstverständlich damit im Klaren, dass zwischen dem Beginn der Tätigkeit von Bardi bei der Kammer (1417) und der ersten Erwähnung des „bardus“ (1389) ein Hiatus von beinahe zwei Jahrzehnten besteht. Da aber von seiner öffentlichen Rolle schon aus früheren Zeiten Angaben erhalten geblieben sind, war er der Meinung, dass seine Tätigkeit in der Finanzverwaltung trotzdem anzunehmen ist, wenn auch keine konkreten Erwähnungen vorhanden sind. Nach dem Aufsatz von Lajos Huszár wurzelte sich also in der ungarischen Forschung diejenige Auffassung fest, wonach die Benennung „bardus“ sich auf eine unter der Herrschaft von Sigismund geprägte Silbermünze bezieht, nämlich auf den Denar H.575. (CNH. II. 120.), der später – infolge der Emission einer neueren Prägung – „obardus“ [Altbardus] genannt wurde. Die Münze wurde nach einem Geschäftsmann italienischer Abstammung, namens Onoffrio Bardi benannt, der zur Zeit der Herrschaft von Sigismund eine große Wirkung auf die ungarische Münzprägung ausübte. Zwar hatte auch diese Theorie schwache Punkte, erwies sich doch als allerbestes Modell. Auf das erste wirkliche Wanken dieser sonst sympatischen Theorie musste man ganz bis 1990 warten, ganz bis zur Veröffentlichung des Aufsatzes von Pál Engel. In diesem Aufsatz erörterte der Verfasser den Begriff „bardus“ im Zusammenhang mit den Münzwertverhältnissen in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts aus einem grundsätzlich neuen Aspekt.

DIE SCHRIFTLICHEN QUELLEN

Die Benennung „bardus“ kommt zuerst 1389 in den Urkunden vor, dann wurde sie kontinuierlich noch bis Anfang des 15. Jahrhunderts erwähnt.⁹ Von 1391 an fügte man von Zeit zu Zeit auch das Beiwort „alt“ hinzu (*antiquus bardus*), aber auch die einfache Erwähnung lebte weiter.¹⁰ Ab 1395 erschien der Ausdruck „obardus“ [*Altbardus*], aber auch im Weiteren mit dem Beiwort „antiquus“ zusammen.¹¹ Wenn man eine ganze Reihe der Erwähnungen in Betracht zieht, scheint

⁹ 1389.V.9. „pro viginti duabus marcis denariorum Bardus vocatorum“ Zs.I.1015; 1390.VIII.31., „tertia parte unius bardonis“ Zs.I.1644; 1391.XII.6. „bonorum denariorum Bardorum“ Zs.I.2292; 1391.VIII.15. „cum antiqua moneta videlicet bardus“ Zs.I.2182; 1392.II.22. „monetarum Bardus nominatorum“ Zs.I.2401; 1393.II.13. „florenum quemlibet per centum denarios antiquos nostre monete vulgo bardus vocare computando“ Zs.I.2827; 1393.X.20. „denarios Bardones“ Zs.I.3156; 1394.II.15. „unum bardonem“ Zs.I.3310; 1394.V.1. „ad numerum Bardorum currentium“ Zs.I.3401; 1394.VI.30. „promptorum denariorum Bardus dictorum“ Zs.I.3541; 1397.IV.26. „denariorum Bardus dictorum“ Zs.I.4726.

¹⁰ 1391.VIII.15. „cum antiqua moneta videlicet bardus“ Zs.I.2182; 1393.II.13. „florenum quemlibet per centum denarios antiquos nostre monete vulgo bardus vocare computando“ Zs.I.2827; 1393.VI.27. „antiquorum denariorum Bardus dictorum“ Zs.I.2990; 1396.III.26. „antique monete vulgo Bardus vocare“ Zs.I.4325; 1396.IX.21. „antiquorum denariorum Bardus dictorum“ Zs.I.4521; 1397.II.25. Zs.I.4649. 1398.III.31. Zs.I.5239;

¹¹ 1395.V.20. „antiquis obardus“ Zs.I.3984; 1400.X.9. „ad rationem antique monete obardus“ Zs.II.541; 1404. „uno antiquo obardus“ Károlyi oklt.[Archiv] I.526; 1404.VII.27. „antique monete Obardus dicte“ Zs.II.3318; 1406.VI.20. „uno antiquo obardus dicto“ Zs.II.482^o; 1409.IX.27. „antique monete obardus dicte“ Zichy okmt.[Archiv] V.613.

wirklich die Annahme auf der Hand zu liegen, dass es sich um eine zwischen 1387–1390 geprägte Münze handelt, die man parallel mit der Emission eines neueren Typs, beziehungsweise infolge deren „alt“ zu nennen begann. Übereilen wir die Sache trotzdem nicht. Pál Engel bemerkte zuerst, dass zwischen 1386–1390 zwei Münzsorten von unterschiedlichem Wert nebeneinander im Geldumlauf waren.¹² Die eine Münze hieß „kleine königliche Münze“, und wurde für das „gebräuchliche“ Zahlungsmittel gehalten, das war also die offizielle königliche Prägung.¹³ Demgegenüber wurden die Zahlungen oft in „wahren königlichen Münzen“, im „guten“ oder „weißen“ Denar ausgemacht – offensichtlich wegen der Wertlosigkeit der vorher erwähnten Münze,¹⁴ das heißt also, dass gleichzeitig zwei Münzen – ein Denar von guter Qualität und eine königliche Silbermünze von niedrigerem Wert – im Geldverkehr waren. 1390 führte Sigismund eine Geldreform ein, in deren Rahmen es zur Emission eines Denars vom neuen Typ kam. Hundert Stück von diesem neuen Typ war einen Goldgulden wert, er verwahrte seine Qualität ganz bis Anfang des 15. Jahrhunderts.¹⁵ Aber auch die kleinen Denare wurden parallel damit weiter geprägt, und auch der rätselhafte „bardus“ blieb im Geldverkehr im Gebrauch. Das Wertverhältnis dieser drei Münztypen wird in den zeitgenössischen Quellen genau angegeben. Laut deren waren zwei kleine Denare einen „bardus“ wert, und drei kleine Denare einen neuen königlichen Denar wert.¹⁶ Aus den vorher Gesagten folgt also, dass es schon am Anfang der Herrschaft von Sigismund einen gewissen Denar von gutem Wert gab, der von höherem Wert war, als die von Sigismund, und augenscheinlich auch von Maria ausgegebenen Kleinmünzen. Diesen Denar von guter Qualität – der erst von der seit 1390 eingeführten neuen königlichen Prägung übertroffen wurde – begann man später „bardus“, dann „obardus“ zu nennen. Offensichtlich wurde also der „bardus“ nicht von Sigismund zwischen 1387–1390 geprägt lassen, da diese Münze schon am Anfang der Herrschaft von Sigismund existierte. Ein Teil der Zahlungen erfolgte aber noch etwa zwei Jahrzehnte lang unter der Herrschaft von Sigismund mit dieser Münze guter Qualität, wie Pál Engel schreibt: ...mit der vor 1382 geprägten königlichen Münze, die zur Zeit von Sigismund bardus, dann „alter bardus“ (antiquus bardus), ungarisch „óbardus“ (obardus) genannt wurde.¹⁷ Aber diese Benennung war auf dem ganzen Territorium des Landes nicht im ausschließlichen Gebrauch, und nur aus den angegebenen Geldwertverhältnissen können wir darauf schließen, dass bei den einzelnen Zahlungen in Denar von derselben Münze die Rede ist, wofür genauso gerechnet wurde, als in den letzten Jahren der Herrschaft von Ludwig dem Großen.

Zusammenfassend kann man mit relativ großer Sicherheit behaupten, dass man unter dem Ausdruck „bardus“ einen im Mittelalter Ende der Herrschaft von Ludwig I. geprägten Münztyp verstand. Diese Feststellung bedeutet einen wich-

¹² Engel 1990. 67–68.

¹³ 1387.VII.1. „parva moneta regalis“ Zs.I.131, 1388.I.14. dieselbe Zs.I.398; 1388. „moneta usualis“ Zs.I.421; 1390. „pensa monete usualis ac pro tempore currentis“ Zs.I.1205.

¹⁴ 1388. „in pura et prompta pecunia ac vera moneta regali“ Zs.I.393; 1389. „marca denariorum alborum“ Zs.I.990, etwa daran anschließend 1391. „bonorum denariorum bardorum“. Zs.I.2292.

¹⁵ Man muss hinzufügen, dass manchmal auch der „bardus“ so gerechnet wurde.

¹⁶ 1393.unam novam monetam pro tribus numpnis parvis, antiquam vero monetam vulgo Bardus dictam pro duobus duntaxat numpnis parvis dando et recipiendo Zs.I.2980, 1394. ad numerum simplicium denariorum, scilicet unum bardus duobus, unum novum denarium pro tribus simplicibus.P.VIII.419.

¹⁷ Engel 1990. 67.

tigen Schritt zur Identifizierung der Münze, im weiteren müssen wir untersuchen, was für den Gebrauch bezüglich der Benennung der Münzen in dieser Periode typisch war, und welche Münze Ende der Herrschaft von Ludwig I. geprägt wurde.

DER GEBRAUCH DER MÜNZBENENNUNGEN IN DER ANJOU-ZEIT

Vor der Anjou-Zeit wurden in Ungarn die kleine Silbermünze, der Denar, sowie dessen Variante zum halben Gewicht, der Obulus als alleinige Münzsorte geprägt. Aus dieser Zeit sind nur allgemeine Münzbenennungen erhalten geblieben, wie *moneta*, *denarius*, *obulus*, die manchmal auch auf den Münzen selbst angegeben wurden.¹⁸ Außerdem kennen wir nur eine einzige spezielle Münzbenennung, und zwar die Benennung der Münzen der slawonischen Bane: *banalis*. Während der Herrschaft von Karl wurde die Palette der Münzsorten viel differenzierter. Neue Münztitel erschienen, wie der seit 1325 geprägte Goldgulden und der zwischen 1328–1337 emittierte Heller. Auch das Angebot von Kleinmünzen von niedrigerem Wert wurde größer. Es waren Denare von ganz unterschiedlichem Wert nebeneinander im Umlauf, deshalb wurde es nötig, diese voneinander unterscheiden zu können, und hier trennten sich die offizielle Terminologie und die Umgangssprache im Wortgebrauch voneinander. Man kann im offiziellen Gebrauch der Münzbenennung – in den Kammermietverträgen und Münzprägungsverordnungen – einen eindeutigen Archaismus bemerken. In diesen Dokumenten nennt man die Münze immer Denar, sogar auch der Heller, der Goldgulden und der Obulus werden Denar genannt, eventuell mit einem Beiwort versehen.¹⁹ Was die Münzbenennungen betrifft, war die Umgangssprache weniger präzise, aber aus unserem Gesichtspunkt gesehen viel abwechslungsreicher. Man kann in der Praxis grundsätzlich drei Methoden absondern.

1. Die Münze konnte nach ihrem Ausgeber benannt werden. Die älteste Form in dieser Kategorie ist der Ausdruck „*banalis*“ selbst, der auf den jeweiligen slawonischen Ban, der die Münzen prägen ließ, hinweist. In der späteren Form wird auch die Person des Bans genauer angegeben. So entstanden die Benennungen „*banalis Henriciani*“²⁰ und „*moneta Misbani*“²¹, bei denen es keine Schwierigkeiten bedeutet, die Namen der slawonischen Bane Henrik Koszegi (1301–1309) und Ákos Mikcs (1325–1343) zu erkennen. Dieselbe Methode kann man bei der Entstehung der Münzbenennung „*banalis Gurhes dictus*“²², die mit László Gurhes, dem im Jahre 1323 erwähnten Kammergrafen in Verbindung gebracht werden kann.²³

2. Die Benennung kann auf die Prägestätte hinweisen, die bekanntesten Beispiele kann man wiederum aus dem Bereich der slawonischen Denare anführen,

¹⁸ OBVLVS – Béla IV. H.297 (CNH.I.232), MONETA – H.320–324. (CNH.I.253–256)

¹⁹ 1335. ...comes camere faciet fabricari *triformes denarios*...videlicet *florenos*... *grossos*...et *parvos denarios*. DRH. 86. 1336. *genauso* DRH.91. 1338. ...*biiformes denarios*...*scilicet maiores et minores*...DRH.96. 1345. ...*florenis seu aureis denariis*...DRH. 119.

²⁰ „*denarii seu monete quondam Herry bani*“ A.I.548; „X. *pensas denariorum Bagam Hemricianorum*“ Vat.I/1.174; „V. *pensa Heresianorum*“ Vat.I/1.240; „VII. *pensas banalium Herenicianorum*“ Vat.I/1.268; „XX. *banales solvit Hereticianos*“ Vat.I/1.273.

²¹ „*denariis monete Misbani*“ Vat.I/1.420; „I. *pensam banalium Misbani*“ Vat.I/1.434; „III. *marchas dicte monete Misbani*“ Vat.I/1.435. Weitere Zahlungen: Vat.I/1.161–172, 420–421, 434–435, 145–161, 174–184, 220, 236–246, 260–268, 270–316, 411–417, 429.

²² „X. *pensas banalium de Gurhes dictas*“ Vat.I/1.271; „*banales Gurhes dictos*“ Vat.I/1.271; „III. *pensas denariorum Gurhes dictos*“ Vat.I/1.280; „I. *marcam de banalibus Gurhes*“ Vat.I/1.303.

²³ „*Ladislao de Gurhes*“ DRH.77.

gerade im Zusammenhang mit den oben erwähnten zwei Banen. Der Gegenban Henrik Kőszegi emittierte seine Münzen in Verőce, deshalb wurden diese Münzen als „banalis Verocensis“²⁴ erwähnt. Ákos Mikcs setzte die Präge an ihren ursprünglichen Ort zurück, so wurden die von ihm ausgegebenen Münzen nach dem lateinischen Namen von Zagreb „Civitas Montis Grecensis“ auch „denarius grecensis“²⁵ genannt. Bei diesen können wir manchmal auch einen Namensanschluss finden, die in der Form „moneta Zagrabiensis Mykzbani“²⁶ sowohl auf den Ausgeber als auch auf die Prägestätte, auf die Stadt hinweist. In den Benennungsformen „denarius parvus Albensis“²⁷, „parva moneta Chogediensis“²⁸, „banalis de Clusuar“²⁹ und „moneta Syrimiensis“³⁰ kann man gleichfalls die Namen der Städte, der Territorien entdecken, in denen sich die Münzprägen befanden (Székesfehérvár/Stuhlweißenburg, Szeged/Szegedin, Kolozsvár/Klausenburg und Szerémség/Syrmien).

3. Auch die Darstellung auf dem Münzbild konnte die Grundlage für die Benennung einer gegebenen Münze bilden. So die Denare mit „Lilie“³¹, „Adler“³², „Kreuz“³³ (denarius lyliatus, cum aquila, crucitus), die mit konkreten Münztypen genau identifizierbar sind.

Neben diesen drei Systemen konnten die Münzen auch mit anderen Beiwörtern versehen werden. Neben Benennungen, die auf den Wert, beziehungsweise auf die Qualität der Münze hinweisen, wie die Ausdrücke „albus“, „bonus“, „malus“ und „parvus“ zeigt das Begriffpaar „banalis“ – „denarius“ eine bedeutende Unterscheidung, die zur Veranschaulichung des Wertverhältnisses zwischen diesen zwei Prägungsgruppen verwendet wurde, zugunsten der ersten Münze.

Außerdem finden wir solche allgemeinen Ausdrücke wie „königliche“, „neue“, „ungarische“ und andere Münzen. Zugleich kann man aber feststellen, dass dieselbe Münze unter verschiedenen Namen erwähnt wird. Im päpstlichen Zehntverzeichnis der Diözese Siebenbürgen vom Jahre 1332 wurde mehrmals eine Münze, der so genannte „novus banalis“ erwähnt.³⁴ Auf demselben Territorium, wo in diesem Jahr mit dieser Münze gezahlt wurde, erschienen 1333 zwei andere Münzbenennungen: „banalis crucitus“ und „banalis de Clusuar“. Gewiss verstand man unter diesen drei Ausdrücken den gleichen Prägungstyp, nur zeitlich und territorial gesehen auf unterschiedliche Weise. In der Umgebung von Kolozsvár (Klausenburg) wurde die Münze nach der Prägestätte benannt, in davon entfernt liegenden Gebieten demgegenüber nach dem Münzbild, welches auf dem Revers ein Kreuz zeigt. Die Qualität der sowieso schlechten Münze wurde schnell immer schlechter, deshalb wurde sie in Désvár schon 1333 „malus crucitus“ genannt.³⁵ Dementsprechend erfolgte ein Bedeutungswechsel auch in der Bestimmung des

²⁴ Vat.I/1. 103, 107, 111–112, 116, 119–120, 122, 123, 130, 133–134, 138, 140–141, 240, 268.

²⁵ Vat.I/1.256, 377, 387, 388.

²⁶ „LXXVI. denarios monete Zagrabiensis Mykzbani“ Vat.I/1.403; V. marchas monete Zagrabiensis Misbani“ Vat.I/1.435.

²⁷ „pro triginta maris denariorum parvorum albensium“ Zichy I. 522, 504; „LX. denarios parvulos de Alba Regali“ Vat.I/1.425, „III. Pensas parvulorum denariorum de Alba Regali“ Vat.I/1.426, „XXXVI. pensas parvorum denariorum de Alba Regali“ Vat.I/1.428.

²⁸ „parva moneta Chogediensis“ Vat.I/1.174, „moneta Czegediensis“ Vat.I/1.415.

²⁹ Vat.I/1.113, 115.

³⁰ „usualis monete Syrimiensis“ Vat.I/1.174.

³¹ „denarius lyliatus“ Vat.I/1.95, 99–103, 105–106, 110.

³² „denarius cum aquila“ Vat.I/1.126, 133, 134.

³³ „banalis crucitus“ Vat.I/1.113–114; „denarius crucitus“ Vat.I/1.119, 120, 127.

³⁴ Vat.I/1.92, 94–95, 99, 100, 103.

³⁵ Györffy 1984. 150–152.

Titels. Da sie in das Gewichtssystem der Münzen der königlichen Bane hineinpasste (ihr Wert gerade die Hälfte der 1323 geprägten ungarischen Königsdenare ausmachte), und auch ihr Münzbild deren Vorbild folgte, wurde sie anfangs „banalis“ genannt. Später, parallel mit dem Wertverlust erhielt die Münze im Gegensatz zur Benennung „banalis“ den durchaus pejorativer klingenden Namen „denarius“.

Diese Benennungen kamen aber ausschließlich während der Herrschaft von Karl vor, besonders in den päpstlichen Zehntverzeichnissen zwischen 1332–1337, und hauptsächlich in der Diözese Siebenbürgen. Unter der Herrschaft von Ludwig I. wurde die Palette der Münzbenennungen weniger bunt, neben der einfachen Bestimmung des Titels finden wir nur in den 1370-er Jahren eine Münzbenennung, die aus einem Personennamen abgeleitet wurde, und zwar der „Sarachendenar“, dessen Begriff dem „bardus“ ähnlich noch nicht ganz geklärt ist. Wir wissen zwar, dass diese Benennung irgendwie mit einem Mitglied der Familie Szerecsen [Sarachen], die in der Finanzverwaltung in der zweiten Hälfte der Herrschaft von Ludwig I. eine bedeutende Rolle spielte, in Zusammenhang gebracht werden kann. (Diese Person war wahrscheinlich János Szerecsen.) Trotzdem läßt ihre bisherige Identifizierung mit einer bestimmten Prägungsgruppe manches zu wünschen übrig.

MÜNZPRÄGUNG ZUR ZEIT DER HERRSCHAFT VON LUDWIG I.

Am Anfang der Herrschaft von Ludwig I. wurde die Münzprägung von Karl im Grunde genommen ohne Veränderung fortgesetzt, erst Ende der 1350-er Jahre zeigten sich solche Zeichen, die auf eine grundsätzliche Umgestaltung der Münzprägung und der Finanzverwaltung hinweisen. Das seit dem 11. Jahrhundert belegbare System der periodischen Gelderneuerung versuchte man schon lange her aufzuheben, u. a. so kam es z. B. auch zur Emission der Münzen der slawonischen Bane. Obwohl es sich in Slawonien bewährte, machte man in Ungarn ganz bis zum 14. Jahrhundert keinen Versuch, wertbeständige Münzen einzuführen, die jedes Jahr nicht mehr eingelöst werden mussten. Karl I. machte zweimal den Versuch, aber mit geringem Erfolg. Zuerst begann man 1323 diejenigen „királyi banalis“ [„königlichen banalis“] genannten Münzen zu prägen, die nach dem Vorbild der originalen Denare der slawonischen Bane angefertigt wurden, und für wertbeständig erklärt wurden. Wir kennen keine genauen Angaben, aber auf Grund indirekter Belege können wir annehmen, dass ihre Emission nach einigen Jahren aufhörte, obwohl sie noch jahrzehntelang im Umlauf waren. Der zweite Versuch erfolgte 1338, und der in diesem Jahr ausgegebene wertbeständige Silberdenar wurde in der gleichen Qualität auch noch im Jahr 1342 – im Todesjahr von Karl – geprägt. Als Ludwig I. den Thron bestieg, wurde das jährliche Gelderneuerungssystem sofort wiederhergestellt und dauerte mindestens bis zur zweiten Hälfte der 1350-er Jahre an, wie es von etwa zwei Dutzend Münztypen belegt wird, die in diese Periode datiert werden können. Irgendwann gegen Ende der 1350-er Jahre begann man diejenigen wertbeständigen Denare von guter Qualität auszugeben, die die Forschung mit zwei Haupttypen identifizierte. Beide Typen wurden in der Fachliteratur nach ihrem charakteristischen Münzbild benannt. Auf dem Avers des so genannten „Sarachenkopf- oder Mohrenkopf-Denars“ sieht man einen Mohrenkopf, auf dem Revers ein Doppelkreuz, auf den „Denaren mit dem Bildnis des Heiligen Ladislaus“ sieht man das ungarische



Abb. 1 „Mohrenkopf-Denar“ von Ludwig I. (dem Großen) (1342–1382) (H.547.)
1. ábra I.(Nagy) Lajos (1342–1382) „szerecsenfejes“ denár (H.547.)



Abb. 2 „Denar mit der Gestalt des Heiligen Ladislaus“ von Ludwig I. (dem Großen) (1342–1382) (H.542.)
2. ábra I.(Nagy) Lajos (1342–1382) „szentlászlós“ denár (H.542.)

Anjou-Wappenschild, beziehungsweise die stehende Gestalt vom Heiligen Ladislaus.³⁶ Auf Grund der Zusammensetzung der Münzfunde, auf Grund der schriftlichen Quellen und stilistischer Merkmale sah es eindeutig so aus, als wären diese zwei Typen in den letzten zwei Jahrzehnten der Herrschaft von Ludwig I. geprägt worden. Man muss sie einfach chronologisch ordnen. Alfréd Schulek machte ihre erste umfassende chronologische Einordnung. Da die Quellen ausschließlich in den 1370-er Jahren eine gewisse „Sarachenmünze“ erwähnen, war er der Meinung, dass es nur mit dem „Mohrenkopf-Denar“ zu identifizieren ist. Daraus schloss er darauf, dass der „Denar mit der Gestalt des Heiligen Ladislaus“ älter ist, und wurde vom „Mohrenkopf-Denar“ abgelöst, den ein Mitglied der Familie Szerecsen emittierte und mit dem Zeichen der Familie versah.³⁷ Lajos Huszár übernahm die chronologische Einordnung von Schulek, und belegte ihre Richtigkeit mit bis dahin unbekannten Quellenangaben. Diese Einordnung gilt seitdem in der Fachliteratur als Grundsatz.³⁸ Es wurde also ein scheinbar unbezweifelbares chronologisches System entwickelt, wonach zwischen 1358–1372 die „Denare mit der Gestalt des Heiligen Ladislaus“ geprägt wurden, und dann

³⁶ Zu beiden Benennungen gehören mehrere Typen: „Mohrenkopf-Denare“ sind: H.547–552. (CNH.II.89–93.); „Denare mit der Gestalt des Heiligen Ladislaus“ sind: H.542–544. (CHN.II.94–96.) Vereinfacht verwende ich im weiteren die Nummerierung H.547., bzw. H.542.

³⁷ Schulek 1931–1932. 61–62.

³⁸ Huszár 1958. 63–64., Huszár 1985.



Abb. 3 Goldgulden von Ludwig I. (dem Großen) (1342–1382) (H.516.)
 3. ábra I.(Nagy) Lajos (1342–1382) aranyforint (H.516.)



Abb. 4 „Denar mit der Gestalt des Heiligen Ladislaus“ von Maria (1382–1387) (H.565.)
 4. ábra Mária (1382–1387) „szentlászlós“ denár (H.565.)

nach 1372 ganz bis zum Tode von Ludwig I. die „Mohrenkopf-Denare“. Diese Datierung ist aber nicht mehr haltbar, scheint grundlegend verfehlt zu sein. In der Wirklichkeit sprechen alle Tatsachen für eine umgekehrte Reihenfolge. Untersuchen wir im Folgenden diese Belege.

1. In der Datierung der Arten H.534, 535. und 545. – die für die Vorbilder der „Mohrenkopf-Denare“ gehalten werden können – auf die Anfangszeit der Herrschaft von Ludwig I. stimmen die Meinungen überein. Ihre Umschrift, der Charakter der Buchstaben, das Gewichtssystem sind identisch, das Münzbild weicht natürlich ab, aber im großen und ganzen ist ihre Prägung im Charakter doch identisch. Wenn diese Typen belegt frühe Prägungen und wirklich die Vorbilder des Typs H.542. sind, so kann man diesen Widerspruch erst dann lösen, wenn man den Anfangszeitpunkt der Herstellung der „Mohrenkopf-Denare“ in eine frühere Periode datiert, da es logisch gesehen unvorstellbar ist, dass zwei solche miteinander zusammenhängenden Prägungsgruppen durch zwei Jahrzehnte voneinander getrennt wurden.

2. Das System der Münzeichen der „Mohrenkopf-Denare“ zeigt ein archaisches Bild. Die Lilien, Rosetten, baumblattförmigen Zeichen weisen lieber auf die Zeit von Karl I. hin, wenn man das Gesamtbild betrachtet, obwohl man einen Teil von diesen Zeichen auch bei Königin Maria auffinden kann. Die einzige Analogie des Zeichens L-S findet man auf dem Heller H.519. von Ludwig. Es ist üblich, dort dieses Zeichen mit dem Namen Lóránd und Esztergom (Gran) zu identifizieren. Der Buchstabe P auf den Goldgulden und auf dem Heller H.523. ist vermutlich

das Zeichen von Petrus Chimle, dasselbe kommt auch auf dem Denar H.547. vor, und zwar in zwei Variationen: auf der linken und auf der rechten Seite gleicherweise. Den Buchstaben P kann man auch auf den „Denaren mit der Gestalt der Heiligen Ladislaus“ finden.

3. Auf den „Denaren mit der Gestalt der Heiligen Ladislaus“, sowie auf der parallel damit geprägten Goldgulden H.514. befindet sich ein gewisses Münzzeichen, welches von Alfréd Schulek noch für ein kollektives ismaelitische Münzzeichen gehalten wurde. Seitdem – seit dem Aufsatz von Elemér Mályusz³⁹ – stellte sich vom Zeichen heraus, dass es das Monogramm des Geschäftsmannes, Kammergrafen Franciscus Bernardi ist, von dessen Tätigkeit aus der Zeit der Herrschaft von Maria und Sigismund uns konkrete Angaben zur Verfügung stehen. Wenn dieses Monogramm auch auf den Münzen von Ludwig das Zeichen von Bernardi ist, konnten die Münzen mit dem Zeichen FB – unabhängig davon, ob sie Goldgulden, oder Denare sind – schon wegen des Lebensalters von Bernardi nicht vor dem Ende der 1360-er, vor dem Anfang der 1370-er Jahre angefertigt werden.⁴⁰

4. Mehrere solche Exemplare des „Denars mit der Gestalt der Heiligen Ladislaus“ sind bekannt, auf denen klar zu sehen ist, dass ihr Grundmaterial ein „Mohrenkopf-Denar“ war, also darauf wurde das neue Münzbild geprägt.⁴¹ Diese Stücke sind wegen ihres barbarisierten Münzbildes und ihrer verworrenen Umschrift alle zeitgenössische Fälschungen, trotzdem zeigen sie eine relative Chronologie der „Mohrenkopf-Denare“ und der „Denare mit der Gestalt des Heiligen Ladislaus“.⁴²

5. Demgegenüber ist ein solcher „Mohrenkopf-Denar“ bekannt, der auf den Denar von Karl geprägt wurde.⁴³

6. Auch die Untersuchung der Zusammensetzung der Münzfunde unterstützt die frühe Datierung der „Mohrenkopf-Denare“.⁴⁴ Hunderte, manchmal Tausend

³⁹ Mályusz 1958

⁴⁰ In der letzten Zeit versuchte András Kubinyi auf Grund zerstreuter Erwähnungen den Zeitpunkt der Geburt von Bernardi auszurechnen. Laut deren war er schon 1373 ein angesehener Kaufmann in Buda, 1409 nannte er sich schon alt, zwischen 1420–1422 war er Vizeschatzmeister, 1424 war er nicht mehr am Leben. Auf Grund dieser Angaben kann man seine Geburt frühestens auf die Jahre um 1345–1350 datieren. Kubinyi 1978. 16.

⁴¹ Diese Erscheinung kann man nicht nur auf einem Exemplar bemerken, auch in der Sammlung des Münzkabinetts habe ich mehrere Stücke gefunden, von den Stücken in Privatsammlungen gar nicht gesprochen.

⁴² In den Arbeitsphasen in den Kammern wurde nämlich der Grundstoff zuerst eingeschmolzen, und erst dann wurden aus dem Metall Münzplättchen hergestellt, also wenn man auch frühere Münzen verwendete, war keine Spur davon nachweisbar. Die Fälscher ließen diese Arbeitsphase weg, und prägten direkt auf die außer Gebrauch stehenden Münze mit dem neuen Münzfuß.

⁴³ Im Münzkabinett des Ungarischen Nationalmuseums, Geschenk von Károly Kocsis. Man kann den Typ des verwendeten Denars nicht genau feststellen, die Art H.481. scheint am ähnlichsten zu sein.

⁴⁴ Bajóth (Komitat Komárom-Esztergom) – I. Lajos: H.547. (47), Wiener Denar (547) – MNM Éremtár Irattár [Ungarisches Nationalmuseum, Archiv des Münzkabinetts] 252/1888; Boljević (Serbien–Montenegro) – Karl I.: H. 495 (2), H. 497 (1), Ludwig I.: H.535 (1), H. 547 (28) – Ljubec 1879; Breko (Serbien–Montenegro) – Karl I. H. 495 (3), Ludwig I. H. 535 (2), H. 547 (2276), H. 548 (272), Venedig (3) – Petrovic 1958, 1962.; Dolova (Serbien–Montenegro) – Karl I.: H.495. (8), H.497. (3), Ludwig: H.534. (1), H. 542 (6), H.547. (2300), Slawonien (1, Venedig (1) – MNM Éremtár Irattár 378/1885; Helvécia–Mathó (Komitat Bács–Kiskun) – Karl: H.495. (2), Ludwig I. H. 547. (235), H. 548 (36, H.550 (1), Tschechisch (1) – MNM Éremtár Irattár 94/1968.; Peterd (Komitat Baranya) – Karl I.: H.495. (2); H.481. (1); H.472. (83); H.497. (2), Ludwig H. 534. (2); H.535. (10); H.545. (1), H.547. (viele Tausende), Wiener Denar (?) – MNM Éremtár Irattár; Pécs (Komitat Baranya) – Karl I.: H.495 (5); H.472 (3), H.497 (1), Ludwig: H.547. (1176) – MNM Éremtár Irattár 369/1893; Debrecen (Komitat Hajdú–Bihar) – Ludwig I.: H.514. (10), H.523. (21), H.522. (48), H.546. (3), H.547. (viele Exemplare) – Schulek 1931–1932. 61.

Stück „Mohrenkopf-Denare“ kamen im Allgemeinen mit den letzten Prägungen von Karl (H.495, 497.), beziehungsweise mit den regelmäßig mit denen zusammen im Umlauf gewesenen Denaren H. 472., 481., manchmal mit Wiener Denaren aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts zusammen zum Vorschein. Neben diesen kommen von Zeit zu Zeit auch belegt frühe Münzen von Ludwig vor (H. 534, 535, 545.). Die letzten, d. h. abschließenden Prägungen dieser Funde sind immer die „Mohrenkopf-Denare“. Zugleich enthalten die offensichtlich früh abgeschlossenen Funde überhaupt keine „Denare mit der Gestalt des Heiligen Ladislaus“.⁴⁵ Es ist schwer vorzustellen, wenn man der traditionellen Chronologie folgt (H.542.: 1358–1372; H.547.: 1372–1382), dass es in einem Fundmaterial Denare aus den Jahren 1335–1358, dann aus den Jahren 1372–1382 gibt, und aus der Zwischenzeit, aus etwa fünfzehn Jahren keinen einzigen.

7. Derzeit kennen wir vier Funde, in denen der Denartyp „mit der Gestalt der Heiligen Ladislaus“ in größerer Anzahl vorkommt. Der erste Fund stammt aus einem unbekannten Fundort, enthält neben 47 Stück Denare H.542. auch drei Stück von den Denaren H.566. von Maria, die als Fortsetzung desselben Typs betrachtet werden kann.⁴⁶ Im Münzfund von Nagymad (Slowakei) kamen neben etwa 2500 Stück H.542. mehrere Hunderte von den Denaren von Maria H.569–570. zum Vorschein.⁴⁷ In Svice in Kroatien kam derjenige Münzfund zum Vorschein, in dem sich neben Münzen aus Padua, Venedig und aus Tirol auch 75 Stück Denare H.542. und 1 Stück Denar H.543. befanden.⁴⁸ Die Verbergung aller drei Funde kann man auf das Ende des 14. Jahrhunderts datieren. Über den in Pridraga in Kroatien zum Vorschein gekommene Münzschatzfund erscheint bis jetzt nur ein Vorbericht, aber schon auf Grund dessen kann man daraus Folgerungen ziehen.⁴⁹ Die Verbergung des Fundes kann man auf Grund der darin befindlichen ausländischen Münzen auf den Anfang des 15. Jahrhunderts datieren, und das Fundmaterial enthält von ungarischen Münzen ausschließlich 210 Stück Denare von Ludwig H.542., und drei Exemplare von Mária H.565. Man kann also sehen, dass der Typ H.542. in allen vier Funden mit Münzen vom Ende des 14. und Anfang des 15. Jahrhunderts zusammen vorkommt, in drei Fällen davon mit den Münzen von Maria (zweimal mit ähnlichen Typen) zusammen zum Vorschein kam, und neben ihnen keine anderen früheren Prägungen von Ludwig zu finden waren.

8. Auch die Denare von Maria weisen auf eine umgekehrte zeitliche Reihenfolge hin. Der für den ersten Denartyp von Maria gehaltene H.565. ist eine direkte Fortsetzung der Denare von Ludwig „mit der Gestalt der Heiligen Ladislaus“, und zwar so sehr, dass das einzige Münzzeichen des Denars von Maria (A) mit dem einen der Typen von Ludwig völlig übereinstimmt. Die Stücke mit dem Münzzeichen „A“ zeigen eine Analogie mit der Darstellung des Heiligen Ladislaus auf dem Goldgulden H.517., andererseits stimmen die ähnlichen Typen von Ludwig und Maria in den kleinsten Details, sogar im Buchstabenstil (in jedem Fall antiqua „A“) miteinander überein. Es ist unvorstellbar, dass das Vorbild (damit zusammen

⁴⁵ Den Fund von Dolova ausgenommen, der auch 5 Stück H.542. enthielt.

⁴⁶ Bruimann 1885. Aus diesem Fundmaterial wurde zuerst der Denar H.565. von Maria bekannt.

⁴⁷ Gohl 1914. Im Inventarbuch des Münzkabinetts des Ungarischen Nationalmuseums sind unter der Nummer 41B/1922. 2818 Stück Münzen eingetragen, die aus dem Fundmaterial von Nagymad angekauft wurden. Vom Fund waren zur Zeit der Inventarrevision im Jahre 1968 176 Stück H. 542–544. und 68 Stück 569–570 erhalten geblieben.⁴

⁴⁸ Mirmik 1981. Im Fundmaterial befanden sich neben den ungarischen Prägungen auch Münzen aus Venedig (233), Padua (20) und Tirol (4).

⁴⁹ Belošević 1997

eigentlich auch der Prägestempel) für die ersten Münzen von Maria eine Münze gewesen wäre, die vor einem Jahrzehnt geprägt, und seitdem schon aus dem Umlauf gebracht wurde.

9. Eine eindeutige Analogie kann man zwischen den Goldgulden und den Hellern, sowie den Denaren nachweisen. Während die „Mohrenkopf-Denare“ mit dem frühen Goldgulden H. 513. und mit dem Heller H. 522. stilistisch verbunden sind, sind die besten Analogien für die „Denare mit der Gestalt des Heiligen Ladislaus“ die letzten Goldgulden H. 514–518., beziehungsweise der Heller H. 523. von Ludwig, die er bis zu seinem Tode prägen ließ.

Auf Grund numismatischer Gesichtspunkte scheint also eindeutig zu sein, dass die Mohrenkopf-Denare älter sind, und sie wurden von dem Typ mit der Gestalt des Heiligen Ladislaus abgelöst. Tatsächlich scheinen die schriftlichen Quellen dieser Behauptung zu widersprechen, da sie Mohrenkopf-Denare ausschließlich in den 1370-er Jahren erwähnen. Untersuchen wir die diesbezüglichen Quellen etwas gründlicher.⁵⁰ 1375. III. 15. „pro decem et octo marcis denariorum usualium moderno tempore currentium, presidente domino nostro rege ymaginem seu superscriptionem magistri Saraceni habentium marcam cum decem pensis computando“. Lajos Huszár führte diesen Text an, um zu beweisen, dass schon auch die zeitgenössische Quelle das Zeichen von Jakab Szerecsen auf dem Mohrenkopf-Münzbild der Denare sah.⁵¹ Meines Erachtens kann sich der Ausdruck „ymaginem seu superscriptionem“ auf das Münzzeichen genauso beziehen, als auf das Münzbild, man kann ihn also für den entscheidenden Beweis nicht halten.⁵² Die andere Quelle ist noch interessanter. 1372. II. 2. „cum antiquis denarys per magistrum Saracenum cuspis si ydem antiqui denary tunc current extunc cum denarys bonis tunc currentibus ad premissum computum“. Huszár hob nur soviel hervor, dass Szerecsen auch eine ältere Münze gehabt hatte, die er mit den „Denaren mit der Gestalt des Heiligen Ladislaus“ identifizierte, die damals nicht mehr im Umlauf gewesen waren. Er bemerkte aber nicht, dass die Quelle die früher geprägte, damals schon aus dem Umlauf gebrachte Münze von Szerecsen seiner neuen, im Umlauf befindlichen Münze von guter Qualität gegenüberstellte. Er gab keine Antwort darauf, was man unter dem Zahlungsmittel „denarys bonis tunc currentibus“ verstanden hatte, meiner Meinung nach kann sich diese Bezeichnung lieber auf die neuen „Denare mit der Gestalt des Heiligen Ladislaus“ beziehen. 1374. XII. 21. „singulum florenum cum centum denarys per Saraczenum fabricatis vel alys denarys eisdem equi pollentibus pro tempore currentibus computando“, d.h. die Quelle berichtet über Münzen, die von Szerecsen geprägt lassen wurden, bzw. über andere Münzen von gleichem Wert. Es kann man aber in dieser Form nicht auf die Denare mit Mohrenkopf im Münzbild beziehen, vielmehr auf die Denare mit Mohrenkopfzeichen. 1375. I. 5. „pro una libra denariorum monete Scherecezeni“ und ähnliche Anführungen reden wirklich von einer Art Sarachenmünze, aber es ist gar nicht sicher, dass es sich um das Münzbild mit dem Mohrenkopf handelt. Führen wir hier noch ein weiteres, aber nicht so weit liegendes Beispiel an. Während der Herrschaft von Karl waren die „denarii

⁵⁰ Zitate zusammengestellt: Huszár 1958. 63–64.

⁵¹ Huszár 1958. 63.

⁵² „...statuimus, ut quilibet eorum (d.h. comes camerae) in ipsorum monetis signum habeat“ Punkt IX. des Kammermietvertrages vom Jahre 1338. DRH.98. Im Mittellatein konnte „ymago“ auch Siegel bedeuten, konnte also auch als Münzprägezeichen gebraucht, verstanden werden. Mit der Ergänzung „vagy fölirata“ [„oder Inschrift“] (seu superscriptionem) kann es sich keinesfalls auf Münzbild, sondern auf Münzprägezeichen beziehen. In dieser Überzeugung hat mich András Kubinyi unterstützt, wofür ich mich bei ihm hiemit recht bedanke.

Henriciani oder Mikcbani“ genannten Münzen im Umlauf, sie wurden genauso nach ihren Ausgebern benannt, und obwohl auf diesen Prägungen höchstens das Münzzeichen auf die betroffenen slawonischen Banen hinweist, waren alle trotzdem im klaren, von welcher Prägungsgruppe die Rede ist. Diese Angabe kann mit dem Fall der Mohrenkopf-Denare verglichen werden. Wir wissen, dass János Szerecsen nachweisbar einen Wirkungskreis auf die ganze ungarische Münzprägung in den 1370-er Jahren hatte. Er war also im ganzen Land der Ausgeber der Münzen. Diese Tatsache wurde gerade als Beleg dafür angeführt, dass zu dieser Zeit nur ausschließlich Mohrenkopf-Denare emittiert wurden. Im Spiegel der neueren Forschungsergebnisse sieht es anders aus. Die „moneta Sereczeni“ war ein allgemein gebräuchliches Beiwort der zu dieser Zeit ausgegebenen Münzen, aber daneben wurden mehrere Münzzeichen verwendet, und zwar auf den „Denaren mit der Gestalt des Heiligen Ladislaus“! Eine Antwort auf die Frage, was diesen Aufstieg der Szerecsens zur Folge hatte, finden wir in den Reformen der Finanz in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts.

FINANZVERWALTUNG UNTER DER HERRSCHAFT VON LUDWIG I.

Die Finanzverwaltung funktionierte anfangs genauso wie die Münzprägung auf den Grundlagen, die Karl I. geschaffen hatte. Die einzelnen Münzprägekammern wurden von Privaten, von den Kammergrafen geleitet, die mit dem König einen Pachtvertrag hatten. Gegen das einmal bezahlte Pachtgeld gebührte ihnen der Gewinn aus der Münzprägung und aus dem Münzwechsel. Bis zu den 1350-er Jahren treffen wir im Allgemeinen die aus der Zeit von Karl schon bekannten Namen, dann erfolgte plötzlich ein Generationswechsel. Anstelle der bis dahin überwiegend deutschsprachigen Geschäftsleute rückten verschiedene Elemente italienischer Abstammung immer mehr in den Vordergrund, und auch aus diesem Kreis ragten zwei Angehörige der Familie Szerecsen, Jakab und sein jüngerer Bruder János hervor, die mit Recht „Erfolgsmänner“ der Finanzverwaltung der Zeit von Ludwig genannt werden können.⁵³ Jakab Szerecsen taucht das erste Mal 1349 auf, als er zusammen mit László, Sohn des königlichen Apothekarius Gyekminus ein königliches Privileg bekommt, wonach sie nur vor besonderer königlichen Anwesenheit angeklagt werden dürfen. Um 1350 war er Salzkammergraf von Siebenbürgen. Im Jahre 1352 schon Budaer Bürger, Apotheker des Königs, und Kammergraf der Münzkammer von Pécs und Szerém, dann von dieser Zeit an war er in der Finanzverwaltung kontinuierlich anwesend. Er war ein Geschäftsmann italienischer Herkunft, stammte aus Padua. Vielleicht ist er mit dem Saraceno de Padua in den Memoiren von Giovanni di Ravenna identisch.⁵⁴ Seine Tätigkeit ist in erster Linie bei der Kammer von Pécs-Szerém nachweisbar, wo zwischen 1352–1371 ausschließlich sein Name bekannt ist, also vermutlich war er auch in den Jahren der Kammergraf, wann er nicht erwähnt wurde. Außerdem wurde er auch in Buda (1362) erwähnt. In den 1370-er Jahren bekommt auch sein Bruder János eine Rolle. 1375⁵⁵ wurde er beim Namen, aber ohne Ort erwähnt. 1379 hat man den Meister Szerecsen – es ist hier wahrscheinlich schon von János die Rede – den Kammergrafen der Gold- und Silbermünzprägekammer des Ungarischen Königreiches genannt.⁵⁶ Parallel mit der Karriere der Szerecsens

⁵³ Bezüglich der Szerecsens s. Kubinyi 1978; Hermann 1984.

⁵⁴ Dercsényi 1941. 125.

⁵⁵ Bezüglich ihrer Tätigkeit in Kammern s. Horváth-Huszár 1955–1956 und Huszár 1965–1966.

⁵⁶ Hermann 1984. 18–19.

erlebte die ungarische Finanzverwaltung tiefgreifende Reformen, worauf die zuletzt erwähnte Anführung ganz klar hinweist, die grundlegend zwei Richtungen zeigt. Einerseits kann man eine scharfe Linie zwischen den Verwaltungsterritorien der Kammergrafen italienischer und deutscher Abstammung ziehen. Die Italiener spielten lieber bei den im südlichen Landesteil befindlichen Kammern eine entscheidende Rolle, während die Deutschen in den nieder-ungarischen Kammern, die auch über einen Bergbau verfügten (so besonders in Kőrmöcbánya/Kremnitz), tätig waren. Diese Absonderung kann man höchstwahrscheinlich damit erklären, dass die Italiener vielmehr Bankiers waren, während der Bergbau gute technische Kenntnisse verlangte, worüber die Deutschen lieber verfügten. In den 1370-er Jahren fällt eine andere merkwürdige Sache auf. Im Allgemeinen verschwinden die Erwähnungen der Kammergrafen, demgegenüber ist der Name Szerecsen kontinuierlich dabei, aber ohne Benennung der Kammer, obwohl es früher bis auf einige Ausnahmen immer angegeben wurde, welche Kammer der Kammergraf leitete.

Aus dieser Periode wird neben Szerecsen nur ein einziges Mal eine andere Person erwähnt, und zwar 1379 der Kammergraf von Kőrmöcbánya, Konrád Tholbay. Aus diesen zerstreuten Angaben kann man nur die einzige reale Folgerung ziehen, dass die ganze Kammerorganisation unter die Leitung der Szerecsens – wahrscheinlich unter die Leitung von János – gelangte, und die einzelnen Münzprägen wurden untergeordnet. Dazu kommt die Veränderung im Prozess der Münzprägungstechnik. Ab 1359 kann die Trennung der Gold- und Silbermünzprägung belegt werden, darauf gibt es auch Hinweise aus den Jahren 1379 und 1399.⁵⁷ Hier muss man die Bemerkung machen, dass während die am Ende der Herrschaft von Ludwig geprägten Goldgulden ausschließlich mit Mohrenkopf-Zeichen bekannt sind, finden wir auf den Denaren „mit der Gestalt des Heiligen Ladislaus“ ein differenziertes System von Münzzeichen. Das bedeutet aber nicht, wie daraus alle die Folgerung zogen, dass der Goldgulden in einer einzigen Münzpräge, während die Silbermünze gleichzeitig in mehreren Münzprägen geprägt wurden. Diese Münzzeichen sind ohne Ausnahme persönliche Zeichen, stehen mit dem Kammergrafen im Zusammenhang, nicht aber mit der Prägestätte. Augenscheinlich geriet das Monopol der Goldmünzprägung ausschließlich in die Hände der Szerecsens, mindestens leiteten sie die Emission, während in der Silbermünzprägung auch andere Personen eine Rolle spielen konnten. Von Zeit zu Zeit waren beide in ihren Händen zusammengefaßt, worauf auch die oben erwähnte Angabe über János Szerecsen aus dem Jahre 1379 hinweist.

Der Prozess der Trennung der Münzprägekammern von den Kammergewinngrafschaften zeigt dieses Problem viel deutlicher. Vom Zeitpunkt der Trennung haben wir keine verlässliche Angabe, mit Hilfe von indirekten Belegen können wir es aber bestimmen.⁵⁸ Die Kammergewinngrafen wurden zuerst 1383 erwähnt, dieses Amt bekleideten 1385 János Szerecsen, 1387 János Szerecsen und Franciscus Bernardi. Daraus folgt logischerweise, dass sich die Trennung noch unter der Herrschaft von Ludwig vollzog, da es unvorstellbar ist, dass eine solche bedeutende Reform am Anfang der Herrschaft von Maria, unter wirren Umständen eingeführt worden wäre. Das Wesentliche in der Reform liegt darin, dass während früher die Münzprägung und die Einlösung der Münzen in einer Hand vereinigt waren,

⁵⁷ 1359 war István, der Sohn von Gehan der Silbermünzpräger in Buda, 1399 Márk aus Nürnberg der Goldmünzpräger in Buda, 1379 János Szerecsen der Kammergraf der Gold- und Silbermünzprägekammern im ganzen Land. Vgl. mit Huszár 1958. 49; Hermann 1984. 22.

⁵⁸ Kubinyi 1978.14; Hermann 1984. 22–23.

wurden zu dieser Zeit voneinander getrennt. Es scheint ein logischer Prozess zu sein, da eine gemeinsame Leitung beider Tätigkeiten nur bis dahin einen Sinn hatte, bis diese Steuergattung (ich meine die Kammergewinnsteuer) mit der Zwangseinlösung der Münzen zusammen erhoben wurde, die aber 1336 aufgehoben wurde. Als die Verbindung zwischen diesen Tätigkeiten ein Ende hatte, wurde selbstverständlich auch eine gemeinsame Leitung nicht mehr nötig, dadurch ergab sich für die Italiener eine beispiellose Möglichkeit. (Man muss noch hinzufügen, dass das Territorium der Münzprägekammern mit dem der Kammergewinngrafschaften auch noch zur Zeit der Herrschaft von Sigismund übereinstimmte.) Das Amt des Kammergewinngrafen bedeutet praktisch Aufgaben eines Steuereinnehmers, während die Münzprägung vielmehr mit dem Bergbau in Zusammenhang steht, und auch verschiedene technische Lasten bedeutet. Die Folgerung ist selbstverständlich: als die Szerecsen die Gelegenheit hatten, hörten sie mit der Münzprägung auf, und beschäftigten sich seit dieser Zeit nur mit Finanzwesen. Die bis dahin einheitliche Tätigkeit getrennt, es entstand im Zusammenhang mit der Münzprägung ein Arbeitsbereich für Bergbau und Technik, und ein anderer Bereich für Finanzwesen, für Bankiertätigkeit und Steuererhebung. Das Jahr 1379 war wahrscheinlich das letzte vor der Trennung, als Konrád Tholbay als Kammergraf von Körmöc erwähnt wurde, während in demselben Jahr János Szerecsen der Kammergraf im ganzen Land war. Diese Angabe kann man nur damit erklären, dass das Amt des allgemeinen Aufsichtsorgans Szerecsen bekleidete, während an der Spitze der einzelnen Münzprägen je eine andere Person stand, die die praktische Arbeit der Münzprägung leitete. Man kann nur annehmen, dass die Verteilung der Aufgaben auf administrativen (Finanzen), und auf praktischen (Münzprägung) Grundlagen erfolgte. Auf jeden Fall führte diese Wandlung zum Prozess, infolge dessen dann die Münzprägung derjenigen Kammern, die sich mit Bergbau nicht beschäftigten (so die Kammern von Buda/Ofen und Pécs/Fünfkirchen), langsam verkümmerte.

BARDUS ODER SARACHEN-DENAR

Nach der weitgehenden Untersuchung der Frage können wir auf Grund der erforschten Angaben die folgenden Feststellungen machen. In den Jahrzehnten um die Wende des 14./15. Jahrhunderts erwähnen die Quellen einen Münztyp, der anfangs in der Form „bardus“, später als „obardus“ erscheint. Die Angaben beziehen sich auf einen Münztyp, der Ende der Herrschaft von Ludwig I. geprägt wurde, aber auch nach dem Tode des Herrschers noch Jahrzehnte lang im Umlauf war, und als allgemeines Zahlungsmittel galt. In den 1370-er Jahren wurde mehrmals ein gewisser „Mohrenkopf-Denar“ erwähnt, diese Erwähnungen beziehen sich gleicherweise auf einen Ende der Herrschaft von Ludwig I. geprägten Münztyp. Daraus folgt eindeutig, dass beide Ausdrücke, also der „Mohrenkopf-Denar“ und der „bardus“ zwei Benennungen einer und derselben Münze sind. Wir konnten folgen, wie die Münzen ihre Benennungen in der Umgangssprache auf drei Wegen erhalten konnten: nach dem Ausgeber, der Münzpregestätte, oder dem Münzbild. Beim letzteren waren wiederum zwei Methoden festzustellen. Wir wissen, dass Ludwig I. gegen Ende seiner Herrschaft den so genannten „Denar mit der Gestalt des Heiligen Ladislaus“ prägen ließ, auf dessen Revers die stehende Gestalt des Heiligen Ladislaus in der rechten Hand mit seinem Attribut, mit der Barte zu sehen ist. Diese Münze wurde während der Herrschaft von Ludwig I. nach dem Ausgeber János Szerecsen, dem obersten Leiter der Münzprägung „Moh-

renkopf-Denar/ Sarachen-Denar" benannt. Nach dem Tode von Ludwig kam János Szerecsen aus der Finanzverwaltung, da er im weiteren als Kammergewinngraf tätig war, und als solcher keine Beziehung mehr zur Münze hatte, die er früher prägen ließ, mit der Zeit erinnerte man sich vielleicht nicht mehr daran. Die Münze von bester Qualität aus der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts blieb aber auch im weiteren im Umlauf, verlor aber langsam die Benennung nach einem Personennamen, und erhielt eine neue Benennung nach dem typischen Münzbild auf dem Revers. Diese Benennung, namens der „bardus“, weist also wirklich auf die Waffe in der Hand des Heiligen Ladislaus, auf die Barte hin, ihre heutige Form wäre offensichtlich „bárdos“ [mit Barte].

Diese Folgerung liegt vielleicht auf der Hand, scheint ganz einfach zu sein, deshalb muss man neben den angeführten Belegen einige ausländischen Analogien erwähnen. In mittelalterlichen italienischen Handelsbüchern werden ungarische Goldgulden oft erwähnt.⁵⁹ Die Quellen unterschieden diese Münzen – die nicht von gleichem Wert waren – mit Hilfe der genauen Beschreibung ihres Münzbildes voneinander – so die verschiedenen Typen der Goldgulden von Karl I., beziehungsweise von Ludwig I. Der einzige Goldgulden von Karl I., und die frühen Goldgulden von Ludwig I. hatten das Münzbild von fiorino d'oro aus Florenz als Vorbild, also auf dem Avers eine stilisierte Lilie, auf dem Revers die Gestalt von Johannes, dem Täufer. Diese Münzen wurden in den Quellen als „fiorini ungheri di giglio e San Giovanni“ (ungarische Gulden mit Lilie und dem heiligen Johannes), beziehungsweise „fiorini ungheri del giglio“ (ungarische Gulden mit Lilie) erwähnt. Während der Herrschaft von Ludwig I. entstand in mehreren Stufen der so genannte Goldgulden ungarischen Typs, dessen Avers mit einem ungarischen Anjou-Wappenschild, der Revers mit der Gestalt des berühmten ungarischen Ritterkönigs, des Heiligen Ladislaus verziert sind. Diese finden wir in Italien unter den Benennungen „fiorini d'Ongaria, cioè da uno lato l'arme del re d'Ongaria, da l'altra parte santo Ladussalus con una mannaia in mano“ (ungarische Gulden, auf der einen Seite das Wappen des Königs von Ungarn, auf der anderen der Heilige Ladislaus, mit Barte in der Hand), oder kürzer „fiorini ungheri di mannaia, e scudi“ (ungarische Gulden mit Barte und Schild). Aus diesen Angaben stellt sich klar heraus, dass man auch in Italien die Barte für das typischste Münzbildelement der Münzen auf dem Revers mit der Gestalt des Heiligen Ladislaus hielt. Auf vielen Münzen kommt nämlich eine stehende Gestalt vor, die dem Heiligen Ladislaus ähnlich ist, so z. B. die Gestalt von Johannes, dem Täufer auch auf den früheren Münzen von Karl und Ludwig. Das Attribut des ungarischen Heiligen, die Barte ist aber ein solches typisches Bildelement, welches diese Münze eindeutig von den anderen absondert. Die italienische Benennung „fiorini ungheri di mannaia“ stimmt sinngemäß mit dem ungarischen Ausdruck „bárdos“ überein, obwohl letzterer sich auf eine Silbermünze bezieht.

Übersetzung: Eszter Aczél

⁵⁹ Die Angaben stammen aus dem noch nicht veröffentlichten Aufsatz von Ernest Oberländer-Tarnoveanu, Leiter des Münzkabinetts von Bukarest „Italian sources for monetary affairs from central, south-eastern Europe and Levante in 14th Century“ Ich bedanke mich hiemit bei ihm dafür, dass er mir sein Manuskript vor der Erscheinung zur Verfügung gestellt hat.

BIBLIOGRAPHIE

- A Anjou-kori oklevéltár. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1990–1999
- BARTAL 1901. *Bartal A.*: Glossarium mediae et infimae Regni Hungariae. Lipsae, 1901.
- BELOŠEVIĆ, Janko: Prethodno priopćenje o sadržaju skupnog nalaza srednjovjekovnoga novca i nakita 14. do 15. st. U Pridrazi kod Novigrada. NumVij 39(1997) 88–100.
- BRUIMANN 1885. *Bruimann*: Zur Münzkunde Ungarns. Monatsblatt der Numismatischen Gesellschaft in Wien. 1885. 27. (Oktober). 105–106.
- DRH Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Edd. Franciscus Döry et al. Budapest, 1976.
- ENGEL 1990. *Engel Pál*: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. Századok 124/1. (1990) 25–93
- ERNYEY 1914. *Ernyey József*: Bardus – Bárdos. MNy 10 (1914) 180–181
- ERNYEY 1916a. *Ernyey József*: Bardus, obardus. MNy 12 (1916) 83–84
- ERNYEY 1916b. *Ernyey József*: Magyar pénznevek. ArchÉrt 36 (1916) 108–118
- HERMANN 1984. *Hermann István*: Finanzadministration in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts in Ungarn. DissArch Ser. II. No. 13. Budapest, 1984.
- HORVÁTH–HUSZÁR 1955–1956. *Horváth Tibor Antal–Huszár Lajos*: Kamaragrófok a középkorban. NK 54–55 (1955–1956) 21–33.
- HUSZÁR 1956. *Huszár Lajos*: A bardus. FolArch 8 (1956) 153–161
- HUSZÁR 1965–1966. *Huszár Lajos*: Kamaragrófok a középkorban. NK 64–65 (1965–1966) 1. kiegészítés. 55–59
- HUSZÁR 1958. *Huszár Lajos*: A budai pénzverés története a középkorban. Budapest, 1958.
- HUSZÁR 1979. *Huszár Lajos*: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Budapest, 1979.
- HUSZÁR 1985. *Huszár Lajos*: Denarii Saraceni. Warszawa, 1985. 171–175. (Nummus et Historia 1985)
- KUBINYI 1978. *Kubinyi András*: A középkori körmöcbányai pénzverés és történeti jelentősége. Emlékezés a 650 éves Körmöcbányára. é.n. 9–32
- LJUBIC 1879. *Ljubic, Šime*: Odkrice ugarskih novace u Boljevcih kod Zemuna. VHad 1(1879) 27.
- MÁLYUSZ 1958. *Mályusz Elemér*: Az izmaelita pénzverőjegyek kérdéséhez. BudRég 18.(1958.) 301–309
- MIRNIK 1981. *Mirnik, Ivan*: Skupni nalazi novca iz Hrvatske. II. Blago 14. stoljeća iz Švice. VAMZ 14(1981)115–133
- PETROVIC, Jozo: Numizmaticki izvještaji. V. Dinarici iz Brckog. Zusammenfassung: Ein Fund ungarischer Münzen aus Brcko. Glasnik. 13(1958) 241–242.
- PETROVIC, Jozo: Numizmaticki izvještaji. VI. O nalazu ugarskih dinarica u Brckom II. dio. Zusammenfassung: Ein Fund ungarischer Denare aus Brcko. II. Teil. Glasnik 17(1962) 177–190.
- RÉTHY 1907. *Réthy László*: Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. II: Vegyesházi királyok kora. Budapest, 1907.
- SCHÖNVISNER 1801. *Schönvisner István*: Notitia Hungaricae rei numariae ab origine ad praesens tempus. Budae, 1801.
- RUPP 1846. *Rupp Jakob*: Magyarország ekkorig ismeretes pénzei, lerajzolva, történeti és pénztudományi kútfok után magyarázva. II: A Vegyes házakbéli királyok korszaka. Pest, 1846. *Jacobus Rupp*: Numi Hungariae hactenus cogniti, quos delineatos, ac e monumentis historico-numariis exhibet, II: Periodus mixta. Pestini 1846.
- SCHULEK 1931–1932. *Schulek Alfréd*: Vegyesházi királyaink pénzei és leírásuk II. A budai pénzverés Károly Róberttől Zsigmondig. NK 30–31 (1931–1932) 48–70
- Vat. I/1. *Fejérpataky László*: Monumenta Vaticana Historiam regni Hungariae illustrantia (Vatikáni magyar okirattár) I/1. Rationes collectorum pontificorum in Hungaria (Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375) Budapest, 1887. (Reprint, 2000.)
- Zs. Mályusz Elemér: Zsigmond-kori oklevéltár I–II. (1387–1399, 1400–1406). Budapest, 1951, 1956.

A „SZERECSENENÁR”

Az Anjou-kori magyar pénztörténet egyik sajátossága a pénzelnevezések különösen differenciált használata, amilyenre egészen az újkorig nincs példa. A fennmaradt mintegy tucatnyi különböző pénzelnevezés többségét megbízhatóan azonosította a kutatás, ennek ellenére még mindig több olyan elnevezést ismerünk, amelyeket jelen tudásunk alapján még nem sikerült megfejteni. A 14–15. század fordulóján gyakorta szerepel okleveleinkben egy bizonyos „bardus” elnevezésű pénz, amelynek eredetét, számos próbálkozás ellenére, ezidáig még nem sikerült megnyugtatóan tisztázni, pedig azonosítása kulcsfontossággal bír a 14. század második fele pénztörténetének megértéséhez. A szakirodalomban Huszár Lajos megfejtése vált általánosan elfogadottá, miszerint ez az elnevezés egy Zsigmond által 1387–1390 között vert pénztípust takart, nevezetesen a H. 575. (CNH.II.120.) denárt, amely elnevezését Zsigmond pénzügyigazgatásában jelentős szerepet betöltő Onoffrio Bardi családnévéből kapta. Legutóbb Engel Pál vizsgálta felül a „bardus” névre vonatkozó írott forrásokat, s meggyőzően kimutatta, hogy valójában ez alatt a pénzelnevezés alatt nem Zsigmond veretét értették, hanem egy I. Lajos uralkodása végén vert pénztípust. Kimutatható, hogy a középkori magyar pénzelnevezési gyakorlatban az egyes pénztípusokat alapvetően három módszer alapján nevezték el. A pénzek kaphatták nevüket kibocsátójukról, ti. a pénzverést felügyelő kamaraispánról, a pénzverde helyéről, illetve jellegzetes éremképükről. Mindhárom módszerre számos példa akad a 14. századból. A stíluskritikai vizsgálatok és az éremleletek összetételének elemzése arra mutat, hogy I. Lajos uralkodása végén a H. 542–544. (CNH.II.94–96.) denárt verték, amelynek előlapján magyar-Anjou címerpajzs, hátlapján Szent László szembenéző álló alakja látható. Ezt a pénzt nevezték az 1370-es években „szerecsendenárnak”, mivel kibocsátója az a Szerecsen János volt, aki I. Lajos uralkodása végén szinte teljhatalommal bírt a magyar pénzügyigazgatásban. A tények összevetéséből tehát az a következtetés adódik, hogy a „szerecsendenár” és a „bardus” ugyanannak a pénztípusnak két különböző elnevezése, amely kezdetben kibocsátójáról kapta nevét. I. Lajos halála után Szerecsen János kikerült a pénzügyigazgatásból, mivel kamara haszna ispánként működött tovább, s így személyének kapcsolata a korábban általa veretett pénzzel az évek folyamán megszakadt, s idővel talán az emléke is teljesen elmosódott. A 14. század második felének talán legjobb minőségű ezüstpénze azonban továbbra is forgalomban maradt, de ekkor már lekopott róla személynévi eredetű elnevezése, s jellegzetes hátlapi éremképére utaló nevet vett fel. Ez az elnevezés, nevezetesen a „bardus” tehát valójában a Szent László kezében tartott fegyverre, a bárdra utal, s mai formája nyilván „bárdos” lenne. Ezt az etimológiai megfejtést támasztják alá azok a korabeli itáliai kereskedőkönyvek is, amelyek az ugyancsak Szent Lászlót ábrázoló magyar aranyforintokat „fiorini ungheri di mannaia” név alatt említik, utalva a pénzek legjellegzetesebb képi elemére, a lovagszent legfontosabb attribútumára, a bárdra.

Tóth Csaba



